Csepregi Zoltán

Magyar pietizmus 1700–1756

Magyar pietizmus

1700–1756

ADATTÁR XVI–XVIII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ

36.

Szerkeszti:

BALÁZS MIHÁLY

és

KESERŰ BÁLINT

CSEPREGI ZOLTÁN

Magyar pietizmus 1700–1756

Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez

Teológiai Irodalmi Egyesület

Készült a Szegedi Tudományegyetem Régi magyar irodalmi tanszékén
és az Evangélikus Hittudományi Egyetemen

Lektorálta:

FONT ZSUZSA
SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Megjelent
az Országos Tudományos Kutatási Alap,
az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány és
az Evangélikus Hittudományi Egyetem
támogatásával.

A borító a „Laubáni Biblia" metszetének (1758)
felhasználásával készült.

Kiadja a Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000
Felelős kiadó: Kendeh-Kirchknopf Péter

Technikai szerkesztés, nyomdai előkészítés: Teológiai Irodalmi Egyesület
Nyomtatta és kötötte a Kaposvári Nyomda Kft. - 200699
Felelős vezető: Pogány Zoltán igazgató

ISBN 963 00 3923 0
ISSN 0230-8495

Tartalom

Bevezetés 7

Tanulmány 9

I. Mi a pietizmus? 9
1. Változatok egy fogalom használatára 9
2. A dunántúli pietizmus rövid historiográfiája 11
3. A kutatás csapdái és adósságai 12
II. Centrum és periféria 15
1. A pietizmus németországi centrumai 15
2. Győr és hatóköre 21
3. A támogatás decentralizálása 24
III. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések 30
1. Hallei magyar nyelvű kiadványok 30
2. A „jénai" műhely 34
3. Az igaz kereszténység feltámasztása 42
IV. Biblicizmus és bibliai filológia 51
1. Búcsú a „kátékereszténységtől" 51
2. A Torkos András-féle Újtestamentum 55
3. Bárányék bibliafordítása 59
V. Pietizmus és evangélikus egyház 63
1. Egyházkerület a válaszúton 63
2. A tolnai végeken 66
3. A pietisták öröksége és testamentuma 69

Forrásgyűjtemény 73

Megjegyzések az átíráshoz 75
Lelőhelyek jegyzéke 76
100 forrás 77
Rövidítések jegyzéke 269
Felhasznált irodalom 272
Dokumentumok jegyzéke 287
Index biblicus 293
Személynév- és könyvcímmutató 294
Helynévmutató 305
Ungarischer Pietismus 1700–1756: Zusammenfassung 311
Inhalt 320

Bevezetés

1992-ben a Lutheránus Világszövetség ösztöndíjával két félévet töltve Erlangenben kutatási témául Bárány György németországi kapcsolatait tűztem magam elé. Választásom Bárány Györgyre mint szülőfalum alapítójára természetesen esett. Már első nekifutásra kiderült, hogy nem egyetlen személyre koncentráló életrajzot, hanem egy mozgalom monográfiáját kellene inkább megírni, sőt még ennél a monográfiánál is előbbre való feladat volna a kéziratos forrásoknak, elsősorban a magyar pietisták Németországban őrzött leveleinek a közzététele.

Hazatérve tudtam meg, hogy az akkoriban elhunyt Tarnai Andor már korábban tervbe vette ezt a kiadást. A Deutscher Akademischer Austauschdienst, az Osztrák-Magyar Akció és a Martin Luther Bund ösztöndíjainak segítségével az első tanulmányút után is többször kutathattam a német nyelvterületen, s az itt gyűjtött anyag teszi ki a dokumentum-gyűjtemény legnagyobb részét. Hogy ez a forráskiadás nem teljes, az magától értetődik, mint ahogy a kísérőtanulmány is csak vázlata lehet még egy korszerű hazai pietizmus-monográfiának.

Szakmai kérdésekben a szegedi Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék tanárai voltak segítségemre. Módszertanilag sokat tanultam az általuk szerkesztett sorozat (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez) köteteiből is. Nagy könnyebbséget jelentett, hogy a Francke-hagyaték egy része Szegeden mikrofilmen is olvasható volt.

A munka folyamán lépten-nyomon az anyag szűkítésére kényszerültem, részben elvi megfontolásból, részben praktikus okokból. A végeredmény ez az irodalomtörténeti szempontú összeállítás lett. A pietizmus hatása a magyarországi művelődéstörténetre ennél természetesen jóval szélesebb, gazdagabb és változatosabb, ám a szegedi Irodalomtudományi Doktori Program hallgatójaként a jelenséget a magyar nyelvű irodalmi termés felől igyekeztem megközelíteni. A teológiai kérdésekre szándékosan nem tértem ki egy később megírandó tanulmányra tartogatva őket.

Ami a tér- és időbeli mezsgyék kitűzését illeti: a Dunántúl mint földrajzi egység és a 18. század első fele mint egyháztörténeti korszak igen jól elkülöníthetően rajzolódik ki a forrásokban. A nyelvi és kegyességi határok ezzel szemben kevésbé megfoghatónak tűnnek. Ez a magyarázata annak, hogy kerülni próbáltam a „magyar pietizmus" hagyományos felfogását, s a vizsgálódásba olyan személyek munkásságát is bevontam olykor, akiknek magyar vagy pietista volta nehezen volna bizonyítható, tevékenységük nélkül azonban nem beszélhetnénk ma magyar nyelvű pietista irodalomról.

I. Mi a pietizmus?

„Es ist jetzt stadtbekannt der Nam' des Pietisten.
Was ist ein Pietist? Der Gottes Wort studiert
Und nach demselben auch ein heilig Leben führt.
Das ist ja wohl getan, ja wohl von jedem Christen."[1]

1. Változatok egy fogalom használatára

„Mi az, hogy pietista?" – tette fel a kérdést Joachim Feller, az ún. lipcsei pietista zavargások idején (1689-1690). „A pietista" szó és képződményei valóban csak ekkor váltak köznyelvivé, az egész társadalomban ismertté. Feller persze nyomban megválaszolta kérdését, de ugyanebben az időben más válaszok is születtek. Közülük hármat ismertet egy előadásában Johannes Wallmann, hogy bemutassa: a ma jellemző fogalmi tisztázatlanság a 17. századra is visszavezethető.

Veit Ludwig von Seckendorff (1626-1692), a hallei egyetem első kancellárja[2] 1692-ben azt a nézetet fogalmazta meg, hogy a pietizmus a katolikus kvietizmushoz és a református precizizmushoz hasonló egyházjobbító törekvés, melyet ellenfelei éppen ezért túlzott moralizálással vádolnak – azaz Seckendorff a lipcsei eseményeket egy 17. századi európai egyházi reformhullám helyi lutheránus megnyilvánulásának tekintette.[3] A seckendorffi felfogást a modern kutatásban elsőként Albrecht Ritschl tette gyümölcsözővé, aki meghatározó munkájában[4] a pietizmus addig szűkebben értelmezett történetét a református Hollandia kegyességi mozgalmaira is kiterjesztette, ráadásul az egyházias irányzatokon túl a szeparatista mozgalmakat és a herrnhuti gyülekezetet is beemelte a három vaskos kötetbe. Ha nem is viták nélkül, de a közvélemény hosszú időre elfogadta ezt a felfogást. F. Ernest Stoeffler viszont már az angol puritanizmust is a pietizmus első változatának fogta fel,[5] s ezzel nemcsak az angol

[1] Joachim Feller lipcsei professzor gyászverse (1689): idézi Brecht 1993. 4.

[2] Vö. Lotze 1911.

[3] *Bericht und Erinnerung auf eine neulich im Druck lateinisch und deutsch ausgestreute Schrift, in Latein Imago Pietismi, zu deutsch Ebenbild der Pietisterey genannt.* H.n. 1692. 14. Idézi Wallmann: Was ist Pietismus? 1994. 13-14.

[4] Ritschl 1880-1886.

[5] Stoeffler 1965.

nyelvű tudományosság számára volt meghatározó, hanem lényegében az általa kialakított kereteket követi évtizedünk nagy vállalkozása, Martin Brecht kézikönyve is.[6]

Johann Melchior Stenger (1638-1710) erfurti lelkész[7] egy kéziratban maradt művében 1694-ben viszont úgy fogalmazott, hogy a pietizmusnak csak a neve új, magjai már Luther könyveiben el vannak szórva, sőt Kempis Tamás és Johann Tauler is pietisták voltak, s egyáltalán, aki az egyház történetében kegyes életre buzdított, az pietistának tekintendő.[8] Ahogy tehát Seckendorff a pietizmust felekezeti és földrajzi határokat átlépő jelenségként, úgy Stenger korhoz nem kötött magatartásként jellemzi. Ez a vízió leginkább Martin Schmidt kompendiumában éledt föl,[9] mely a spiritualista hagyomány vizsgálata után[10] lényegében Philipp Jacob Spenerrel (1635-1705) kezdi a pietizmus történetét, s azt a későbbi ébredési mozgalmakon keresztül nagy ívben a 20. századig vezeti el. Koncepciójának magja az újjászületés, az új teremtés misztikus-teológiai gondolata, s ez valóban nem korlátozható egyetlen évszázadra. Schmidt a speneri programot is inkább teológiai jelenségként, mint egyházi reformként igyekezett interpretálni.[11]

A harmadik válasz magától „a pietizmus atyjának" titulált Philipp Jacob Spenertől származik 1697-ből, aki a pietizmust összefüggő történeti mozgalomként írja le, mely a lutheri reformáció folytatásaként, kiegészítéseként és betetőzőjeként a keresztény tanítás után a keresztény életet újította meg. A Spener felfogása szerinti pietizmus Johann Arndttal (1555-1621) kezdődik, nem lép túl az evangélikus felekezet határain és szigorúan megmarad egyházi berkekben, azaz az elnevezés nem terjeszthető ki a később „radikális pietistáknak" címzett spiritualista és szeparatista körökre.[12] A kortársak is általában azonosították egymással a spenerizmust és az arndtizmust. Arndt a reformáció előtti kegyességhez, Johann Tauler, Johann Staupitz és az *Imitatio Christi* misztikájához nyúlt vissza, s megpróbálta ezeket a lutheri megigazulás-tannal összhangba hozva újra szalonképessé és termékennyé tenni. Kora megmerevedett szokáskereszténységét, száraz polemizálását, az „igaz kereszténység" letűntét bírálva a kései középkorból merített élményt, vallásos tapasztalatot, szókincset és módszert. (Az *unio mystica* helyére viszont nála már a megigazultak megszentelődése lépett: ezzel elhatárolódott ugyan a synergismustól, a középpontba mégis a megélt hit, a pietas

[6] Brecht 1993. (A négy kötetre tervezett mű második része, mely a pietizmust a 18. század végéig tárgyalja, 1995-ben jelent meg.) Ezek a keretek jellemzik Brecht Pietismus c. cikkét is a TRE-ben: 26,606-631 (1996).

[7] Vö. Sträter 1992.

[8] *Von der übern Pietisten entstandenen Kirchen-Unruhe.* Kézirat: Göttingen SUB Acta pietistica VI/5. Idézi Wallmann: Was ist Pietismus? 1994. 15-16.

[9] M. Schmidt 1972.

[10] Vö. M. Schmidt 1969.

[11] M. Schmidt 1984.

[12] *Warhafftige Erzehlung/Dessen was wegen des so genannten Pietismi in Teutschland von einiger Zeit vorgegangen/Auß Gelegenheit Hn. Gerhard Craesi seiner Historiae Quackerianae einverleibter Historiae Pietistarum und zu dero Verbesserung Auffgesetzt.* Frankfurt a.M., 1697. 33. Idézi Wallmann: Was ist Pietismus? 1994. 17-18.

került.) A későbbi „pietisták" nemcsak az általa közvetített misztikus irodalom kedvéért kaptak Arndt könyvén, hanem egyházkritikája (a látszatkereszténység ostorozása) és reformelképzelései is visszhangra találtak náluk. Ezt a gondolatrendszert egészítette ki Spener a konventikulumok (összejövetelek) szorgalmazásával és az optimista (khiliasztikus) eszkhatológiával. A német kutatásban máig erős hagyománya van ennek a Johann Georg Walch (1693-1775) jénai professzor által széles körben elterjesztett beállításnak,[13] mely a pietizmust külső hatások nélkül, a német reformáció folytatásának kívánja látni (a Bibliához való fordulás, az egyházi élet, a lelkészképzés radikális megújítása, s ezt egészíti ki már a felvilágosodás irányába mutatva a testvériség fogalmának kiszélesítése), különbséget tesz továbbá az „egyházi" és a „radikális" törekvések között, s érdeklődése nem terjed ki a herrnhuti Unitas fratrum által szervezett Zinzendorf-kutatásra.

Mindezzel összefügg az a kérdés, ki miben látja a pietizmus lényegét. Ritschl még a középkori misztikából vezette le ezt a kegyességet, így a világtól való elfordulásként interpretálta. Ezzel szemben Max Weber felfigyelt a pietizmus – mint „világi aszkézis" – szociális következményeire is,[14] s az ő nyomán értelmezte a történész Carl Hinrichs szociális reformmozgalomként a hallei pietizmust.[15] Hinrichs tézise lehet szemléletes, de a legkevésbé sem általánosítható, hisz még a hasonlóan egyházias württembergi pietistákra sem áll.[16] Még nagyobb probléma ebben az elméletben azonban az, hogy az egykori pietisták önértelmezésével sincs összhangban, akik Feller idézett verse szerint, nem a szociáletikára, hanem saját üdvösségükre voltak tekintettel, s nem a társadalmat, hanem a bibliaolvasási szokásokat igyekeztek reformálni.

A felfogások változatosságáért végsősoron maga a jelenség felelős. Igazat kell adnunk Kurt Alandnak: *a* pietizmus sohasem létezett.[17] Kritériumait mindig a vizsgált jelenség egyedi vonásai szerint kell megválasztanunk. Ugyanúgy jellemezheti a világtól való elkülönülés, mint az ahhoz való odafordulás. Lehet kultúraellenes és iskolaépítő.

2. A dunántúli pietizmus rövid historiográfiája

Máig alapvető, tudományos igényű, széles forrásismereten alapuló, pozitivista szemléletű műveket jelentetett meg Payr Sándor (1894., 1896., 1898., 1903/4., 1908., 1910., 1924.). Munkásságát tanítványa, Schmidt János a tolnai-baranyai területek irányában

[13] Walch 1733-1739.; Schmid 1863.

[14] Ld. Lehmann 1992.

[15] Hinrichs 1971.

[16] Ld. Lehmann 1969. Hinrichs elméletét tanítványa, Deppermann próbálta árnyalni (Deppermann 1986.).

[17] Idézi Brecht 1996. 606.

igyekezett kiegészíteni (1939., 1940). Schmidt kéziratban maradt anyaggyűjtésén alapulnak Schmidt-Tomka Gusztáv (1976.) és Szita László (1996.) tanulmányai is.

Szent-Iványi Béla figyelmét Gragger Róbert hívta fel a Halléban és Berlinben őrzött Francke-hagyaték magyar vonatkozású kéziratára.[18] Ennek az anyagnak első feldolgozójaként (1936., 1937.) Szent-Iványi osztotta fel először a magyarországi pietizmust dunántúli, felvidéki és erdélyi régióra. Vele egyidejűleg dolgozott ugyanebben a gyűjteményben a hallei szlavista iskola, melynek képviselői, Dmitrij Tschiževskij (1940.), Alfred Mietzschke (1941.), Richard Kammel (1938., 1939.), majd Eduard Winter szükségképpen magyarországi vonatkozású szövegeket is közöltek. Különösen Winternek lehet hálás a hazai kutatás, mert viszonylag tárgyilagos és informatív könyvei (1953., 1954., 1955.) a keletnémet tudományosság követeiként sok magyar könyvtárba utat találtak. Hozzá hasonló missziót töltött be Halléban Wolfram Kaiser orvos- és tudománytörténész is (1964., 1976.), akinek kiadványaiban magyar kutatók is szóhoz juthattak (pl. Lambrechtné Kristóf Gizella 1988.).

Idehaza eközben vajmi kevés történt. Új ösztönzést a pietizmus-kutatásnak Szelestei N. László könyvészeti vizsgálatai (1983., 1991., 1993.)[19] és a Bél Mátyás-levelezés kapcsán tett megfigyelései (1986., 1994., 1996.) adtak. További előrelépést jelentett a kapcsolatfelvétel a nemzetközi pietizmuskutatással, ennek konferenciáin juthatott már szóhoz hazánkból Fabiny Tibor (1992., 1998.), Font Zsuzsa (1998.) és Nagy Márta (1998.).

3. A kutatás csapdái és adósságai

Ahhoz, hogy egy szerzőről vagy műről megállapíthassuk, a pietista vallásossághoz kapcsolható-e, mindenekelőtt ennek a kegyességi irányzatnak a határait, ismérveit kell tisztáznunk. El kell döntenünk, hogy exkluzív, vagy inkluzív definíciót választunk, azaz a jelenséget széles kiterjedésében, vagy mélységében igyekszünk megismerni és leírni.

A pietizmuskutatás ma[20] általában különbséget tesz tágabb és szűkebb értelemben vett pietizmus között, az előbbi kegyességi jelenség, mely a megigazulás helyett a megszentelődésre teszi a hangsúlyt (központi fogalmai: bűnbánat, praxis pietatis,

[18] Szent-Iványi 1936. 3: „Gragger Róbert... tervei között szerepelt a pietizmus megírása is. Másolatban összegyűjtötte a mozgalom nagy hallei vezérének, A.H. Franckének és fiának magyarokkal folytatott levelezését és megszerezte a berlini Magyar Intézet számára a magyarországi pietista irodalom értékes gyűjteményét tartalmazó halle-wittenbergi magyar könyvtár nagy részét." Az említett másolatok a berlini Gragger-archívum 12. kötetében találhatók.

[19] Hogy a hamis impresszumú könyvek nagy része történetesen a magyar pietista szerzőkhöz köthető, az a magyar pietizmuskutatás véletlen szerencséje.

[20] Ld. Brecht 1996. 606-607; Wallmann 1997.

krisztuskövetés), s a reformáció után változatos formákban fogalmazódott meg. Mint személyes, bensővé tett, cselekvőleg megélt vallásosság párhuzamba állítható a puritanizmussal, a methodizmussal, janzenizmussal, quietizmussal és hasszidizmussal. A másik ezzel szemben vallási reformmozgalom, mely az 1670-es évektől kezdve előbb az orthodoxiával, majd a korai felvilágosodással konfrontálódott, s szervezett közösségek alakulásához vezetett.

A továbbiakban a dunántúli pietizmus bemutatásakor a fenti szűkebb definíciót használom. A jelenség határait nálunk a nevelés megnövekedett szerepe, a gyülekezeti alkalmak szaporítása, a tudományos igényű biblicizmus, a világiasság elítélése, a missziói elkötelezettség jelölik ki. Ezek értelmében nem tekintem pietizmusnak azokat a pietisztikus irodalmi megnyilatkozásokat, melyek mögött nem fedezhető föl a vallási élet reformjára törekvő közösség.

A *Magyar lelki óra* c. nyomtatványt, valamint Hegyfalusi György műveit megvizsgálva Szelestei N. László kétségbe vonja ezek pietista voltát, majd így folytatja:

> *„A felhozott példákat figyelembe véve újra meg kell vizsgálnunk, hogy a Payr Sándor által egybegyűjtött magyarországi pietista szerzők és művek között vajon nem akadnak-e mások is, akik és amelyek nem pietisták."*[21]

Payr logikáját követve a magyar irodalom- és egyháztörténetírás valóban gyakran egyenlőségjelet tett a hallei pietizmus és a magyar nyelvű könyvkiadás között, így olyanokat is „elvitt" Halléba, akik egyszerűen csak a magyar könyvek hiányán próbáltak enyhíteni, s azokat is szerzővé avatta, akiknek pietista létükre nem volt bizonyíthatóan közük ezen kiadványokhoz. Jóllehet a pietistáknak sok idejét emésztette föl a *barbaries* elleni harc, mégsem ebben kell fő jellemzőjüket, védjegyüket felfedeznünk.

Szelestei N. László programjának megvalósítása azonban nem az egyetlen adóssága a hazai pietizmuskutatásnak. A mozgalom irodalmi termését a könyvészet ugyan feltárta, ismeretes továbbá, hogy mit találunk a hazai országos és regionális levéltárakban, s a gyülekezeti levéltárakban őrzött kéziratokat is többnyire már hasznosította a kutatás. Az sem valószínű, hogy a Halléban és Berlinben található Francke-hagyatékból, az egykori wittenbergi-hallei magyar könyvtárból, a gothai vagy a jénai kézirattárból valami új, magyar vonatkozású anyag kerül elő. Bár témánk kutatásába eddig be nem vont külföldi gyűjteményekből bármikor felbukkanhat új forrás, két ilyen lelőhelyről máris tudható, hogy kiaknázásuk sikerrel kecsegtet:

[21] Szelestei 1994. 214. A másik, témánkat távolabbról érintő felvetés a cikkben annak megkérdőjelezése, hogy Magyarországon beszélhetünk-e valódi pietista-orthodox szembenállásról. Már Fabiny Tibor bemutatta (1992.) a pietizmust elítélő 1707-es rózsahegyi zsinat politikai motívumait. Szelestei itt Bél Mátyás és Daniel Krmann együttműködő viszonyát hozza fel a hagyományos klisé ellenében. A problémához ld. még: Keserű 1996.

1. 1742-ig a Dunántúlon nem volt evangélikus szuperintendens, így a gyülekezetek az északi egyházkerületek főpásztoraira voltak utalva. Ezen kerületek levéltára (ma részben a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban) így jócskán tartalmaz dunántúli eredetű anyagot is. Erre a tényre már század eleji szövegközlések is felhívták a figyelmet, de rendszeres vizsgálatra még nem került sor.

2. Haynóczi Dániel (1690-1747) három évtizedig működött Sopronban, a dunántúli evangélikusok leglátogatottabb iskolájában. A hozzá címzett levelek ma Ruszton találhatók szinte hiánytalanul, ám áttekinthetetlen halmazban. Lehet, hogy ezek nagy része átlagos ajánlólevél, rendszerezésük és lajstromozásuk mégis sok adattal egészítené ki hézagos ismereteinket. Haynóczi ugyan nem volt pietista, de pozíciója révén az összes ismert dunántúli pietista szerzővel korrespondált, sőt bécsi kapcsolataikban közvetítő személy is volt.

Lehet, hogy az itt közreadott forrásgyűjtemény hozzásegít a magyar pietizmus kánonjának értelmes szűkítéséhez, a már használhatatlanul tág fogalmak pontosításához – ahogy ezt Szelestei N. László javasolta –, de a fenti két nagy adósság kiegyenlítése egyelőre túllépi munkám kereteit.

II. Centrum és periféria

„Ott énekelnek az ujabb drága szentek,
Luther, Arnd, Spener, Frank és a más több rendek,
Kikkel mind egy helybe s társaságba mentek
S közöttük nem vagytok már esméretlenek."[22]

1. A pietizmus németországi centrumai

„Városszerte ismert most a pietista név" – kezdődött eredetileg a lipcsei gyászvers, mely hamarosan több kiadást is megért, ám ezekben már a „világszerte" (weltbekannt) szó szerepelt.[23] Hogyan lett ismert a Dunántúlon? Honnan kaptak ösztönzést azok a magyar lelkészek, akik itt pietista szellemben tevékenykedtek? Az akkori iskolai viszonyok között a protestáns teológusok többnyire peregrinációjuk után nyerték el az ordinációt, így teológiai hatások elsősorban az egyetemekről hazatérő diákok vagy az általuk hozott könyvek révén érték Magyarországot. Innen nézve tehát a pietizmus központjai is a német egyetemek voltak. A magyarok kevésbé álltak kapcsolatban a Frankfurtban, Drezdában és Berlinben működő Philipp Jacob Spenerrel, mint a hallei professzor August Hermann Franckéval (1663-1727), ám az utóbbival sem mind, hisz voltak, akik Jénából, Tübingenből vagy éppen Königsbergből hazatérve hozták el a pietizmus speneri-hallei változatát.

A pietizmust közvetítő egyetemek közül kétségkívül Halle volt a legfontosabb. Az egyetemi rangra csak 1694-ben emelkedett hallei akadémia rövid idő alatt a német nyelvterület leglátogatottabb alma materévé vált. Ez a látványos fejlődés részben a brandenburgi kormányzat tudatos törekvéseivel, részben pedig éppen a pietistáktól kiinduló tanulmányi reformmal magyarázható.

A 17. század végétől rohamosan kiépülő brandenburgi-porosz államgépezetnek szüksége volt képzett hivatalnokokra (papokra, jogászokra, orvosokra), ez magában is indokolta egy új egyetem alapításának szükségességét. A Hohenzollernek pragmatikus valláspolitikája is (uniós törekvések, a szociniánusok és zsidók tolerálása, a vallási üldözöttek befogadása) felekezetileg kevésbé elkötelezett értelmiséget igényelt, így az orthodox lutheránus Königsberg és a református Odera-Frankfurt mellett olyan új lutheránus egyetem született, ahol a tanárok és hallgatók nem tettek es-

[22] Bárány János halotti búcsúztatója apja fölött (1757): Payr 1910. 366. 71. strófa.
[23] Wallmann 1990. 8; PuN 1994. 13.

küt a *Konkordia Könyv*-re, csak általában kötelezték el magukat az igaz hit megőrzése mellett. Az egyetem helyének kiválasztásában a Szászországgal folyó rivalizálás játszotta a fő szerepet, így amikor 1680-ban a magdeburgi hercegség porosz birtok lett, Halléba hívják Christian Thomasiust (1655-1728), hogy Wittenberg és Lipcse közvetlen szomszédságában tartson – egyelőre akadémiai – előadásokat.[24] Az egyetem kialakításában nagy szerepet játszott az 1691-től Berlinben működő Philipp Jacob Spener is. Közbenjárására hívták meg Joachim Justus Breithauptot (1658-1732) a teológiai kar első professzorának, s August Hermann Franckét glauchai lelkészi állása mellett a görög és a keleti nyelvek professzorának. A teológiai tanárok kinevezésében ezután is Spener szava volt a meghatározó: 1695-ban Paul Anton (1661-1730), 1698-ban Francke kapott teológiai professzúrát.[25]

A teológiai oktatás reformját már Spener programirata, a *Pia desideria* is követelte (1675).[26] Lényegében Spener elképzeléseit valósította meg Halléban August Hermann Francke, aki ugyan csak később került át a teológiai fakultásra, mégis – Lipcsében megszakadt tevékenységét folytatva – már 1692-től kezdve tartott teológiai tárgyú kollégiumokat. A hallei teológusok fő erőssége a bibliai filológiában és exegézisben, valamint – a mai értelemben vett – praktikus teológiában volt. Az oktatásban is ezekre került a hangsúly a hagyományos dogmatika, s különösen a polemika helyett. Mindezt megalapozták Francke „paraenetikus" előadásai, azaz ébresztő, építő, moralizáló hetenkénti bibliamagyarázatai. Ezek időpontjában a teológiai karon nem is tartottak más órát.[27] Francke a kegyesség és a tudomány egységét vallotta, mégis többre tartott „egy szemernyi élő hitet egy mázsányi puszta történeti tudásnál, s egy csepp igaz szeretetet az összes tudomány egész tengerénél".[28] Ez az akkoriban egyedülálló spirituális képzés nagyban hozzájárult az új egyetem népszerűségéhez. A Dunántúlon működő hallei diákok voltak többek között: Georg Daniel Friedelius, Tóth Sipkovits János, Jeremias Schwartzwalder, Andreas Christoph Wider, Vázsonyi Márton, Bárány György, Wagner György, Viczay Péter, Friedrich Samuel Bertram, Tatay István, Jacob Friedrich Gauppe, Martin Christoph Matern.

Halle vonzerejét azonban nemcsak egyetemének, hanem az ún. glauchai intézményeknek is (ma: Franckesche Stiftungen) köszönhette. Alapítványait Francke még glauchai lelkészként hozta létre, s csak 1698-ban kerültek ezek be annexumként az egyetem szervezetébe, amivel részesedtek ennek autonómiájából, azaz a helyi egyházi és világi felsőség joghatósága alól közvetlen az uralkodó függésébe kerültek. Az

[24] Deppermann 1961. 62-67; Neuß 1961.; Deppermann 1986. Halléhoz összefoglalóan ld. TRE 14,388-392.

[25] Wallmann 1987.

[26] Ez a hatból az 5. javaslat: Spener 1964. 67-76; 1993. 64-73. „Az a legfontosabb, hogy olyan lelkészeink legyenek, akik maguk a legelőrehaladottabb igazi keresztények." Vö. Brecht 1986. 94kk.

[27] Payr 1907. 270-290; de Boor 1968. 300-312.

[28] Francke: *Idea studiosi Theologiae, oder Abbildung eines der Theologie beflissenen.* Halle, 1712. 53. = 1969. 183. (27.§)

„árvaház" eredetileg valóban az elesettek, főleg a gyerekek felkarolására szolgált, de egymás után nőttek ki belőle a különböző szintű iskolák, s az intézmény hamarosan könyvkereskedéssel, nyomdával, patikával, s különböző üzemekkel egészült ki. A világi kormányzat támogatását ékesen bizonyítják az egymás után elnyert privilégiumok (adómentesség, autonómia, királyi adományok).[29] August Hermann Francke halála után a glauchai intézményeket előbb veje, Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739), majd fia, Gotthilf August Francke (1696-1769) építette tovább, ők is tanítottak a teológiai karon. Gotthilf August nem volt ugyan jelentős teológus, de kétségkívül örökölte apja szervezőkészségét és gazdasági érzékét.[30]

A magyar diákok szempontjából különösen két „találmány" tette az intézményt vonzóvá: a menza („Freitisch")[31] és az informátori rendszer. Az előbbi csak annyi kommentárt igényel, hogy hazai vagy birodalmi patrónusok hiányában a pénztelen lutheránus diák – néhány kisebb ösztöndíj mellett – csak két helyen számíthatott ingyenes megélhetésre: a tübingeni Stift lakójaként[32] vagy hallei „Freitischlerként". Az informátorok bevonása már messzebbre mutató jelenség. Francke ügyes megoldással egyetemi hallgatókat alkalmazott árvaházi iskoláiban tanítóként. Ezeknek képzéséről és felügyeletéről egyaránt gondoskodott. A módszer pedagógiai értékéről a legszélsőségesebb vélemények keringenek a szakirodalomban, az viszont kétségtelen, hogy Francke intézményei olcsó, képzett, nagy létszámú tanerőhöz jutottak, az informátorok pedig amellett, hogy biztosítani tudták egyetemi tanulmányaik anyagi hátterét, még bőséges tapasztalatra is szert tettek.[33] Günter Mühlpfordt az egyetem és az árvaház perszonáluniójáról (az árvaház vezetőinek professzúrája és a hallgatók informátori állása) művelődéstörténetileg is gyümölcsöző szimbiózisként értékeli. Ez a rendszer tette Hallét a szegények egyetemévé (Armenuniversität), ahol a tehetség

[29] Az árvaház történetének bőséges irodalma van. A kezdetekről maga Francke számol be a legrészletesebben *(Segensvolle Fußstapfen.* Halle, 1709³.: Francke 1994.), a legújabb kutatásokhoz ld. Weniger 1991. Magyarul Payrnál olvashatunk Francke intézményeiről (1907. 56-65, 137-161, 221-232).

[30] Sträter 1994.

[31] „Man kam in Erfahrung, daß arme Studiosi, wegen grosser Dürftigkeit, manchen Tag nichts zu essen gehabt, so, daß auch wol manche an ihrer Gesundheit dadurch Schaden gelitten... Die Extraordinairen Frey-Tische im Waysenhause, so Anno 1702 für Studiosos solchergestalt angeleget worden, daß keine ordentlich dazu angenommen, sondern die sich jedem Morgen bis auf die bestimmte Zahl anmelden, den Mittag darauf gespeiset werden, bewirthen jetzo täglich in der Mittags-Mahlzeit 84 theils Studenten, theils Schüler aus den Schulen des Waysenhaus." Francke (1709) 1994. 206, 452. Vö. még A.H. Francke: *Der von Gott in dem Wäysenhause zu Glaucha an Halle ietzo bey nahe für 600 Personen Zubereitete Tisch.* Halle, 1722.

[32] Vö. Gémes István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523-1918).* Stuttgart, 1999. Kézirat.

[33] „Das Seminarium Praeceptorum für die neu angerichteten Schulen, welches Anno 1695 angefangen worden, bestehet jetzo aus neuntzig Studiosis Theologiae, (worunter diejenigen, so bereits in wircklicher Arbeit an den Schulen des Waysen-Hauses stehen, mit begriffen sind) die an den so genannten ordinairen Tischen des Waysen-Hauses Mittags und Abends freye Kost geniessen, dafür sie zwo Stunden täglich zu informiren oder zu schreiben verbunden sind." Francke (1709) 1994. 451. Vö. még uo. 31-32, 36-37, 185-186, 204, 452; Payr 1908. 70-81.

és a szorgalom önmagában is érvényesülhetett. A Franckesche Stiftungen egyedülálló szociális intézményei nagyban hozzájárultak az egyetem felemelkedéséhez.[34]

Jénában Johann Franz Buddeus (1667-1729)[35] és veje, Johann Georg Walch, s rövid ideig Johann Jacob Rambach (1693-1735), a hallei Joachim Lange veje tekinthetők a pietizmus közvetítőinek. Buddeus Halléból jött át 1705-ben professzornak, s ha nem is volt egyértelműen a hallei pietizmus képviselője, több magyar diák éppen az ő hatására ment tovább Halléba (pl. Bárány György). Jéna mint a magyarok által hagyományosan látogatott egyetem[36] is kivételesen fontos a magyarországi pietizmus szempontjából. Politikailag kevésbé volt gyanús, mint a porosz Halle, ám aki pietista szellemre vágyott, azt itt ugyanúgy fellelhette.[37] Jellemző, hogy még Francke neveltjei, Bél Mátyás és Johann Matthias Marth is 1719-ben ide küldik el Sartoris Jánost és Tomka Szászky Jánost, nemcsak taktikából, hanem meggyőződésből.[38] Herbert Peukert olyannyira hangsúlyozza a jénai egyetemnek ezt a nyilvánvaló kapcsolatát a pozsonyi iskolával, hogy annak még hagyományos „das kleine Halle" gúnynevét is megkérdőjelezi.[39] Érdekes adalékot nyújt Jéna-képünkhöz Georg Buchholtz 1713-as útinaplója: magyarországi ismerőseivel Jénában még lefekvés után is a pietistákról vitatkoztak.[40] A Dunántúlon működő jénai diákok voltak többek között: Kövesdi János, Bárány György, Vázsonyi Márton, Sárosi János, Georg Adam Kolb, Sartoris János, Tomka Szászky János, Paul Pitroff, Bárány János, Haynóczy Sámuel.

Az eleinte igen konzervatív lipcsei egyetem teológiai karán 1699-től Spener veje, Adam Rechenberg (1642-1721) képviselte a pietista eszméket.[41] Az ő hallgatója volt a szergényi Károlyi István és a soproni Kövesdi János is. Ám Rechenberg halála után is fontos szerepet játszott a vásárváros a magyar pietizmus számára, hisz itt jelent meg 1726-ban Bél Mátyás magyar Újtestamentuma és Vázsonyi Márton Kortholt-fordítása.[42] Az ekkori diákok (a kőszegi Németh Sámuel és a később Varsádra kerülő Johann Gustav Kastenhoffer) is kaphattak itt pietista impulzusokat.

Ahogyan az egész württembergi egyházban, úgy a tübingeni egyetemen is a Hochstetter család volt a speneri pietizmus fő szállásesinálója. Ugyan Johann Andreas Hochstetter 1677-től volt a tübingeni Stift ephorusa, majd professzor és szuper-

[34] Mühlpfordt 1992. 281-282.

[35] TRE 7,316-317 és 16,559-563; Wotschke 1928. 28-31; 1935.

[36] Ld. Haan 1858.; Mokos 1890.

[37] Winter 1955. 220.

[38] Sartorist és Tomka Szászkyt Marth ajánlotta Buddeusnak 1719. május 8-án, ill. szeptember 13-án kelt levelében (Jéna UB Handschriftenabteilung, németül közli Feyl 1960. 66-67; eredetiben idézi Szelestei 1986. 26.j.). A döntést Sartoris hazatértekor 1724-ben Bél Mátyás indokolta Daniel Krmannal szemben (Bél 230). Ugyanekkor Marth így írt Buddeusnak: Hallénak rossz a híre, Wittenberg Róma szerepében tetszeleg, Lipcse túl drága, Tübingenben Christoph Matthäus Pfaff irénikus tanai váltanak ki visszatetszést, így egyedül Jéna maradt diákjaik számára (Feyl 1960. 67-68).

[39] Peukert 1958. 147. Pozsony gúnynevéhez ld. Jeverus 1729. 126-127.

[40] „In lecto sine cessatione de Pietistis disseruimus." Itinerarium aug. 26. Idézi Peukert 1957/58.

[41] Leube 1975. 153-267; Peters 1997.; TRE 20,721-729.

[42] Szelestei 1993.

intendens, ám csak az 1690-es években vette föl a kapcsolatot Spenerrel és Franckéval, ezért nem valószínű, hogy az 1677-től Stift-lakó Lövey Balázs, későbbi győri lelkész (1685-1707) pietista eszméket vitt innen haza (és az teljesen kizárható, hogy egy évtizeddel korábban az idősebb Ács Mihály ugyaninnen kész pietistaként tért volna haza[43]). Andreas Adam Hochstetter 1697-ben lett Tübingenben professzor, hallei mintára bevezette az egyetemen a katechetikai képzést és a collegium pietatisokat, az ő tanítványa volt a nemeskéri Asbóth Ádám **(59)**,[44] míg a soproni Michael Weiß, a kőszegi Rumy Sámuel, továbbá Jakob Friedrich Gauppe és Konrad Leopold Tiefftrunk, a későbbi varsádi lelkészek Hochstetter barátját, a reformátusokkal való megbékélést hirdető Christoph Matthäus Pfaffot (1686-1760) hallgatták.[45] A magyar pietisták württembergi kapcsolatait azonban nem szabad „a württembergi pietizmus magyarországi befolyásaként" értelmeznünk. A Johann Albrecht Bengel (1687-1752)[46] működése előtti pietizmus Württembergben még a speneri-hallei irányzatot követi. Egyedül Johann Reinhard Hedinger (1664-1704) Újszövetsége (Stuttgart, 1704: ebből veszi majd Bárány György Újtestamentoma a praktikus magyarázatokat) tartalmaz ezen túlmutató motívumokat. Még Bengel pozsonyi levelezőtársánál, Johann Matthias Marthnál sem lehet gyanakodni „württembergi" hatásra, hisz Bengelnek a württembergi pietizmust meghatározó művei csak Marth halála után jelentek meg.[47]

Altdorfban Gustav Georg Zeltnernél[48] a már említett Konrad Leopold Tiefftrunk disputált 1727-ben, míg Königsbergben Heinrich Lysius (1670-1731)[49] professzor, s egyben a Collegium Fridericianum igazgatója volt Kis Péterre (nemescsói lelkész: 1714-1729) jelentős hatással. Pietista eszmékkel 1726-tól kezdve még Wittenbergben is lehetett találkozni Johann Caspar Haferung (1669-1744) és Johann Georg Joch (1676-1731) professzorok közvetítésével. Tudjuk, hogy Fábri Gergely nem volt hallgatójuk, de pl. Pavol Doleschall majdani nemescsói tanító igen **(55)**. Feltételezhető, hogy Torkos József, Magdó András, Balog Ádám, Ratkótzy Miklós, akik idehaza jól együtt tudtak működni pietista lelkészekkel, már diákként is közeledtek ehhez az eszmevilághoz.

A pietizmussal kapcsolatban a szakirodalom előszeretettel használja a kisugárzás (Ausstrahlung) kifejezést. Ez a kép azt a véleményt implikálja, hogy a pietista eszmék egy központból (pl. Halléból) terjedtek el a világ minden tájára. Az elképzelésnek kétségkívül van jogosultsága, hiszen August Hermann Francke valóban széles körű missziónban, sőt az egész világ „jobbításában" gondolkodott. Programját először 1701-ben fogalmazta meg *Project zu einem Seminario Universali oder Anlegung eines Pflantz-Gartens, von Welchem man eine reale Verbesserung in allen Ständen in und auserhalb Teutsch-*

[43] Ahogy ezt Szent-Iványi (1936. 33) állítja.

[44] A félkövér számok a forrásgyűjtemény dokumentumaira utalnak.

[45] Pfaff beírását meg is találhatjuk Weiss albumának 3. lapján: Vízkelety 1963. 168.

[46] TRE 5,583-589.

[47] Ld. Wächter 1865. 208-253: Bengel és Marth levelezése 1719-1734.

[48] Zeltnerhez ld. Tarnai 1993. 22-23; TRE 2,327-329.

[49] TRE 19,305-311.

landes, ja in allen Theilen der Welt zugewarten c. iratában.[50] Gondolatait később a kéziratban maradt *Großer Aufsatz*-ban fejtette ki részletesebben.[51] A terv lényege: egységes, tagolt iskolarendszer felállítása a glauchai példa nyomán, az ottani pedagógiai tapasztalatok kamatoztatására. A világméretű perspektívát már 1702-ben kijelölte a Collegium Orientale Theologicum megalapítása (a bibliai filológia mellett a keleti nyelvek művelésére a szlávoktól a magyaron át a sémi és más ázsiai nyelvekig). Ha figyelembe vesszük, hogy pár évtizeden belül a hallei példa Pennsylvaniában, Indiában és Szibériában egyaránt iskolákat hozott létre, el kell ismernünk, hogy a *Großer Aufsatz* nem maradt csupán pium desiderium.[52]

Mégis hibát követünk el, ha Francke univerzális vállalkozását az „árvaházi" gondolat gyűrűző terjedésének fogjuk fel. Már a német egyetemek fenti számbavételekor szembetűnhetett, hogy a kapcsolatok kétirányúak. Halle nemcsak termeli, hanem fel is veszi az új tehetségeket, az új gondolatokat. Paradigmatikus lehet erre a centripetális-centrifugális kölcsönösségre a pozsonyi Johann Matthias Marth tanulmányi útvonala: Tübingen-Jéna-Lipcse-Halle-Königsberg. Jénából Johann Franz Buddeus küldi őt Halléba, ahonnan nemsokára feladattal távozik Königsbergbe (innen tér aztán haza Pozsonyba). Ez a kiegyenlítettség azonban nemcsak Németországon belül figyelhető meg. Már Wolfram Kaiser figyelmeztetett rá, hogy Magyarország nem tekinthető szellemi hatások puszta befogadójának.[53] A glauchai árvaház nemzetközi kapcsolatrendszerében számos olyan esetet találunk, ahol a kezdeményező fél éppen a világvégi partner volt (pl. a német telepesek Pennsylvaniában[54] vagy a svéd hadifoglyok Tobolszkban[55]), tehát a viszonyt nem írhatjuk le a hagyományos „misszió" terminussal – igaz ugyan, hogy ezek a példák viszonylag késeiek, hisz megelőzte őket a centrum kiépülése. A már említett 1995-ös kiállítás mintaszerűen „kapcsolatokat" mutat be a kölcsönös gazdagodást hangsúlyozva.[56] Az együttműködésre talán a legjobb példa a cseh nyelvű könyvek kiadása Halléban. Ehhez a vállalkozáshoz a szellemi tőkét a csehek és a szlovákok nyújtották, míg az anyagi hátteret a sziléziai és lausitzi nemesek biztosították. Az érdemi munka csak részben folyt a nyomtatás helyszínén (s itt is nagyrészt külföldi diákok végezték), hiszen a célországokból (pl. Bél Mátyástól) már kész kéziratok érkeztek.[57]

[50] Francke 1969. 108-115.

[51] Podczeck 1962.

[52] de Boor 1984.

[53] Kaiser – Krosch 1964. 392. „Es ist erfreulich, daß von hier aus befruchtende Anregungen in den südost-europäischen Raum ausstrahlten, aber auch umgekehrt von dort aus nach Deutschland kamen. Gerade letzterer Hinweis erscheint uns notwendig, da die Geschichtsschreibung früherer Jahre eine gewisse »Lehrer«-Stellung deutscher Universitäten gegenüber slawischen Völkern überspitzt dargestellt hat." Az utóbbi túlzásra jó példa Othmar Feyl, míg az árnyaltabb értékelésre Herbert Peukert monográfiája.

[54] Raabe 1995. 85-96.

[55] A svéd hadifoglyok történetéhez ld. Benz 1936. 164-170; Winter 1953. 303-312: Laasonen 1998.

[56] Raabe 1995.

[57] Kammel 1939. 201; Mietzschke 1941. 44-51; Winter 1954. 91-92; Rösel 1954.; 1961. 7, 23-24.

2. Győr és hatóköre

Az első dunántúli, aki még a századforduló előtt a hallei eszméktől fűtve tért haza, valószínűleg Georg Daniel Fridelius volt. Tragikus halála (1705) azonban megakadályozta, hogy nemescsói lelkészként magvalósítson valamit abból itthon, amit Francke intézményeiben tapasztalt **(2)**.[58]

Ifj. Ács Mihály (1672-1710) és Torkos András körülbelül egyidőben, az új század első éveiben fejezték be németországi peregrinációjukat. Bár egyikük sem volt hallei diák (Ács Straßburgban, Torkos Wittenbergben töltötte a legtöbb időt), mindkettejük fejében megfordult az egyetemváltás ötlete, s nem is akárki tanácsára: Philipp Jacob Spener biztatására igyekeztek felkeresni Francke árvaházát. Torkos András maga számolt be később látogatásáról **(4)**, Ács Mihály útjáról közelebbit nem tudunk,[59] de amit Spener ajánlásként vele kapcsolatban írt, az mindennél izgalmasabb **(1)**. Ács megjelenésében Spener felismerte azt az esélyt, hogy személyében vagy segítségével elérhetik már a *magyarajkú* gyülekezeteket is, részben a volt királyi Magyarországon, részben a volt török területen. Ebben nemcsak az az érdekes, hogy a berlini esperes már 1700-ban előre látta azt a lehetőséget, amely néhány évvel később valósággá is lett, hanem az is, hogy éppen ő, akitől Franckéval szemben a szakirodalom elvitatja a földrajzi távlatokban való gondolkodást, figyelemmel kísérte a nyelvileg elszigetelt, tanult emberekben szűkölködő, az „igazságot" még nem ismerő magyar evangélikusokat (ez a jellemzés bizonnyal Ács beszámolóján alapult).[60] Hazatérve Torkos András győri rektor, Ács Mihály pedig ugyanott kissé később konrektor és diakónus lett.

Győr regionális jelentőségének érzékeltetéséhez látnunk kell, hogy a 18. század első felében a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületben mindössze 8 helyen volt folyamatos, törvényileg biztosított nyilvános vallásgyakorlat: 4 „artikuláris helyen" (Nemescsó, Nemesdömölk, Nemeskér, Vadosfa) és 4 végvárban (Győr, Nagyvázsony, Várpalota, Zalaszentgrót). Ezek közül egyedül Győr volt népes, városi gyülekezet. Tanulságos megnéznünk, kik működtek ebben a városban (az adatok néhány esetben hozzávetőlegesek):

[58] Fridelius levele A.H. Franckénak 1702. augusztus 7.

[59] Csak pár napot tölthetett Halléban. Vö. Sólyom 1963. 56. Carl Hildebrand von Canstein is felhívta rá Francke figyelmét. 1700. május 22-én így írt neki Berlinből: „Es ist ein studiosus Theologiae von strasburg, ein Hungarius, H. Spener recommendiret worden, welcher sich gern eine zeitlang bey ihnen aufhalten will, ist aber sehr arm, doch meinet der H. Spener, man werde ihn schon unten gebrauchen könen, weilen Er vorgibt, das Er die eigentliche linguam Hungaricam nur wiße, welche er gern einen von den dortigen studiosis lernen wolte." Schicketanz 1972. 88-89. Francke Spenernek írt válaszából (1700.6.2. Kramer 1861. 457) csak az derül ki, hogy Ács átadta neki a levelet: „und bin dem Ungarn zu dienen von Hertzen begierig, der Hoffnung Gott werde ihn bey uns erhalten und im Segen seyn laßen".

[60] Igaz, hogy aki számontartja Spener és a gyászévtized magyarországi emigránsainak kapcsolatait (Neuser 1976., 1977.), az nem lepődik meg ezen a levélen.

	lelkész	rektor	konrektor	diakónus
1692	Lövey Balázs	Hegyfalusi György		
1696	Lövey Balázs	Csereti Mihály		
1699	Lövey Balázs	Torkos András		
1702	Lövey Balázs	Torkos András	Petróczi István	Torkos A.
1703	Lövey Balázs	Torkos András	Ács Mihály	Ács Mihály
1706	Lövey Balázs	Torkos András	Károlyi István	Károlyi I.
1707	Torkos András	Tóth Sipk. J.	Joh. Schmiedel	Tóth Sipk. J.
1710	Torkos András	Kis Péter	Joh. Schmiedel	Kis Péter
1711	Torkos András	Kis Péter	Bárány György	Bárány György
1712	Torkos András	Vázsonyi Márton	Bárány György	Bárány György
1714	Torkos András	Vázsonyi Márton	Wagner György	
1719	Torkos András	Vázsonyi Márton	Tatay István	
1723	Torkos András	Tomka Szászky J.	Sartoris János	Sartoris János
1729	Torkos András	Tomka Szászky J.	Perlaki József	Perlaki J.
1731	Torkos András	Tomka Szászky J.	Fábri Gergely	Fábri G.
1732	Torkos András	Fábri Gergely	Joh. Weigel	Fábri G.
1736	Torkos András	Fábri Gergely	Torkos József	
1737	Németh Sámuel	Torkos József	Magdó András	
1742	Németh Sámuel	Torkos József	Balog Ádám	
1745k	Németh Sámuel	Torkos József	Haynóczi Sámuel	
1749:	A győri ev. egyház és iskola Felpécre kényszerül Bárány János lelkész gondozásába.			

Ha jól megnézzük ezt a névsort, ugyanazokat a személyeket látjuk közöttük, akiket Payr Sándor magyar pietistaként sorol föl (Payr még a gyászévtized előtti rektort, id. Ács Mihályt is fölveszi a listára!). Mielőtt automatikusan azonosítanánk a győri működést a pietizmussal, annyit hadd jegyezzünk meg, hogy a korán elhunyt Johann Schmiedelről csak annyit tudni, hogy humanista műveltségét az erfurti egyetemen szerezte,[61] Perlaki Józsefet (1701-1749) viszont – talán az egyetlen dunántúli – harcos antipietistaként örökítette meg az egyháztörténetírás. A tübingeni diák Lövey Balázs beállítódására művei alapján nemigen lehet következtetni, míg a Tübingent és Wittenberget egyaránt megjárt Hegyfalusi György (+1730) besorolása a legvitatottabb kérdések közé tartozik.[62]

Igen problematikus többnyire a volt wittenbergi diákok megítélése: Perlaki Jó-

[61] Rezik 1971. 308.

[62] Vö. Szelestei 1994. 213-214.

zsefen kívül Hegyfalusi György, Csereti Mihály, Torkos András, Fábri Gergely (1707-1766), Torkos József (1710k-1791), Magdó András és Balog Ádám mind Wittenbergben tanultak, ám az utóbbiak már biztos nem a pietizmussal polemizáló orthodoxiát szívták ott magukba. Itthon a legtöbben jelentős irodalmi működést fejtettek ki, az általuk kiadott könyveket a pietizmus irodalmi terméséhez szokták sorolni. Pedig nem vallották magukat a hallei teológia követőinek, igaz, hogy nem is küzdöttek ellene. Torkos András ugyan Hallében taníttatta legidősebb fiát, de főleg anyagi okokból. Fábri Gergely és a *Magyar lelki óra*-t kiadó Sartorius János kapcsolata kifejezetten ambivalens.[63] Torkos József énekeskönyvében egyaránt találunk pietista eredetű és más hátterű énekeket. A probléma megoldása talán nem az volna, hogy a reformorthodoxia valamiféle magyarországi képviselőinek tekintjük őket, hanem annak hangsúlyozása, hogy képesek voltak súlyosabb torzsalkodás nélkül együtt dolgozni, közöset alkotni a pietista tábor tagjaival, s ez az együttműködés ugyanúgy szolgálta a magyar nyelvű művelődést, mint az egyház építését.

Minden – az általánosításokat kerülő – óvatosságunk ellenére a névsor mégsem tanulság nélküli: győri múltú volt a vizsgált időszak összes dunántúli szuperintendense (Tóth Sipkovits János, Perlaki József, Németh Sámuel, Fábri Gergely, Bárány János, Balog Ádám), és nemcsak a környező falvak (Kispéc, Tét) vittek a győri iskolából papot, hanem a távolabbi Nagyvázsony (Hegyfalusi György, Bárány György, Wagner György), Nemescsó (Kis Péter, Sartoris János), Nemeskér (Csereti Mihály, Perlaki József, Balog Ádám) és Vadosfa is (Ács Mihály, Vázsonyi Márton, Fábri Gergely). Talán nem túlzás, ha Győrt egy átgondolt személyi politika központjának tekintjük, s ennek az ügyes „kádergazdálkodásnak" eredményeként lettek Nagyvázsony, Nemescsó, Vadosfa (és talán Nemesdömölk is) tartósan a győri teológia műhelyeivé, messziről látogatott iskoláknak otthont adó gyülekezetekké.[64]

Mikortól tölhette be Győr ezt a szerepet? A 18. század elején két hullámra figyelhetünk föl: a kuruc hódítás idején, amikor egyszerre megszaporodott a protestáns istentiszteleti helyek száma, s az 1710-es pestis után, amikor egyszerre sok lelkészi állás üresedett meg. A Rákóczi-szabadságharc tehát csak ezen a közvetett módon hozható kapcsolatba a pietizmus dunántúli meggyökerezésével. A hallei korrespondencia is érdekes módon akkor sűrűsödött, amikor a császáriak kerekedtek fölül.

Feltűnő, hogy a dunántúliak mennyire „otthon" voltak Győrött. Bár az iskolát távoli diákok is látogatták, főleg felvidéki németek és szlovákok a magyar nyelv kedvéért,[65] a tanárok kevés kivétellel környékbeliek voltak, ami egyáltalán nem tekinthe-

[63] „Ebben a szent munkámban mely sok veszélyek és fogyatkozások ostromlották fejemet, az én Istenem legjobban tudja s láttya, és aki velem együtt fáradozott, Fábri Gergely osgyáni iffiu, Lutherits Péter urammal helyesen megmondhattyák." – írja Sartorius a *Magyar lelki óra* előszavában. Fábri negatív ítélete: **54**.

[64] Szent-Iványi 1935. 329-330. A kézirat lezárása után jelent meg: Kovács Géza: A Győri Evangélikus Egyházközség története 1520-1785. [Győr, 1999].

[65] Vö. Fallenbüchl 1985.

tő általános gyakorlatnak (csak Tomka Szászky, Perlaki, Fábri és Haynóczi jöttek a Duna túloldaláról, míg Magdó a Barcaságból). Talán ezzel is magyarázható, hogy lelkésznek is itt maradtak, csupán Tomka Szászky János (1694-1762) ment át a pozsonyi – ugyancsak pietista szellemű – iskolába, Ács Mihály pedig Rákóczi táborába, patrónusát, Telekesi Török Istvánt követve.

3. A támogatás decentralizálása

Torkos András 1709-ben – már győri lelkészként – kezdett levelezni August Hermann Franckéval. A kapcsolat felújítását az is elősegítette, hogy Torkos volt tanítványa, Vázsonyi Márton ekkor már bennfentes volt Halléban. Vázsonyi nyomában egy évtizeden át folyamatosan érkeztek győri diákok Francke környezetébe, akik hazatérve a győri iskolában kezdték pályájukat (Bárány György, Wagner György, Tatay István). Feltételezhetjük, hogy Győrött az oktatás ebben az időben már a hallei tapasztalatok kamatoztatásával folyt **(15)**, bár ebből a korszakból győri tanterv nem maradt ránk.[66]

1714-ben Torkos újabb területre próbálta kiterjeszteni a halleiekkel való partneri viszonyt. A pozsonyi országgyűlés vallásügyi tárgyalásairól beszámolva megpendítette levelében, hogy pénzre volna szükségük **(21)**: politikusaik és a magyar jogban járatosak aggódnak a pénz miatt. Ugyanis ez a dolgok lelke. Az érmékre vert fegyveresek gyakran legyőzik a győzteseket. De különösen náluk, Alsó-Magyarországon olyan szerencsétlen a helyzet, hogy még a legfényesebb házakban is csak a szegénység látható. Nem tudván, honnan fedezzék a költségeket, egyesek a szász és brandenburgi evangélikus rendek segítségéért gondoltak folyamodni. Ebben az ügyben számított Francke közbenjárására. A felvetésre a hallei professzor igencsak meglepődött, s magyarázatot kért, hogyan lehet szent ügyben kenőpénzt használni (ez a levél nem maradt ránk). Torkos válaszában **(26)** ismertette a hazai gyakorlatot, s bibliai idézetekkel igyekezett ennek üdvös voltát igazolni. Szerinte a virágzó egyházakban nevelkedett hívők nem értették még meg elég mélyen Krisztus tanácsát: „Szerezzetek magatoknak barátokat a hamis mammonnal, hogy amikor elfogy, befogadjanak titeket az örök hajlékokba." (Lk 16,9) A vallásgyakorlat szabadságának kérdésében nem számítanak a költségek. Francke idegenkedését látva azonban Torkos módosította kérését: az elűzött lelkészek számára folyamodott alamizsnáért, s kérését Károlyi István esperes is támogatta **(27)**. Francke erre már széles körű gyűjtésbe kezdett,[67] melynek eredményét, 157,5 forintot 1715 tavaszán el is juttatta a koldusbotra jutott prédikátoroknak **(31, 33, 34)**.

[66] Amit Bárány nagyvázsonyi módszereiről tudunk, azt korábbi, győri működéséről is feltételezhetjük. Vö. Szelestei 1994. 211.

[67] 1714. november 20-án Carl Hildebrand von Canstein Berlinből így írt Franckénak: „will sehen ob etwas für die armen ungarn zu bekommen." Schicketanz 1972. 671.

Ezzel a levélváltással egyidőben Bárány György is August Hermann Franckéhoz fordult. Beszámolt nagyvázsonyi újításairól (a mindennapi bibliamagyarázatok és az istentiszteleti hitoktatás bevezetése), s tervéről, hogy hallei mintára árvaházzal összekapcsolt iskolát állít fel. Ehhez kérte Francke segítségét és tanácsát **(29)**. Tervét egykori professzora dicséretesnek találta ugyan, ám nehezen megvalósíthatónak. Segítségét azzal az indoklással tagadta meg, hogy nem akarja olyan vállalkozásra bátorítani, mely eleve kudarcra van ítélve, ugyanakkor később más ügyben annál nagyobb esélyel fordulhat patrónusaihoz **(32)**. Francke egyenesen lebeszélte tanítványát példája követéséről. Bárány mégsem adta föl célját, hazai patrónusokat keresett **(19)** és megkezdte az oktatást. Árvaház ugyan nem létesült, de a tanterv már Francke hatását mutatta,[68] s pár év múlva Báránynak az a kívánsága is teljesült, hogy olyasvalaki tanítson itt, aki a hallei árvaházból hozta módszereit: utódja Wagner György lett. A nagyvázsonyi iskolát 1718-ban maga Bél Mátyás (1684-1749) ajánlotta a győri helyett Peter Paul Toppertzer (1687-1726) testvérének éppen a magyar nyelvű oktatás előnyei miatt.[69]

A vázsonyi alumneum terve meghiúsult, ám éppen ezzel egyidőben született egy hasonló intézmény Sopronban, noha nem pietista kezdeményezésből. Sopronról már korábban is kellett volna szólni, hisz joggal kifogásolható, hogy a Dunántúlról beszélve éppen annak legnépesebb városát hagytam említés nélkül. Ezt a szabad királyi várost nemcsak nyelve és jogállása választotta el a dunántúli evangélikus egyházkerülettől, hanem az a régión túlmutató szerep is, amelyet vallási vonatkozásban játszott.

Az osztrák protestánsok ekkoriban csak a határokon túl gyakorolhatták nyilvánosan vallásukat, többek között Sopronban és Pozsonyban.[70] Ez a világranyitottság bizonyos semleges magatartást alakított ki a soproni és pozsonyi evangélikusságban: nem zárkóztak el az eszmei áramlatok elől, de nem is követték őket.[71] Papjaikat, tanáraikat többnyire messziről hozták, ezek sem a város hagyományainak, sem a környék társadalmának nem voltak elkötelezve, ám előítéleteik sem voltak ezekkel szemben. A kisalföldi evangélikusoktól (persze nem földrajzilag) egyenlő messze volt Sopron, Pozsony, sőt a császárváros, ugyanakkor egyenlő közel is. Természetes volt, hogy a soproni és a pozsonyi líceumot látogassák, de nem mint a saját iskolájukat: tanári állásra ezekben nem pályáztak.[72]

---

[68] Szelestei 1994. 211.

[69] „Nec illud silendum est, nisi iam calleat Hungarica, vix ac ne vix quidem apud laurinenses quidquam profecturum. Sunt enim illic Slavis et Germanis, intra scholae cum primis parietes, plena omnia. Si pax nobis, quod speramus, redderetur, melius puero consuleretur, si Vásonium ad reverendum Bárány dimitteretur, cum illic Hungarica sunt omnia." Bél 35.

[70] Edelmann 1976. 82-86; Reingrabner 1981. 159-170. Jellemző Friedrich Heinrich von Seckendorff birodalmi gróf példája: Sopronból nősült, szászországi birtokára pedig Pozsonyból hívott papot (Keserű 1996. 89).

[71] Szent-Iványi 1935. 321-322.

[72] Mind a két iskolának igen nagy a modern irodalma. Sopronhoz ld. Németh Sámuel cikkeit, valamint Fabiny 1986.; Szála 1997.; Pozsonyhoz pedig Kammel 1939.; Tschižewskij 1939.; Kocka 1977.; Vesely 1998.

A soproni alumneum alapítói és későbbi támogatói között egyaránt találunk dunántúli birtokosokat (Ostffy, Telekesi Török), osztrák arisztokratákat (Auersperg, Kornfeil) és birodalmi németeket (Palm, Seckendorff). A haszonélvezők viszont már többségükben hazaiak, az elsők közt szerepel a későbbi szuperintendens, Németh Sámuel (1701-1756).[73] 1746-tól ráadásul ki is mondják a magyarajkúak elsőbbségét a felveendő diákok között.[74]

Pietista árvaház csak később, 1730 körül alakult Nemescsón, Sartoris Jánosnak köszönhetően.[75] August Hermann Francke ekkor már nem is támogathatta, Gotthilf August Francke pedig még annyira sem viselte a szívén a magyar gyülekezeteket, mint édesapja. Kik voltak akkor a patrónusok? Feltételezhetően dunántúli nemesek, kőszegi polgárok, a győri és a soproni evangélikus konvent – és bizonyíthatóan ugyanazok a Bécsben élő birodalmi németek, akik már a soproni alumneum létrehozásában is jelentős szerepet játszottak. A bécsi dán követségi gyülekezet számadásaiban ugyanis évente szerepelnek a Nemescsóra juttatott adományok.[76]

Mi köze a bécsi protestáns kolóniának a dunántúli pietisták hallei típusú vállalkozásához? Amíg a hallei irányzatot a brandenburgi-porosz állam ideológiájaként vizsgáljuk, mint ezt Carl Hinrichs tette („Preußentum und Pietismus"), addig nem sok. Mihelyt azonban észrevesszük, hogy August Hermann Francke nem annyira Brandenburg, mint inkább a német birodalom keretei között képzelte el megvalósítani terveit (hogy közismerten univerzális horizontját most ne is emlegessük), máris eljutunk a császárvárosig. Francke és Berlin viszonyát részletesen feldolgozta a kutatás, valószínűleg Poroszország későbbi jelentőségétől vezetve (az alapvető munkák a wilhelmiánus korban születtek!), ám Francke és Bécs (az akkori birodalmi főváros) kapcsolatáról vajmi kevés olvasható: a legtöbb még Richard Kammel úttörő dolgozataiban.[77]

Halléból leginkább két útvonalon lehetett Magyarországra eljutni, a Jablunkahágón át és a Duna völgyében. Ennek megfelelően a hallei pietistáknak két hídfőre sikerült szert tenniük a Habsburg-tartományokban: az egyik a sziléziai Teschen volt, a másik maga Bécs. A tescheni Gnadenkirchének és pietista lelkészeinek óriási szerepe volt a sziléziai, a cseh- és morvaországi, valamint az észak-magyarországi lutheranizmus gondozásában, s ez ehhez méltó figyelmet is kapott a modern szakirodalomban.[78] Bécset viszont, ahol a magyarországi, erdélyi, balkáni, konstantinápolyi kapcsolatok szálai összefutottak, mindeddig még senki sem érdemesítette a pietizmus összefüggésében monográfiára.

[73] Németh 1957. 71-72.

[74] Uo. 74.

[75] Tóth 1979.; Lambrecht 1988. 38.

[76] Stubbe 1932. 285-291; Seefeldt 1967. 82-87.

[77] Elsősorban Kammel 1939. A kapcsolatot említi Kühnert (1951.) és Schaper (1996. 77-82) is. Font Zsuzsanna kandidátusi értekezésében *(Halle – pietizmus – Erdély. Fejezetek a moribunda Transylvania művelődésének német kapcsolatairól.* 1997.) külön fejezetet szán a témának.

[78] Patzelt 1969. és 1985.; Wagner 1978. 60-113; Meyer 1998.; Matwijowski 1998.

Márpedig Francke figyelme igen korán a császári udvarra irányult annak is köszönhetően, hogy 1693 és 1695 között Nicolaus Lange (kieli diáktársa, későbbi hallei professzortársának testvére) volt ott a svéd követségi prédikátor.[79] A további kapcsolatépítésben nagy szerepet játszott Johann Baptista Habermann bécsi házitanítóskodása (1706-1712), majd Christoph Nicolaus Voigt (1678-1732)[80] itteni tartózkodása (1712-1716), mindketten a hallei árvaházból indultak missziós útjukra. Hogy felmérjük, milyen magas körökből támogatták itt a hallei intézményeket: Savoyai Jenő több barátja levelezőtársa volt Franckénak (a herceg maga még protestáns kegyességi irodalmat is tartott a könyvtárában).[81]

A pietizmus komoly térnyeréséről a bécsi protestánsok körében 1723-tól kezdve beszélhetünk, amikor Johann Christian Lerche (1691-1768)[82] lett a svéd követségi lelkész. A hallei teológus rendszeresen összegyűjtötte a bécsi protestáns nagykereskedőknél (Niederläger)[83] működő informátorokat, s hatására egyre több család szerződtetett hallei diákot házitanítóul. A kereskedelmi érdekeltségeknek köszönhetően ezek is élénk kapcsolatot tudtak fenntartani a birodalmi pietista körökkel (pl. rendszeresen olvasták és terjesztették a hallei külmissziói lapot). Amikor pedig a dán követségi prédikátori állást szintén hallei teológus, Christian Nicolaus Möllenhoff (1698-1748)[84] nyerte el (1728-1736), ez az irányzat vált mértékadóvá a bécsi lutheránusok körében.[85] Lerche távozásával (1733) a svéd kápolna elveszett ugyan a halleiek számára – utódja, Christoph Friedrich Tresenreuter (1709-1746), a későbbi altdorfi professzor „világiasabb" elveket vallott,[86] az 1738-tól haláláig, 1782-ig működő Christoph Ger-

[79] Nicolaus Lange (1659-1720): ADB 17,648-650. Bécsi állását Spener ajánlására nyerte el!

[80] Francke írja Heinrich Reuß grófnak: „Ich habe Hn Voigten geschrieben, daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache, der ein gutes iudicium historico-politicum habe, und welcher zu unsern hiesigen Zeitungen ordentlich etwas contribuire." 1714. március 15. Schmidt-Meusel 1905. 58. Ld. még Patzelt 1969. 48-50; **6**, **34**.

[81] Kammel 1939. 158; Winter 1955. 81, 534-537.

[82] Ld. **57**. Lerche elődje, Johann Sigismund Pilgram (1682-1739) egyáltalán nem volt pietistának mondható, bár Sopronba távozva jó kapcsolatokat ápolt a dunántúli papokkal. Ld. **63**, **67**, **70**, **71**; Keserű 1996. 86-87.

[83] Weiß 1883. 436-439.

[84] Ld. **67**, **70**. Möllenhoff elődje, Hammerich, ha nem is tekinthető pietistának, együtt tudott működni Lerchével. Jellemzése Georg Wendrich levelében August Hermann Franckénak 1725. december 15-én. AFrSt/H A 116:529-532. „Von dem herrn Lerchen und dem hn. Hammerich kan ich schon mit anderer gewißheit schreiben, daß es fideles servi Dei sind. Und ob es gleichdem letzteren ein wenig an behutsamer überlegung fehlet, so ist doch sein hertz aufrichtig und rechtschaffen, so daß nun fast alle, auch die so ihn am allermeisten verunglimpffet, nicht nur convicti, sondern auch confessi sind, daß ers recht gut meine. Unter allen dingen aber womit er sich bey den leuten verhaßet machte, ward nichts so übel aufgenommen, als daß er sich in den predigten selbst zu rächen scheine, sonderlich waren fast alle leuthe am 1. pfingsttage unwillig über ihn, daß er an statt Gottes wort zu predigen, nur immer zancketе und hielten ihn vor einen rechten aufgeblasenen stoltzen und eigensinnigen Mann."

[85] Vö. Edelmann 1976. 87-97.

[86] „Der schwedische Legations Prediger, Herr Tresen-Reuter, offenbahret seinen Welt-Sinn so starck, daß auch natürlich ehrbahre einen Anstoß an ihm nehmen, daher er sich auch gantz allein gegen uns bezeuget." August Gottfried Pauli levele G.A. Franckéhoz 1735. december 12-én. SBPK-FN Kapsel 27. 17:251-252. Tresenreuter levelei Gotthilf August Franckéhoz: AFrSt/H C 348.

hard Suke pedig wolffiánus volt[87] –, ez azonban csak annyit jelentett, hogy a pietista hívek ezentúl kizárólag a dán kápolnát látogatták, mely amúgy is népesebb volt.

Valószínűleg Möllenhoff működéséhez fűződik a szegények rendszeres segélyezésének megszervezése, valamint az, hogy a bécsiek egyre nagyobb közösséget vállaltak a magyarországi protestantizmussal. A gyűjtésekre vonatkozó feljegyzések ugyan többnyire későbbiek (1738-tól kezdődnek),[88] ám azt, hogy Möllenhoff tudatosan ápolta magyarországi kapcsolatait, számos forrás bizonyítja.[89] Maga és munkatársai, Gottfried Wilhelm Obuch (1707-1745)[90] és August Gottfried Pauli[91] sűrűn megfordultak Pozsonyban, de látogatásaik már nemcsak az ottani nyilvános evangélikus vallásgyakorlatnak szóltak,[92] hanem a líceum Jénát és Hallét megjárt tanári karának is. Tapasztalataikról, a hallott hírekről azután rendszeresen beszámoltak Gotthilf August Franckénak.[93] A segélyezés Magyarországra való kiterjesztésével jött létre az „Ungarische Cassa", amelyet Christian Kortholt (1709-1751)[94] átvett elődjétől, az alkalmi gyűjtések mellé állandó alapítványokat szerzett, és személyes kapcsolatokat épített ki távolabb élő magyar lelkészekkel is.

Látható tehát, hogy a közvetlen hallei hozzájárulás helyébe a bécsi „halleiek" segítsége lépett. Az ígéret, amit August Hermann Francke tett Bárány Györgynek egy későbbi vállalkozás anyagi támogatására, nem maradt üres szó, csak éppen nem őmaga, illetve utódja, Gotthilf August váltotta be, hanem az általuk felépített hálózat bécsi körének köszönhetően teljesedett be. Egészen hasonló történet játszódott le valamivel északabbra is. A már említett szláv könyvkiadó műhelyt az 1720-as években Halléból „kitelepítették" a lausitzi Laubanba, a cseh-morva-sziléziai-magyar határok közelébe, azaz az olvasók közvetlen szomszédságába.[95] Ebben politikai okok is szerepet játszottak (a porosz Halle neve gyanúsan csengett a Habsburg birodalomban). Ennek a műhelynek volt már a császár fennhatósága alatt élő könyvterjesztője a briegi Samuel Trautmann,[96] aki többek között a kassai Asbóth Ádám leveleit is továbbította **(56, 58, 59)**. Kezdetben a Bécsben élő pietisták is még csak közvetítőként mű-

[87] Ld. Sander 1784. 487. Vö. Kühnert 1953. 99-111.

[88] Sander 1784. 602; Stubbe 1932.; Seefeldt 1967.; Johann Hieronymus Chemnitz: *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts-Capelle in der Kayserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien.* H.n. 1761. 30, idézi Otto 1886. 129.

[89] Ld. az *Atyafiságos serkentések* ajánlását, mely szerint a kiadás költségeit Möllenhoff biztosította; továbbá: Schmersahl 1751. 231-244; Kovács 1999. 254.

[90] Halléban 1730. május 15-től tanult, 1734-1736-ig Bécsben informátor Heinrich von Palm családjánál.

[91] *1711; Halléban 1730-tól diák és árvaházi informátor; 1734-1737-ig Bécsben házitanítóskodik a Thal családnál.

[92] Amint ez általános volt: Edelmann 1976. 82.

[93] Ld. SBPK-FN Kapsel 27. Fasz. 16-18.

[94] Bécsi dán követségi lelkész 1736-1742. Ld. 77.

[95] Skalsky 1910.; Winter 1954. 108-109, 121; 1955. 129, 210, 239-240, 265.

[96] Csepregi LKW 1997. 177-178; Matwijowski 1998. 240-241.

ködtek (pl. a soproni származású Johann Rudolph Eisenreich, vagy a Teschenből kitiltott Christoph Nicolaus Voigt: **4**, **36**, **34**, **38**, **42**), ám – valószínűleg taktikai okokból – a két Francke hamarosan átengedte bécsi híveinek a közvetlen magyarországi szerepvállalást.

III. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések

„A közöttünk szerfelett összeomlott igaz kereszténység felépítésén, bár kevesen, derekasan dolgozunk. Le is fordítottunk néhány írást, hogy ezekkel segítsünk bajainkon, ám hogy kiadjuk őket, az idő mostohasága és rendkívüli ínségünk megakadályozza."[97]

1. Hallei magyar nyelvű kiadványok[98]

A II. Carolina Resolutio 1734-ben lehetővé tette a protestáns egyházak számára szuperintendensek választását. Ezzel az összes egyházkerületben megkezdődtek az ilyenkor szokásos viszályok, a dunántúli evangélikusoknál ráadásul nyolc évig húzódott a jelölési-választási procedúra. Az egyik jelölt, Sartoris János így írt eközben **(68)**:

„Ha valaha érvényes volt, most érvényes a mondás: »qui bene latuit, bene vixit«. Többet ér lennünk, mint látszanunk. Sokkal többet ér Isten művét feltűnés nélkül előmozdítanunk és országát az emberszívekben terjesztenünk, mint hogy a fődologtól világi feladatra szólítsunk el embereket."

Mivel lehet Isten ügyét, vagy ahogy Feller idézett versében olvastuk, „a szent élet vitelét" előmozdítani? Elsőként a prédikálásra kell gondolnunk, de hogy milyen volt a magyar pietista igehirdetés, arról nem sok mondható. Bizonyára nem maradt hatás nélkül, amikor elhangzott, de számunkra elveszett. Ránk maradt ugyan néhány gyászbeszéd,[99] de nem valószínű, hogy éppen ezek alapján lehetne jellemezni a dunántúli pietizmust. A prédikálás után a tanítás jön a sorban, s ezzel már el is jutottunk ahhoz a „fődologhoz", amelynek terén a magyar pietisták számunkra megfoghatóan is maradandót alkottak: a tanítás eszközeihez, a kátékhoz, áhítatos könyvekhez, a magyar nyelvű teológiai irodalomhoz. A tanítás ugyanis nemcsak a már említett iskolákban folyt: éppen ezek ritka volta indokolta, hogy a hallei irányzatnak elkötelezett lelkészek más médiumot is teremtsenek „Isten országának a terjesztésére".

[97] Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak 1722. április 11.: **39**.

[98] A következő fejezet részletei megjelentek: Csepregi: Orban 1997.

[99] Torkos András: *A cédrusfának siralmas esete.* Lipcse, 1723. Tóth Sipkovits János: *Az Isten népének lakása.* Lipcse, 1723. Vázsonyi Márton: *Siralomnak völgyébe.* H.n. 1734. Bárány János: *Az Isten házában égő és világosító világosság.* H.n. 1756. Ezt még Miskei Ádám Ostffy Mihály fölött mondott beszéde (1753) egészíti ki: kéziratban SEL.

A Győrből több kitérővel 1708-ban végül Bártfára távozó Ács Mihály és az itt maradó Torkos András egyszerre láttak munkához. Ács kiadványai Bártfán jelentek meg,[100] Torkoséi Halléban, Orbán István egyetemi nyomdájában.[101] Torkosnak természetesen közvetítőkre volt szüksége: a kéziratokat Johann Rudolf Eisenreich juttatta el Halléba, ott pedig Vázsonyi Márton gondoskodott kinyomatásukról.

Hadd időzzünk el egy kicsit Eisenreich személyénél, hisz ezekben az évtizedekben ő a Halle és Győr közötti küldemények legfontosabb kézbesítője. Soproni származású bécsi kereskedő, egy rokona (testvére?), Georg Eisenreich – Payr Sándor szerint – ezidőtájt Halle-Neustadt prédikátora,[102] így a kapcsolattartás kézenfekvő volt. A kereskedő Eisenreich 1703-ban ajánlotta fel szolgálatait August Hermann Franckénak a magyarországi, erdélyi és törökországi korrespondenciával kapcsolatban (miután az nevelőt szerzett családjának),[103] s mintegy húsz éven át állta ígéretét. Anyagilag támogatta a magyar diákokat Halléban, idősebb fia, Johann Jacob is ide ment 1712-ben jogot hallgatni. A Paedagogiumba járó kisebbik fiú, Georg Leopold Eisenreich fölött Francke tartott gyászbeszédet (1717),[104] Tatay István és Torkos Justus János is gyászversekben siratták.

Torkos András eredetileg az árvaház nyomdájába szánta műveit **(4, 5, 6)**, ám ezek mégis Orbán István nyomdászjelvényével látták meg a napvilágot. A thüringiai születésű Orbán (1681-1732)[105] csak 1707-ben kapott Halléban nyomdaengedélyt,[106] Torkos valószínűleg nem is tudott műhelyéről. Magyarországi diákok ugyan kapcsolatban álltak már 1708-ban vele,[107] mégsem egyedül ők lehettek azok, akik Torkos kéziratait átadták neki. Orbán nyomtatta ki ugyanis 1709-ben azt a cseh Újszövetséget,[108] melyen az ekkor már besztercebányai Bél Mátyás, a selmecbányai Samuel Pellionis, valamint a még Halléban tartózkodó Elias Mohl és Ján Kogler közösen dolgoztak. A munka szervezése és az anyagi háttér megteremtése Christoph Voigt feladata lett, aki addig az árvaház nyomdájában működött. Ezen vállalkozás résztvevői (elsősorban Voigt) juthattak arra a gondolatra, hogy az Orbán-nyomda a legalkalmasabb a Torkos-művek kiadására. Így jelent meg az *Engesztelö áldozat* c. imakönyv[109] és a *Györi Katechismus* (Luther *Kis káté*-ja)[110] Schweidl Mihály győri polgár (Torkos sógora) költségén és Vázsonyi Márton gondozásában, aki az imakönyvhöz előszót is írt.

[100] 1709-ben: RMK I.1757; 1710-ben: RMK I.1771, 1772.

[101] 1709-ben: RMK I.1758, 1759.

[102] Payr 1898. 122; 1908. 87.

[103] Kammel 1939. 155.

[104] A.H. Franckens... *Gedächtnis- und Leichen-Predigten... Trauer- und Trost-Reden.* Halle, 1723. 873-882.

[105] Orbán István kétségkívül magyar származású volt, ám magyarul valószínűleg nem beszélt. Az, hogy első megrendelői között „Hungarus"-okat találunk, s hogy pont ő lett a magyar nyelvű könyvek első hallei kiadója, nem lehet véletlen.

[106] Neuß 1933. 16-23; Csepregi: Orban 1997. 614.

[107] RMK III.4637 és 4638. Vö. Szent-Iványi 1960.

[108] Tobolka 17.120. Ld. Winter 1954. 91; 1955. 83-84; Rösel 1961. 6-7.

[109] Halle: Orbán, 1709. RMK I.1759.

[110] Halle: Orbán, 1709. RMK I.1758.

Két évvel később újabb magyar könyvek láttak napvilágot Orbánnál. Egy izgalmas levél viszont elárulja **(12)**, hogy ez csupán egy nagyszabású fordítói vállalkozás zsengéjének számít. Bárány György és Vázsonyi Márton 1711. április 27-én ismertetik August Hermann Franckéval kiadói tervüket: az ő és Johann Kaspar Schade traktátusain kívül még Spener kátéját vagy Freylinghausen teológiai kompendiumát, valamint Johann Arndt *Igaz keresztyénség*-ét kívánják magyarul megjelentetni. Ebből a felsorolásból végül három kiadvány valósult meg: Francke *Oktatása a gyermek nevelésről* Bárány fordításában, Roth Mihály szepesi alispánnak és családjának ajánlva,[111] *A szentirás szerint való életnek regulái* Vázsonyi fordításában, Johann Rudolph Eisenreichnek szóló dedikációval,[112] és egy kompiláció, melynél a fordító személye nem tisztázható egyértelműen: *Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyü de Fundamentomos Utmutatása I. Az igaz keresztyénségre. II. Az igaz, élö Hitnek meg probálására. III. Az igaz és Isten elött kedves Imádkozásra.*[113] Ennek ajánlása a pozsonyi városbíró fiait, Segner Károlyt és András szólítja meg, akik mind Pozsonyban, mind Halléban Vázsonyi és Bárány diáktársai voltak. Mivel a mű több részből áll, feltételezhetnénk, hogy kettejük közös munkájáról van szó, ha az anonym ajánlás nem egyes számban fogalmazódott volna. Évtizedekkel később Bárány megemlékezik arról, hogy egy, a kompilációban kivonatosan megtalálható fordítása *(Anweisung recht und Gott wolgefällig Zu beten)* kiadatlan maradt **(96)**. Ez az érv nem elegendő ugyan Bárány szerzősége mellett, de mindenképpen megkérdőjelezi Szabó Károly és mások feltevését, akik a fordítást egyértelműen Vázsonyi Mártonnak tulajdonítják.

A vállalkozás anyagi hátteréről még nem esett szó. A munkát Orbán hitelben végezte August Hermann Francke garanciavállalásával **(13)**. Adósságukat a magyar diákok a hazai árbevételből remélték kiegyenlíteni. Otthon viszont több kellemetlen meglepetés érte őket: egyrészt a példányoknak csak kis része jutott el hozzájuk **(96)**, ami akkoriban nem volt ritkaság, másrészt ezeket is ingyen osztogatták az embereknek, mivel: „a könyvvásárlás számukra terhes és szokatlan" **(15)**. Bárány György ugyan ami pénzt csak fel tudott hajtani Győrött, elküldte hallei hitelezőinek, ám Or-

[111] Halle: Orbán, 1711. RMK I.1782. Az eredeti: *Kurtzer und Einfältiger Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und Christlichen Klugheit anzuführen sind Nunmehro Mit Genehmhaltung des Autoris in zwey Gespräche verfasset von Ambrosius Wirth, jüngsten Suden-Prediger im neuen Spital zu Nürnberg.* Nürnberg/Halle, 1705. Bárány és a Roth család kapcsolatához ld. 3. A könyv egyes példányain nem szerepel Francke és Halle neve: Sztripszky I.449; Ecsedy 26.sz. (a két címlap: Ecsedy 1996. 68)! Tartalmát ismerteti Payr 1898. 144-148; 1908. 92-94; Schmidt J. 1940. 39-42.

[112] Halle: Orbán, 1711. RMK I.1784. Az eredeti: Francke: *Schrifftmässige Lebens-Reglen wie man so wohl bey als ausser der Gesellschafft die Liebe und Freundigkeit gegen den Nechsten und Freudigkeit eines guten Gewissens für Gott bewahren, und im Christenthum zunehmen soll.* Leipzig, 1695. Eisenreich patrónusa volt Vázsonyinak.

[113] Halle: Orbán, 1711. RMK I.1783. Az eredetik a következő gyűjteményből valók: *Die Lehre vom Anfang Christlichen Lebens.* H.n. 1698. Mégpedig: *Kurtze und Einfältige Jedoch gründliche Anleitung zum Christenthum* (1696) – *Prüfung des wahren Glaubens – Schrifftmäßige Anweisung recht und Gott wolgefällig Zu beten* (1695). Winter (1954. 136) és Storz (1977. 102) tévesen adják meg a fordítás alapjául szolgáló művet.

bánnak még mindig tartozott. Türelmét kérte, az utolsó fillérig meg fogja fizetni tartozását, nehogy miatta keveredjenek rossz hírbe a magyar diákok **(15)**. Erre a veszélyre maga Francke is figyelmeztette Bárányt, biztatva, hogy mihamarább rendezze nyomdaszámláját: a hallei polgárok nem olyan türelmesek, mint ő maga, s különösen a nyomdászokat nem szabad a magyarokra haragítania **(16)**! További törlesztésekről nem tudunk, az viszont biztos, hogy Orbán többé nem vállalt munkát magyarországi megbízó számára, s nem jelent meg más magyar mű a műhelyében.

Orbán életében két magyar könyv látott még napvilágot Halléban, mindkettő apósánál, Christoph Andreas Zeitlernél: Freylinghausen teológiai kompendiuma Bél fordításában Torkos Andrásnak szóló ajánlással (1713)[114] és Gerengel Simon népszerű Summája (1715)[115] talán Tatay István közreműködésével, aki soproni diákként barátkozhatott meg „a Gerengelius"-szal. Orbán ekkor már biztosabb partnerekkel szerződött: 1712-től a Canstein-féle bibliatársaság számára dolgozott.[116]

A 1720-as években Vázsonyi Márton győri rektor két ízben is kérte Franckét újabb fordítása, Kortholt Christian *Súlyos Papi Terhe* kiadására **(39, 43)**, de nem kapott kedvező választ, noha ekkor is volt győri diák Halléban, aki közreműködhetett volna a munkában: Torkos Justus János. A mű végül Lipcsében jelent meg 1726-ban,[117] ugyanabban a nyomdában, ahol ekkor Bél Mátyás jelentette meg Újtestamentumát.[118] Valószínűleg ő vagy megbízottja[119] volt az, aki Vázsonyi könyvét is kiadatta. A *Súlyos Papi Terhet* pietista ajánlói is érdekessé teszik számunkra: approbálja Torkos András győri lelkész, s „commendállyák" Csereti Mihály, Károlyi István, Tóth Sipkovits János és Bárány György. A hallei pietisták magatartása ebben az ügyben hasonló volt ahhoz, amit magyar kezdeményezésekkel kapcsolatban már láttunk: kezdeti támogatás után átadták a feladatot „kirendeltségüknek", ez esetben talán a pozsonyinak. Hogy a magyar könyvkiadás biztató kezdetek után elakadt Halléban, nemcsak az egykori szerencsétlen adósságnak volt a következménye. A szállítási nehézségek is a nyomtatványok közelebbi vagy hazai előállításának kedveztek, noha a cenzúra megkerülése rizikóval járt.[120]

[114] Petrik I.832. Címlapfotó: Raabe 1995. 44. A korrektor Wagner György lehetett, akinek ugyanebben az évben magyar gyászversét is kinyomtatta Zeitler: **5**.

[115] Petrik I.888. Vö. Krupecz 1895. 347.

[116] 1732-ig csak a teljes német Biblia 62 kiadásban jelent meg nála. Neuß 1933. 17; Köster 1984. 105-117.

[117] „Jéna" [Lipcse ?], 1726. Petrik II.452. A művet Szelestei N. László kötötte (közvetett vizsgálatok alapján) lipcsei nyomdához, ám V. Ecsedy Judit szerint nem tart még ott a hazai könyvészet, hogy kétségbevonja a jénai impresszum valódiságát (Ecsedy 1996. 62). Mindenképp gyanús, hogy a címlap csak helyet tüntet föl, nyomdát nem!

[118] Szelestei 1993. 130; Csepregi: MKSz 1996. 380.

[119] Talán az ekkor Lipcsében tanuló Németh Sámuel? Ha a mű valóban Jénában jelent meg, akkor Eliaš Miletz jöhet szóba mint a szöveg gondozója.

[120] Ecsedy 1996. 29-30, 54-55.

2. A „jénai" műhely[121]

A legújabb tipográfiai kutatások szerint 1733-34-ben több evangélikus kiadvány is megjelent titokban a győri Streibig nyomdában: id. Ács Mihály *Aranyláncz*-a és *Zengedezö mennyei kar*-a két-két kiadásban, az *Utitárs* és a *Halott temetéskorra való énekek*,[122] Hegyfalusi György *Centifoliá*-ja[123] és Bárány György *Panoplia catholicá*-ja.[124] Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kortárs adatokkal is rendelkezünk maga a közreműködő, Fábri Gergely naplójából.[125] Ebből kiderül, hogy 1733-ban Fodor István (alsóbüki nemes) finanszírozta a ZMK-kiadást, míg 1734-ben Müller János győri könyvárus rendelte meg saját költségére ugyanezt a munkát. A szöveg gondozását és a korrektúrát mindkét esetben Fábri végezte. A *Panoplia catholica* c. „dictomos könyv" háttere annyiban más, hogy szerzője azt saját költségén adatta ki: Bárány állítólag három évi fizetését fordította erre a célra.[126] A győri püspöki nyomdász, Streibig József Antal nem keveset kockáztatott a protestáns ima- és énekeskönyvek kiadásával, árai ennek megfelelően magasak lehettek. Talán ezzel magyarázható, hogy megrendelői más nyomdákkal is kísérleteztek.

Szelestei N. László bizonytalannak tartja, hogy Bárány Györgynek szerepe lett volna az Ács Mihály-féle könyvek többszöri megjelentetésében.[127] A Fábri-napló valóban nem szól erről, de két adatunk is van arra, hogy a *Zengedezö mennyei kar* bővítésében Bárány is részt vett. Bárány 1728-ban azt írta Vázsonyi Mártonnak, hogy szisztematikus mutatót készít az új énekeskönyvhöz **(52)**, temetésén, 1757-ben pedig fia, Bárány János állította, hogy „Graduálban *[Új zengedező mennyei kar]*... van munkája neki".[128] Ezt a problémát könnyen megoldhatjuk, ha végignézzük az énekeskönyv bővülési folyamatát,[129] s ezt egybevetjük a tipográfiai vizsgálatok eredményeivel.[130]

ZMK	Lötsén 1696 ?	RMK I.1589a[131]	104 ének
ZMK	Lötsén 1703	RMK I.1673.	111 ének
ZMK	„Lötsén 1696"	[Komárom, 1718k]	111 ének
ZMK	Lötsén 1706	Sztripszky 426.	114 ének

[121] A következő fejezet részletei megjelentek: Csepregi MKSz 1999.

[122] Petrik I.14-15, 634, VII.92; Szelestei 1983. 294, 302; 1991. 344-347; Ecsedy 34-35. és 37-39. sz.

[123] H.n. 1729. Petrik II.91. Vö. Szelestei 1991. 343-344, 350.

[124] H.n. 1733. Petrik III.33; Payr 1898. 156. Vö. Szelestei 1991. 346-348.

[125] Payr 1903/4. 129-130; Szelestei 1991. 350-351.

[126] Payr 1910. 355. Bárány János szerint 150 forintjába került a kiadás **(93)**. Vö. Schmidt J. 1940. 44.

[127] Szelestei 1994. 212.

[128] Payr 1910. 365. 60. strófa.

[129] A beható himnológiai értékelés helyett hadd utaljak Schulek Tibor anyaggyűjtésére (ma a Győri Evangélikus Levéltárban, továbbiakban GyEL) és összefoglaló tanulmányára (Schulek 1968. 135-136).

[130] Szelestei 1983. 302; Ecsedy 28-29., 35., 40., 62-63., 78-80. sz.

[131] Egyetlen példányának címlapjáról az évszám leszakadt. Az OSzK RMNy csoportja 1692 és 1696 közé datálta. A későbbi hamis impresszumok miatt mindenképpen feltételezhetünk egy 1696-os kiadást, más adatok 1692-ről szólnak.

ZMK	„Lötsén 1696"	[Komárom, 1718k]	130 ének
ZMK	„Lötsén 1726"	[Győr, 1733/34]	133 ének
ZMK	„Augustában 1735"	[Kőszeg-Sopron]	222 ének
ÚZMK	„Frankofurtumban 1743"	[Sopron]	619 ének
ÚZMK	„Frankofurtumban 1750"	[Sopron]	633 ének

Az első bővítések (1706-ig) valószínűleg a két Ács Mihálynak tulajdoníthatók. Komáromban rövid időn belül két kiadás jelent meg: az első az 1703-as ZMK anyagát tartalmazta, de az 1696-os címlappal, ez talán a nyomdásznak, Töltési Istvánnak az üzleti fogása volt. A második komáromi énekeskönyv már jelentősen bővült, többek között id. Tatay István (+1735) *Szívemet hozzád emelem, dicséretedre serkentem* kezdetű énekével. Emögött a bővítés mögött a győri tanárokat: Vázsonyi Mártont, Wagner Györgyöt, ifj. Tatay Istvánt sejthetjük (mindhárman verseltek). A Győrött megjelentről pontosan tudjuk, hogy gondozója Fábri Gergely volt, lényegében az előbbi gyűjteményt másolta (az ebben újonnan feltűnő néhány németből fordított ének a 17. század közepéről való).

Az 1735-ös ZMK ezzel szemben címlapja szerint „több mint száz" korál gyarapodást mutat,[132] ezek nagy része ugyancsak Paul Gerhardttól (1607-1676), Johann Heermanntól (1585-1647), ill. kortársaiktól származik. Közéjük vegyülnek már viszont Johann Jakob Schütz (1640-1690), Christoph Tietze (1641-1703), Joachim Neander (1650-1680), Lorenz Lorenzen (1660-1722) és Ämilie Juliane von Schwarzburg-Rudolstadt (1637-1706) pietista hátterű énekei is. Valószínűleg erről az új énekeskönyvről írt Bárány Vázsonyinak, így leginkább kettőjük tartható ebben az esetben szerkesztőnek. Csupán egy fordítást sikerült eddig személyhez kötni: a *Te világ, szép ékességed* kezdetű szöveg valószínűleg Vázsonyié.[133] Ugyancsak ettől az évtől kezdve egészül ki a ZMK *Jeremiás siralmai*-val, *A mi urunk Krisztus kínszenvedésének históriájával és Jeruzsálem veszedelmének históriájá*-val.

Az 1743-as ÚZMK közismerten Torkos József nevéhez fűződik **(87)**, ám nemcsak Bárány János verse, hanem maga a munka terjedelme is elárulja, hogy több munkatársa volt: 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.

> *„Ez a gyűjtemény teológiai és költői csúcsteljesítmény. Lelkes és átszellemült munkaközösségnek kellett lennie – melyről még alig valamit sikerült kinyomozni –, mely erre a feladatra összeállt. A hallei pietizmus annakidején igen áldásos erjesztő hatással volt a magyarországi luhteránus körökre."*[134]

[132] Ha komolyan vehetjük a címlap állítását, akkor a szerkesztők nem a 130-133 énekes komáromi-győri, hanem valamelyik korábbi kiadásból indultak ki.

[133] Payr 1898. 152; Szent-Iványi 1935. 325.

[134] Schulek 1968. 136.

– írja Schulek Tibor. A pietizmus nyoma mindenképpen felfedezhető a kötetben Joachim Neander, Ludwig Andreas Gotter (1661-1735), Christian Friedrich Richter (1676-1711), Johann Kaspar Schade (1666-1698), Bartholomäus Crasselius (1667-1724), Johann Heinrich Schröder (1667-1699), Johann Burchard Freystein (1671-1718) szövegei révén. Bekerült a gyűjteménybe Angelus Silesius (1624-1677) *„Mir nach", spricht Christus, unser Held* kezdetű versének fordítása is, s a *Jézus, e világ bűnéért, ki meghalni eljövél* kezdetű ismeretlen szerzőjű korál, mindkettő Johann Anastasius Freylinghausen hallei énekeskönyvéből. Miskei Ádám nevéhez tudunk ugyan kötni néhány verset,[135] de az anyag legnagyobb részénél feltételezésekre vagyunk utalva. Torkos József mellett a dunántúli író papok bármelyike részt vehetett a munkában.[136]

Az evangélikus énekeskönyveket ugyan Schulek Tibor feldolgozta himnológiai szempontból, mégsem tudjuk, milyen közvetítéssel jutottak a német énekek a fordítókhoz. Valószínű, hogy az akkori széles énekeskönyv-választékból csak néhányra támaszkodtak. Igen izgalmas volna egyszer megvizsgálni, hogy mekkora átfedés mutatható ki az említett bővítések és a hazai német (elsősorban Johann Sigismund Pilgram *Neuvermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch*-ja, 1726),[137] valamint néhány olyan énekeskönyv között, mely biztosan megvolt a dunántúli pietisták könyvtárában: Freylinghausen hallei[138] és Möllenhoff bécsi[139] gyűjteményére gondolok.

Érdekes, hogy az *Uj zengedezö mennyei kar* megjelenése után is kiadták még a különböző terjedelmű korábbi változatokat is.[140] A 133 énekes „Lötsén" megjelöléssel került forgalomba,[141] míg a 222 énekes „Augustában"látta meg a napvilágot, a kőszegi Ludvig János kiadásában.[142] Hasonló változatosságot figyelhetünk meg az *Aranylánc* c. imakönyv kiadásainál is. Az eredeti terjedelmű mindig „Lötsén" jelenik meg (azaz Komáromban, Győrött vagy Sopronban),[143] a bővebb változat pedig 1734-től kezdve

[135] Payr 1898. 152.

[136] Az óriási terjedelmet az is magyarázza, hogy az ÚZMK bőven merített a meglévő magyar énekeskönyvekből, így az M. Sartorius János-féle *Magyar lelki óra*-ból (1730) is, melyet a ZMK kiadások addig nem vettek figyelembe. Vö. Schulek 1968. 136.

[137] A Petrik-bibliográfia (VII.354) az 1737-es kiadásnál korábbit nem ismer. Figyelemreméltó, hogy Ludvig ezt a gyűjteményt több függelékkel – pl. a már említett Jeremiás siralmaival, a szenvedéstörténettel és Jeruzsálem veszedelmével – bővítve adta ki 1745-ben: EOK 18.784.

[138] *Geist-reiches Gesang-Buch Den Kern Alter und Neuer Lieder...in sich haltend.* Halle, 1704. *Neues Geist-reiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder.* Halle, 1714. Vö. Koski 1996.; 1997.; Bunners 1997.

[139] *Kern geistlicher, lieblicher Lieder.* Nürnberg, 1732. 1733².

[140]

ZMK	„Augustában 1747"	[Sopron]	222 ének
ZMK	„Lötsén 1748"	[Sopron]	133 ének
ÚZMK	„Frankofurtumban 1750"	[Sopron]	633 ének
ÚZMK	„Frankofurtumban 1758"	[Sopron]	633 ének
ZMK	„Augustában 1760"	[Sopron]	222 ének

[141] Ecsedy 70.sz.

[142] Ecsedy 66., 93.sz.

[143] Ecsedy 27., 34., 37., 69.sz. (ez utóbbi 1748-ban!).

„Jénában" [Sopron].[144] A tartalmi különbségek elemzése meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért megelégszem annak regisztrálásával, hogy két párhuzamos könyvkiadói tevékenység figyelhető meg a dunántúli evangélikusok körében: egy hagyományőrző, mely egyszerűen a meglévő gyülekezeti igényeket igyekezett kielégíteni (pl. Fodor István),[145] vagy üzleti hasznot remélt (pl. Müller János) – valamint egy újat is teremtő, mely tudatosan merített a hallei pietista kegyességből.

Az 1734-es *Aranylánc*-cal és az 1735-ös *Zengedező*-vel[146] induló kiadói körbe tartoznak Bárány György, Sartoris János szerzők, Ludvig János kompaktor, valamint Christian Nicolaus Möllenhoff és Hans W. von Diede báró[147] mint anyagi támogatók. Ez a kör először a soproni Schmiddel nyomattatott, majd Ludvig feltételezett kőszegi műhelyével, végül visszatért a soproni Siess-nyomdához.

Ludvig János vállalkozására Szelestei N. László és V. Ecsedy Judit kutatásai derítettek fényt. Az evangélikus Ludvig valószínűleg Bécsből jött 1735-ben Kőszegre (Sartoris gyülekezetébe!), ahol könyvkiadással és könyvkereskedéssel foglalkozott.[148] Elképzelhető, hogy már Bécsből ismerte Möllenhoff dán követségi prédikátort, így annál könnyebb volt a kapcsolatteremtés. A dán követségi prédikátor nekrológjában a következő adatokat olvashatjuk:

> *„Eszköz volt arra, hogy a császári udvar akkori brit-hannoveri követének, Diede zum Fürstenstein bárónak a szeretetteljes terveit megvalósítsa. Ez az úr bölcsen úgy gondolta, hogy fontos szeretetszolgálat volna az annyira korlátozott magyarországi hittestvérekkel szemben, ha épületes könyveket kapnának az anyanyelvükön. Megígérte, hogy a tetemes költségeket részben maga állja, részben megszerzi a testvéreitől és rokonaitól. Ezért kezdett a mi Möllenhoffunk levelezni különböző magyar prédikátorokkal. És így az ő tevékenysége folytán a következő könyvek hagyták el a sajtót:*
>
> *a) Marperger: A bárányoknak az ő jó pásztoruknak karjaira való egybegyűjtésük. Lipcse, 1735, magyarul*[149] *és csehül.*[150]

[144] Ecsedy 36., 65., 92.sz. (ez utóbbi Ludvig kiadásában!). A címlap szerint: „mostan penig egynehány szép imádságokkal és hasznos Elöl járó beszéddel együtt ujjonnan ki nyomtattattak". Az előszó („Mikéut kell az keresztyén embernek az imádságos könyvekkel haszonra élni") Payr Sándor szerint Báránytól származik. Szerzője a kötött szövegű imák mellett a szabad imádkozásra is biztat, ez a gondolat valóban kimutatható Bárány György írásaiban.

[145] Payr (1939. 190) Perlaki Józsefet is idecrti.

[146] Schulek Tibor tud 1734-es kiadásról is. Mivel az *Aranylánc* és a *Zengedező* többnyire egyszerre (sokszor egybekötve) jelent meg, a fent ismertetett 222-es bővületet is feltételesen 1734-re datálhatjuk.

[147] Diede jellemzéséhez: **57.**

[148] Szelestei 1986. 109; Ecsedy 1996. 39-42. Vö. **74, 86.**

[149] *A bárányoknak az ö Jó Pásztoroknak karjaira való Egybengyüjtetések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellessék az Ifju Keresztyén embereknek az Ur Vatsorájához való elsö járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ö kisded nyájának 'zengéjét sziveknek igaz megtérésében bémutatni – és ö néki ajánlani és szentelni... Magyar nyelvre fordittatott.* H.n. 1736. Petrik V.47; Payr 1898. 130. Marpergerhez ld. Wotschke 1932. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar-szlovák lelkész (1730-1757): vö. **64**; Fcyl 1960. 32-33.

[150] H.n. 1736. Tobolka 5217.

b) Luther kátéja magyarázattal. Nürnberg, 1735,[151] *magyarul.*
c) A. Wolf und G.F. Rogall: Atyafiságos serkentések. Jéna, 1736,[152] *magyarul.*
d) Újtestamentum, Wittenberg, 1736.[153] *az említett fordításban.*
e) A württembergi summáriumok első része szlavóniai nyelven.
Vásároltak más korábban kiadott magyar könyveket is és bejuttatták az országba. Több mint 2000 forint, mely a fenti jótékony módon jött össze, ment keresztül Möllenhoff kezén, s fordíttatott az említett keresztény célra."[154]

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Utonjárók kézben viselö imádságos könyvetskéjek* (Ecsedy 43.sz.), az *Engesztelö áldozat* második, két résszel bővített kiadása,[155] a Bárány-Sartoris-féle *Augustana confessio*[156] és a *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek.*[157] Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A kiadványok kiállítását tekintve volt is szükség 2000 aranyra: a kiadó nem takarékoskodott a metszetekkel. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újranyomását tartotta szükségesnek **(74)**.

Payr Sándor még azonosította a magyar evangélikus könyvek kiadását a pietizmussal. Nyilvánvaló azonban, hogy sem az énekköltészetet, sem az építő írást nem sajátíthatjuk ki a pietisták számára: gondoljunk csak a reformátorokra vagy a 17. századi Philipp Nicolaira (1556-1608), Paul Gerhardtra,[158] Johann Gerhardra (1582-

[151] Luther Márton *Kis katekismussa*. „Nürnberg" [Kőszeg?], 1735. Petrik V.305; Ecsedy 42. sz.

[152] *Atyafiságos serkentések*. „Jéna" [Sopron], 1736. Petrik III.805, Ecsedy 50.sz. „A' Lelki tanitóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahámnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elöl járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt." – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12.§). Előszó helyett Möllenhoffnak szóló ajánlást találunk: „eiusdem pio consilio sumtibusque luci expositum". Vö. Payr 1898. 122, 139.

[153] Torkos András fordítása: Petrik V.63; Ecsedy 46-47. sz. 1735. május 22-én nyugtázta Torkos kötelezvény formájában Christian Möllenhoff bécsi dán követségi prédikátornak, hogy a magyar Újtestamentum kinyomtatására a kiadás költségeit felajánlotta és már háromszáz forintot el is küldött Pohl Mátyás egyetemi polgárnak és fiának, Józsefnek az ő kauciójára, és pedig a következő feltételekkel:
1. hogy a tőke, mivel kegyes célt szolgál, kamatnélküli,
2. hogy ő a jóltevőnek hálával valóban visszafizeti,
3. mégis a tőke visszafizetésének abból az első pénzből kell megtörténnie, amely az Újtestamentum példányai előjegyzéséből összehozható. Erre kötelezi magát sajátkezű aláírásával. GyEL, idézi Kovács 1999. 254.

[154] Schmersahl 1751. 236-238.

[155] „Lipcse", 1736. Petrik III.656; Ecsedy 48-49. sz. Sartoris előszavával: „És holott ezen imádságos könyv, annak Exemplári egészszen el fogyván a' Tiszt. Auctornak engedelméből ismét két, ugy mint a' negyedik és ötödik Részekkel megbövittetvén, ki nyomtattatik..."

[156] „Jéna", 1740. Petrik I.437; Ecsedy 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi. A kiadó személyéhez ld. 93 és Payr 1910. 365. Ismerteti Sólyom 1930. 8-9.

[157] „Jéna", 1740. Petrik III.178; Ecsedy 54. sz. Johann Jacob Rambach: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (Leipzig, 1737[3]) alapján (ld. Payr 1898. 156). Előszava Nemesecsében kelt! Sartoris maga is tanúskodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12.§): „...amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskejeket is ne emlitsem, mellyet a' napokban ki adtam, és mellyben a' gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a' keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt találtatnak."

[158] TRE 12,453-457; Bunners 1994.

1637),[159] a káték pedig végképp nem tekinthetők újdonságnak. Mindezek a könyvek egyházi igényt elégítettek ki a teológiai irányzatoktól függetlenül.[160] A győri konvent kezdeményezésére kiadott káték, ima- és énekeskönyvek (így a Hallében megjelent Győri katechismus és „Gerengelius" is) elsősorban nem a pietizmus terjesztésére, hanem a betűínség enyhítésére szolgáltak, az ÚZMK több mint ezer oldalán pedig békésen megfért egymás mellett több teológiai szín. Szerkesztőikben, a „wittenbergi" Torkos Andrásban, Józsefben és Fábri Gergelyben leginkább azt a lelkesedést vezethetjük le a hallei lelkiségből, mellyel orvosolni próbálták a magyar nyelvű egyházi irodalom nyomasztó hiányát.

Payr továbbá igen nagy jelentőséget tulajdonít a kátéknak és az Ágostai Hitvallásnak: szerinte ezek megjelentetése bizonyítja, hogy a dunántúli pietisták ragaszkodtak a szimbolikus iratokhoz, a pietizmusra jellemző felekezeti tolerancia náluk nem vezetett közömbösséghez.[161] A katechézis, a konfirmációi oktatás ugyanakkor szerinte éppen a pietizmus hozadéka volt Magyarországon.[162] Payr megállapítását fogadjuk óvatosan: a hitvallási iratokhoz való ragaszkodás a magyarországi felekezeti viszonyokból is fakadt, s ezek kiadása nem biztos, hogy szubjektív törekvésből, hanem inkább objektív szüségszerűségből történt. A hitoktatás sem feltétlenül jelenti mindenütt a gyülekezeti munka bővülését, sokszor csak a megszűnt istentiszteleti életet próbálja helyettesíteni.

A hagyomány és az újítás összekapcsolását a Bárány-Ludvig-Sartoris műhelyben jól példázza – az Ács-művek már említett bővítésén kívül – az 1735-ben megjelent káté is, mely tartalmazza Luther *Kis káté*-ját (a hallei *Győri Katechismus* szerint) és Gerengel *Summá*-ját (a hallei kiadás szerint), de már kiegészül a konfirmációi kérdésekkel és egy alapos katechetikai bevezetővel, melynek alapja Johann Jacob Rambach *Der wohl unterrichtete Catechet* c. írása.[163] A káté szerzőségét Payr Báránynak tulajdonítja,[164] ám ezt is Sartoris János munkájának kell tartanunk. A nemescsói kéziratos Agenda (1760k) is Sartoris műveként említi:

[159] TRE 12,448-453; Steiger 1997.

[160] Szelestei 1994. 212-213.

[161] Payr 1898. 123.

[162] Payr 1898. 128-134; 1908. 187-193.

[163] Első kiadás: 1724., tizedik: 1762! Tartalmát ismerteti: Payr 1908. 182-187.

[164] Payr 1898. 154. Azon az alapon, hogy Bárány 1750-es kátéja az 1735-ös kiadást követi. Ám az 1750-es káté Ratkótzy Miklóstól való előszavában azt olvassuk (11-12, 17, 22): „Látván ezen nagy fogyatkozásunkat e dologban, kezdtek ezellen segitségre jöni, némely ISTEN ditsősége mellet hiven fáradozó lelki Atyák, a Diktomos könyvvel, és a Norimbergában nyomtatott öreg Katekismussal [...] De minekutánna a Dikt. könyv, Idvességnek rendi és T.S.J. Uram Kátekismusa világosságra jöttek [...] A mi az examinálás modját illeti, mint kell a gyengébb elmékkel bánni, mint az erősebbekkel, arról mélto olvasni T.S.J. Uram Katek. Elöl járó beszéd § 19. s a követk.". A monogram feloldása: tisztelendő Sartoris János. Bárány János az 1735-ös és 1747-es kátét egyaránt Sartorisénak nevezi: 93. A régi irodalomtörténeti hagyomány megosztott volt a kérdésben.

„minden Egyházi Tanittó meg szerezné magának b. Rambach Doctornak könyvetskéjét: Der Wohl Unterrichtete Catechet, a' melynek summáját fel találod b. Szabó János Uram Catechismusának Elöl járó beszédjében, melly nyomtattatott Norinbergában 1735dik Esztendöben."[165]

Említésre méltó, hogy Rambach és Sartoris Jénában személyesen ismerhették egymást.

A régi irodalom (Bod, Horányi, Klein, Haan) állításával ellentétben szintén Sartoris volt az, aki ezen a területen tovább tevékenykedett: Rambachot fordított *(Gyermekeknek kézi könyvetskéjek)*, kátét bővített.[166] Bárány János így méltatta Sartorist temetési beszédjében:

„Valóban nem vehetünk jó könyvet sem Templomban, sem Othon kezünkbe söt még gyermekeinknek sem adhatunk, hogy e' férfiúról ne tartoznánk Istenhez való hálaadással megemlékeznünk."[167]

A fentiekben bemutatott könyvkiadói kör középpontja egyértelműen Sartoris nemescsói-kőszegi gyülekezete volt. Ő tartotta a kapcsolatot dunántúli kollégáival, a bécsi és a birodalmi patrónusokkal, s a környékbeli nyomdákkal. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy éppen 1734-ben adott ki (hely nélkül) Ludwig Friedrich Cless nemescsói német lelkész, Sartoris kollégája egy német nyelvű kátét, mely a lutheri *Kis káté* kérdésein és feleletein túl odaillő énekeket is tartalmaz.[168] Valószínűleg ez a mű is kapcsolatba hozható az 1734-ben induló, fent ismertetett vállalkozással.

A kétféle kiadói magatartás fenti megkülönböztetése (változatlan utánnyomás – termékeny átdolgozás) igen hasznosan alkalmazható Fábri Gergely munkásságának számbavételekor. Győri rektorként 1733-1734-ben Fábri lényeges bővítés nélkül készített a prés alá egyházi könyveket, szerzőnek még az új *Utitárs* és a *Centifolia* esetében sem tarthatjuk, inkább szerkesztőnek.[169] Ezzel szemben 1751-ben mint szuperintendens jóval nagyobb terjedelemben bocsátja közre a – még 1750-ben is változatlanul utánnyomott – győri kátét, melynek előszavában egyrészt a tanév kiterjesztésére biztat, másrészt a mindennapi katechizációra int.[170] Gondolatai Sartoris előszóira vezethetők vissza. A kátét Fábri 1751 őszén még csak tervezte kiadni **(91)**, és a vadosfai zavargások után épp hogy módja lehetett erre.[171] Az „1751-es jénai" kátét

[165] p. 216. Idézi: Fehér 1996. 37.

[166] Luther Marton *Kis katekismussa*. „Nürnberg" [Sopron], 1747. Petrik II.625; Ecsedy 68. sz. Bibliai történetek is találhatók benne (50-72). Vö. Krupecz 1895. 347-348. Sartoris szerzőségéről Bárány János **(93)** mellett: Szelestei 1986. 115-116.

[167] Bárány János: *Az Isten házában égö és világositó világosság*. H.n. 1756. 20.

[168] Krupecz 1895. 352. Cless Württembergből jött Nemescsóra!

[169] Szelestei 1991. 343-344, 350-351.

[170] Krupecz 1895. 349-350.

[171] Vö. Payr 1894.

egészítik ki az oktatási célra összeállított ima- és énekeskönyvek, az *Aranylántz veleje* (H.n. 1752) és a *Régi és uj zengedezö mennyei kar Veleje* („Jéna, 1751"),[172] melynek megjelenése ugyancsak 1752-re tehető. Az utóbbiak Fábri akadályoztatása miatt valószínűleg ugyancsak már Sartoris munkái (mind a szerkesztés, mind az előszók), ahogy a káté sajtó alá rendezése is talán neki tulajdonítható.

Érdemes még egyszer végigfutni viszont a „jénai" impresszummal ellátott kiadványokon:

1726	*Súlyos papi teher* (Vázsonyi)
1734	*Aranylánc kibővítve* (Bárány (?) előszavával)
1735	*Uton járók kézben viselő...* (Sartoris)
1736	*Atyafiságos serkentések* (Bárány, Sartoris)
1740	*Ágostai Hitvallás* (Bárány, Sartoris)
1740	*Gyermekeknek kézi könyvetskéjek* (Sartoris)
1741	*Igaz keresztyénség* (Vázsonyi, Bárány, Sartoris)
1747	*Aranylánc* (mint 1734)
1751	*Győri katekizmus kibővítve* (Fábri előszavával)
1751 [1752?]	*Régi és új ZMK veleje* (Sartoris?)
1751 [1752]	*Boldog halál szekere* (Sartoris előszavával)

„A bibliográfiánkban regisztrált hamis nyomdahelyű evangélikus könyvek címlapján legtöbbször Frankfurt, és körülbelül egyenlő mértékben Augsburg, Jéna, Lipcse vagy Wittemberg neve olvasható. A hamis hazai nyomdahelyek közül csak az evangélikus Lőcsét és a református Debrecent választották – érthető okokból. A tényleges nyomdahelyek megfejtése azt bizonyítja, hogy nem volt rendszer e külföldi városnevek kiválasztásában, mindössze annyi, hogy a protestáns munkák címlapjára következetesen németországi helynevek kerültek. A győri Streibig-nyomda felváltva használta az augsburgi, frankfurti, nürnbergi, zürichi vagy wittenbergi megjelenési helyet. A soproni Siess-nyomda legtöbbször a Frankfurt helynevet használta, de nyomtatott Augsburg, Lipcse, Nürnberg és Regensburg mellett Debrecen és Lőcse hamis impresszummal is."[173]

– írja V. Ecsedy Judit. Valami rendszer mégiscsak fölfedezhető, csak nem a nyomdák felől nézve. A városnevek elsősorban a művekhez köthetők. Láttuk, hogy a ZMK bővítetlen kiadásai az eredeti „Lőcse" helynevet hordták. A kibővítettek viszont 1735-től évtizedekig „augsburgiak" voltak, bárki is nyomtatta őket, mert a helynév a kiadóhoz, Ludvig Jánoshoz kötődött (talán az Ágostai Hitvallásra utalva választotta?). Frankfurt ezzel szemben 1743-tól az ÚZMK és a *Zsoltárok* privilégiuma, a könyveket

[172] Petrik I.14-15; Payr 1898. 159-160; Ecsedy 81. sz.
[173] Ecsedy 1996. 53.

a legtöbb esetben ugyancsak Ludvig terjesztette. A „Lipcse"[174] és „Nürnberg"[175] impresszum használata viszont már csak részben tulajdonítható neki. A „Jéna" megjelölés is összefüggésbe hozható Ludvig János vállalkozásával, de még inkább a fent említett, újításokra kész szűk szerzői körrel.

Új műfajt jelentett a lelkészeket építő irodalom (Kortholt, Rogallen-Wolf) és a rambachi katechetika. Bárány, Sartoris és Vázsonyi könyvei talán nem véletlenül hordták – a semleges vásárvárosok: „Frankfurt", „Nürnberg" és „Lipcse" mellett – a „jénai" impresszumot. (A *Súlyos papi teher* c. mű mint külföldi nyomtatvány esetében még a cenzor megtévesztésére sem volt szükség, nyugodtan állhatott volna a valós Lipcse (?) a címlapon.) Ezen kör számára „Jéna" védjegy volt: annak a teológiai irányzatnak a megtestesítője, melynek szellemében segíteni igyekeztek a megroppant gyülekezeteken. A jelszóként használt hamis impresszum vezette aztán félre majd máig a bibliográfusokat, vagy Othmar Feylt, aki hiába kereste a jénai egyetemi könyvtárban a fenti nyomtatványok kötelespéldányait.[176] A legjelentősebb „jénai" kiadványnak, Arndt Igaz keresztyénségének érdemes külön figyelmet szentelni.

3. Az igaz kereszténység feltámasztása[177]

Hogy Johann Arndt (1555-1621) volt a reformáció utáni korszak legolvasottabb teológusa, s művei a 17. században hihetetlen széles körben elterjedtek (mind földrajzilag, mind társadalmilag), arról számtalan megbízható vizsgálat és összefoglaló monográfia tanúskodik. A legutóbb Johannes Wallmann arra hívta fel a figyelmet, hogy az Arndt-hagyaték egésze nem volt mindig és mindenütt bestseller. Míg a 17. század derekán a posztillákat olvasták, addig a többnyire főműnek tekintett *Wahres Christentum* inkább a század utolsó harmadában vált népszerűvé.[178] Wallmann a „neue Frömmigkeit"-on belül különbséget tesz eltérő igények, törekvések és jövőképek között, s ezzel magyarázza, hogy a harmincéves háború kora másra volt nyitott Arndt mun-

[174] 1736 Engesztelő áldozat kibővítve (Sartoris)
1742 Hitnek paizsa (Miskei)
[175] 1734 Utitárs (Fábri)
1734 Halott temetéskorra való énekek (Fábri)
1735 Katekizmus (Sartoris előszavával)
1747 Katekizmus kibővítve (Sartoris)
1752 Mártírok koronája (?)
? Engesztelő áldozat kibővítve (Sartoris)

[176] Feyl 1960. 33: „Leider sind diese Jenaer ungarischen Drucke in der UB Jena nicht vorhanden, da die Jenaer Waisenhausdruckerei ihrer Verpflichtung zur Pflichtexemplarlieferung an die UB Jena sehr schlecht nachkam."

[177] A következő fejezet részletei megjelentek: Csepregi Adattár 1997. és LKW 1997.

[178] Wallmann előadása az 1997. januári hallei Forschungskollokviumon: nyomtatásban még nem jelent meg.

kásságában, mint a következő nemzedék. Ha nem is fordulópontnak, de fontos állomásnak tartható a *Wahres Christentum* Spener-féle kiadása (Frankfurt, 1674), melynek jegyzeteiben a századeleji Arndt-vita hozadéka mellett (Heinrich Varenius, Johann Georg Dorsche) Spener által válogatott Luther-idézetek is bizonyítják az arndti gondolatok orthodox voltát.[179]

Az 1675-ös posztilláskötet speneri előszavának, a *Pia desideriá*-nak legidézettebb forrása – a Biblia és Luther művei mellett – szintén a *Wahres Christentum*. A hat reformjavaslat közül négy gyökeredzik Arndt főművében, amit így túlzás nélkül nevezhetünk a speneri-hallei pietizmus alapvető olvasmányának. A halleiek a különböző nyelvű bibliakiadásokhoz hasonlóan az Arndt-fordításokra is igen nagy súlyt helyeztek.

Mielőtt azonban az *Igaz keresztyénség*-nek első teljes magyar kiadását (impresszuma: Jéna, 1741) tüzetesen szemügyre vennénk, vessünk egy pillantást az előzményekre. Ha nem is kanyarodunk vissza időben a kéziratban maradt Arndt-magyarításokig, vagy Petrőczy Kata Szidónia válogatásáig,[180] idézzük föl annak a vállalkozásnak a kezdeteit, melynek eredményeként a teljes *Négy könyv* végül magyarul napvilágot látott.

Szó volt már róla, hogy 1711. április 27-én Vázsonyi Márton és Bárány György hallei diákok levélben fordultak August Hermann Franckéhoz **(12)**, hogy támogatását kérjék nagyszabású fordítói és könyvkiadási programjukhoz, melynek zsengéje (RMK I.1783) már ki is került a prés alól. A magyarra fordítandó művek listáját Johann Arndt terjedelmes könyve, a *Wahres Christentum* zárja. A vállakozás Halléban két további traktátus megjelenése után közismerten csődbe ment,[181] s a többi felsorolt könyv közül Johann Anastasius Freylinghausen *Compendium*-a végül nem a fenti páros, hanem Bél Mátyás magyarításában látott napvilágot (Halle: Zeitler, 1713), míg a fordítói munka folytatása hosszú időre lekerült a napirendről.

Vázsonyi és Bárány 11 évvel később vette csak föl az elejtett fonalat, igaz, hogy az a fordítás, melynek kiadásához ez alkalommal Franckétól segítséget kértek, Christian Kortholt *Súlyos papi terhe* nem szerepelt korábbi tervükben. Az eredeti programra az 1722. április 11-én keltezett Vázsonyi-levél csupán halványan utal: „a közöttünk szerfelett összeomlott igaz kereszténység felépítésén – bár kevesen – derekasan dolgozunk" **(39)**. Hogy ezen az igaz keresztyénségen pontosan mit kell érteni, azt Sartoris János a későbbi Arndt-előszóban pontosan meghatározza:

> *„az igaz Keresztyénség a' Szent Lélektöl meg világosittatott, meg terittetett és meg szenteltetett ember szivének ollyan tulajdonsága, melly szerént az igaz élö hitböl és annak erejéböl készen és örömöst igyekezik az Isten akaratját tselekedni és annak mindenekben, a' mit ö Szent Igéjében parantsolt, engedni."*[182]

[179] Brecht 1978. Lényegében ezt követi Johann Georg Pritius népszerű lipcsei (1704) kiadása is.
[180] Vö. Nagy 1998.
[181] Csepregi: Orban 1997. 617-618.
[182] § 7.: idézi: Szent-Iványi 1935. 328 is.

Bár a következő években a dunántúliak kiadói tevékenysége felélénkült, a szükség az ima- és énekeskönyveket, a bibliai szemelvényeket valamint a kátékat követelte, amelyek mellett a vaskos Arndt-könyv megjelentetése egy újabb évtizedre a háttérbe szorult.

Az Arndt-fordításra vonatkozó következő adat csak 1734-ből bukkan föl, ekkor azonban már a nyomdai kézirat elkészítéséről van szó. A munka valószínűleg azért is vált aktuálissá, mert az 1731-es Carolina Resolutio következtében megnőtt az igény az áhítatoskönyvekre. A rendelet ugyanis a magánvallásgyakorlatot, azaz vallásos könyvek családi körben való olvasását kifejezetten megengedi. Ezt a lehetőséget használták ki a protestánsok, hogy házi összejövetelekkel helyettesítsék betiltott istentiszteleteiket. Az arndti *Igaz keresztyénség* elöljáró beszédében Sartoris János világosan elmondja, hogy quasi posztillás kötetnek is szánja a könyvet (25.§):

> *„Mindazáltal havalaki az ö Vásárnapi vagy Innepi buzgóságának előbb mozditására az Evangeliomokhoz illendö matériát akar olvasni, annak számára akarván kedveskedni, ezen könyvet a' Vásarnapokra 's innepekre fel osztottam. El olvasván azért az Evangéliomot az uj Testamentomból vagy Bibliából, fogjad azokat a' Részeket, mellyek arra a napra rendeltettek, a' mint az hátra tétetett Laistromból ki tetszik, olvassad magadnak és tseléded-nek javára, mondj egynéhány éneket és imádságot, vagy a' mit olvastál magad szavaiba foglald bé, és térjeszd Isten eleibe, igy a' Szent napokat héjában nem töltötted, ha bátor vagy az idönek alkalmatlansága és más Isten elött téged menthetö okok miátt az Ur házába nem mehettél, vagy ha vóltál, a' napnak hátra maradott részét is kegyességnek gyakorlásában, a' mint illik, töltheted."*

Az idézett elöljáró beszéd szerint (12.§) ugyanerre a célra szolgálhatnak Friedrich Rogallen és Abraham Wolf – eredetileg lelkészeknek szóló – *Atyafiságos serkentései.*

A ruszti evangélikus gyülekezetben őrzött Haynóczi-hagyatékban található Sartoris Jánosnak hat Haynóczi Dánielhez 1734-35-ben írott levele, melyek az Arndt-fordítás kiadástörténetét érintik. 1734. augusztus 24-én arról számol be Sartoris a soproni rektornak, hogy Vázsonyival közösen elkészítették az *Igaz keresztyénség* fordítását, csupán a letisztázás és a végső javítások vannak hátra. Éppen ehhez kéri Haynóczi segítségét, hogy keressen erre a munkára diákjai között alkalmas írnokokat **(61)**.

Szeptember 13-án már elismeréssel fogadja Sartoris a küldött mintát, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a Z betűt ne német módra 3-nek (mert ez könnyen ß-nek olvasható) írják a másolók, akiknek magyar kézírását – úgy véli – még német nyomdász is el tudja olvasni **(62)**. Hogy itt külföldi vagy hazai nyomdászra gondol Sartoris, nem állapítható meg egyértelműen.

Október 4-i keltezéssel Sartoris végleges megbízást is ad a másolónak, amennyiben az elfogadja a felkínált fizetséget. Megemlíti, hogy a fordítást kiegészíti a stokholmi és a lipcsei kiadás jegyzeteivel, hogy a szöveg heterodox félreértelmezésének elejét vegye (vö. az elöljáró beszéd 24. §-ával). Ekkor számol be arról az értesüléséről

is, hogy Eliaš Miletz pozsonyi lelkész fiatalkorában látta a mű néhány fejezetének kiadatlan magyar fordítását (64): az 1741-es elöljáró beszédben (20.§) majd a fordítót is megnevezi, ez gróf Pekry Lőrinc, Petrőczy Kata Szidónia férje. Az október 14-i cédula **(65)** néhány a másolónak szóló utasítást tartalmaz.

1735. május 22-én Sartoris közli, hogy megkapta mind eredeti kéziratát, mind a tisztázatot, és 25 ívnyi másolásért 2 forintot és 10 garast küld megbízottjával **(66)**. E levél további részében, valamint következő céduláján **(68)** Haynóczinak a magyar egyház- és irodalomtörténetet érintő kérésére reagál. Hogy a megkapott másolat az elmúlt őszi megbízás melyik és mekkora része, nem tudni, ahogy azt sem, hogy az 1735. november 21-i cédula még mindig az Arndt-mű nyomdai kéziratának elkészítésére vonatkozik-e **(69)**.

Az első levél szóhasználata („az érdemes Vázsonyi tisztelendő úrral... együttesen erőlködünk a néhai Arndt Igaz keresztyénségének magyarra fordításán") eloszlatja Vázsonyi szerepével kapcsolatos kételyeinket, melyet az 1741-es elöljáró beszéd dodonai fogalmazása ültetett el (21.§):

> *„Ennek penig a' fordításnak eredetiről tudom, ha kivánod, értésedre adni, hogy az első könyvnek 20 első részeit ki vévén (mellyeket én németből magyarrá forditottam) a' többit mind Irásban vettem b.e. Vásonyi Márton Uramtól a' Vadosfalvi Artikuláris Eklesiának Néhai érdemes Tanitójától, minekutánna azoknak némelly részeit T. Bárány György Uram valamennyire, a' mennyire a' makulált papirosokon lehetett, revideált volna. Ha a' jó ember a' fordítást maga vitte e' véghez (a' mint én hiszem ezen okból, mivel nagyob része maga keze irása volt, és valamennyi, a' kalamusból tsak akkor folytnak láttatott) vagy mástól szerzette, én azt az ollyan embereknek visgálásokra hagyom, a' kiknek más dolgok nintsen. Elég légyen az, hogy én a' b.e. férfiutól mint velem egy szivii Atyafiutól gyakor szóval és irással serkentetvén a' makulált irásokat kezem alá vettem, olvasgattam, jobbitgattam és a' nyomtató prés alá készitgettem és ezt annál örömestjebb tselekedtem, mivel ezen könyvnek gyakor olvasásában nagy édes izet kóstoltam még Akádemiai Sanyaruságomban."*

Hogy itt Sartoris akaratlanul kérdőjelezi-e meg tulajdon – korábban is kifejezett – meggyőződését Vázsonyi szerzőségéről, vagy tudatosan biztosítja-e be magát a plágium esetleges vádjai ellen, nehezen dönthető el. Nyilvánvalóan csak az bizonytalanította el, hogy tudomást szerzett korábbi kéziratos fordítás létezéséről, s elhunyt társát meg nem kérdezhetvén számolt azzal a valószínűtlen lehetőséggel is, hogy a Pekry-féle szöveg került Vázsonyihoz. A rejtély ugyan nem oldható meg egyértelműen, mert ma csak annyival tudunk többet Sartorisnál, hogy Vázsonyi biztosan nem Dobay Székely András fordítását[183] tulajdonította el, a Miletz által látott szöveggel viszont nem tudjuk a nyomtatványét egybevetni. A pro és kontra érveket – Sartoris óvatosságát, a Vázsonyi-életrajz hézagait, a többi fordításról feltételezhető dolgo-

[183] OSzK Quart. Hung. 300.

kat – egyaránt figyelembe véve azonban mégis el kell fogadnunk Vázsonyi Mártont az Arndt-könyv egyik magyarítójának.

A munka következő fázisáról, a nyomdai költségek előteremtéséről (ill. az erre irányuló eredménytelen kísérletekről) két levél tanúskodik. Az egyiket Sartoris János írta – a már elhunyt – Johann Christoph Coler weimari udvari lelkészhez (1691-1736) 1738. május 12-én **(78)**, a másikat Friedrich Wilhelm Beer pozsonyi rektor (1691-1764) Gotthilf August Francke hallei professzorhoz 1739. április 8-án **(79)**. Nincs rá adatunk, hogy eme próbálkozások sikerrel jártak volna: a címzettektől nem érkezett támogatás, csupán annyit tudni, hogy az ifjú Francke örömmel fogadta a magyarországi híreket.[184] A hallei megjelentetésről ezután nem esett többé szó, amellett pedig, hogy Jénára esett volna mint nyomdahelyre végül a választás, az impresszumon kívül semmilyen utalás nem található.

E kiadás esetében a máskor oly jól értesült régi irodalomtörténet-írás sem tudott semmi biztosat sem a külföldi, sem a hazai megjelentetésről. Az Arndt-művet címlapja alapján mégis inkább a „hazai" csoportba lehetett sorolni, mivel azok az impresszumok, melyek csak helyet tüntetnek fel, nyomdát nem, a legtöbbször hamisnak bizonyulnak. Csupán két körülmény tette bizonytalanná ezt a besorolást: az egyik a könyv majd ezer oldalnyi terjedelme (a titokban nyomott iratok ennél jóval kisebbek szoktak lenni), a másik a költségek nagysága (külföldi segítség nélkül bajos lehetett kiadni). Az imént említett hallei és weimari tapogatózás, a németországi megjelentetés tervezgetése is ezen a józan számvetésen alapult. Igaz, hogy Hans W. von Diede báró és Christian Nicolaus Möllenhoff éppen az előző években 2000 aranyat volt képes felhajtani magyar könyvekre, de egyikük már korábban, a másik pedig épp ekkor, még a kézirat csiszolgatása közben hagyta ott Bécset.

A korábbi homályt azonban el kell hogy oszlassa az a berlini Francke-hagyatékban őrzött levél, melyet Friedrich Wilhelm Beer, 1740. augusztus 1-jén írt Gotthilf August Franckénak Halléba:

> *„Innen biztosíthatom Nagyméltóságodat, hogy az arndti Igaz keresztyénség és Paradicsom kertecske*[185] *nyomtatásán szorgalmasan dolgoznak Sopronban. A drága Sartoris úr nagy megpróbáltatások közepette végül áldásos előleget kapott, részben néhány nemesúrtól, főleg azonban a Grazban fogvatartott Seckendorff generálistól. Ez a drága úr állítólag kérte, hogy a nemescsói gyülekezet (Kőszeg mellett) egyik lelkésze menjen el hozzá, hogy az embereivel úrvacsorát vehessen. Ezt a dolgot igen titkon, ráadásul zár mögött kellett megtenni. Pitroff úr, a német prédikátor*[186] *utazott oda, s beszámolt neki kollégája tervéről. A generális úr utasította az övéit, hogy adományozzanak 1000 forintot, s másutt is ajánlják a*

[184] „Über die Edierung des Arnds in der ungarischen Sprache habe ich herzlich erfreut." G. A. Francke levele F.W. Beerhez 1740. aug. AFrSt. Neuzugänge. Idézi Winter 1954. 139.

[185] Ez a mű ekkor nem jelent meg végül.

[186] Paul Pitroff nemescsói német lelkész (1738-1741), tanulmányait Pozsonyban és Jénában végezte. A nemescsói „német" gyülekezeten az átmenetileg ide kényszerült kőszegi gyülekezetet kell érteni.

művet, hogy az annál könnyebben legyen terjeszthető a szegények körében. Egy szó mint száz, a mű szerencsésen halad előre. Ismét egy drága könyv jelenik meg a nyelvünkön. Adja Isten, hogy ne csepülnék úgy a lelkészek, ahogy ezt a cseh Arndttal[187] *tették. De egyre hiszem, hogy az egész külső kultusz meg fog nálunk szűnni, és akkor ezek a cseh és magyar könyvek a pincékben és kamrákban jobban fognak prédikálni, mint most a lelkészek." (81)*

Beer közlése a soproni nyomtatásról könnyen ellenőrizhető. Az Arndt-mű betűi, cifrái, díszei megegyeznek az ekkori Rennauer-nyomtatványokban használtakkal,[188] azaz Rennauer mind a legális, mind a titkos kiadványaiban ugyanazzal a készlettel dolgozott.[189]

A fenti levélrészlet választ ad a kiadás finaszírozásával kapcsolatos kérdéseinkre is. A mű ajánlása ugyan felsorol hat „nemesurat", akik ebből következőleg hozzájárultak a költségekhez („Jeszenák Pál, Zitkovszky István, Radvánszky György, Radvánszky László, Podmanitzky János, Prónay Gábor"), de a hazai mágnások közmondásos szűkkeblűsége arra a feltételezésre indít, hogy az általuk nyújtott támogatás nem fedezhette az összes nyomdai kiadást. Tudjuk, hogy Sartoris a bécsi svéd és dán követségi kápolnák húsvéti gyűjtéséből Möllenhoff távozása után is rendszeresen kapott pénzt hol a nemescsói árvaház, hol özvegyek segélyezése, hol könyvkiadás céljára. Amikor Christian Kortholt dán követségi lelkész bécsi szolgálata végeztével elszámolt az „Ungarische Cassa" pénzével, az Arndt-kiadásra juttatott adományokat külön összegezte: „15 fl.+ 8,20 fl.+ 75 fl."[190] Azt, hogy Kortholt milyen fontosnak tartotta mind Sartoris kiadói termésében, mind az általa kezelt segélyek jelentőségét tekintve az *Igaz keresztyénség* megjelenését, nemcsak ez az elszámolás bizonyítja. Utódjának felsorolja ugyanis magyarországi partnereit (Bél Mátyást, Johann Andreas Rabachert, a két Serpiliust, Miletzet, Beert, Kubányi Györgyöt, Elias Mohlt, Bárányt, Johann Gottfried Oertelt), ezen a listán olvashatjuk a következőket:

„Sartoris úr magyarra fordította Arndt Igaz kereszténységét."[191]

Természetesen ez a 98,20 forintnyi támogatás sem enyhíthetett sokat a gondokon. Annál inkább Friedrich Heinrich von Seckendorff gróf (1673-1763) bőkezű adománya!

A német birodalmi marsall az evangélikus hithez való konok ragaszkodását még Frankföldről hozta magával. Konvertálni többszöri felszólításra sem volt hajlandó. 1737-ben Savoyai Jenőt (1663-1736) követte a török háború főparancsnoki posztján.

[187] Halle, 1715 (Bél Mátyás kiadása).

[188] V. Ecsedy Judit tipográfiai kutatásai is egybevágnak megfigyeléscimmel (55.sz.).

[189] Jóllehet ez ellenkezik az óvatossággal. Vö. Szelestei: 1991. 348-349; Ecsedy 1996. 12. old.

[190] Stubbe 1932. 287. Ld. még Seefeldt 1967. Hogy az 1740-ben ugyanezen a címen szereplő 41 forint 30 krajcár (Stubbe 1932. 286) beleszámít-e az összegzésbe, az nem derül ki. Sartoris egyéb könyvkiadásaira 87 forint 46 krajcárt számolt el Kortholt.

[191] Stubbe 1932. 287.

A vereség után árulással vádolták meg, s a vizsgálat idejére Bécsben internálták **(77)**, majd 1738-ban a népharag miatt Grazba vitték, ahol a császár haláláig, 1740-ig tartották házi őrizetben.[192] A marsall Veit Ludwig von Seckendorffnak, a hallei egyetem első kancellárjának volt unokaöccse, a hallei árvaházat 1717-től kezdve támogatta, haláláig élénk levelezést tartott fönn az ifjabb Franckéval,[193] s császári követként Berlinben is többször kapcsolatba került hallei vállalkozásokkal.[194] Unokaöccse, Christoph Ludwig von Seckendorff báró 1738-ban megpróbált ugyan a generális érdekében a császárnál közbenjárni, de nem járt eredménnyel.[195] A grazi találkozás előtt Seckendorff gróf két ízben került kapcsolatba a magyarországi könyvterjesztéssel. 1717-ben egy török elleni hadjárat kapcsán 1000 Biblia becsempészését ajánlotta föl August Hermann Franckénak[196], letartóztatásakor pedig az a vád is érte, hogy a hadműveletek folyamán többezer „szlavón" nyelvű Luther-kátét osztott szét Horvátországban és Szlavóniában.[197]

A magyar pietizmus tehát végsősoron bécsi és udvari kapcsolatainak köszönhette az Arndt-kiadást.

Friedrich Wilhelm Beer abban a levelében, melyben az ifjú Franckét a magyar nyelvű *Igaz keresztyénség* kiadására kérte **(79)**, érdekes érvet hoz fel a vállalkozás mellett:

> *„Igaz, hogy a magyarok kevesen vannak, s többnyire szegény jobbányok, de a kálvinisták annál erősebbek, s egy idő óta igencsak hajlandóságot mutatnak irányunkban. A legjobb iskoláikba mi neveltünk tanárokat, s ezek sok előítéletüktől megszabadították őket, a mi tanításunk ugyanis meglehetősen meggyőző volt számukra. Remélhető, hogy egy ilyen könyv megértésre találna ezeknél az embereknél [...] talán ennek köszönhetően ébredés is támadna közöttük."*

[192] ADB 33,514-517; Wurzbach 33,261-267. [Theresius von Seckendorff]: *Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschalls Grafen von Seckendorff meist aus ungedruckten Nachrichten bearbeitet.* I-IV. [Leipzig], 1792-1794.; az 1737-es balsikerű hadjáratról és a tábornok ezt követő peréről Brigitte von Seckendorff-Gudent írt a bécsi levéltári források felhasználásával bölcsészdoktori értekezést: *Graf Seckendorff und sein Prozeß.* Diss. Wien, 1961.; ld. még Csepregi LKW 1997.

[193] 1721-ben egy magyarországi árvát küldött Halléba (AFrSt/H C 661:2). G.A. Franckénak még grazi fogságából is írt: AFrSt/H C 661:70 és 80! Végrendeletében a dán-hallei kelet-indiai misszióról emlékezett meg (AFrSt/H C 661:231).

[194] Elkobzott könyvek ügyében (AFrSt/H C 343b:6-7; C 661:41; C 343a:6-7; vö. Winter 1954. 29); a Liberda-emigráció kapcsán (Winter 1955. 103-104).

[195] Másolat: AFrSt/H C 661:68.

[196] Francke naplója 1717. január 16. (AFrSt/H A 170:1): „Der Herr General-Lieut. von Seckendorf hat heute frühe das Waysenhaus besuchet nebst seiner Gesellschafft, und viel Vergnügen verspüren laßen. Nachmittag war er hier und besprach sich mit dem Herrn Professor, daß hier das Edenburgische Gesangbuch solte gedrucket werden, daß er 1000 Bibeln für die Ungarn auf seinen Rüstwagen hinein senden wolte, daß er 3. einen ungerschen Tisch einrichten wolte."

[197] *Acta Historico-Ecclesiastica* (Weimar) III (1738) 84-85; IV (1740) 1150. A kortársak nem tartották e vádpontot puszta koholmánynak, sőt a tábornok hírnevének csak jót tett ez a támadás. A „szlavón" itt, akárcsak Möllenhoff fent idézett életrajzában, valószínűleg a cseh Biblia nyelvét jelenti, nem pedig egy délszláv irodalmi nyelvet. Brigitte von Seckendorff-Gudent is idézi ezt a vádat a vizsgálati aktákból (i.m. 79-80).

Beer tehát úgy értékeli, hogy a pozsonyi pietizmus eddig is előkészítette a reformátusokkal való megbékélést, s ezen az alapon reméli megnyerni őket „az igaz keresztyénségnek". Hogy Gotthilf August Franckét ez az érvelés nem győzte meg, már láttuk. Apja hasonlóan szkeptikusan viszonyult az uniós törekvésekhez. Mikor Jeremias Schwartzwalder 1723-ban beszámolt neki, hogyan osztott evangélikusoknak és reformátusoknak közösen úrvacsorát, s hogyan átkozta ki ezért – ugyancsak hallei diák – kollégája, Friedrich Samuel Bertram **(42)**, akkor az idősebb Francke ezt írta a levél margójára:

„Ha az unió ügyével mindenki így pórul járna, akkor hamarosan lekerülne a napirendről."

Bár a hallei egyetemnek és Paedagogium regiumnak igen sokrétű kapcsolatai voltak nemcsak a nyugat-európai, hanem az erdélyi reformátussággal is,[198] ez az expanziós lehetőség a halleiek gondolkodásában mégis háttérbe szorult a keleti orthodoxia irányába tett kísérletek mögött. A protestáns unió 18. századi történetének problematikájára itt nem térhetek ki, csak jelzem, hogy megítélésében nemcsak Wittenberg és Tübingen, Berlin és Halle, Poroszország és Magyarország között voltak alapvető különbségek, hanem a pozsonyi evangélikus lelkész, Bél Mátyás sem osztotta a pozsonyi evangélikus rektor, Friedrich Wilhelm Beer fenti véleményét.[199]

Az a gondolat, hogy Arndtnak a magyar reformátusok számára is lehet mondanivalója, nemcsak Beer idézett levelében bukkan föl. Az 1741-es magyar kiadáshoz írt elöljáró beszédében Sartoris János számbavéve a magyar nyelvű kegyességi irodalmat, a külföldi és a hazai evangélikus szerzők után (Johann Gerhard, Martin Möller, Ács Mihály, Vázsonyi Márton) a másik felekezet kiadványait is felsorolja (12.§):

„Szóllok Reformatus Uraiméknak Könyveikről is, mellyek között leg nevezetessebbek Boyle Lajos Kegyesség gyakorlása, és ama nagy tudományú Belgának C. Vitringának irása: Lelki élet."

Ám a kálvinisták is olvasnak lutheránus építő irodalmat! Az Arndt-fordítás előzményeit ismertetve Sartoris nemcsak Huszti Szabó István Halléban tanult református orvos magyarítását, a *Paradicsomi kertecskét* említi meg, hanem azt a – számunkra ismeretlen – fordítást is, melybe Pekry Lőrinc kezdett bele felesége, Petrőczy Kata Szidónia példáján felbuzdulva (20.§):

„Az után maga a' Méltoságos Ur elöbi nyughatatlansági után nyugodalomra jutván Kutyfalvi Udvarházánál a' feleségének ditséretes példájától indittatván Arnd könyveit déák for-

[198] Ld. Font 1998.

[199] Keserű 1996. 87-88. Bél Pfaff nézetein ütközött meg.

ditásból (a' német nyelvet nem értvén) magyarrá forditani kezdette vala. A' Groff manuscriptuma vagy keze irása jutott a' Meltoságos Pekri Polyxene Aszszonynak, a' Tekint. és Nemzetes Daniel István Ur kedves feleségének. Ha a' meg nevezet Uri személy Daniel István Ur a' fordítást elöbb mozditotta e, a' mint szándéka vólt, és meddig vihette, azt enékem T. T. Miletz Uram a' Posoni Magyar és Tót Gyülekezetnek igen buzgó Tanitója, ki az emlitett Uri háznál néha napján hü Informátor volt, meg nem mondhatta."

Sartoris szerint a kegyességi irodalom nem áll meg a felekezeti határoknál. Ahogyan az evangélikusok az előző századi puritán írókat haszonnal forgathatták, úgy épülhetnek most a reformátusok a pietista kiadványokból. Ez a nyitottság annál figyelemreméltóbb, ha számításba vesszük, hogy a fordításhoz fűzött jegyzeteiben Sartoris János éppen a lutheránus hitvallási iratok normájához igyekezett igazítani Arndt gondolatait. Ebben a törekvésében Heinrich Varenius Arndt-apológiáját,[200] ill. a Johann Georg Pritius-féle lipcsei latin kiadás[201] magyarázatait követte (64 és előszó 24.§). Jellemző, hogy Gotthilf August Francke, aki akkora figyelmet szentelt az egyházi szláv nyelvű Arndt kötetnek,[202] nem mérte fel annak a jelentőségét, hogy ez a mű a többségében református magyarsághoz is eljuthat.

[200] H. Varenius: *Christliche / Schrifftmäßige / wohlgegründete Rettunge der Vier Bücher vom wahren Christenthumb Johann Arnds entgegen gesetzt D. Lucä Osiandri theologischen Bedencken in zwey Theilen.* Lüneburg, 1624.

[201] Johannis Arndi: *De vero christianismo libri 4 Latine versi, nunc accurato studio revisi, et cum adnotationibus, adhuc ined. Jo. Georg. Dorschei ed. a Georgio Pritio.* Lipsiae, 1704.

[202] Tschižewskij 1935. és 1938.; Winter 1956. Erről a fordításról Sartoris előszava (18.§) is megemlékezik: „Végtére, hogy ama leg jobb virágjában lévö tágos Moszka Ország ezen kints nélkül ne lenne, Theodovszki Thamás Kioviai Jeles Professor azt Orosz nyelvre, melly a' Rátzokéival egyez, nem régen forditotta és Hallában ki nyomtattatta."

IV. Biblicizmus és bibliai filológia

„Szükséges volt tehát gondoskodnunk az ige eredeti szépségének helyreállításáról, hogy természetes édességével mindenkit meghódítson."[203]

1. Búcsú a „kátékereszténységtől"

A fenti cím arra a vitára utal, mely 1984-ben zajlott angolszász közegben, s melyet Péter Katalin az *Aranyas Biblia* háromszázadik jubileuma ürügyén tett gyümölcsözővé hazai folyóirataink ban: az volt a kérdés, hogy a nép kezébe adta-e a reformáció a Bibliát?[204] Péter Katalin provokatív téziseit azóta is többen támadták, s ezért csak hálásak lehetünk neki, mert a vita az ünnepelt Tótfalusi Kis Miklós törekvéseit is érthetőbbé tette. Johannes Wallmann egy évtizeddel később ugyanezt a kérdést a másik oldalról közelítette meg: ha nem a reformáció, akkor ki adta a Bibliát a nép kezébe?[205] Eredeti, ám meggyőző, gazdagon illusztrált érvelésével Wallmann kifejti, hogy a „kátékereszténységnek" csak Spener fellépése vetett véget, és csak a pietista bibliaterjesztés megindulása óta (melynek csak kései állomása a Canstein-féle bibliatársulat!) beszélhetünk „bibliakereszténységről".

Amikor Philipp Jacob Spener az Arndt-posztillák előszavában, a *Pia desideriá*ban (1675) megfogalmazott hat javaslatot az egyházi élet reformjára, ezek élén a következő állt: „Gondoljunk arra, hogy Isten igéjét gazdagabban szólaltassuk meg közöttünk."[206] A gazdagság a következőket jelentette számára:

- nemcsak a perikópákat, hanem a teljes Szentírást magyarázni
- nemcsak a szószékről hallva, hanem egyénileg is olvasva
- nemcsak az istentiszteleten, hanem külön erre szóló összejövetelen („bibliaórán").

Indoklásul a reformáció programjára és különösen Lutherre hivatkozott, akinek az összkiadás számára írt előszavát (1539) is idézte:

---

[203] **89**: Bárány György Gotthilf August Franckénak 1747. július 14.

[204] Péter *Századok* 1985. és ThSz 1985. A vita öt évvel később a vizsolyi évfordulón újabb hullámot vert: Borsa 1990.; Czeglédy 1990.; Heltai 1990. és Fabiny 1990.

[205] Wallmann: Katechismuschristentum 1994.

[206] "Daß man dahin bedacht wäre, das Wort GOttes reichlicher unter uns zu bringen." Spener 1964. 53; 1993. 53. Vö. Aland 1970. 89.

„Szívesebben láttam volna, hogy könyveim egytől-egyig megíratlanul maradtak vagy legalább feledésbe merültek. Ennek többek között az az oka, hogy elborzaszt a történelmi példa. Hiszen jól tudom, mi hasznát látta az egyház, hogy a Szentíráson kívül és amellett tengersok könyvet és könyvtárat gyűjtöttek rakásra, ráadásul csak úgy válogatás nélkül halmozták egymásra az egyházatyák, a zsinatok és egyéb tanítók mindenféle írásait. Ezzel nemcsak a drága időt vesztegették ahelyett, hogy a Szentírást tanulmányozták volna, hanem emiatt Isten igéjének tiszta ismeretét is végleg elvesztették, míg a Biblia a sutban porosodott... Amikor a Bibliát fordítani kezdtük, abban is reménykedtünk, hogy majd kevesebbet írnak ezután, s többet olvassák és tudakozzák az Írást. Mert mi más célja lenne a többi írásnak, mint hogy a Szentíráshoz vezessen és benne eligazítson..." (WA 50,657).[207]

Ennek a gondolatnak a jegyében szerveződtek Spener körül a frankfurti konventikulumok („Collegia Pietatis", 1667-től), majd alapította Francke és Anton Lipcsében a Collegium Philobiblicumot (1686). Ez utóbbi exegetikai műhely volt, azaz egyetemi viszonyokra alkalmazta a biblicizmus igényét, a tudományos alaposságot építő szándékkal kapcsolta össze, új irányt mutatva ezzel a teológiai tanulmányoknak. A vásárváros könyvkereskedéseiből rövid idő alatt szétkapkodták a görög Bibliákat, s ez a ragály a diákságról a polgárságra is átterjedt (hisz a már többször idézett lipcsei gyászvers szerint is az a pietista, aki Isten igéjét tanulmányozza). A görög szöveg exegézise széleskörű ébredéshez, az pedig az ún. lipcsei pietista zavargásokhoz vezetett (1689):[208] Francke és hívei távozni kényszerültek. A teológiai képzés reformja itt nem volt keresztülvihető, s csak pár évvel később a hallei egyetemen valósult meg.

Hallében a Biblia került a teológiai képzés központjába. A hallgatók az első évben az Újszövetség görög szövegét kétszer, a héber Ószövetséget pedig egyszer olvasták végig.[209] Ehhez persze szükség volt megbízható alapszövegre, így az első hallei bibliakiadás 1702-ben éppen John Fell úttörő jelentőségű görög Újszövetségének (Oxford, 1675) utánnyomása volt, mely több mint száz kézirat alapján szakított a textus receptusszal.[210] Az 1702-es évhez más fontos események is fűződnek: ekkor jelent meg a teljes német Biblia is Francke kiadásában,[211] s ekkor alakult meg az egyetemen a Collegium Orientale Theologicum a keleti bibliafordítások és -kommentárok tanulmányozására, valamint missziói szándékú bibliafordítások készítésére. A Collegium majd húszéves munkájának eredményeként jelent meg 1720-ban a héber

[207] Vö. Csepregi Credo 1996.

[208] Vö. Peters 1997.

[209] Aland 1960. 26-30; 1970. 123.

[210] Aland 1960. 40; 1970. 121-122. Nemcsak a textus receptus mellőzése volt Francke részéről merészség, hanem az is, hogy egy anglikán munkát részesített előnyben.

[211] Aland 1960. 31-35; Köster 1979.

Biblia Johann Heinrich Michaelis-féle kritikai kiadása.[212] A másik feladatra ekkor nem jutott energia, így az az 1728-as alapítású Johann Heinrich Callenberg-féle Institutum Iudaicumra maradt. A bibliai és keleti nyelveken kívül más rokon diszciplínákban is nagy tekintélye volt a hallei egyetemnek, így az ókori történelemben, a bibliai földrajzban és kortörténetben.

Francke tudományos igényű Biblia-revíziója *(Observationes Biblicae, oder Anmerckungen über einige Oerter H. Schrifft, Darinnen die Teutsche Ubersetzung des Sel. Lutheri gegen den Originaltext gehalten und bescheindentlich gezeiget wird, Wo man dem eigentlichen Wortverstande näher kommen könne.* Folyóirat: Halle, 1695 folyamán) ugyan óriási ellenállásba ütközött,[213] s ugyancsak az a javítás, melyet Johann Reinhard Hedinger hasonló szellemben az Újszövetségen végzett,[214] ám a halleiek mégsem mondtak le arról, hogy a közkézen forgónál jobb szöveget terjesszenek. Ha nem is merték Luther-szövegét helyettesíteni, annyit megtettek, hogy a megelőző másfél század elfogadott kiadásait végignézve a különböző verziók közül mindenütt az eredeti (héber, görög) szöveghez közelebb állót vették fel.[215]

Az 1702-es Biblia fő érdekessége, hogy bevezetőként Francke traktátusa szerepelt: *Einfältiger Unterricht Wie man die H. Schrifft zu seiner wahren Erbauung lesen solle* (Halle, 1694).[216] Francke ebben főként Lutherre hivatkozva az építő bibliaolvasás metódusát ismerteti. A kiadást rövid időn belül újabbak követték, 1712-től már nem az árvaház, hanem a Canstein-féle bibliatársulat vállalkozásában. Carl Hildebrand von Canstein (1667-1719)[217] pár évvel korábban vázolta fel ötletét: elegendő betű birtokában az egyszer kiszedett íveket nem kell újra visszaszedni, így a nyomtatási költségek csökkenthetők *(Ohnmaßgeblicher Vorschlag, Wie Gottes Wort denen Armen zur Erbauung um einen geringen Preiß in die Hände zu bringen.* Berlin, 1710). A sztereotíp eljárásnak köszönhetően (a szükséges tőke 1717-re gyűlt össze) olcsón és nagy tömegben sikerült a Szentírást terjeszteni. A bibliatársulat első hét évében 200 ezer, a század végéig 2 mil-

[212] „Das Collegium Orientale Theologicum ist Anno 1702 für einige Magistros uns Studiosos zu dem Ende angerichtet, daß sie die Theologie und Linguas Orientales mehrere Jahre auf dieser Universität reiflich excoliren, auch dabey andere Studiosos, vornehmlich in Sprachen, informiren, und über das etwas, so ihnen möchte aufgegeben werden, zum bono publico ausarbeiten. Jetzo ist man bey demselben annoch an Edirung einer Hebräischen Bibel Beschäftiget, unter direction des Hrn. Michaelis." Francke (1709) 1994. 451. Vö. még uo. 184-185; Aland 1960. 44-45; 1970. 123-127.

[213] [Johann Friedrich Mayer]: *Eines Schwedischen Theologi Kurtzer Bericht von Pietisten samt denen Königlichen Schwedischen Edicten wider dieselben.* Leipzig, 1706. 18-19: „Dieses hat bewiesen der Hällische Professor M. Franck in seinen Biblischen Anmerckungen, so er in teutscher Sprache heraus gegeben: allwo er monatlich Gelegenheit erzwange, die teutsche Ubersetzung Lutheri vieler Fehler zu beschuldigen... Francke nicht Lutherum, sondern den Heiligen Geist selbst beschuldiget..." Vö. Aland 1970. 110.

[214] Mayer i.m. 18; Jacobus Schröder: *Disputatio theologica inauguralis de Novi Testamenti Hedingeriani erroribus pietisticis...praeside J.F. Mayero.* Gryphiswaldiae, 1707.; Kolb 1917. 67kk.

[215] Aland 1970. 95, 120.

[216] Francke 1969. 216-220. Ld. RMK II.2310. Lefordítását Vázsonyi és Bárány is tervezte **(12)**. Vö. még Quack 1975. 280-282.

[217] TRE 7,614-617.

lió Bibliát adott el, s ezek ára a korábbinak csupán töredéke volt.[218] Johann Friedrich Mayer greifswaldi professzor erről még nem is tudhatott, mikor 1706-ban panaszolta:

> *„Ezért az emberek közé viszik a Bibliát, hogy ki-ki a maga fanatikus gondolkodása, saját akarata és belátása szerint magyarázza."*[219]

Ha adaptálni akarnánk a kátékereszténység-bibliakereszténység szembeállítást a magyar művelődéstörténetre, akkor elsőre majd száz évnyi fáziseltolódást regisztrálhatnánk, hisz a hazai bibliaínségbe csak a 19. század hoz enyhülést. A vizsgált korszakban még akad pap és gyülekezet Biblia nélkül (csupán az evangéliumi és epistolai lekciókat tartalmazó füzetecskével fölszerelkezve), s a Szentírás ára is hiánycikkhez méltó: olykor 20 forint. Másfelől Wallmann „kátékereszténység" terminusa éppen találónak tűnhet a magyar pietisták korára, hiszen láttuk, hogy Ács Mihály énekes- és imakönyvei után a *Kis káté* érte meg ebben a körben a legtöbb kiadást. – Mégis belesétálnánk Péter Katalin tévedésébe (aki Pesti Gábor és Károlyi Gáspár között visszalépést regisztrált), ha nem vennénk észre a „bibliakereszténység" nyilvánvaló jeleit a dunántúli pietizmusban.

Bárány György első gyülekezetében, Nagyvázsonyban máris bevezette mint újdonságot a Spener által is ajánlott napi bibliai olvasmányokat **(29)**:

> *„...nyájam üdvéért Isten segítségével teljes erőmből munkálkodom, nemcsak prédikációkkal és, ami tudomásom szerint soha nem volt szokásban, napi kétszeri bibliaolvasással..."*

Első sárszentlőrinci szolgálatát is Jézus nemzetségtáblázatával kezdte, majd negyedfél évre rá, elűzetése napján a Jelenések könyve utolsó fejezetével zárta le **(85)**.[220] Talán ezekből a napi bibliaórákból születtek Bárány György 1731-ben említett bibliamagyarázatai is,[221] melyek további sorsa ismeretlen.

Lehet, hogy nem volt Nagyvázsonyban vagy Sárszentlőrincen minden házban Biblia, de volt közös bibliai felolvasás. Magyarországon nem adtak ki ugyan héber vagy görög nyelvű Bibliát, de a dunántúli lelkészekben attól megvolt még az igyekezet, hogy eredetiben is ismerjék a Szentírást.[222] Ha nem is hozhattak haza külföldről

[218] Aland 1970. 91; Hammer 1980., 32.

[219] „Bringen sie die Bibel dessentwegen unter die Leute, daß ein ieder nach seinem fanatischen Sinn, eigenen Willen und Gutdünckeu selbige erkläre." i.m. 17.

[220] Az első sárszentlőrinci anyakönyv (1722-) címlapján olvasható: „N.B. elsö predikatzió tartatott d. 8. Septemb. Kis Aszszony napján és kezdetett magyarazni az Uj Testamentom folyvastis magyaraztatott három esztendö alatt. Végre 1725. [1726] d. 25. Martii az egesz Uj Testamentomis elvégeztetett az Ekklesiais turbáltatott. Harom esztendök alatt mások administralták, mivégre 1729. Eszt. d. 21. Martii megint viszszajöttem és az 1733. eszt. Isten kegyelméböl töltöm." Vö. Payr 1910. 354.

[221] Payr 1910. 357.

[222] Bárány még peregrinációja előtt, Johann Christian Bütnertől tanult görögül: Payr 1910. 360. 11. strófa és 367. 2.j.

könyvtárnyi szakirodalmat, hazahozták az igényt, hogy minél megbízhatóbb szöveg legyen fordításuk és exegézisük kiindulópontja. A Halléban tanult diákok munkásságában tettenérhető a bibliai filológia iránti fogékonyság és az erőfeszítés, hogy minél szélesebb körben tegyék hozzáférhetővé a Biblia minél teljesebb szövegét. Ez a törekvés végigkíséri a dunántúli pietizmus félszázados történetét. Nem tartották többre a kátét, csak egyszerűbb és olcsóbb volt azt kinyomatni. Ám ahogy a kátékkal sem voltak elégedettek, hanem újra meg újra bővítették, átdolgozták őket, úgy formálták, érlelték, tökéletesítették folyamatosan kiadásra szánt Bibliájukat.

2. A Torkos András-féle Újtestamentum

A magyar nyelvű Újszövetség négyszázados jubileumán Sólyom Jenő tömören összegezte a magyar bibliafordításokkal foglalkozó kutatás eredményeit és adósságait. Az elvégzendő feladatok közt a következőt is felsorolta.

> *„Szükségesnek látszik megvizsgálni, hogy a vizsolyi szövegben a későbbi kiadásokban tett változtatásoknak nincsen-e két vonalú története. Vajjon a töredékben maradt bártfai, a lőcsei és a lipcsei kiadások nem helyezhetők-e külön vonalra? Ha igen, akkor ennek a vonalnak a felderítése nyilván az evangélikus kutatókörbe esik. És vajjon nem csupán a dunántúli pietisták bibliafordítási kudarca után és a felvilágosodás hatására egyesült-e ez a két vonal?"*[223]

Egy századdal korábban – az első részleges magyar bibliakiadás háromszázadik évfordulóján – Jankovich Miklós úgy beszélt ugyanerről a problémáról, mint amit maga már megoldott:

> *„...mert közelebb készített, és kinyomtatandó értekezésemmel be bizonyíthatom, hogy az Ágostai vallásbeliek számára is, az egész magyar Biblia különösen, és többször kinyomtattatott."*[224]

Jankovichnak itt beharangozott dolgozata nem jelent meg, csupán *Közönséges magyar könyvtár* c. kéziratából[225] ismerjük kétségkívül eredeti, ám részleteiben kidolgozatlan gondolatát.

A magyar lutheránus Biblia kérdése a 18. századiakat is foglalkoztatta. A Weimarban megjelenő *Acta Historico-Ecclesiastica* c. lap a következő mondatokkal ismertette az 1751-es bázeli magyar Bibliát:

---

[223] Sólyom 1941. 261.

[224] Jankovich 1833. 42.

[225] Jankovich Miklós: *Közönséges magyar könyvtár* (1533-1830). 1-6. MTAK Kézirattár: Bibliogr. 2° 32.

„Ezt a fordítást a magyarországi református gyülekezetek használják. Az evangélikus gyülekezeteknek más fordításuk van, de bizonyos okokból erről itt nem mondhatunk semmit."[226]

Érdekes volna tudni, miért hallgatott erről, meg hogy vajon Torkos András wittenbergi Újtestamentumára gondolt-e a szerkesztő, ám ezekre a kérdésekre nem tudok válaszolni. Feltűnő viszont, hogy a weimari cikk természetesnek tartja egy külön evangélikus bibliafordítás létezését. Természetesnek tartották volna azt Magyarországon is, hisz Johann Samuel Klein a magyar evangélikusság szégyenének nevezi, hogy ilyen teljes Biblia nem létezik.[227]

Torkos József úgy igyekezett lemosni ezt a gyalázatot, hogy megtette a „csepregi Újszövetséget"[228] az első magyar Bibliának, zavarba hozva ezzel a későbbi bibliográfusokat. Érdemes őt itt hosszan idéznünk: az 1736-os Újtestamentum előszavából nyilvánvaló lesz egyrészt szerzőjének apologetikus szándéka, másrészt a korabeli magyar evangélikusság igénye saját bibliafordításra:

„Leg elöször a' Csepregi Lutherános Collegium Magyarrá forditotta az Uj Testamentomot; de ugyan azon Collegiumnak keserves esete, és a' Protestantesek sok siralmas Háborúsági s' üldöztetési miatt, annyira el fogyasztattanak ezen Exemplárjumok, hogy azoknak tsak nyomdoki is alig találtassanak. Az után a' Reformátusok részéröl Károli Gáspár a' Sz. Irást nem a' Görög nyelvből, hanem Bézának versiójából magyarrá forditotta; úgy a' Rómaiak részirol is Káldi névü Jésuvita a' vulgáta Versióból. A' Lutheránosság részéröl is ujjobban eröködtenek némellyek; és hiven dolgoztanak a' Sz. Bibliának fordításában, de vagy az idönek mostohasága, vagy a' Patronusoknak idegenségek miatt e' Sz. dolgot effectusba nem vehették. Azért a' szegény Magyar Evangyélika Eklésiák, ha Magyar nyelven akarták a' Sz. Irást olvasni, amazokhoz kellett folyamodnia, és a' mint az Izraeliták az Egyptombéliektöl arany és ezüst partékat szedegettenek öszve, igy minékünk is azoknak forditásokból kellett a' Diktumokat öszve szedegetnünk, mellyekkel az idvességes tudománynak igazságát bizonyithattuk. Hanem tisztelendö és igen érdemes Bel Mátyás URam, a' Posoni A.C. szerint való Sz. Eklésiának hivséges Lelki Pásztora, látván a' Magyar Evangélikusok között e' nagy lelki fogyatkozást, Károli forditását a' Görög Textus szerint, és a' hitnek regulája szerint emendálván, Krisztus URunk születése után 1717. esztendöben Lipsiában ki nyomtattatta. Ezen érdemes Férfiúnak nyomdokát követvén Tisztelendö Atyám URam, Egyházi tisztinek sok munkái között, magát az Istennek együtt munkál-

[226] *Acta Historico-Ecclesiastica* XVI (1752) 353.

[227] „Pudeat tamen etiam Ungaros Augustanae Confessionis invariatae addictos, qui nullam hucusque producere versionem Bibliorum integram Ungaricam possunt." *Brevis conspectus Historiae Ecclesiasticae in quo status religionis Christianae ante adventum Hunnorum in Ungariam, usque ad illa tempora solum, in quibus reformatio Lutheri coeperat, examinatur atque brevibus exponitur a Leonhardo Bartfai* [J.S. Klein] *ung. SSTC nec non MOSOLR.* Halae, 1771. 24.

[228] Torkos József valószínűleg az újszigeti Sylvester-fordítást viszi el Csepregbe, ami inkább anakronizmus, mint földrajzi tévedés, hisz a sárvári iskolának valóban utódja volt a csepregi. Hogy az „újabb erőlködéseken" mit ért, – ha komolyan vesszük – sokkal fogasabb kérdés.

kodó kegyelmében bizván, arra resolválta, hogy a' Görög textusnak kútfejéből úgy fordítaná Magyar nyelvre az Uj Testamentomot, hogy punctumról punctumra minden versetskék a' Szent Léleknek értelmével meg egyezzenek."

Torkos András valóban Bél Mátyás nyomdokában látott munkához, ám nem 1726-os magyar,[229] hanem még 1709-es cseh Újszövetségét követve. Láttuk, hogy mind ez a kiadás, mind az *Engesztelő áldozat* egy időben készült Orbán nyomdájában. A cseh szövegen dolgozó magyarországi diákok és a Torkos-művet gondozó Vázsonyi Márton szoros kapcsolatban álltak egymással **(10)**. Nem tudni, Torkos mikor kezdett a fordításhoz, 1710-ben viszont azt írja, hogy a hallei példán felbuzdulva újult erővel látott munkához **(9)**:

„Az Ön kegyességén felbuzdulva teljes erővel dolgozom az Isten segedelmével már elkezdett magyar bibliafordításon, s igencsak hálát adhatok az isteni áldásért, hogy minél tovább dolgozom rajta, annál nagyobb lelkesedéssel és sikerrel, a Szentlélek kegyelmétől segítve már Pál leveleihez fogok hozzálátni."

Torkos itt persze a hallei német Bibliákra is célozhatott, de valószínűbb, hogy éppen a cseh Újszövetség megjelenése töltötte el nagy reménnyel. Hisz ezt a kiadást is egy honfitársa (Bél) kezdeményezte, s részben ez is Magyarország számára készült. Még a munka lényege is ugyanaz volt: egy meglévő, kálvinista hátterű szöveg teológiai szempontú korrekciója. Torkos nyilván azzal számolt, hogy az ő fordítása is Halléban láthatja meg a napvilágot. Bár Francke 1712 januárjában kereken megírta Bélnek, hogy további segítségben egyelőre ne reménykedjék,[230] Torkost ugyanekkor – konkrét elkötelezés nélkül – mégis munkára sarkallta **(16)**.

Bárány György leveléből **(15)** arra következtethetünk, hogy Torkos András már végzett az Újszövetséggel, s most áll neki az Ó-nak:

„[Torkos]... esdekelve kéri az árvaház magyarázatos héber Bibliáját, mielőtt maga hozzálátna a magyar fordításhoz [...] el sem akarja kezdeni Torkos úr a munkát, míg ezt a Bibliát nem látja és használja..."

Hogy, hogy nem, Torkos Ószövetség-fordításáról nem hallunk többet, s abból az adatból, hogy fia, József 1743-ban készült lefordítani az Ószövetséget **(87)**, arra következtethetünk, hogy apja tervéből végül nem lett semmi. Az Újtestamentumra is évtizedekig kellett várni. Csak akkor jelent meg, amikor már amúgy is „elszaporodtak a magyar nyelvű Bibliák és Újtestamentumok".[231] Torkos fordítói tevékenysé-

[229] Ennek problémáit lényegében tisztázta Sólyom 1956. és Szelestei 1993.

[230] Bél 9-10. Az a félreértés, hogy Bél cseh, Francke viszont magyar Bibliáról beszél, szempontunkból most elhanyagolható.

[231] A *Panoplia catholica* (1733) előszava fogalmaz így: Szelestei 1991. 348; 1993. 125.

ge azonban annyira közismert volt, hogy még a bibliahiány ellenére sem jutott volna eszébe senkinek bibliakiadásra vállalkozni. Még a brassói Szeli József is Torkos András Újszövetségére várt **(60)**:

> *„Régtöl fogva ohajtjuk Tisztelendö Torkos András Uramnak, az Györi Anyaszentegyháznak érdemes L. Pásztorának énnékem esméretes érdemem felett való Patronusomnak Bibliáját, avagy tsak Uj Testamentomát; de talán tsak meg tsalatunk az idötöl."*

A könyv terjedelme persze nem tette könnyűvé a kinyomtatást. A győri konvent 1733-ban 200, majd az első kísérlet kudarca után két évvel később újabb 150 forintot szavazott meg erre a célra,[232] ám a mű végül – mint fentebb is láttuk – csak Christian Nicolaus Möllenhoff és Diede báró segítségével láthatta meg a napvilágot.

Torkos András feltehetőleg nem egyházpolitikai taktikázásból, hanem praktikus okokból választott wittenbergi nyomdát: József fia már 1733 óta ebben a városban tanult, s ő lehetett a szöveg korrektora. A győri Streibig nyomda kockázatvállalási készségét és a kőszegi Ludvig János műhelyének kapacitását bizonyára meghaladta ez a több mint 40 ívnyi kiadvány. Azt se felejtsük el, hogy Torkos András a *Györi kátéchismus* 1729-es újranyomásakor igencsak pórul járt: a példányokat elkobozták.[233] Talán ő is inkább hajlott az Újtestamentum esetében a drágább külföldi megoldásra.

Az Újszövetség bevallottan a laikus olvasókat tartotta szem előtt:

> *„Es ezen munka, hogy annál használatossabb légyen az együgyüség között, a' Sz. irásnak némelly fontossabb verseinél meg állván, azoknak értelmeket, vagy igaz hitünknek meg erösitésére, vagy a' textusnak magyarázatjára, vagy kereszténvi tisztünknek fel serkentésére szépen fejtegette."*[234]

Ebből a mondatból az is kiderül, hogy a kiadvány kettős teológiai célt követett: evangélikus revíziót és pietista építést. Ezek a szándékok arra predestinálták volna a

[232] GyEL, idézi Kovács 1999. 254.: „1733. február 2-án a konvent a következő határozatot hozta: »Tisztelendő és tekintetes Torkos András kérésére a kétszáz forint kölcsön ügyében a nyomás alatt levő Újtestamentumra a konvent határozott az elhalt Hochstott alapítványa terhére: utasítja Scheffer urat a 200 forint kifizetésére úgy, hogy őkegyelme [Torkos] mint adós kötelezi magát levélben, hogy a kinyomandó könyvek árából tartozását kiegyenlíti.«...A konvent 1735. május 21-én Torkos András kérésére »pro secundanda impressione Hungarici Novi Testamenti«, tehát a magyar Újtestamentum szerencsés kinyomtatására a Torkos által kiállítandó kaucióra 150 forintot kifizet." Vö. Eöttevényi 1905. 71.

[233] „A mi vallásunkon levő könyveket, vagyis az alapfokú katekizmust először én adtam ki, és mint egyedül illetékes én árusítottam. Történt azonban, hogy a magyar nyelvű katekizmust a múlt évben újból minden változtatás nélkül kinyomattuk. Sajnos őeminenciája, kardinális püspök úr és győri főispán, milyen okkal, nem tudom, méltatlankodott és megparancsolta, hogy az összes példányt haladéktalanul szolgáltassam be prefektusának. Én nyomorult, tehetetlen és erőtlen merészeltem-e ellene szegülni a hatalmasnak, engedelmeskedtem és körülbelül kétezer példányt őeminenciája prefektusának beszállítottam." Torkos folyamodványa: GyEL, idézi Kovács 1999. 253. Vö. Szelestei 1991. 348, 351.

[234] Torkos József *Elöl-járó beszéd*-e.

könyvet, hogy a Károlyi-fordítást kiszorítva a magyar evangélikusok Bibliája legyen, ez mégsem történt meg.

Bárány György nyomban a megjelenés után igen kritikusan nyilatkozott róla **(74)**:

„T. Torkos uram Testamentomat vettem a' köszögi compactortól [Ludvigtól] Sexardon, és obiter által futván alkalmatos hibákat registraltam, mellyeket ö kegyelme el kerülhetett volna, ha serio communicalta volna másokkalis..."

Ne gondoljuk, hogy csak a mellőzöttség miatt sértődött meg és kötözködött, a könyv valóban nem volt hibátlan. A hibák annyira bántották a két Torkost, hogy már itthon utólag beragasztott és kicserélt lapokkal próbáltak segíteni a dolgon.[235] Az 1733-ban elkészített a nyomdai kézirat elvesztével második nekifutásra állítólag egy korábbi fogalmazvány került a nyomdászhoz.[236] Sajnos nemcsak ebből az esetből tudjuk, hogy sokszor nem jutottak el a nyomdakész kéziratok rendeltetési helyükre.[237]

3. Bárányék bibliafordítása[238]

A Torkos-féle szöveg – Bárány szerint – nyelvileg sem keltett tetszést **(89)**: „a mieink okádnak tőle, ellenségeink meg kacagnak rajta" – írta az ifjabb Franckénak 1747-ben. A munkát újból kellett hát kezdeni. Ezúttal Bárány György, Bárány János és Sartoris János vettek részt a bibliafordításban. Ígéretet kaptak Gotthilf August Franckétól, hogy a cseh Biblia (1745) után sor kerülhet Halléban magyar Újtestamentum kiadására is **(96)**, ebből végül nem lett semmi, a nyomdába szánt kézirat viszont elkészült. Bárány György, úgy látszik, tanult Torkos esetéből, mert ezt megelőzőleg a kéziratot két éven át szabad betekintésre és véleményezésre körözte tudós kollégái közt, nehogy utólag marasztalják el **(89)**.[239] Ugyancsak 1747-ből értesülünk arról, hogy Bárány már lefordította a Canstein-féle terjedelmes evangéliumharmónia[240] első kötetét, s el is juttatta Sziléziába abban a reményben, hogy az ott gyűjtött adományokból a laubani nyomdában megjelenhet. Erről a műről nem tudunk többet.

[235] Borda Antikvárium 18. katalógusa (1994) 6598.sz.; Ecsedy 46.sz. Báránynak valószínűleg változatlan példány került a kezébe (Ecsedy 47.sz.), de az is lehet, hogy más természetű hibák szúrtak szemet neki.

[236] A Laubáni Biblia előszavából és Ribinitől *(Memorabilia* II. 1789. 396. b) tudjuk, hogy 1733-ban elkallódott a Wittenbergbe küldött nyomdai kézirat. Ld. még Kovács 1999. 254.

[237] Az 1750-es laubani kátéról hasonló történetet ír le Bárány János Ribini Jánosnak 1751. november 1-jén: **93**.

[238] A következő fejezet részletei már megjelentek: Csepregi LKW 1994. és MKSz 1996.

[239] Bárány Jánostól tudjuk **(93)**, hogy Perlaki József, Fábri Gergely, Németh Sámuel, Miskei Ádám és Torkos József kapta meg a kéziratot.

[240] Carl Hildebrand von Canstein: *Harmonie und Auslegung der heiligen vier Evangelisten...samt daraus gezogenen Lehren und erbaulichen Anmerckungen.* 1-2. Halle, 1718. 2°

Az Újtestamentum végül „Lauban: Schill, 1754" impresszummal csak posztumusz, 1758-ban[241] látta meg a napvilágot Heinrich Christoph Müller jaueri nyomdájában. A hosszú hányattatás történetét részletesen ismerjük a szöveg gondozójának, Kerman Józsefnek[242] egyidejű beszámolójából.[243] A munka valóban Laubanban kezdődött Nicolaus Schill officinájában, s kétharmada el is készült, ekkor azonban a hétéves háború kirobbanása félbeszakította. A maradék már a határon túl, a sziléziai Jauerben Müller betűivel került a prés alá.

A kiadvány jóval többet tartalmaz annál, amire az első, 1747-es híradásból következtethettünk. Bárányék az Újszövetség szövege mellé felvették Johann Reinhard Hedinger kiadásának (Stuttgart, 1704) építő magyarázatait, bő jegyzetekben kivonatolták Christoph *Starcke Synopsis bibliothecae exegeticae in Novum Testamentum* (1-3. Leipzig, 1733-1737) c. kézikönyvét, történeti bevezetésekkel látták el az egyes könyveket, s még két metszett térképpel (a Szentföld, ill. Pál útjai) is ékesítették Bibliájukat.

A görögből készült fordításhoz nemcsak a régebbi latin, német és magyar verziókat (főleg Torkosét) hívták segítségül, hanem több helyen bizonyíthatóan a legfrissebb német szövegre, Gustav Georg Zeltner Bibliájának második kiadására (Altdorf, 1740) támaszkodtak. Ennek még előszavából is átvettek egy képet:

> *„...a' később nyilt szem többet lát, és a' magas ember vállán álló törpe a' legnagyobb embernél meszszebb ér."*[244]

A kép nemcsak abban az értelemben találó, hogy revíziójuk során is elismerik fordító elődeik érdemeit. Így is interpretálhatjuk: munkájukban kevés bár az önálló gondolat, amit mástól merítettek, azt viszont a legjobb helyről vették. A három falusi pap törpeként az akkor „legmagasabb ember", a német pietizmus vállára állva nézett körül a bibliai filológiában.

Bárány György, Bárány János és Sartoris János Újtestamentum-fordítása mellett a tudományos közvélemény két évszázada számon tartja a szerzőhármas – ki tudja,

---

[241] Fekete 1990.; 1996.

[242] Kerman Józsefről csak annyi biztosat tudni, amennyit a „Bekenner der Wahrheit" árul el magáról a *Historischer Vorberichtben*. Annak alapján, hogy „de Kapolts"-nak írja alá a nevét (**92**), feltételezhető, hogy 1692 körül itt született, ekkortól kezdve volt ugyanis Ján Kerman rövid ideig kapolcsi lelkész.

[243] *Historischer Vorbericht von dem Zustande der evangelisch-lutherischen Kirchen in Ungarn. Denen respective Höchst- und Hohen auch günstigen Wohlthätern welche einen milden Beytrag zum Druck der neuen Ausgabe eines ungarischen Neuen Testaments, hoch geneigt und willigst zu thun geruheten, im Namen der sämtlichen evangelischen Kirchen in Ungarn, den verbindlichst schuldigen Dank einigermassen öffentlich bezeugen zu können, nebst einer Anzeige was in dieser Edition geleistet worden, wohlmeinend aufgesetzt.* „Lauban" [Jauer: Müller]; 1758. 8° 40.l. BEK Ac 6453. Vö. Csepregi LKW 1994.; 1995.; MKSz 1996. A legutóbbi közleményben a laubani impresszumot még részben valósnak fogadtam el, s a Vorbericht szerzőjét csak feltételesen azonosítottam Kermannal. Az azonosítást azóta több adat megerősítette: **92, 93** (vö. Wotschke 1927. 69. 1.j.; Schmidt J. 1940. 47).

[244] *Elöl-járó-Beszéd* b2a. Zeltner előszavában (1738). „Hat man also bisweilen weiter gesehen, so ist man stets eingedenk gewesen, man stehe einem großen Riesen auf den Achseln, und schaue sich da als ein kleiner Zwerg um."

hol lappangó – kéziratos Ószövetség-fordítását. Még nem találtam olyan forrást, mely a kézirat közvetlen ismeretéről tanúskodna, ám annak létezéséről tudni vél Mossótzy Institóris Mihály,[245] Weszprémi István,[246] Mindszenti Sámuel,[247] Szombathi János,[248] Varga István,[249] Jankovich Miklós[250] és mindazok, akik bíztak a felsoroltak tájékozottságában.

Eddigi vizsgálataim szerint e jeles tudósok – azon kívül, hogy egymásra hivatkoztak – két független adatra támaszkodhattak.

Az egyik a laubani Újtestamentum-fordításról szóló Kerman-féle beszámoló, mely az Ótestamentum-kézirat elkészültéről is tudósít.[251] Ezt a híradást Mossótzy Institóris Mihály közvetítette a többiek számára.

A másik adat Jankovich Miklósnál tűnik föl, s inkább tekinthető spekulációnak, mint döntő érvnek: ez nem más, mint Bárány Pálnak, Bárány György unokájának és Bárány János fiának (1748-1806) az Ószövetséggel kapcsolatos munkássága.[252] Bárány Pál jelentette meg ugyanis a következő könyvecskét: *A Szent Irásnak a betü szerént forditás által némely meghomályositatott helyeire való világoskodó lámpás.* H.ny.n. 1787. Ebben főleg ószövetségi helyeket magyaráz, s azt is tudjuk, hogy tervezte a teljes Ótestamentum kiadását új fordításban.[253] Jankovich Miklós számára kézenfekvő volt a következtetés: a kiadásra szánt kézirat nem más, mint atyai örökség, vagy annak átdolgozása. Mi indíthatta volna inkább Bárány Pált az Ótestamentummal való foglalkozásra, mint az, hogy befejeżze, vagy sajtó alá rendezze az apja és nagyapja által elkezdett, s azok halála miatt félben vagy kéziratban maradt munkát! – vonja le a következtetést Jankovich Miklós (ebben a feltételezésben ráadásul egy apró félreolvasás is megerősítette).[254]

Jóllehet tetszetős ez a gondolatmenet, s a laubani *Vórbericht* forrásértéke is vitathatatlannak tűnik, ám további adatok megkérdőjelezik az Ótestamentum-fordítás létére vonatkozó fenti álláspontot.

Meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozók egyike sem vette figyelembe a laubani Újtestamentum *Elöl-járó-Beszéd*-ének a következő mondatát:

---

[245] Ld. az 1776-os lipcsei Biblia *Elöl-járó beszéd*-ét.

[246] *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* IV. Viennae, 1787. 36.

[247] *Broughtonnak a' religióról való históriai lexicona.* I. Komárom, 1792. 308.

[248] Ld. *Tudósítás*-át az 1794-es utrechti Biblia 8. lapján.

[249] Varga 1816. 110.

[250] Jankovich 1833. 57.

[251] I.m. 34.: „liegen schon an seinem Orte in Bereitschaft nicht nur das ganze Alte Testament heiliger Schrift, sondern auch eine gute Haus-postille".

[252] Jankovich 1833. 55-56.

[253] *Magyar Hírmondó* 1793. I. félév 818.

[254] Varga István (1816. 110) következő mondatát: „megvi'sgálta ezen forditast néhai Tiszt. Ertsei Dániel Túri volt Prédikátor és Nagy Kúnsági Esperest: mely censurája tsak Kézirásban vagyon" Jankovich (1833. 57) tévedésből Bárányéknak nem az Új-, hanem az Ótestamentumára vonatkoztatta.

„De a kegyes olvasó ezt-is vegye jó néven; mig az ISten másokat támaszt, kiknek mind tudományjok, mind idejek, mind kiváltképen jobb módjok lesz efféle munkáknak, még az ó Testamentomnak is uj fordításának véghez vitelére".[255]

Ebből a mondatból sok mindenre lehet következtetni, csak arra nem, hogy az Újtestamentum fordítói már az Ótestamentum fordításával is elkészültek, és hogy annak kézirata megjelenésre készen várakozik, vagyis az *Elöl-járó-Beszéd* szerzője (a három fordító egyike) homlokegyenest ellentmond a pár évvel későbbi laubani *Vorbericht*-nek.

Ezt az ellentmondást különböző módokon próbálhatjuk meg feloldani, de mielőtt ehhez hozzákezdenénk, kapcsoljunk be egy újabb forrást az ismeretlen Ótestamentum-fordítás utáni nyomozásba.

Payr Sándor idéz egy tudósítást arról, hogy Fábri Gergely szuperintendens az 1750. június 17-én tartott kispéci egyházkerületi gyűlést követő nap Felpécen osztotta ki a feladatokat az Ószövetség leendő fordítói között; Bárány János és Sartoris János is szerepel a munkatársak felsorolásában.[256] Hogy a munka további fázisairól a feljegyzések nem emlékeznek meg, könnyen magyarázható. Fábrit 1752-ben elmozdítják hivatalából, s börtönbüntetést is szenved, a fordítók életrajzának ismeretében pedig nemigen feltételezhető, hogy elkészültek vállalt feladatukkal, mely nyugodt körülmények között is hosszú éveket vehetett volna igénybe (Payr Mt 26,31-gyel vont párhuzamot: Megverem a pásztort és elszélednek a nyáj juhai.).

Az Ótestamentumot tehát kétségkívül elkezdték fordítani, de a kézirat csak bajosan készülhetett el; s az *Elöl-járó-Beszéd* megszövegezéséig, melynek fent idézett mondatát leginkább a munka félbeszakadására való utalásként tudom értelmezni, semmiképp nem születhetett jelentős eredmény. A Bárány-féle Ószövetség-fordításról ezért csak annyit állíthatunk: közvetlen, pozitív adatok hiányában nem kezelhetjük irodalomtörténeti tényként.

[255] b3b. Az *Elöl-járó-Beszéd* feltételezésem szerint 1754 és 1756 között íródott.

[256] Payr 1894. 43-45. Megbízást kapnak továbbá Németh Sámuel (szuperintendens 1754-1756), Kis Zsigmond (1769-ben hunyt el) és Balog Ádám (szuperintendens 1758-1771) lelkészek is.

V. Pietizmus és evangélikus egyház[257]

„Oh adjad, mindnyájan gyülekezetinkben
Bárány s Sartorisok legyünk szent tisztünkben,
Bárány erős hite hajtson lépésinkben,
S Sartor nagy világa égjen értelmünkben."[258]

1. Egyházkerület a válaszúton

Jóllehet Joachim Feller úgy vélte, „minden keresztény jól teszi", ha a pietista recept szerint a Szentírást olvassa, s e szerint igyekszik élni, a *„A jénai műhely"* c. fejezetben mégis láttuk, hogy viszonylag szűk kör volt az, mely *programszerűen* törekedett a speneri-hallei teológiát meghonosítani a Dunántúlon. A legfontosabb irodalmi dokumentumokon Bárány György, Bárány János, Sartoris János és Vázsonyi Márton neve áll mint szerző, fordító vagy kiadó.[259] (A pietista irodalmat természetesen mások is gazdagították, mint pl. Torkos András,[260] Tóth Sipkovits János[261] vagy Miskei Ádám: kortársaik őket is a „pietista" jelzővel illették.) Ugyanígy nagyon szűk volt az a dunántúli kör, mely tudatosan igyekezett megakadályozni a hallei irányzat hazai terjedését. Ha eltekintünk attól a felzúdulástól, melyet Bárány 1750-es laubani kátéja váltott ki (hiszen Kis Zsigmond,[262] Johann Gottfried Oertel és Ribini János csak ebben az egy dologban támadta Bárány Györgyöt), akkor jóformán Perlaki József marad mint ellenlábas. Perlaki – nevéhez híven – hol Bárány Györgyöt vádolta rajongással,[263] hol Miskei Ádámot heterodoxiával **(72)**, hol meg Bárány János híveit igyekezett papjuk ellen hangolni **(82)**.

E két pólus közötti tábor jó kapcsolatokat tartott fenn mind Bárányékkal, mind a hazai és külföldi orthodox központokkal. Szent-Iványi Béla a pietisták közé sorolja

[257] A következő fejezet részletei már megjelentek: Csepregi 1998.

[258] Bárány János halotti búcsúztatója apja fölött (1757): Payr 1910. 367. 81. strófa.

[259] Bárány János Sartoris halotti búcsúztató versében ő és Bárány György kapcsolatát Dávid és Jonathán barátságához hasonlította *(Az Isten házában égő és világosító világosság.* H.n. 1756. 32), apja búcsúztatásában pedig így emlékezett meg róla: „Sartoris Jánossal, a drága emberrel / S egy szívvel lélekkel a rátok tett teherrel / Nyájaskodtatok..." (Payr 1910. 365. 67. strófa).

[260] Michael Polz költeményében *(Satyra in Pietistas Hung.* Alsósztregova, 1725. III. 21. OSzK Fol. Lat. 1627:5-6) Torkos Vázsonyival és Báránnyal együtt szerepel: „...Subtilis Torkos adstrictus totus in aurum, / Vassonius fallax, Barany cute tectus ovilla..."

[261] Jellemzéséhez ld. Csepregi: Pápa 1996.

[262] Payr 1898. 167. Vö. **95**.

[263] Payr 1910. 356.

a soproni Haynóczi Dánielt, Johann Sigismund Pilgramot, Johann Gottfried Oertelt és Ribini Jánost[264] – ez nem fogadható ugyan el, de forrásgyűjteményünk bőven illusztrálja, hogy támogatták ennek az irányzatnak a munkáit. Haynóczi például Miskei Ádámtól rendelte meg az apokrif könyvek summáinak versbeszedését **(88)**, az ő magyar irodalomtörténeti művéhez viszont Sartoris János szállított adatokat **(68)**.

Másfelől az az érdekes, hogy a pietisták esküdt ellenségeként ismert püspök, Daniel Krmann például állítja a dunántúli lelkészek elé Bárány Györgyöt **(35)**. Már Szelestei N. László bemutatta Bél Mátyás és Daniel Krmann példáján, hogy a hagyományos orthodox-pietista ellentétpár nem mindig használható a magyarországi viszonyok között.[265]

Bél és Krmann együttműködése ugyanúgy nem fért bele a régi sémába, mint a magyar pietisták közötti elvi ellentétek. Amikor Bárány György felvetette, hogy püspök hiányában az esperes vagy a lelkészi közösség is ordinálhasson papot, nemcsak Perlaki József támadását hívta ki maga ellen, de Torkos Andrásét és Vázsonyi Mártonét is.[266]

Még talányosabb a dunántúli szuperintendensválasztás története. A II. Carolina Resolutio értelmében 1734-től kezdődhetett a jelölés folyamata. 1735 novemberében Sartoris János úgy hallotta, hogy a pietizmus hívei („suffragiis piorum") őt kívánják jelölni **(68)**. 1736 nyarán állítottak is három jelöltet, köztük Sartorist. Torkos András, aki nem vállalta a jelölést, levélben értesítette Sartoris Jánost, hogy Samuel Serpilius soproni lelkész visszalépése miatt ő az egyedüli esélyes. Csak egy a bökkenő:

> *„Néhány dologban túlságosan követed a pietisták véleményét, akik kegyetlenül küzdenek a szent orthodoxia tételei ellen".*

Ezért az esperesek és a patrónusok megbízásából felszólítja, vessen el minden a szimbolikus könyvekkel ellenkező tanítást, hisz beiktatásakor ezekre kell esküt tennie **(73)**. Sartoris erre ugyancsak visszaléphetett (emlékezzünk szavaira: „Qui bene latuit, bene vixit!" **68**), mert hatévi huzavona után az egyedül versenyben maradt Tóth Sipkovits János nyerte el a hivatalt.

Torkos levele nemcsak azért furcsa, mert maga is pietista hírében állt, hanem azért is, mert az esperesekre és patrónusokra hivatkozott. Meglehet, hogy saját kezdeményezéséből írt Sartorisnak? Johann Michael Fischer úgy tudta:

> *„...ezzel szemben a világiak Sartorist... követelték",*

csak abban ért egyet Torkossal, hogy

[264] Szent-Iványi 1935. 322-323.
[265] Szelestei 1994. 208-209.
[266] Payr 1910. 356-358.

„Sartoris... nyilvános disputációban köteles megmutatni, hogy ú.n. pietista-e vagy orthodox" **(76)**.

A beszámolók ellentmondásait nem tudom teljesen föloldani, annyi azonban biztos, hogy a pietista Sartoris megválasztásának népes tábora és ellentábora volt, s megoldásként az a Tóth Sipkovits lett szuperintendens, aki ugyancsak pietista volt, csak éppen kevésbé tehetséges.[267]

Húsz évvel később egészen hasonló történet játszódik le: ekkor – Miskei Ádám visszalépése után – ismét Sartorisszal szemben erőszakolja ki Wittnyédi János (1753-tól dunántúli felügyelő) a jóval fiatalabb, s ezért kevésbé tekintélyes Bárány János megválasztását. Bár a felszínen tanításbeli viták zajlanak, talán mégis tévedünk, ha a szuperintendensek megválasztását ők és támogatóik teológiai álláspontjával próbáljuk magyarázni. A már megfoghatatlan személyes elfogultságokon túl az is szerepet játszhatott, hogy Tóth Sipkovits és Bárány János – ellentétben Sartorisszal – nemesek voltak, s éppen Fábri Gergely sorsa mutatja, hogy kutyabőr nélkül a szuperintendenst kutyába sem vették.

A választások eredményeit végignézve[268] az is kiderül, hogy többnyire nem a legtöbb szavazatot szerzett, azaz legnépszerűbb jelöltet, hanem a gyakori visszalépések miatt a második vagy harmadik helyen állót iktatták be a tisztségbe (a kivétel: Fábri Gergely). Így nem azt kell kiemelni, hogy milyen sok pietista püspöke volt a dunántúli evangélikusoknak (azaz mennyire meggyökeredzett itt a hallei-jénai irányzat),[269] hanem azt, hogy lehettek ugyan ezek rátermett vezetők, tisztüket nem annyira karizmatikus egyéniségüknek, szellemi kiválóságuknak, mint a kiegyensúlyozott választási erőviszonyoknak, egyházpolitikai patthelyzeteknek köszönhették.

Nem érdektelen ugyan, hogy a Dunántúlon olyanok is kerülhettek vezetői pozícióba, akik nyíltan vállalták pietista elkötelezettségüket (a Dunáninnen Elias Mohl ugyanezt titkolni igyekezett!), mégis tanulságosabb azt vizsgálni a választásokon, hogy kik bírták a lelkészek többségének a bizalmát: 1736-ban Samuel Serpilius kapta a legtöbb szavazatot, 1746-ban Torkos József, 1749-ben Fábri Gergely, 1756-ban Miskei Ádám. Valamennyien tehetséges, alkotó papok, s egyikük sem fordult meg a pietizmusnak elkötelezett német egyetemeken (Serpilius, Torkos, Fábri wittenbergi diákok voltak). Serpiliusszal és Miskeivel szemben a nem kevésbé művelt Sartoris – mint láttuk – a második helyre szorult. Bárány János sem éppen apja tekintélyének, hanem inkább Wittnyédi János gyakorlati megfontolásainak köszönhette a szuperintendensi széket.

Payr Sándor nézetétől, hogy a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületet egységesen pietistának tekintsük, azt hiszem, elbúcsúzhatunk. Sokkal találóbb erre Johann

[267] Bárány János így búcsúztatta (Payr 1910. 330): „Az igaz bölcs Isten ő ítéletében / Nem nézi azt, mennyi van ki elméjében, / Mennyi ajándékkal bir az ő tisztében, / A tálentom mennyi van bizva kezében."

[268] Ld. Miskei Ádám feljegyzéseit: Payr 1910. 288-310.

[269] Szent-Iványi 1935. 331-332.

Sigismund Pilgram jellemzése, aki előbb csak Sopron „semlegességéről" ír Ernst Salomon Cypriannak (1673-1745) Gothába:

„Wir halten uns hier neutral." (1725),

később ezt az egész egyházkerületre kiterjeszti:

„[a pietizmus] fészke túl van a Dunán... a mi városunkat és körzetét még nem támadta meg" (1726).[270]

A későbbi választások megmutatták, hogy ez utóbb sem módosult döntően.

2. A tolnai végeken

Amikor 1718. március 24-én Bárány György megérkezett Tolna megyébe, a Sió révjénél véletlenül találkozott Ján Kermannal és Peter Velitscsel. Több evangélikus lelkész nem is volt akkor a Balatontól délre. 1725-ben azonban már 10 papot számlált az esperesség.[271] A tolna-baranya-somogyi – főleg német – telepítéseknek gazdag irodalma van itthon is, külföldön is.[272] A terület evangélikus egyháztörténete is fel van dolgozva az anyakönyvek és más levéltári források alapján – főleg Schmidt Jánosnak köszönhetően.[273] Az első lelkészek névsorát maga Bárány György állította össze 1742-ben **(85)**, mégis éppen ezekről a név szerint ismert szereplőkről tudunk oly keveset. Mivel gyakran változtatták szolgálati helyüket, a helytörténészek nem fordítottak rájuk sok figyelmet. A legtöbb gyülekezet, ill. község már monográfiával dicsekedhet, de életrajza egyedül Báránynak van megírva. A következőkben a Bárány-féle névsort veszem alapul, amikor arra a kérdésre keresem a választ: honnan jöttek az első lelkipásztorok a tolnai pusztákra.

Meglepő, hogy milyen kevés birodalmi német pap működött a Hessenből jött „svábok" által lakott falvakban: mindössze öt. Ebből is csak kettőt hoztak a telepesek magukkal Németországból (Johann Rudolph Walther, Johann Nikolaus Marsilius Tonsor), egyiküket már a Bánátból hívták fel Varsádra (Johann Karl Reichard), míg további kettőt úgy küldtek hozzájuk (Friedrich Samuel Bertram, Jakob Friedrich Gauppe). A németek többi lelkésze magyarországi: Andreas Christoph Wider és Konrad Leopold Tieftrunk pozsonyiak, Jeremias Schwartzwalder körmöcbányai, Georg Adam Kolb modori, Johann Gustav Kastenhoffer bazini, Michael Weiß sop-

[270] Keserű 1996. 87.
[271] Payr 1910. 353, 374.
[272] A legújabb összefoglalások: Szita 1996.; Tafferner 1974-1995.
[273] Schmidt J. 1939.; 1940.; Schmidt-Tomka 1976.

roni, Johann Egerland pedig győri. Az ő esetükben minimum kétnyelvűséget kell feltételeznünk, de Schwartzwalderről konkrétan tudjuk, hogy három nyelven prédikált híveinek **(37)**. Erre azért volt szükség, mert Tolnában kezdetben a magyarok és németek között szlovák evangélikusok is voltak. A szlovákok papjai az északi megyékből származtak (közülük Peter Velits és Ján Kerman magyarul is jól beszéltek), a magyarokéi persze a Nyugat-Dunántúlról jöttek. Feltűnő a győriek nagy száma: Bárány György, Tatay István, Johann Egerland, Balog Ádám.

Még tanulságosabb, ha a Báránynál szereplő személyek iskolázottságát vizsgáljuk: a nevek felét sikerült egyetemi matrikulákban föllelnem, ez az arány jóval a dunántúli átlag fölött van.[274] Az egykori egyetemi polgárok biztosan nem meggazdagodni jöttek ide: fizetésük sokszor nem volt, a soproniak, pozsonyiak, győriek, bécsiek alamizsnáiból éltek **(37, 47, 50, 67)**. A biztonságukat sem szavatolta senki: kóbor rácoktól és vármegyei tisztviselőktől egyaránt félhettek **(50, 57, 85, 86)**. Michael Weiß a balsikerű 1737-es hadjárat után komolyan számolt a török visszatérésének a veszélyével is **(77)**.

Talán közelebb visz az „alapító atyák" motívumainak megértéséhez, ha végignézzük, milyen német egyetemeket látogattak. Lipcsében Johann Gustav Kastenhoffer diákoskodott, Jénában (Bárányon kívül) Georg Adam Kolb járt, Tübingenben Michael Weiß és Konrad Leopold Tieftrunk tanult, az utóbbi innen ment át Altdorfba. A többség hallei diák volt: Jeremias Schwartzwalder, Bárány György, Andreas Christoph Wider, Friedrich Samuel Bertram, Tatay István és Jakob Friedrich Gauppe. Ezzel szemben a rivális akadémián, Wittenbergben csupán hárman jártak: közülük is Johann Egerland és Balog Ádám számára a győri lelkiség maradt meghatározó, s Ratkóczy Miklós sem különbözött össze teológiai kérdésekben apósával, Bárány Györgygyel, sőt még előszót is írt annak kátéjához. A fentiek alapján is nyugodtan kijelenthető: a tolnai lelkészek között az esperesük, Bárány által képviselt jénai-hallei pietista irányzat általánosan elfogadott volt.

Hogyan került ide ez a sok hallei? Mint láttuk, Bárány és Schwartzwalder egyidőben, egymástól függetlenül érkeztek. Tatay Istvánt már biztosan Bárány hívta el a győri konrektorságból, Widert meg a pozsonyiak küldhették hozzá. Bertrammal már más a helyzet, az ő pályájáról Bél Mátyás árul el valamit Daniel Krmannhoz 1722-ben írott levelében.[275] Valószínűleg ezidőtájt érkezik Jakob Friedrich Gauppe is Nagyszékelybe, bár ő csak 1726-ban nyeri el az ordinációt. Önéletrajzában páratlan nyíltsággal vall pietista elkötelezettségéről:

> *„Tanulmányaimat mind a hazai gimnáziumban, mind Tübingenben végeztem, valamint a szász Halléban tisztelendő Francke, Breithaupt, Anton és Lange tanáraim vezetésével."*[276]

[274] Más kérdés az, hogy ezek a tanult emberek sokszor nem állták meg a helyüket: Kolbot és Tieftrunkot saját híveik küldték el. Ld. **70, 84**; továbbá Triebnigg-Pirkhert 1929.; Schmidt J. 1932.

[275] Bél 165.

[276] EOL G I. 19(48).

Megkockáztatható a feltételezés, hogy Bertram és Gauppe nem meghívásra, hanem küldetéssel indult egyenesen Halléból a tolnai végekre. Az egykori török területen alakuló evangélikus gyülekezetek mintha Spener két évtizeddel korábbi reményét (1) váltották volna be. Vajon a halleiek arra láttak esélyt, hogy a szibériaihoz hasonló pietista kolóniát szervezhetnek a világnak ezen a végén is, vagy a Dél-Dunántúlt – Erdélyhez hasonlóan – előretolt (kereskedelmi) bázisnak tekintették Dél-Kelet-Európa és Konstantinápoly irányában? A kérdésre prózaibb válasz is adható: az választotta a bizonytalan egzisztenciát, akinek másutt még ilyen megélhetés sem jutott. Schwartzwalder is előbb Pozsonyban próbálkozott, s ottani kudarca vezette Varsádra (37), Bertramot pedig a hazai nehézségek Majosra. A hallei „Armenuniversität" hallgatóit nemcsak hasonló teológiai eszme, hanem közös szegény sorsuk is irányíthatta a perifériára.

Bárány György és August Hermann Francke levelezésében ugyan nincs nyoma gyülekezetszervezési gondolatoknak, s arról sem tudni, hogy győri vagy pozsonyi korrespondensei hívták volna föl a hallei professzor figyelmét az új gyülekezetekre, ám a birodalomban folyó toborzások is elég hangosak voltak ahhoz, hogy tudomást szerezzen róluk. Ha máshonnan nem, Francke 1721 őszén Jeremias Schwartzwaldertől is értesülhetett a Tolna megyei egyházi állapotokról (37). Schwartzwalder részletes beszámolóját – válaszából ítélve (38) – érdeklődéssel fogadta, s kérésére megpróbált küldeni is egy csomag néimet nyelvű könyvet. Schwartzwalder a lelkészhiányra is panaszkodott: „Az aratnivaló sok, de a munkás kevés." (Mt 9,37) A hazulról távozni kényszerülő Bertram (s talán Gauppe) megjelenése itt egy évvel később nyilván kapcsolatba hozható ezzel a levélváltással.

Schwartzwalder rövidesen elhagyja a megyét (történetesen éppen Bertram az oka távozásának: 42), s a hallei kapcsolattartásnak évtizedekig semmi nyoma. Megint csak a bécsi evangélikus kolónia lesz az, amely az 1730-as évektől kezdve rendszeres támogatást nyújt a tolnai papoknak és gyülekezeteknek. Bárány György és a dán követségi prédikátorok együttműködéséről már esett szó. Az „Ungarische Cassa" számadásaiban (1738-1746) Bárányé mellett még Tatay István és az ifjabb Walther neve is előfordul, őket is esperesük ajánlhatta.

Ehhez képest független szál volt az, amely Michael Weißt, az egykori bécsi informátort a császárváros protestáns családjaihoz fűzte. Keresztkomája, Johann Friedrich Fischer von Ehrenbach (63) maga is kezdeményezett gyűjtéseket Weiß gyülekezeteinek a céljaira, Christian Nicolaus Möllenhoff pedig Diede báró könyvtárának nagy részét juttatta el hozzá (67).[277] A dán és svéd kápolnák húsvéti offertóriumából 1743-ban – valószínűleg német – könyvek nyomtatására küldenek pénzt Tolnába, 1746-ban pedig egy kelyhet is adományoznak Weißnak.[278] Ez már Peter Nicolaus Schmidt bécsi működése alatt történt.

[277] Schmersahl 1751. 241.
[278] Stubbe 1932. 290-291.

Nem lebecsülendő az a viszony, mely a tolnai pietista papok és katolikus földesuraik között fennállt. Bárányhoz hasonlóan Michael Weiß is a Mercy grófok támogatását élvezte **(86)**, s ahogy Bárány Anton Ignaz Mercy fiát,[279] úgy Weiß a gróf hőgyészi intézőinek gyermekeit oktatta a tudományokra **(83)**. Talán ez a másutt szokatlan felekezeti türelem is ludas volt abban, hogy Bárány 1750-es kátéja igen enyhe ítéletet mondott a katolicizmusról **(93, 94)** – felháborodást keltve a kevésbé pietista körökben.[280]

3. A pietisták öröksége és testamentuma

„Azonban esztendö elforgása alatt
Egymás után kevés idö múlt és haladtt,
Dunán innét köztünk négy tsillag elalutt,
Ötödik is látod im elötted halott."

– hangzott el Bárány János halotti búcsúztatójában (1758).[281] A négy csillag közé értette a szerző Sartoris Jánost (+1756) és Bárány Györgyöt (+1757), az ötödik a fiú, János volt. Bárány Jánossal ki is hal az a magyar pietista írói kör, mely közvetlen kapcsolatban állt a két Franckéval (Torkost és Vázsonyit 1737-ben temették el). Miskei Ádám majd két évtizeddel túlélte ugyan a vele egyidős Sartorist (+1774), de alkotásra már neki sem maradt ereje. Jelennek meg ugyan a század második felében is még pietista kiadványok, ám ezeket már az utódok gondozzák.[282]

Könnyű dolgunk van, ha a Bárány-kör örökségét kívánjuk számbavenni, a leltárt már maga Bárány János elkészítette a Sartoris és apja felett mondott halotti búcsúztatókban.

„Oskola Gyermekink Katechismusokat,
Idvességre vettek szép oktatásokat,
Általad öregek-is hasznos munkákat
Söt még Tanitók-is út mutatásokat."

– hangzott el Sartoris János ravatalánál 1756-ban. Az ifjú Bárány bennfentesként a még ekkor meg nem jelent Újszövetségre is célzást tesz:

[279] Schmidt J. 1940. 91.
[280] Schmidt J. 1940. 58-64.
[281] Szilvágyi István verse: OSzK Fol. Lat. 2077:339r-345v. 27. strófa.
[282] Payr 1898. 168. Balog Ádám, Perlaki Gábor és Nagy István kiadványait sorolja ide, s megemlékezik Hrabovszky György árvaházairól is.

„Es melly kints áll készen és nap virradtát vár,
Mellynek egy óráig-is heverni nagy kár,
Oh hogy nap fényt lásson szivét ISTENhez bár
Föl-emelné minden ki élet' útján jár."[283]

A késedelmesen megjelent Újtestamentum valóban nem tölthette már be neki szánt feladatát. Egy évvel később Bárány György búcsúztatójában fia ugyancsak felsorolja az elhunyt műveit:

„A Dictumos könyvet és az Augustai
Confessiót néki minden köszönheti,
Graduálban s Arndtban van munkája neki,
Katechismusa is tudománynyal teli."[284]

A művek fennmaradtak. A búcsúztató viszont olyan érdemekről is megemlékezik, melyekről különben nem lehetne tudomásunk:

„Nem volt elég neki Vasárnap szólani,
Vagy fiil viszkettető szókkal tanítani,
Isten igéjére szokott támaszkodni,
Délest ist kezdett ő munkát ujítani.

Sőt mindennap is a Biblia olvasást
És hozzá tapasztott hasznos magyarázást
Béhozta s kezekbe adta a Szent Irást,
Még háznál is adott nekik utmutatást.

A katechizálást is lábra állítá
S nem csak a gyermeki elméket szólítá,
De ősz fejeket is nyilván előhívta
És a feleletre szólni igazgatta."[285]

Szerzője jegyzetet is fűzött ehhez a helyhez:

„Hogy a mi gyülekezetünk az ő idejétől fogva és ő általa belől nagy változást és jobbulást látott, az tagadhatatlan. A Tanitóknak elhatalmazott feslettségek, mely ellen annyit írt, feddődett, ugyan csak nagy részből tisztességes magaviselésre fordult. A nagy restség szorgalmatosságra; a tudatlanság helyébe már az esméret nevelkedik. Az oskolákban a gyermekek

[283] Bárány János: *Az Isten házában égő és világositó világosság.* H.n. 1756. 29-30.
[284] Payr 1910. 365. 62. strófa.
[285] Payr 1910. 364. 54-56. strófa.

már a Katechisatiokra szoktattnak. A Délesti Praedikátziók, a mindennapi Biblia magyarázatok, mellyek hallatlanok voltak, már hellyel hellyes bévétetnek. Sőt már törvényül előnkbe irattatnak. Az ulta kezdiünk könyveket készíteni, szerezni, házi Isteni tiszteleteket tartani. Ez bizony mind drága gyümölcs, melyért Istennek méltó hálákat adni."[286]

Bárány János tehát az írásokon kívül is fel tud sorolni olyan megfogható eredményeket, melyek a pietisták sikerét bizonyítják: a vasárnapi második istentisztelet, a napi bibliaórák, háziáhítatok bevezetése, gyermekek és felnőttek hitoktatása – a sort még a konfirmáció meghonosításával is kiegészíthetjük.

Az ötödik csillagnak, Bárány Jánosnak a hagyatékát nem más vette lajstromba, maga készített testamentumot. Szuperintendenssé való választatása után nyomban megkezdte az egyházlátogatásokat, ám betegsége miatt ezt rövidesen másokra kellett bíznia. Így született 1756 őszén az *Instructio pro admodum reverendis dominis senioribus in inspectione et visitatione ecclesiarum observanda* **(100)**, melyet rövidesen az egyházkerületi gyűlés is megerősített. Bárány János utasításának egyedi szándéka és tartalma leginkább a korábbi vizitációs szempontokkal összevetve tűnik ki.

Tóth Sipkovits János beiktatásakor (1742) az őt megválasztók részletesen megszabták feladatait,[287] s a szuperintendens megkezdve az egyházak látogatását (1745) maga is feljegyezte, mire fordít figyelmet.[288] Tóth Sipkovits lényegében a hagyományos kérdéseket tartotta szem előtt: van-e ordinált lelkész, a papok és tanítók orthodoxiája, életvitele és szorgalma, továbbá híveik templomjárása, erkölcsei és áldozatkészsége, végül a gyülekezet vagyona és anyagi helyzete. A számára szóló utasítás ugyan többször a *vera pietas* és *sincera pietas* kifejezésekkel él, ám a szempontok hierarchiájában még nem fedezhető fel a pietizmus hatása. Bárány János utasításának már a létrejötte és a célja is más: nem testületi határozat, nem a szuperintendens „munkaköri leírása", hanem saját kezdeményezésből íródott a munkatársak számára, s csak utólag tette azt magáévá az egyházkerületi gyűlés.

Az 1756-os *Instructio* rögtön az első mondatban szakít a hagyományos sorrenddel (100):

„Elsősorban az iskolákra kell ügyelni... melyek az egyháznak mintegy melegágyai."

A tanítók olvasásra, imádkozásra, a kátéra, bibliai idézetekre és történetekre, továbbá korálokra tanítsák a gyermekeket, míg a tehetségesebbek már az írással, számolással

[286] Payr 1910. 369. 8.j. Ld még az 1750-es káté előszavát (20): „De az ollyan vakok jegyezzék meg, hogy ISTEN igéjét, akar katekizálással, akar mindennapi Biblia Magyarazattal, akár othon magános egybe gyüléssel kivált téli napokon, midön az éjtszakák hoszszabbak, terjeszszék, mind jó, és szükséges. Söt mondjuk, hogy kik a Katekizálást, mindennapi Biblia magyarázatot, mikor ideje van, és Vasár napi kétszeri prédikálást, vagy Katekizálást nem gyakorolja, nem méltó az Eklésia kenyerére."

[287] Szövegközlés: MPEA 3 (1904) 125-134.

[288] EOL I.a.15.12.27:19.

és a latinnal is ismerkedhetnek. Ne legyen család, ahol a gyermekek az alapvető ismeretek híján nőnek föl, ha nincs pénzük a tandíjra, segíteni kell nekik ebben. Aki nem törődik gyermeke taníttatásával, azt temetésén sem szabad tisztelettel említeni. Az utasítás mindenütt a konfirmációi oktatás bevezetésére sarkall, s erre a feladatra a bőjti időszakot ajánlja.

A felnőttek oktatására a prédikáció, a templomi katechézis, a bibliamagyarázatok, a házi áhítatok és a könyvek szolgálnak. Az igehirdetésben a lelkészek fejtsék ki és alkalmazzák a teljes tanítást, úgy hogy a középpontba az Istenhez történő megtérés és a Krisztusban való hit kerüljön! Az istentisztelet során a felnőtteket is meg kell tanítani a kátéra, hogy otthon válaszolni tudjanak családjuk kérdéseire. A mindennapi folyamatos bibliamagyarázást vezessék be minden gyülekezetben! Ösztönözni kell a híveket az egyéni bibliaolvasásra, s jó könyvek vételére. Ne legyen ház – vagy legalább templom – ima- és énekeskönyv, káté és Újszövetség nélkül! A kegyességi könyvek segítségével tartsanak házi áhítatokat, ahol a templomban hallottakat is beszéljék meg! Még a mezei munkákat is lehet egyházi énekekkel és kegyes beszélgetéssel végezni.[289]

Az utasítás élén tehát a katechetikai témák állnak, ezt követi a tradícionális szempontrendszer, majd néhány erkölcsi és egyházfegyelmi pont, melyek szintén a pietizmus programjából származnak: a nagy menyegzők, aranylakodalmak, pasziták, torok, az iskolai Balázs-járás tilalma, s hogy a lelkészek évente kétszer gyűljenek egybe közös úrvacsorára, egységük és kölcsönös szeretetük kifejezéseképpen.

Az *Instructio* felveti azt a kérdést, hogy ideális vagy valós állapotot tükröz, azaz kívánalomnak vagy követelménynek kell tekintenünk. Bárány György imént idézett halotti búcsúztatójából kiderül, hogy egyes helyeken ezek az újítások már megvalósultak, csak az nem becsülhető föl pontosan, hogy milyen széles körben terjedtek el. Ugyanez a kérdés más oldalról úgy fogalmazható meg: kissé elkésett reformprogramként vagy a pietizmus vívmányainak összegzéseként értelmezhetjük és értékelhetjük-e a szöveget. Ez azért sem mindegy, mert másfél évvel a dokumentum megfogalmazása után mind Sartoris János és Bárány György, e reformok fő szorgalmazói, mind Bárány János, e sorok papírra vetője halottak. A század második felének egyháztörténete az utóbbi felvetést tűnik igazolni. Bárány János szuperintendens-utódai, Balog Ádám, Perlaki Gábor, Hrabovszky Sámuel, Nagy István valóban örökségüknek tekintették a pietisták által meghonosított újításokat.[290] A Dunántúlon betelni látszott Friedrich Wilhelm Beer jövendölése **(81)**:

> *„De egyre hiszem, hogy az egész külső kultusz meg fog nálunk szűnni, és akkor ezek a cseh és magyar könyvek a pincékben és kamrákban jobban fognak prédikálni, mint most a lelkészek."*

[289] Erasmus *Paraclesis*-ének (1516) gondolata visszhangzik itt: „Bárcsak ebből dalolna valamit az eke nyomán a földmíves, ebből dúdolna a vetélő ütemére a takács, efféle történetekkel űzné el unalmát az utas! Ebből merítené beszélgetése tárgyát minden keresztény!"

[290] Payr 1898. 168; Szent-Iványi 1935. 332-333.

Forrásgyűjtemény

Megjegyzések az átíráshoz

A szövegek átírásakor az „Editionsprobleme der frühen Neuzeit" munkacsoport ajánlásait követtem (Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte. *Jahrbuch der historischen Forschung in der BRD.* 1980. 85-96.). Az egybeírásnál az eredeti írásmódot őriztem meg, de a német zu+Infinitiv szerkezetekben az érthetőség kedvéért a modern egybeírási szabályokat alkalmaztam. A központozást normalizáltam (kivéve, ha retorikai funkciót töltött be) és a nagybetűk használatát egységesítettem. A nagybetűs írást csak a tulajdonneveknél (és az istennévként használt köznevekéi), a megszólításokban, valamint bizonyos mellékneveknél tartottam meg (Hungarus, Wiener stb.), azaz a német köznevek is kisbetűvel szerepelnek. A rövidítéseket általában feloldottam, kivéve, ha triviálisak (etc.). Noha betűhív átírásra törekedtem, a latin szövegben a j-t mindig i-vel adtam vissza, az u és v betűket hangértékük szerint alkalmaztam. Ugyancsak hangérték szerint szerepel a német u, v, w, ill. a j és i. Az y-t és a ß-t megőriztem, de a kerek és a hosszú s között már nem tettem különbséget. A szögletes zárójelek [] a kiadói kiegészítéseket és jelzéseket tartalmazzák, míg csúcsos zárójelbe <> kerül minden más kéztől származó megjegyzés, valamint a szerző által törölt szavak. A summákat és az eredeti szöveghez nem tartozó megjegyzéseket kurziváltam.

Jelzések

[...]	olvashatatlan részlet, lacuna
[xyz]	hipotetikus kiegészítés, rövidítés bizonytalan felodása, coniectura
[*xyz*]	kiadói megjegyzés
[?]	bizonytalan olvasat
[!]	nyilvánvaló elírás, corruptela
<xyz>	kihúzott részlet
<*xyz*>	más kéz írása
{*xyz*}	nem a szerzőtől származó cím, felirat

Lelőhelyek jegyzéke

Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle. Handschriften: **1, 2, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 37, 41, 42, 57, 98**

Evangélikus Országos Levéltár. Budapest: **51, 100**

Fennougrisches Institut der Humboldt Universität. Berlin: **3, 8**

Forschungsbibliothek Gotha: **78, 92**

Magyar Országos Levéltár. Budapest: **50, 51, 80**

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Budapest: **35, 85, 93, 94**

Rust am See. Evangelische Gemeinde: **36, 45, 46, 47, 53, 55, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 77, 82, 83, 84, 86, 88**

Sárszentlőrinc. Gyülekezeti Levéltár: **50**

Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz zu Berlin. Francke Nachlaß: **4, 5, 6, 7, 9, 12, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 29, 30, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 43, 48, 56, 58, 59, 76, 79, 81, 89, 96, 97, 99**

Soproni Evangélikus Levéltár: **19, 35, 44, 52, 54, 60, 71, 73, 74, 75, 93, 94, 95**

University of Illinois Library at Urbana Champaign: **49**

Olim Acsa. Prónay-levéltár: **87, 90, 91**

1 Philipp Jacob Spener[1] August Hermann Franckénak[2]

Berlin, 1700. május 24.

A levél átadója, Ács Mihály, egy Kőszeg melletti lelkész fia magyar anyanyelvű. Ilyen eddig még kevés érkezett hozzájuk, mert az észak-magyarországiak németül vagy szlovákul beszélnek. Ács eddig Strassburgban tanult, de meg akart ismerni más egyetemeket is. Balthasar Friedrich Saltzmann ajánlásával érkezett hozzá: kegyes és művelt ifjú. Szeretne hosszabb időre Halléba menni, de nincs miből élnie. Azt javasolta neki, hogy a magyar nyelv tanításával keresse meg a kenyerét, hisz Németországban ezt sehol sem oktatják, még Észak-Magyarországról is a Dunántúlra járnak magyarul tanulni. Mivel a magyarajkúak közül ritkán jön Németországba valaki, a gyülekezetek a magyar királyságban és Törökországban (ahol szabadabbak) igen rosszul állnak. Lelkészeik csak hazai iskolákat látogatnak, s tanítókból lépnek elő. Ám ha ilyenek, mint Ács, vagy más magyarul tudók elvinnék oda az igazságot, Isten műve ott is előmozdulna, különösen Törökországban, ahol kevesebb az akadály. Ebben a munkában Ács mint nyelvtanár vagy később mint lelkész igen sokat tehetne. Így az elhanyagolt gyülekezetek is felélednének, s talán a további munkára is nagyobb kapu nyílna.

Unsren erhöheten Jesum mit reicher maaß des Geistes zu vielem sieg!

In demselben hertzlich geliebter Bruder, Hoch-Ehrwürdiger Herr und wehrter Gevatter!

Es meldet sich hiemit bey Demselben an herr Michael Aachs,[3] eines predigers[4] in Nider Ungarn bey Güns sohn, und also natione et lingua vere Hungarus, deren wenige jie zu uns herauß kommen, und die heraußkommende auß Ober Ungarn ins gemein teutsche oder schlavaken sind, die die schlavonische oder böhmische sprachen brauchen. Dieser hat bißher in Straßburg studiret, und ist auch eines stipendii in der statt, so lang er da lebet, gewürdiget worden. Er hat aber verlangen getragen, auch andere kirchen in Teutschland und universiteten zu besuchen. Von dar er zwahr noch vor seine rückkehr in patriam einmahl in Straßburg wider kommen muß. Es hat ihn herr doctor Saltzmann[5] an mich rekommendiret als einen recht frommen und gelehrten menschen: wie er mir auch die wenige tage vorgekommen. Er hat lust an Ihrem ort zu leben, und sich also auff mein gutachten zu der reise resolviret, ob er wol die geringste mittel zur subsistentz nicht hat; ich habe ihn aber gestärket in seiner intention, nicht allein weil sonsten soviel dörfftige Ihres orts unterhalten werden, sondern auch weil ich halte darvor, das er sein brodt wol mit nützlicher arbeit verdienen kan, sonderlich wegen der sprach, indem die rechte ungarische sprach seine muttersprach ist, solche aber zu lernen hat man in Teutschland weniger gelegenheit als die englische,[6] und müßen die oberungarn gemeiniglich ihre kinder um der sprach willen in Nider Ungarn schicken. Weilen aber gar selten einer auß solchen orten hinauß komt und studiren kan, so stehets mit den ungarischen kirchen in dem königreich selbs und in der Türkey (da sehr viele und sie im übrigen freyer)[7] sehr schlecht. In dem sie nur in ihren schulen lernen, darnach schulmeiter werden, endlich ihre gemeinden sie zu predigern ordiniren lassen. Sollten aber entweder gebohrene ungarn, wie dieser ist, oder andere die der sprach mächtig wären, mit einer rechtschaffenen erkenntnus der wahrheit hineinkommen, würde das werck des Herren an solchen orten (sonderlich in der Türkey, wo weniger hindernus) bald mit

krafft fortgehen, und ein neues liecht anbrechen. Darzu möchte dieser mensch, mit liebe aufgenommen und weiter gebracht, einige anlaß geben sowol durch unterrichtung fähiger studiosorum in der sprach als auch einmal selbs durch treuen dienst. So werden solche gemeinden, vor die kein mensch sorget, einiger solcher hülffe würdig sein, und vielleicht ein kleiner anfang eine größere thür öffnen. Der Herr aber zeige selbs seinen rath und willen, und führe aus, was von ihm ist. Wormit deßen heiliger regirung überlaßende verharre

meines hochgeehrten Herrn Gevattern und geliebten Bruders
zu gebet und liebe williger

Ph. J. Spener d. mp.

Berlin, den 24. Maj. 1700.

[Külzeten:] S. Hochehrw. Herrn Herrn August Hermann Francke sacrosanctae theologiae Professori publico ordinario auf hochlöbl[icher] universitet zu Halle und Pastori zu Glaucha
Glaucha an Halle

AFrSt/H A 125:114. Autográf.
Megjelent: Kramer 454-455.; Kammel 1938. 327.

JEGYZETEK

1. Philipp Jacob Spener (1635-1705) ev. teológus, „a pietizmus atyja", 1691-től berlini esperes: ADB 35,102-11; RGG 6,238-239. Figyelme már a gyászévtized idején Magyarország felé irányult (Neuser 1976. és 1977.).

2. August Hermann Francke (1663-1727) glauchai ev. lelkész (1692), az árvaház alapítója (1698), hallei teológiaprofesszor, majd lelkész (1715): NDB 5,322-325; TRE 11,312-320.

3. Ifj. Ács Mihály (1672-1710) ev. lelkész: ÚMIL 1,9-10. Id. Ács Mihály 1686-1700 között volt nemescsói lelkész. Spenerhez hasonlóan mutatja be Ácsot Carl Hildebrand von Canstein is Franckénak: Schicketanz 1972. 88-89. Francke Spenernek írt válaszában (1700.6.2. Kramer 457) kinyilvánítja készségét a hozzá érkezett magyar diák befogadására, ám nem tudni, meddig tartózkodott Ács nála, mert augusztus 18-án már Tübingenben kér és kap egy évre ösztöndíjat.

4. Id. Ács Mihály (1646-1707) nemescsói ev. lelkész (1686-1700), költő: ÚMIL 1,9.

5. Balthasar Friedrich Saltzmann (1644-1703) straßburgi ev. teológiaprofesszor: Jöcher 4,81.

6. A német pietisták angol kapcsolataihoz ld. M. Schmidt 1951.; 1953/54.

7. Az egykori Hódoltságban a szabad vallásgyakorlatot korlátozó törvények sokáig nem érvényesültek.

2 Georg Daniel Fridelius[1] August Hermann Franckénak

Nemescsó, 1702. augusztus 7.

Francke könyvét az árvaházról könnyek között olvasta. Mivel ők is templomot terveznek építeni, sokat tanult belőle: gyülekezete szegény, így neki is támogatásért kellene folyamodnia. Bár a soproniak és a bécsiek sokat segítettek, a gyülekezet még mindig nem tudja fedezni a költségeket. Ezért nem emberekben, hanem Istenben bízik – kéri, hogy Francke is emlékezzen meg róluk imádságában. Tudja, hogy Isten úgy építi majd a maga házát, ahogyan ők tulajdon lelküket. Joachim Justus Breithauptot is üdvözli.

Gnade und Friede von Gott unsern Vatter und dem Herrn Jesu Christo!

Hochehrwürdiger, großachtbahrer und hochgelahrter, sonders hochgeehrtester Herr und in Christo Jesu lieber Vatter!

Die an den waysen haus erzeigten wunder Gottes habe mit herzlichen thränen gelesen.[2] Und weil wir allhier auch einen bau vor uns haben, in dem wir dem Herrn unsern Gott eine hütte aufzuschlagen angefangen, in welcher wir zu seinen preiß und unserer erbauung konten zusammen kommen, so habe darauß zur stärckung meines glaubens und zur bestraffung meines unglaubens viele erlernet: in dem ich auch gedachte, ich müße mich hie und wider um mittel, weil unsere liebe gemeine sehr arm ist und grosse auflagen hat, bewerben, dieweil ein ziemliches zu solchen bau erfordert wird, und obschon unsere liebe nachbahren als die Oedenburger und Wiener ein ziemliches beygetragen, so will es doch nicht zureichen. So will ich demnach nicht mehr auff menschen, sondern auff Gott sehen und ihn um seine wunderbahre güte und hilff anruffen. Weßwegen denn mit gegenwärtigen herzlich bitte den zustand unserer bedrängten kirchen in Dero heiligem und eyfrigem gebett dem grundgütigen Gott vorzutragen. Ich weiß gewiß, daß wenn wir unsere seelen bauen, so werde Gott auch seine hütte bauen, deßen allerheiligster vorsorge Ew. Hochehrwürden befehlend verbleibe nebst herzlichen anwüntschen alles ersinnlichen wohlergehens

Euer Hochehrwürden, meines hochgeehrtesten Herrn

gehorsamst verpflichteter

Georg Daniel Fridelius
derer in Nemes Cso sich versamlenden deutschen
evangelischen gemeinden prediger

Nemes Cso 7. Aug. 1702.

Meinen lieben herrn doctor Breithaupt[3] grüße ich herzlich. Weil mir ein mehrers zuschreiben vor disesmahl die liebe zeit nicht zulaßet, so werde solches mit erster guter gelegenheit ersetzen.

[Külzeten:] Dem hochehrwürdigen, großachtbahren und hochgelahrten Herrn, Herrn August Hermann Franken, sacrosanctae theologiae Professori ordinario und Pastori zu Glaucha, meinem sonders hochgeehrtesten Herrn geg[enwärtig] in Halle

<praes. d. 23. Novembr. 1702>

AFrSt/H C 784:21. Autográf.

JEGYZETEK

1. Georg Daniel Fridelius: Johann Fridelius soproni rektor (1682-1712) fia, Lipcsében (1691-től), Wittenbergben (1694-től) és Halléban (1696-tól) tanult, ahol árvaházi Freitischler is volt két hétig. 1701-től nemescsói német ev. lelkész, 1705. december 8-án egy eltévedt kuruc golyó végzett vele.

2. A.H. Francke: *Die Fußstapfen Des noch lebenden und waltenden, liebreichen und getreuen GOTTES / Zur Beschämung des Unglaubens und Stärckung des Glaubens / Durch des Ausführlichen Bericht Vom Waysen-Hause / Armen-Schulen und übriger Armen-Verpflegung Zu Glaucha an Halle.* Halle, 1701. Az 1709-ig folyamatosan bővülő mű (vö. 7) első kiadása!

3. Joachim Justus Breithaupt (1658-1732) Spener híve és Francke kezdeményezéseinek támogatója, az első hallei teológiaprofesszor (1691), magdeburgi szuperintendens (1705), Kloster Berge apátja (1709): NDB 2,576; RGG4 1,1744.

3 Roth Mihály,[1] Zimmermann Ádám[2] és Bárány György[3] búcsúlevele

Eperjes, 1708. április 23.

Külföldi egyetemekre indulva búcsúzásra hívják diáktársaikat.

Coetui studiosorum studia in illustri collegio statuum evangelicorum aemulanti optima quaeque!

Hic ille dies est Aprilis 23. consilio fatorum destinatus, quo generosi iuvenes Michael Roth, Adamus Czimerman nobiles Hungari et ornatissimus iuvenis Georgius Barany Transdanubianus Musis nostris ad academias ituri sunt valedicturi. Quotquot leges humanitatis didicistis, quin imo et qui non didicistis eas, ad solennem valedictionem horum iuvenum alacri animo comparebitis. Non opus praetio vel sportularum distributione, quibus olim ignavi ad audiendum oratorem contrahebantur Romae, quod annotavit Plinius Caecilius secundus suis in epistolis. Perillustris ac spectabilis domini patris,[4] inclyti collegii inspectoris et comitatus Saarosiensis vicecomitis, [l]audatissimi nutricii illorum magna virtus, amor literarum incitamento esse poterunt. Inest et argumentis ac materiei, qua de dicturi, gratia, quae sola sufficeret ad contrahendos. Memineritis et vitae eorum probitatis, nempe solertiae familiaritatis. Nullus iisce quidpiam iure obiicere potest. Bonam mentem, bonum animum advertistis in iis, nulla ergo utilitas, amicorum conversatio aut quaecunque alia ratio moretur et retrahat ab hoc humanitatis officio

nostros, ne simus in audiendo rariores, sed plures et alacriores. Illud est signum defuturi laboris, hic stimulus ad meliora tentanda et maiora audienda. Idem expectabitis ab aliis, quod praestiteritis aliis.

Anno Domini die 23. Aprilis p.p. 1708.

FuIHUB 36:380-381. Eredeti.

JEGYZETEK

1. Ifj. Roth Mihály: később királyi udvarnok és kishonti alispán. M. Sartorius János neki ajánlotta 1730-ban a *Magyar lelki órát*. Zimmermann Ádámmal és Bárány Györggyel együtt iratkozott be 1708-ban a jénai egyetemre.
2. Zimmermann Ádám: id. Roth Mihály nevelt fia, 1735-ben a sároskomlósi gyülekezet felügyelője.
3. Bárány György (1682-1757) ev. lelkész: ÚMIL 1,132. Vö. Schmidt J. 1940.
4. Id. Roth Mihály: 1677-től jénai diák, 1706-tól sárosi alispán. Bárány György patrónusa (vö. RMK I.1782 ajánlás).

4 Torkos András[1] August Hermann Franckénak

Győr, 1709. február 24.

11 éve mondott búcsút egyetemi tanulmányainak, úgyhogy Francke bizonyára már nem emlékszik rá. Akkoriban kétszer-háromszor átruccant Wittenbergből Halléba, hogy vele találkozzék, Philipp Jacob Spener erre két (azóta is őrzött) levelében is biztatta őt. A magisteri fokozat megszerzése mégis tartósan Wittenbergben marasztalta, Francke vallásossága azonban azóta is példa számára, híveit is ilyen szellemben neveli. – Az Engesztelő áldozat c. imádságoskönyvét Johann Rudolph Eisenreich bécsi kereskedővel küldte el, hogy minél előbb megjelenhessék a hallei árvaház nyomdájában. Igen nagy hiányt töltene be, már sokan várják türelmetlenül. Kéri, hogy Francke sürgesse a nyomdászt.

Iaurini die 24. Febr. anno 1709.

Gratia et pax a Deo, Patre nostro et Domino Iesu Christo!

Reverendissime Domine et in Christo Pater honoratissime!

Undecimus agitur annus, quo academicis studiis valedicturus me ad officia publica vocante Domino contuli. Et ab ea temporum serie, quia Te latui, etiam Tua memoria me excidisse facile collirior [!]. Attamen mihi perpetuae gloriae duco antehac Witteberga Halam saltem Tui causa bis terque excurrisse Tuoque colloquio admissum fuisse, monitus reverendissimi patris, iam in Christo salutariter demortui, Ph. Iac. Speneri binis literis, quas decenti cultu summaque reverentia adhuc possideo. Equidem confiteor tantae tunc pertinaciae crimen in me fuisse, ut nec tanti viri literis, nec Tuis (deprecor) in Christo Patris honoratissimi colloquiis me persuaderi passus, ut relicta Witteberga ad

partes Vestras Halam transmigrassem. At causa fuit tituli proventusque ratio, quippe tum magistrum legentem egi et cum applausu et (absit iactantia) cum singulari rerum mearum progressu. Interim pietas Vestra, fides et vitae sanctitas quam mihi semper fuerunt et nunc sint cordi, Deum testem advoco. Neque non totus in id incumbo, ut auditoribus meis christianismum ita inculcare et implantare queam, ut sine fuco fidem cum operibus sibi salvificam probent, summoque conatu nitantur vitam Christi sua vita et imitari et exprimere. Sed his supersedeo.

Est autem, quod a Te, reverendissime Vir, humilime contendo. Nempe est libellus precationum idiomate Hungarico a me conscriptus,[2] sed per dominum Eisenreich[3] mercatorem Vienensem typo Vestro commendatus. Quia autem summa est penuria sacrorum librorum idiomate nostro conscriptorum, fateor huius libelli mei desiderio iam multos ardere. Proinde, quia summa typographiae authoritas in Te est, Pater in Christo honoratissime, impera igitur, ut typographus hunc libellum, quanto ocius fieri potest, promoveat et expediat. Credo equidem esse typographo et alios labores multo maioris momenti, attamen Hungaricus hic libellus necessitate forsan multos alios praecedit. Fac igitur, Vir reverendissime, ut Tua industria vera devotio veraque pietas et in exteris regionibus promoveatur.

Caeterum vale, Vir Dei, et in emolumentum ecclesiae Christi diu feliciter vive!

Andr. Torkos pastor ecclesiae Aug. Conf.

[*Külzeten:*] Viro reverendissimo, amplissimo atque doctissimo Domino Augusto Hermanno Franckio sacrosanctae theologiae et linguarum orientalium Professori publico iuxta et celeberrimo etc. etc. Domino et in Christo Patri honoratissimo
Halae Saxonum in illustri Fridericiana Academia

SBPK-FN Kapsel 27. 23:423. Autográf.

JEGYZETEK

1. Torkos András (1669-1737) győri ev. lelkész: ÚMIL 3,2111. Wittenbergben 1692-től 1698-ig tartózkodott, 1694-ben lett magiszter, 1697-ben doktor.

2. *Engesztelö áldozat:* RMK I.1759.

3. Johann Rudolph Eisenreich soproni származású bécsi kereskedő, többek között Vázsonyi Márton patrónusa, 1703-tól kezdve a legfontosabb közvetítő a Dunántúl és Halle között (vö. Bél 21), fia, Johann Jacob 1712-től hallgat jogot Halléban.

5 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1709. június 25.

Hálás neki, hogy [az Engesztelő áldozat] már el is hagyta a nyomdát, bár a Vázsonyi Márton által több ízben is ígért példányok még nem érkeztek meg. Kéri, hogy alkalomadtán legalább 50-et küldjön. – Rokona, Wagner György egyetemi tanulmányokra készül, anyagi lehetőségei azonban szűkösek. Figyelmébe ajánlja őt, s kéri, hogy az árvaházban biztosítsa valahogyan megélhetését.

Gratia et pax a Deo et Patre Domini nostri Iesu Christi!

Reverendissime Domine et in Christo Pater honoratissime!

Fateor et testor, si quod gratum mihi umquam evenire potuit, nihil certe illo gratius, quod ex Tuis literis intellexi, quam pio in me sis animo. Utinam tanta mihi essent merita, quibus Tuo amore ac favore dignus haberi possem. Sed quid? Tuae virtutis est etiam indignos amare. Proinde etiam, ut has ad Te darem, non temeritate quadam, quin potius Tuae bonitatis virtute sum avitus. Caeterum, Vir summe reverende, summas tibi gratias ago, quod Tua benevolentia adiutus Hungaricus precationum libellus[1] prelo Vestro honorifice iam liberatus est. Verum exemplaria a domino Wasonyi[2] variis literis promissa hactenus infelix expectavi, ex quo non ego tantum, sed omnes, quos et iustus devotionis ardor et libelli sacra cupido occupavit, non leviter dolent. Igitur ad Te confugio, Vir summe reverende, ac eorum nomine, quos libelli amor caepit, supplex oro nostrae devotioni succurrere digneris ac providere de occasione, qua si plures non, tantum 50 exemplaria transferri possent. Profecto erit id et Deo gloriosum et Tibi honorificum et nobis gratum. Immo! quia in nostris viribus non est pariter grata Tibi praestare officia, coeleste Numen adorabimus, sit remunerator ac mana clementissima Tibi Tuisque semper ex altis benedicat.

Insuper quia me Tua bonitas audacem fecit, pergam in supplicando. Quippe est mihi iuvenis propinqua familiaritate iunctus, nomine Georgius Wagner[3] non inepto certe ingenio, pietate autem ac moribus sibi adiunctos facile superat. Hic prosequendorum studiorum causa academica meditatur studia, verum quia res angusta domi, haeret, unde sibi consulat. Hunc, Vir summe reverende, Tuae benevolentiae ac paternae curae supplex commendare non dubito. Fac quaeso, ut in orphano-tropheo Vestro aliquod ipsi vivendi medium suppeditetur. Profecto erit eleemosyna in benedictione Dei, et spero ex eo vas gratiae tale futurum, quod benefacta vel refundere vel ad minimum demereri conabitur. At ne iusto longior in scribendo videar esse, suspendo calamum. Te autem, electum dei Virum, clementi clementissimi Dei providentiae devotus commendo et Te diu felicissime vivere cupio. Vale!

Reverendissimae ac amplissimae Dignitatis Tuae
pie cultor

Andr. Torkosius pastor evangelicus

Dabam Iaurini die 25. Iunii anno 1709.

[*Külzeten:*] Viro reverendissimo, celeberrimo atque doctissimo Augusto Hermanno Franckio in illustri Fridericiana Academia sacrosanctae theologiae Professori publico et in Glaucha Pastori vigilantissimo, nec non sacri ibidem orphano-trophei supremo Inspectori, amplissimo et benignissimo Domino, Fautori ac in Christo Patri honoratissimo aestumatissimoque
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:425. Autográf.

JEGYZETEK

1. *Engesztelö áldozat.* Halle: Orbán, 1709. RMK I.1759.

2. Vázsonyi Márton (1688-1737) ev. lelkész: ÚMIL 3,2232. 1708-1712. folyamatosan Halléban tartózkodott, 1709. június 23-tól árvaházi Freitischler! Ld. **11.**

3. Wagner (Bognár) György: szül. Győrött 1690-ben. Torkos András (akinek anyja Bognár Katalin) unokaöccse, talán Bognár György győri lelkész unokája. 1709-től a hallei árvaház iskoláját, 1711-től teológusként az egyetemet látogatta (ugyanakkor árvaházi Freitischler). 1714-től győri konrektor, 1718-tól nagyvázsonyi rektor, 1721-től uo. lelkész, innen Bakonytamásiba, Nagysimonyiba, majd 1730-ban Somlószőlősre távozott. 1743-ban esperesjelölt, magas kort ért meg. 1713-ban Georg Grundel halálára Halléban megjelentetett egy magyar verset: ULBSA Gb 956 2° Nr. 102. Vö. Tschižewskij 1940.:

Ad perdilectum Fratrem defuncti.

Ne tsudáld, kedvesem, Jsten rendelését,
Söt buzgón imádjad ö nagy böltsességét,
Hogy édes GRVNDELEM életének végét
El érvén végezte futása lépését.
De talám szivedben meg nem nyugodhatol
S-elmédben gondokkal igen fárasztatol,
Midön Te Báttyádtúl mostan meg fosztatol
S-egy kevés időre magán hagyattatol.
Kérlek ne sirassad Társomnak halálát
Szünnyél meg s-tekintsed nagy szerentsés vóltát.
Kaptsoljad magadhoz Christus igasságát,
Hogy te-is láthassad az ö bóldogságát.
Es mivel véletlen élettünknek vége:
Vigyázzunk mindenkor, hogy halálnak mérge
Ne ártson. O Jésus életnek kútfeje!
Szent Lelked lelkünket bóldogúl vezérlje.
Ezen kevés rendekkel bóldogúl kimúlt Grundel Uramnak
szerelmes Öcsét vigasztalni akarta
Györi Wagner György
Sz. Irásokat Tanúló.

6 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1709. július 30.

Tudomása szerint levelei sorra elvesztek, ezért újra megköszöni az Engesztelő áldozat megjelentetését. Mivel a nyomda vezetője, Christoph Voigt más hivatalt kapott, nem tudja, ki felel a magyar könyvekért. Kéri, hogy gondosan őrizzék őket az árvaházban, s alkalomadtán juttassák el hozzá. A szállításra nem tud biztonságos módot. Az első adódó lehetőséggel legalább 100 példányt küldjenek az imakönyvből és a Győri kátéból. – Egyházuk elöljárója, Johann Iller von Wagneregg katolizált, s a Szűzanya köztéri szobránál mindenki megdöbbenésére rózsafüzérrel imádkozott.

Gratia et pax a Deo et Patre Domini nostri Iesu Christi!

Plurimum reverende ac amplissime Domine!

Quod in promovendis litteris tam infelix sim, ut tertia iam epistola dimissa vix unam ad manus Tuas pervenisse intelligam, valde me excruciat animi. Etsi enim parum Tua interesse sentiam, utrum a tam bardo homine litteras inculto stylo exaratas legas, an minus: tamen mea plurimum inter est Te, charissimo ac amplissimo Viro, Patrono uti. Quippe pietatis ac insignis virtutis Tuae fama etiam apud exteros passim hominum per ora volat, adeo ut etiam a remotissimis quibuscunque intense pieque ameris. Proinde Tui desiderio ductus non possum, non quin Te facessem litteris. Inprimis autem summas Tibi grates persolvere debeo pro singulari benevolentia, qua libello precationum Hungarico[1] succurristi, ut cum decore et honore honestissimo prelo Vestro liberatus sit. Deus, sanctae devotionis autor, faxit, ut quotiescunque orantes ex hoc libello preces ad astra mittunt, toties aliqua salutaris fructus particula in Te redundet. Caeterum quia praeclarus dominus Voigt,[2] preli Vestri procurator, a Vobis ad maiora sit vocatus, cui librorum Hungaricorum cura sit commissa, non constat, nisi quod in Te et in pietate Tua spes nostra sita est; igitur et humillime oramus, fac, reverendissime Domine, ut in orphano-trophei Vestri quodam tuto loco illis spacium indulgeatur. Et si temerarium petere non esset, provideas, obnixe instamus, qua libri ad nos tuto deferri queant. Etenim diffiteri nequeo, quam vexet nos dubia asportandi commoditas, unde, o Vir Dei, si erues, nos omnes, quibus libellus ille cordi est, ad immortales reverentiae cultus Tibi devictos habebis. Da ergo operam, ut luctantibus succurras, et prima occasione, si non amplius, vel centum exemplaria precationum, iuxta et catecheseos[3] iubeas adferri. Equidem tam magno Viro tantas creare molestias non leviter nos pudet, sed in graviori discrimine constituti, unde nobis consulamus, non constat. Parce igitur temeritati, quam genuit necessitas.

Quod super est, nova, quae nunc apud nos habentur, tenebras potius, quam lucem merentur. Primas quidam ex ecclesia nostra, nomine Joh. Iller von Wagnereg, equidem genere obscurus, sed fortuna et in praesidio huius fortalicii militari officio clarus, ex iniusto quaestu dives, aetate senex, ad papismum defecit, neque non publico bonorum scandalo nuper in foro ad statuam Beatae Virginis cum stupore circo ac plateis asuetae plebis genibus flexis et ex elatis manibus longum dependente, ut vocant, rosario per integram fere horam de murmuravit. Proh Deum! quantae hinc mihi lacrumae, quanti cruciatus animi, quanti dolores? exprimere nequeo. At solamen, quod firmissime credo iacturam eius animae mihi non imputatum iri, qui omnia lubens facio, imprimis in hac de-

perdita ove feci, quae ex officio sacri pastoratus facere debui. Sed iusto longius scribo, quapropter fixo calamo Te, charum Deo Virum, providentiae Dei, quam sincere colis, sincere commendo, et Te ex animo diu feliciterque valere cupio.

Reverendissimae ac amplissimae Dignitatis Tuae
in sincera pietate cultor et aestimator

Andr. Torkosius pastor evangelicus

Iaurinii die 30. Iulii anno 1709.

[*Külzeten:*] Reverendissimo atque amplissimo Domino, Domino Augusto Hermanno Frankio in illustri Fridericiana Academia orientalium linguarum Professori publico et Pastori primario in Glaucha ad Halam, nec non supremo sacri orphano-trophei Moderatori, Domino ac Patrono aeternum venerando etc.
Halae

SBPK-FN Kapsel 27. 23:426. Autográf.

JEGYZETEK

1. *Engesztelö áldozat.* Halle: Orbán, 1709. RMK I.1759.

2. Christoph Nicolaus Voigt (1678-1732) ev. tanár és lelkész. Ringlebenben (Erfurt mellett) született, 1698-ban iratkozott be a hallei egyetemre, tanulmányai befejeztével Francke gyermekeinek lett nevelője. 1709 augusztusától tescheni lelkész, 1711-ben kiutasították Sziléziából, ügye tisztázásáért Bécsbe ment. 1712-1713-ban szebeni tanár, pietista tevékenysége miatt innen is távoznia kellett. Újabb bécsi tartózkodás után (Francke korrespondense volt itt, ld. 34) 1716-ban Selmecbányára hívták papnak, itt működött haláláig. Vö. Breznyik II. 190; Patzelt 1969. 48-50. Torkos feltehetőleg azért teszi meg az árvaházi nyomda egyik vezetőjének, mert tescheni küldetésére készülve részt vett a cseh Újszövetség (Halle: Orbán, 1709. Tobolka 17.120) kiadásában.

3. *Györi Katechismus.* Halle: Orbán, 1709. RMK I.1758.

7 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1709. október 10.

Megkapta a Segens-volle Fussstapffen c. könyvet. Az árvaházat a távolság miatt sajnos soha sem láthatja meg. – Arra a hírre, hogy Wagner Györgyöt Francke szeretettel fogadja, az íme el is jött. Kéri, legyen számára szállás és ellátás az árvaházban, hisz sorsa az árvákénál is szerencsétlenebb.

Gratia, pax, illuminatio, vita incolumis ac benedictio desuper a Patre luminum et Filio eius, Iesu Christo in Spiritu Sancto!

Reverendissime ac amplissime Domine!

Accepi Benedicta vestigia Dei vivi, id est historiam admirandi orphanotrophei Vestri,[1] quam quo diligentius legi, volvi ac revolvi, eo ardentius sum admiratus in exhaustam divinae bonitatis profunditatem. Profecto si nullis aliunde argumentis constaret fideles Deo adhuc cordi curaeque esse, hoc orphanotropheon Vestrum sola ac mirabili Dei benedictione aedificatum validissime evinceret, imo evincit. Unum est, quod vehementer et etiam atque etiam doleo, me longa distantia semotum, et tantum christiani orbis miraculum nequidem videre licet. Interim efferventi subinde spiritu laetus ad astra gratiarum actorias mitto, quod summus rerum moderator Te, Virum (absit adulatio) prae aliis Deo reconciliatum, tanquam Abraham evocavit, oleo gratiae ac clementiae suae prae consortibus unxit, multis Spiritus Sancti donis exornavit, illuminavit, in vera pietate sanctificavit et confortavit, ut sis fidelis minister in exstruendo orphanotropheo admirandae benedictionis suae. Unde licet etiam in hac mortalitate immortale nomen sis adeptus, tamen multo gloriosius est, quod et in coelis nomen Tuum adscriptum et ab infinita orphanorum serie in orphanotropheo Tuo ad coelestia educatorum concelebrandum est ac laudandum, imo ipse Deus, aequus servorum suorum remunerator in aeternam Tui gloriam tum sacro Te effato ad se recepturus est. εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου.[2] Insuper quoties incurvabo genua mea ad Patrem Domini nostri Iesu Christi, toties precabor ardentius, ut et Te, Virum Dei sacrum, diu incolumem conservet et orphanotropheon admirabili sua benedictione exstructum adhuc admirabiliori providentia foveat ac protegat.

Caeterum quia proxime ad me transmissis literis Tuis ratione adolescentis, cuius causa apud Te humillime institi, Temet benigne, immo plane paterne declarasti, igitur Tuae pietati ac paterno amori Tuo innixus ecce ad Vos venit.[3] Rogo et propter Deum, cuius benedicta vestigia in Tuis sunt manibus, oro, recipias ipsum, et si tam multa petere licet, Tuis dilectis annumeres. Fac, ut sit eidem locus in orphano tropheo Vestro et alatur inter Tuos, sorte sua multis certe orphanis miserabilior. Cuius beneficii, quia ipse insufficiens, supremum Numen ex coelis locupletissimus remunerator erit. Vale!

Reverendissimae ac amplissimae Dignitatis Tuae humillimus iuxta et devotus cultor

Andreas Torkos pastor

Iaurininii die 10. Octobr. anno 1709.

[*Külzeten:*] Viro reverendissimo, amplissimo atque excellentissimo, Domino Augusto Hermanno Franck., sacrosanctae theologiae in illustri Fridericiana Academia Professori publico ac celeberrimo orphano-trophei Moderatori spectabili atque in Glauche Pastori vigilantissimo etc. etc.
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:428. Autográf.

JEGYZETEK

1. A.H. Francke: *Die Fußstapfen Des noch lebenden und waltenden, liebreichen und getreuen GOTTES / Zur Beschämung des Unglaubens und Stärckung des Glaubens / Durch den Ausführlichen Bericht Vom Waysen-Hause / Armen-Schulen / und übriger Annen-Verpflegung Zu Glaucha an Halle.* Halle, 1701. A következő, 7 „folytatással" bővített kiadásról lehet szó: *Segens-volle Fussstapffen...*Halle, 1709. = Francke 1994.

2. Mt 25,21.

3. A levél átadója valószínűleg maga Wagner György volt.

8 Bárány György Peter Paul Toppertzernek[1]

Jéna, 1710. január 5.

Vigasztalja barátját apja elvesztése miatt. Hazája állapotán is bánkódik, amelyért nemzetét okolja. Isten irgalmazzon egyházának, őrizze és terjessze a világ eme végső korszakában. Ondrej Blaho, Izdenczy [János] és más honfitársai üdvözletét közvetíti.

Jenae die 5. Januarii anno 1710.

Clarum et illuminans scrutantium in verbo sydus, Iesum, qui illuminat omnes cumprimis pios theologiae cultores!

Amice honoratissime, carissime, legi literas Tuas non sine summo animi mei dolore, concepto quidem superlamentabili, ut intelligo, parentis Tui obitu, dum desine maerore angi nimium, haec namque, ut constat, communis omnium sors est. Ego simile fatum metuo, attamen solatium pro solatio a Deo expectandum et orandum est, quod pro viribus concessis a me quoque fieri credas. Deus ipse numquam desinit Pater noster esse, numquam deserit, quin semper fovet, dirigit, solatur, curat, alit, vestit, instruit, etc. et omnia!

Deplorandum patriae statum aeque percipio, una lugeo, sic undique mala! Ita phialam excandescentiae suae in nos praecise effundit iustus rerum arbiter et iudex, sed quid avertet plagam, si gens nostra, dum in malo iaceat tota, nolit agnoscere et confiteri Deo iniquitatem suam, sed vel iustificat se unusquisque, vel cumulant adhuc peccata sua iuxta Esa. I.5. Deus misereatur nostri, cumprimis ecclesiae suae, quam conservet in extrema hac mundi aetate adversus rabiem omnium Christi hostium propagetque etiam inter nos. Haec inter alias occupationes currente calamo. Vale!,

Me commendo favori et amicitiae Tuae
ingenuum ad servitia promptum

Georgium Bárány m.p.

P.S. Dominus Blaho[2] salutat ex me cum voto novi anni caeterique conterranei, salutant Vos omnes nostri cives in spiritu, dominus Izdentzi[3] una Blaho salutem impertit.

[*Külzeten:*] A Monsieur Monsieur Toppertzer Etudient en theologie mon tres honore Amy presentement a Hall

<percepi 8. Jan. 1710>

FuIHUB 40:75. Autográf.

JEGYZETEK

1. Peter Paul Toppertzer (1687-1726) ev. tanár: Szepesváralján született, Lőcsén, Csetneken, Rozsnyón tanult, Wittenbergben 1708-ban, Halléban 1709-ben iratkozott be az egyetemre, 1710. január 23-tól árvaházi Freitischler (önéletrajza: AFrSt/H D 11b:325), hazatérve eperjesi rektor. Vö. Bél 308; Jeverus 1729. 134.

2. Ondrej Blaho: szül. 1687-ben Osztrolukán (Zólyom vm.), Selmecbányán, Csetneken, Jolsván, Rozsnyón és Eperjesen tanult, Wittenbergben 1708-ban, Halléban 1709-ben iratkozott be az egyetemre, árvaházi Freitischler (önéletrajza: AFrSt/H D 11b: 283-284; emlékkönyve 1708-ból uo. A 86), Halléban hunyt el.

3. Feltehetőleg Izdenczy János, akinek Bárány György üdvözlő verset írt (Halle: Orbán, 1711. Sztripszky 450). Sáros megyei nemes, Eperjesen tanult, 1709 nyarán iratkozott be Jénában, 1721-ben Laxenburgban ott találjuk a vallásügyi memorandum átadói között. Egy Izdenczy Imre (szintén eperjesi) 1714-ben Halléban, 1715-ben Jénában tartózkodott.

9 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1710. február 6.

Újonnan emelt templomaikat feldúlják a katolikusok. – Wagner Györgyöt útnak indította. Jó családból származik, de nemrég mindenét elvesztette. – A hallei példán felbuzdulva nekikezdett a Biblia fordításának, már Pál leveleinél tart.

Gratia, pax, salus et benedictio a Deo et Patre Domini nostri Iesu Christi!

Reverendissime Vir ac in Christo Pater honoratissime!

Cum per tanta afflictissimae patriae disturbia quasi in ἔκστασι simus, ne mireris, si mei in Te officii oblitus pientissimas Tuas manus literis exosculare tardescam. Etenim tam miserabilis rerum undique nostrarum facies, ut miserabilior vix fuit unquam. Barbara et crudelis missificae gentis manus pro libine [!] sua et impune in nos – quod vult, agit. Sacraria nostra noviter exstructa evertit, corpora pie defunctorum exhumat, ossa per terrae faciem disseminat, et nos βλασφημούμενοι καὶ ὡς περικαταρματα τοῦ κόσμου ἐγενήθημεν[1]. Deus misereatur nostri. Interim vota facimus, ne Christus naviculam suum [!] his fluctibus obrui patiatur.

Caeterum quia paternae bonitati Tuae confisus, ut Georgius Wagnerus non postremae indolis adolescens Vestrarum Musarum ergo ad Vos migraret, effeci. Nam ut efficerem, benignissimis quoque literis Tuis hortatus sum. Proinde devotione, qua par est, supplex peto, hunc Tuo favori ac amori commendatum esse velis, et inter plurimos, quos Tibi addictissimos habes, conclamata passim bonitate Tua amplecti digneris. Est alias a parentibus honestissimis ortus, sed lamentabili moderno rerum discrimine fere ad extrema reductis. Interim si beneficia remunerari nequeunt, ardentibus votis ac suspiriis efficere conantur, ut in seram usque posteritatem Tuam caelitus multiplici benedictione recompensentur omnia. Ego autem gratulabor mihi summopere, si bonus hic adolescens ex commendatione mea Te patrono ac patre uti potuerit.

Quod super est: Vestra pietate motus inchoatae bono cum Deo versioni Hungarico-Biblicae ea, qua possum, industria incumbo,[2] neque non de benedictione divina gratulari possum, eo, quod quo diutius labori incumbam, eo maiori sum ardore ac successu feliciori, iam cooperante Spiritus Sancti gratia Epistulas Paulinas sum aggressurus. Tu autem, Vir admodum reverende, etiam atque etiam vale et fave!

Reverendissimae Dignitatis Tuae

etiam inter remotos ac ignotos cultor ac aestimator

Andreas Torkosius pastor

Iaurinii die 6. Febr. Anno 1710.

[*Külzeten:*] Viro reverendissimo, doctissimo atque clarissimo, Domino Magistro Augusto Hermanno Franck, sacrosanctae theologiae ac linguarum orientalium Professori publico ac Patri in Christo honoratissimo
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:429. Autográf.

JEGYZETEK

1. 1Kor 4,13.
2. Az Újtestamentum majd 1736-ban jelenik meg Wittenbergben. Vö. Ecsedy 46-47. sz.; Petrik V.63.

10 Johann Christian Bütner[1] Elias Mohlnak[2] és Vázsonyi Mártonnak

Moszkva, 1710. február 20.

A pozsonyi iskolában még diákjai voltak, most már testvéreinek szólíthatja őket. Levelüket már tavaly megkapta, de mivel akkor a hajók korábban indultak el Arhangelszkből, csak most válaszolhat. Még tanít a moszkvai gimnáziumban, de prédikálni már csak ritkán szokott. Két éve visszament volna Pozsonyba, de nem hívták, itt meg marasztalták. – Míg ők igaz keresztények közt, addig ő babonás bálványimádók közt él. Gyakran vitázik velük, hisz alig ismerik a Bibliát. Még a papok is tudatlanok, a szerzetesek meg csak azt fújják, amit Lengyelországban a katolikusoktól tanultak. Néhány diákja számára traktátusokat írt 1. a pogány kereszténység ellen, 2. a szentek és a képek tisztelete ellen, s ezt kiegészítette 3. egy bibliai kátéval.

I. Péter cár minden alattvalója fölött áll bölcsességben, de a többség inkább gyűlöli, mintsem követné. Alázatossága legyőzte XII. Károly svéd király gőgjét, mint azt már bizonyára hallották. – Mi újság Pozsonyban? Szomorúan hallotta a Johann Christian Mirus és Johann Christoph Aulber közötti vitát. Daniel Kyrini elmozdításában az isteni igazságszolgáltatást látja. Korábban már ugyanilyen isteni büntetés sújtotta fő ellenségét, Georg Ferdinand Gleichgroßt. Mi van Wolfgang Andreas Rößler felügyelővel, Johann Christoph Burgstallerrel és a többiekkel? Él-e még [Daniel] Plorantius? Üdvözli Aulbert, Mirust, Johann Christoph Langét, Burgstallert, Dürnbachert. Nem bánta meg, hogy Moszkvába került. – Adják át üdvözletét Samuel Pellionisnak! Kapnak-e még támogatást Pozsonyban a szegény diákok? I. Péter itt bőkezűen gondoskodik róluk. Az élet itt könnyű, de a lutheránusok pogányabbak a tatároknál, részben a szabadság, részben a tévtanítók miatt. Ulrich Thomas Roloff az egyetlen hűséges lelkész. – Mohlék munkája a cseh Újszövetségen igen dicséretes! Ő örményre és oroszra igyekszik fordíttatni az Újszövetség néhány könyvét, mivel ezeknek a népeknek nincs anyanyelvű Szentírásuk, a régi nyelvet pedig még a papok sem ismerik. A felolvasott perikópákat nem értik, nem is magyarázzák. Ők viszont annál inkább hallgassák a hallei professzorokat! Vázsonyi útján minden jót kíván Bárány Györgynek.

Iesum Salvatorem unicum nostrum!

Lectissimi et in hoc Iesu nostro dilectissimi Fratres!

Suavissimo fratrum nomine appellare iam eos minus erubesco, quos olim vocavi discipulos. Docui Vos in schola Posoniensi, ut Christum disceretis, agnosceretis, amplecteremini fide caritateque sincera, ut in ipso omnes essetis unus: Iam vero quum deprehendamini eo, ut pie spero, omnes atque singuli mecum doctore tum temporis Vestro parum digno, ut viti inserti palmites; obstare nihil potest, quo dulcissimos unius Patris filios et Filii primogeniti fratres, meos denique carissimos confratres Vos non iure nominem. Salvete itaque, Fratres in Iesu mihi iucundissimi! Salvete! Literas manibus Eliae Mohl et Martini Wásonyi mihi carissimorum semper anno praeterito exaratas recte accepi tanto gratiores, quanto amorem reciprocum ferventius spirabant, quam lubenter statim respondissem, nisi naves ex S. Archangelo discessissent nimis mature. Distuli itaque responsionem, donec occasio nova eaque commodior sese offerret, prout iam oblata est satis commoda. Utinam vero, ut bona valetudine et corporis et animi praediti hasce meas literulas perlegere possitis! Meae vires corporales magis magisque deficiunt; sed tamen sine morbo notabili. Consummor sicut candela ardens. O si tandem placide in Salvatore

meo extinguar! Interim labores scholasticos adhuc perago, quantum possum, quibus liberari tamen cupio: sicuti iam pridem liberatus sum laboribus illis ecclesiasticis ad meum petitum, cum ultra annum singulis diebus dominicis sermonem sacrum in templo publico hic Moscuae habui. Neque tamen intermittere possum, quin extraordinariis concionibus pastores huius loci Lutheranos interdum sublevem. Animus mihi fuit Ruthenis munus meum in Zareo gymnasio, cuius regendi cura in me est posita, duobus abhinc annis renunciare: est expertus, quod Moscuenses in rectoratu retinere vellent, quem Posonienses inde removere maluerunt, ad hunc diem in ista functione permansi et permanebo, quousque Deo, summo rectori rerum omnium placere id videbitur. Optarem autem Vestram, Fratres amicissimi, faciem semel adhuc, si Deo visum sit, intueri. Et fortassis voti mei compos aliquando fiam. Fiat id saltem, quod imprimis largiatur Iesus, in vita altera in beatorum coelo!

Neminem Vestrum, obsecro, ab angusta via vitae aeternae abstrahant vel paupertas, vel abundancia, vel illecebrae mundi, vel eius minae, vel malorum exempla, vel pravae consuetudines, vel inveterati mores, vel quid simile. Cavete insuper, ne scandalizemini! Diabolus enim descendit ad nos habens θυμὸν μέγαν, εἰδὼς ὅτι ὀλίγον καιρὸν ἔχει.[3] Cui firmi fide resistite! Mundus sane ἐν τῷ πονηρῷ requiescit.[4] Ah fratres, Vestra conditio et status Vester meo multo est felicior: siquidem inter veros Vos vivitis Christianos, eorumque consortio quotidie frui potestis. Vestra enim academia vere dici Christiana meretur, quando a potiori parte fit denominatio. Ego contra ea meam aetatem inter idololatras, inter homines immane superstitiosos, inter denique apostatas non paucos dego. Cum talibus certamen mihi est saepe theologicum, qui vel bestiis sunt stupidiores in sapientia Biblica. Vix ac ne vix quidem persuadere sibi quisquam Vestrum poterit, quanta inter Ruthenos cuiuscunque ordinis sacrarum literarum detur ignorantia. Nec est ut quis miretur: quando ipsi sacerdotes seu pastores animarum, quales in hac sola urbe Moscua plus minus bis mille (2000) dantur, praeter legere et scribere linguam maternam nil amplius didicere. Monachi quotquot hic literati reperiuntur, papizant omnes, quum fuere Romano-catholicorum discipuli in Polonia et alibi. Conscripsi ego in gratiam quorundam studiosorum meae disciplinae, quorum unus est Christianus Armenus, mercatoris in Armenia filius, tractatus quosdam adversus 1/ Christianismum ethnizantem et 2/ contra cultum sanctorum atque imaginum in specie, quibus addidi 3/ catechesin Biblicam. Quae opuscula illi et descripserunt et amare confessi sunt. Illuminet oculos mentis eorum Iesus, lux mundi, ne in tenebris pereant! Sacra Zarea Maiestas Petrus noster Alexides[5] sapientia et prudentia, virtute et studio, labore atque integritate animi superare omnes subditos solet. Mira certe dona ac bona Deus clementissimus in imperatorem istum deposuit: quae singula conservare et adaugere in eo Pater benignissimus de coelo velit! Tanto imperatore Rhuthenorum plerique ne quidem digni sunt. Utinam vero talem tantumque ducem grex universus sequeretur! Utinam monarchae sui vestigia cives premerent! Sed oderunt potius multi, quem amare tenerentur, abominantur bona, quae deberent imitari. O si pacem Deus concederet exoptatam; tum plura iam sperata Petrus noster Alexides reseraturus esset! Eius sane, ut sic loquar, humilitas animi Caroli Suecorum regis[6] superbiam cum inaudita victoria depressit, prout id ex literis publicis iam innotuisse Vobis opinor. Sic resistit Deus fastuosis et arrogantibus nulla ratione externae religionis habita. Deum timens et iusta operans Deo acceptus est.

Quid, quaeso, Fratres carissimi, quid Posonii iam agitur? Quid cum suavissima matre Tua, mi Elia? Lites domini Miri[7] cum domino Aulbero[8] exortas non lubenter percepi. Summoveat Deus pacis semina discordiae! In fato domini Kyrini,[9] pastoris quondam Hungarico-Bohemici, ab officio remoti divinam iustitiam praedico. Similem, imo graviorem vindictam Dei ante eum expertus fuit meorum antagonistarum primarius, dominus Gleichgroß.[10] Sed de domini Rösleri[11] inspectoris statu, de statu item domini Burckstalleri[12] et aliorum certior fieri cupio. Quomodo autem dominus Plorantius,[13] quem intime amo, hucusque vixit? Vivum enim adhuc esse spero: utinam ex voto! Salutate eum, quando Posonium scribetis, salutate eum gratiae divinae dona nomine meo precantes. Salutate dominum m[agistrum] Aulberum, dominum Mirum, dominum Iohannem Langen[14] et uxorem, salutate dominum Burckstallerum, dominum Dürnbacher et quotquot amicam mentionem mei faciunt. Sed et salutate, si placuerit, inimicos meos iisque gratias agite, quod me a rectoratu semoverint: alias sane huc Moscuam nunquam venissem. Neque vero hic fuisse unquam me poenitebit. Sic mala Deus in bonum finem dirigit. Non minus carissimum Samuelem Pellionis,[15] confratrem nostrum data occasione meis verbis et piis votis salutate. Adstet ipsi Deus suo Spiritu perpetuo Amen! Quomodo habet iam schola Posoniensis? Pauperes alunturne adhuc? In eo etiam laudare maximis encomiis imperatorem pium nostrum Petrum Alexidem debemus, qui pauperibus in nostro gymnasio discipulis praeter libros etiam stipendia clementissime largitur. Infimus quisque quotidie 3 kopekas gratis accipit, alii 5 etc. Tres kopecae autem plus valent, quam grossus (ein guter Groschen) apud Vos Halae. Panis, carnes, pisces et alia esculenta vili pretio hic venduntur. Optima tellus Ruthenica alit tamen innumeratos brutos homines edaces, bibaces, salaces, imo diabolos. Omnium autem pessimi, quod deplorandum, nostri sunt Lutherani, in quibus plerisque, vix 20 exceptis, nulla fides, nulla pietas, nulla humanitas etc. Sola forma externa sunt homines, Tartari facilius convertuntur, quam eiusmodi Lutherani. Rationes 2 dantur, quarum prior est ingens licentia, qua in his terris fruuntur ex indultu imperatoris; altera sunt pseudoapostoli, pseudoevangelici doctores in ecclesia nostra, quales hic dantur. Unus superest vere pius pastor et fidelissimus verbi divini doctor, dominus Roloffs,[16] quem autem reliqui verbis factisque persequuntur. Sed verbum Domini manebit nihilominus in aeternum.[17] Quam sanctus ille labor est, quem cum Tuo contubernali, mi Mohl, in Testamento Novo Bohemico adornando insumis![18] Compenset Vobis Deus operam Vestram! In simili labore et ego occupatus sum, ut aliquos Novi Testamenti libellos in linguam Armenicam atque in Ruthenicam transferri curem. Misera enim et Ruthenorum et Armenorum res est, quando sacra Biblia non habent in sua materna, scilicet vulgari lingua, sed tantum in antiqua alia, quam nemo plene intelligit. Ex vix ullus pastor inter eos dabitur, qui omnes voces et phrases unius paginae, maxime in Bibliis Armenicis calleat. Interim sacram istam vocant linguam, cuius tamen addiscendae causa operam impendere renuunt. Legunt pericopas ex psalmis, prophetis et Novo Testamento publice in ecclesia, quorum verba nemo intelligit. Explicationes nullas addunt. Proh, quantae tenebrae inter ipsos Christianos per totum orbem! Agite, Fratres, agite et promovete opus Iehovae in ipsis Vobis et simul in aliis. Audite, diligite et honorate doctores et patres Hallenses aliosque in Christo fidelissimos, serite in hac vita, in futura aeternitate metetis cum gaudio ineffabili. Salutate et meo nomine doctores Vestros submisse. Continuet Deus subter pedes eorum conculcare Satanam! Et Tu, admodum carissime Vasonyi, qui literis Tuis me recreasti, Georgium

Barany per Te me salutantem vicissim ex animo iubeas valere. Iesus Christus χθὲς καὶ σήμερον ὁ αὐτός sit maneatque Vobiscum εἰς τοὺς αἰῶνας.[19] Intercedite coram Deo etiam pro mea salute, Fratres, et valete! Ego, qui fui, adhuc sum
totus Vester

I.C. Bütner

P.S. Ignoscite pro caritatis Vestrae candore, Fratres carissimi, quod singulis seorsim scribere non potuerim, quos enim unus unius cordis mei amor complectitur, eos et una charte complecti licite, ut credo, valuit.

AFrSt/H C 290:7. Autográf.
Megjelent: Winter 1953. 388-391.

JEGYZETEK

1. Johann Christian Bütner 1701-ben iratkozott be a hallei egyetemre („Losa Lusatiensis Theol."), 1703-1705. pozsonyi rektor, ezután a moszkvai cári gimnázium tanára.

2. Elias Mohl (+1761) ev. szuperintendens: szül. Pozsonyban, 1706-ban iratkozott be Hallében, ahol részt vett a csch Újszövetség kiadásában (Halle: Orbán, 1709. Tobolka 17.120), továbbá német (RMK III.4637) és héber (RMK III.4593) verse jelent meg itt. 1714-től német lelkész lett Modorban, 1737-től uo. szuperintendens. 18. századi életrajzában (Schmal 141-142, Klein 1,232-233) Halle helyett érdekes módon Wittenberg szerepel.

3. Jel 12,12.

4. 1Jn 5,19.

5. I. (Nagy) Péter Alekszejevics (1672-1725) orosz cár (1689-1725).

6. XII. Károly (1682-1718) svéd király (1697-1718), a poltavai csatában (1709) szenvedett vereséget az oroszoktól.

7. Johann Christian Mirus (1656-1719) ev. lelkész: szül. Drezdában (?), 1694-től nemescsói német, 1701-től pozsonyi német lelkész. Rossz néven vette, hogy itt a nála fiatalabb Aulbert szerették volna elsőpapnak.

8. Johann Christoph Aulber (1675-1743) ev. lelkész: Jöcher 1,654-655; Zoványi 1977. 34. Württembergi születésű, Tübingenben tanult, 1705-1711. német lelkész Pozsonyban, Mirus féltékenykedése miatt visszatért hazájába.

9. Daniel Kyrini (+1736) ev. lelkész: szül. Csetneken, ord. 1705-ben Lipcsében, pozsonyi szlovák lelkész 1705-1707., modori szlovák lelkész 1707-1721.

10. Georg Ferdinand Gleichgroß (1668-1721) ev. lelkész: Zoványi 1977. 217. Lipcsében 1687-ben, Wittenbergben 1688-ban iratkozott be. Pozsonyi német lelkész: 1696-1706. és 1710-1721.

11. Wolfgang Andreas Rößler pozsonyi jogász, szenátor, 1685-1713. ev. gyülekezeti felügyelő.

12. Johann Christoph Burgstaller pozsonyi vaskereskedő, 1674-től szenátor, városi kamarás, ev. gyülekezeti kurátor, 1713-1716. gyülekezeti felügyelő. Apósa Torkos Andrásnak.

13. Feltehetőleg Daniel (Platschko) Plorantius költő, ev. tanár és lelkész: dubovai születésű, Danckában és Boroszlóban tanult, 1683-ban Jolsván rektor, 1684-ben ordinálják Nagyszalatnára (Zólyom vm.) lelkésznek. Versei: RMK III.2738 és 2807; RMK II.1507; EOL Z 110(29).

14. Johann Christoph Lange ev. tanár: Szinnyei 7,726-727. 1679-től Wittenbergben tanult, 1682-1702. pozsonyi rektor.

15. Samuel (Ondreitsek) Pellionis (1682-1736) ev. tanár: szül. Vágbeszterce (Trencsén vm.), Pozsonyban és Hallében (1705-től) tanult, ahol árvaházi Freitischler 1706-1708. Hazatérve Selmecbányán lett rektor (Breznyik II. 203-204). Önéletrajza: AFrSt/H D 11b:82.

16. Ulrich Thomas Roloff (+1721) az első evangélikus prédikátor Moszkvában, a narvai csata (1700) óta a svéd hadifoglyok lelkipásztora is.

17. 1Pt 1,25.
18. A hallei Orbán-nyomdában 1709-ben megjelent cseh Újszövetség korrektora Ján Kogler volt. Vö. Rösel 1961. 6-7.
19. Zsid 13,8.

11 Vázsonyi Márton önéletrajza

Halle, 1710. október 8.

A Veszprém megyei Nagyvázsonyban született 1683-ban. Győrött Torkos András, Pozsonyban Johann Christian Büttner volt a tanára (az utóbbi most Moszkvában működik). Előbb Jénába, majd 1708 novemberében Halléba érkezett. A menzát August Hermann Francke jóvoltából 1709. június 23-tól élvezhette.

Genes. XXII. 14. Az Ur gondot visel.

Martinus Wásoni Ungarus

Anno reparatae salutis 1683 Nagy Vásonii in comitatu Weszpremiensi a supernominati loci civile Nicolao Wásoni et Sára vitae exordium cepi. Sub quorum paterna educatione, usque dum ex decreto supremi Numinis viam omnis carnis ingredi debuissent, rudimenta studiorum pro conditione loci et informationis aliqua ieci. Tandem Iaurinium sub ferulam domini m[agistri] Andr. Torkos h.t. eiusdem loci reverend. me contuli, ubi studio rhetorico et oratorico fideliter proposito (inter magnas miserias) operam dedi, unde ad audiendum dominum Joh. Christ. Büttner (h.t. gymnasiarcham in Urbe Moscua) – theologicum et philosophicum cursum sincere profitentem – Posonium petii, quo ex loco transactis quattuor annis celeberrimam Ienensem Academiam visitare mihi constitui. Sed cum obicem ibi diu manendi-vivendi difficultas mihi poneret, directione Omnipotentis Almam hanc Fridericianam 1708 mense Novembris perveni, ubi maiori ex parte usque ad 23. Iunii anni 1709 ex mensa extraordinaria famem sublevare mihi concessum est. Ipso tandem praefato die ingenti aeterni Patris providentia et viri summe reverendi domini professoris Franck favore atque permissu extra omne meritum meum ad ordinariam perveni mensam, proquo Tibi, clementissime Pater, aeternas dico gratias, quod me miserrimam Tuam creaturam non solum in corpore, verum quod maius, et in anima fideliter curavisti. Adsis, desideratissime Iesu, auxilio Tuo sanctissimo subsidio humano destitutis, adsis huic ope Tua erecto orphanotropheo et omnibus huius directoribus. Salvator mundi, effice, ut usque ad finem seculi laus Tua hoc in loco sincere atque pure promoveatur nomenque Tuum pro omnibus large praestitis beneficiis exaltetur. Me porro et ulterius ad gloriam sanctissimi nominis Tui promovendam ecclesiae aedificationem et proximis emolumentum dirige, et si Tibi placuerit, conserva!

Anno in quo oramus

Contra pesteM et DVeLLa,
ὠ θεάνθρωπε, nos serVa!

8. Octobr. Halae Venedorum

AHrSt/H D 11b:259. Autográf.
Másolat: FuIHUB Gragger archívum 12:143.

12 Vázsonyi Márton és Bárány György August Hermann Franckénak

[Halle], 1711. április 27.

Nemzetükkel könyvek útján szeretnék megismertetni az igaz keresztyénséget. Először egy ívben próbálták összefoglalni az Anleitung zum Christenthum c. írást, de a munka három ívre duzzadt és már meg is jelent. A kedvező fogadtatáson felbuzdulva fordítani kezdték Franckétól a Schrifftmäßige Lebens-Reglent és az Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit ... anzuführen sind c. könyvet, továbbá a Möglichkeit der wahren Bekehrung zu Gott és az Unterricht wie man die heilige Schrifft ... lesen solle c. traktátusokat. Ezeken kívül szükségesnek tartanak az iskolák számára egy zsoltároskönyvet, valamint Philipp Jacob Spener kátéját vagy Johann Anastasius Freylinghausen teológiai tankönyvét. Ha vállalkozásuk sikeres lesz, hozzáveszik még Johann Caspar Schade Was fehlet mir noch? c. könyvét és Johann Arndt Wahres Christenthumját. Mindezt nem egyszerre, hanem hosszabb távon tervezik. Ha az említett asszonyság egyiket-másikat megjelenésre méltónak tartja, a többit már könnyebb lesz kiadni.

Vir summe reverende. Pater in Christo humillima veneratione suspiciende!

Quod Deus felix faustumque esse velit: Vota et conatus nostri in gloriam Dei apud nationem nostram Hungaricam promovendam vergentes ac in nomine Domini etiam suscepti, sed ob necessitatem insuperabilem impediti, qui erant, antequam ab instituto nostro prorsus desisteremus, consilii instar in sinum paternum summe reverendae Dignitatis Tuae effundere voluimus. Scilicet nactis iam nobis ex immensa Dei gratia maiori luce Evangelii, tanquam genuinis patriae filiis, aequum et iustum erat tantum bonum etiam cum gente nostra communicare velle et scriptis quoque copiam facere mediorum, quibus et illi ad verum christianismum perduci possint. Gratia quippe est sui communicativa. Neve, si nos supine tacuerimus, quorum talentum suum quisque accepit e manu Domini, lapides excitet, qui clament,[1] nosque otiosos damnent. Poteramus quidem conatus nostros reiicere in aliud tempus, dum ipsi forte, Deo sic volente, functionem publicam subituri sumus, nisi interea maxime pressis, adeoque et ad christianismum eo fidelius suscipiendum praeparatis βοήθειν nostrum esse censerimus (vid. Act. XVI.9.) ali-

aeque praegnantes causae studium hoc nostrum maturandum suaderent. Quae studia in nobis non modo approbari, sed et requiri credimus.

Ideo tantum ad suscepti vel adhuc, Deo iuvante, suscipiendi laboris recensionem pergo: Et initio quidem unica tantum plagula optabamus publicare Delineationem veri christianismi;[2] sed mox sic benedicente et dirigente Deo per tres plagulas licuit laborum primitias extendere, quae iam, Deo aeternum sit laus, lucem conspiciunt publicam,[3] et quia has non sine speciali ἐνέργεια a quibusdam lectas et laudatas intelleximus, stimulus inde nobis novus accessit, ut eo maiori flagraremus desiderio plura eiusmodi opuscula superaddendi, quo illi ducantur ulterius, verbumque opulentius habitet inter ipsos. Sumsimus igitur interpretandas eiusdem summe reverendae Dignitatis Tuae Regulas vitae,[4] item tractatum De educatione puerorum,[5] item De possibilitate conversionis,[6] et qui nuper remanserat de Lectura Scripturae S. digne instituenda[7] (maioribus enim manum admovere non audemus, cum ne his quidem edendis sufficiamus). Praeterea summe necessariam existimamus editionem Psalterii in usum praeprimis scholarum, eodem fine et beati Speneri Catechismum,[8] aut summe reverendi Domini Freilinghausen[9] Grundlegung der Theologie,[10] alterutrum suasu summe reverendae Dignitatis Tuae eligendum. Et si spes affulgeret laboribus beati Schadii[11] quoque librum Was fehlt mir noch?[12] denique beati Arndi[13] libros De vero christianismo.[14] Hos non eo fine specificamus singulos ac si in unum reiicere vellemus promovendos, sed tantum vota nostra exponimus, et si indicata illustris illa matrona alterutrum, vel quos e minoribus ipsis se resolveret publicandos, reliquos deinceps leviori negotio cum pluribus aliis huiusce generis libellis adiicere possemus. Nec mirabitur summe reverenda Dignitas Tua quomodo ad haec consilia devenerimus, cum alia flagrantibus votis non succurrerint, si animo revolverit, extremam gentis nostrae calamitatem, quae iam proprios alere filios non potest, ideo hos supplicando confugere oportet ad peregrinos, eo quidem maiori cum fiducia, quod in Dei causa laboremus, qui etiam, ut hactenus benedictionem suam addidit laboribus, ita credimus imposterum quoque virtutem suam in infirmitate nostra se exerturum. Quod dum fiet nos vicissim omnem gratitudinem pollicemur erga singulos, quicunque nunc remissas manus et soluta genua erexerint et consolidarint.[15] His Deo sapientissimo ecclesiae suae rectori et clementissimo rerum omnium sospitatori precibus commendamus summe reverendam Dignitatem Tuam in ornamentum et uberrimam ecclesiarum etiam extranearum aedificationem quam diutissime conservandam, ita unanimiter vovent

summae reverendae Dignitatis Tuae

humillimi et obstrictissimi clientes

Martinus Wásonyi, Georgius Bárány Hungari.

Datum e museo nostro die 27. April. anno 1711.

SBPK-FN Kapsel 27. 25:565. Vázsonyi Márton kézírása.

JEGYZETEK

1. Lk 19,40.

2. A.H. Francke: *Kurtze und Einfältige Jedoch gründliche Anleitung zum Christenthum.* Halle, 1696. Vö. RMK II.2310. A magyar fordítás (RMK I.1783) első íve (7-23): „Rövid le rajtzolása az igaz kereszténységnek".

3. *Rövid és együgyü de fundamentomos útmutatás az igaz kereszténységre.* Halle: Orbán, 1711. RMK I.1783.

4. A.H. Francke: *Schrifftmäßige Lebens-Reglen Wie man so wohl bey als ausser der Gesellschafft die Liebe und Freundligkeit eines guten Gewissens für GOTT bewahren und im Christenthum zunehmen soll.* Leipzig, 1695. Magyarul: RMK I.1784.

5. A.H. Francke: *Kurtzer und einfältiger Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind. Nunmehro Mit Genehmhaltung des Autoris in zwey Gespräche verfasset* von Ambrosius Wirth, jüngsten Suden-Prediger im neuen Spital zu Nürnberg. Halle, 1705. Magyarul: RMK I.1782.

6. A.H.Francke: *Kurtzer Unterricht von der Möglichkeit der wahren Bekehrung zu Gott und des thätigen Christenthums in Schriftmäßiger Beantwortung der gar gemeinen, aber nichtigen Ausflucht.* Halle, 17102. 17286.

7. A.H. Francke: *Kurtze und einfältige Unterricht Wie man die heilige Schrifft zu seiner.wahren Erbauung lesen solle.* Halle, 1694. Vö. RMK II.2310.

8. Ph.J. Spener: *Einfältige Erklärung der Christlichen Lehr nach der Ordnung des kleinen Catechismi des theuren Manns Gottes Lutheri.* Frankfurt, 1677.

9. Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739) ev. lelkész: NDB 5,422-423. 1695-től Francke segédlelkésze Glauchában, majd a hallei Ulrichskirchében (később veje is), 1727-től ugyanitt utódja és az árvaház igazgatója. Az egyetemen a homiletikai gyakorlatokat vezeti, teológiai kompendiuma (1703) sokáig népszerű. Termékeny énekszerző, két vaskos énekeskönyve (1704, 1714) fordulópontot jelent a német hymnológiában.

10. Halle, 1703.

11. Johann Kaspar Schade (1666-1698) ev. teológus: RGG 5,1381. A lipcsei collegium philobiblicumban (1687-től) Francke munkatársa, 1691-től Spener segédlelkésze Berlinben, ahol fellép a gyónási kötelezettség ellen (ld. Obst 1972.). Népszerű énekek szerzője (pl. „Isten, szívem néked adom...").

12. J.K. Schade: *Die Frage: Was fehlet mir noch? (Matth. XIX. v.20.) beantwortet Oder ein wolgemeinter Entwurff deren vornehmsten und nothwendigsten Stücke / Die Zu einem wahren Christen gehören und erfordert werden.* Leipzig, 1689. 170810. Vö. RMK II.2239.

13. Johann Arndt (1555-1621) a legnagyobb hatású ev. teológus Luther után: TRE 4,121-129; NDB 1,360-361. 1611-től lüneburgi szuperintendens. Fő műve *Az igaz kereszténység négy könyve* (1606-1610, halála után hat könyvre egészül ki) és a A keresztény erények paradicsomi kertecskéje (1612). A megélt hitet és a megszentelődést hangsúlyozva a középkori misztikát közvetíti a protestantizmus számára. Mind a reform-orthodoxia, mind a pietizmus sokat merített tőle.

14. J. Arndt: *Vier Bücher Vom Wahren Christenthum.* Frankfurt-Magdeburg, 1605-1610. Magyarul: „Jéna" [Sopron], 1741. Ecsedy 55.sz.; Petrik I.117.

15. Ézs 35,3.

13 Vázsonyi Márton és Bárány György August Hermann Franckénak

[Halle], 1711. augusztus 3.

A magyar traktátusok kiadása sürgős volna. [Orbán István] nyomdászt azonban csak a könyvek hazajuttatása után tudják kifizetni, de ő hitelben csupán Francke jótállása mellett hajlandó dolgozni. Kérik hát ajánló sorait, hogy a munka ma elkezdődhessék.

Salutem in Iesu et almam hoc etiam die prosperitatem!

Vir summe reverende!

Quandoquidem ob temporis angustiam negotium nobis accelerandum est cum typographo[1] de edendis Hungaricis tractatibus,[2] impedimentum vero, quod adhuc obstat, tentatis aliquot vicibus coram reverendae Dignitati Tuae exponere non potuerimus, veniam itaque dabit reverenda Dignitas Tua, quod tam mature importuni existamus. Compellit nimirum nos, quod ad creditum, ut vocant, laborem inchoari velimus, quia statim typographum contentare non possumus, promittimus autem ipsi post delata in patriam exemplaria nos primum de mercede typographi sollicitos fore. Ille nihilominus pro maiori securitate petit a nobis, ut aliquam attestationem a reverenda Dignitate Tua adferamus. Rogamus igitur submisse reverendam Dignitatem Tuam, velit vel unica lineola testari pro nobis, ut hodie labor inchoari possit. Pro hoc etiam favore erga nos paterno fidos et gratos nos probabimus futuros.

Summe reverendae Dignitatis Tuae

clientes humillimi

Mart. Wásonyi Georg. Bárány

Die 3. Aug. anno 1711.

AFrSt/H F 14:90. Bárány György kézírása.

JEGYZETEK

1. Orbán István (1681-1732) hallei egyetemi nyomdász: szül. Goldlauterben Thüringiában, 1707-ben vette meg nyomdáját, 1708-tól kezdve adott ki magyar nyelvű könyveket is. A Canstein-Bibliák is az ő nyomdájában készültek (1712-1733). Vö. Csepregi: Orban 1997.

2. RMK I.1782 és 1784. Ld. **12.**

14 Wagner György August Hermann Franckénak

[Halle, 1711.?]

Az írnokoskodás helyett informátori megbízást kapott a kis leányiskolában. Ahogyan korábban a kalligráfia tartotta távol Johann Heinrich Michaelis héberóráitól, most az újszövetségi exegézisre nem tud járni, s a dogmatikán és a héberen kívül már nem is jut el másra. Tanácsát kéri, melyik megbízáshoz ragaszkodjék, különös tekintettel arra, hogy milyen tanulmányokkal szolgálhat jobban hazájának. Szépírását azonban, amikor csak tudja, rendelkezésére bocsátja.

Vir summe reverende, Pater ac Fautor in Christo aeternum venerande!

Forsan innotuit summe reverendae Tuae Dignitati, quod paucis ante diebus praeter spem loco officii scribendi informatio, ut dicitur, in der kleinen mägdlein schule mihi

imposita sit. Quoniam vero ut et ante ob collegium calligraphicum (quod lubens sane frequento et mei id esse officii censeo) collegio Hebraico apud dominum magistrum Michael.,[1] nunc autem Domini Professoris exegetico in N[ovum] T[estamentum] summe necessario exclusus sum ita, ut praeter theticum et per horam Hebraicum iam aliud visitare haud liceat. Volui summe reverendae Tuae Dignitatis ductus [?] filiali obedientia et simul pietate consulere, an imformationi mihi oblatae amplius quoque inhaerendum sit? an officio scribendi et simul exercitio collegioque calligraphico? quod usurpare sine ulla intermissione collegiorum meorum publicorum (praesertim anno primo vitae academicae) semper licet. Ceterum in voluntate summe reverendae Tuae Dignitatis, utcunque decernatur, lubens acquiesco, meo tamen iudicio visum fuisset, non tantum meo in studiis felici successu, sed meae patriae futuro commodo consuluisse. His summe reverendam Tuam Dignitatem divinae protectioni commendo et decisionem benignam petitionis meae expecto.

Summe reverendae Tuae Dignitatis

cliens subiectissimus

Georg. Wagnerus Hungarus

SBPK-FN Kapsel 27. 4:5. Autográf.
Másolat: FuIHUB Gragger archívum 12:59.

JEGYZETEK

1. Johann Heinrich Michaelis (1668-1738) orientalista, hallei teológiaprofesszor, a Collegium Orientale Theologicum (1702) vezetője, a héber Biblia (1720) kiadója: ADB 21,681-683; RGG 4,935.

15 Bárány György August Hermann Franckénak

Győr, 1711. december 26.

Ugyan a nyomdásznál fennálló adóssága kiegyenlítését ígérte, mégsem hitte volna, hogy akkora pusztítást talál Magyarországon, hogy az embereknek alig van pénzük. A gabona és a bor a pénzhiány miatt nem adható el. Honfitársait nem meri tovább terhelni, hisz nemrég éppen miatta ürítették ki a gyülekezeti pénztárat. Mégis törlesztenek 30 tallért, ebből 20-at Orbán Istvánnak küld, a maradékot a többi hitelezőnek, így Heinrich Julius Elersnek is. Orbánnak az utolsóig meg fogja fizetni tartozását, csak legyen türelemmel, nehogy a magyarok hitelüket veszítsék emiatt. – Otthon tárt karokkal fogadták: konrektor lett és német prédikátor. Tegnap prédikált először, holnap újra fog. – Torkos András hamarosan ír majd, türelmetlenül várja a hallei Biblia Hebraicát, még ha nem is teljes, árát duplán is megfizeti. Míg a magyar bibliafordításon dolgozik, a többi könyv is meg fog jelenni, ezért elég lesz a papírkötés. Vázsonyi Márton könyveivel együtt elküldhetnék. Torkos bele sem fog a munkába, míg ezt a Bibliát nem látja. – Ő a magyar traktátusokat ingyen osztogatja, mert az emberek amúgy nem veszik. Ha jobb idők jönnek, gondolni fog erre a jótéteményre.

A nato pro nobis Iesu gratiam, pacem et benedictionem amplissimam cum vita longaeva precor ex corde!

Vir summe reverende, Pater in Christo Iesu aeterne suspiciende!

Tardius mihi contingit promissis stare, quam par erat et ego optaveram, cumprimis ratione debiti apud typographum contracti, in cuius exsolutionem omnem pollicitus sum fidelitatem. Sed ipse mihi persuadere non poteram tantam esse Hungariae meae devastationem, quantam experior, ut vix argentum apud homines reperiatur. Frumentum quidem et vinum in copia habetur, sed ob defectum aeris vendi non potest. Nationales quidem meos satis faventes habeo, nihilominus non ausus sum eos amplius onerare, ut qui paullo ante aerarium sacrum mei gratia evacuarunt. Ne tamen petitis deesse viderentur, 30 thal. exsolvunt, quos nunc mitto ea ratione, ut domino Orban cedant 20 thal., 10 thal. residuos pro reliquis creditoribus exsolvendis mitto, ut domino Ellers' compactori etc. Quod restabit domino Orban solvendum, adlaborabimus, ut proxime habere possit, tantum oramus, ut paullulum patientiae habeat, non patiemur unum d[enariu]m subtrahi, ne nostri causa beneficiarii nostri Hungari posthabeantur.

Quod meam functionem attinet, exceptus sum ut angelus et hodienum ab Hungaris meis omnem favorem experior, quamquam non sine occultis invidis. In conrectoratu iuvenes mihi concreditos iam ad sanctiores disciplinas excitatos intelligo, quod non difficile esset apertam eis demonstrare barbariem et corruptionem in schulis [!] dominantem. Sed Germanica natio linguam Germanicam in me desiderat, quam iccirco in patria cogor melius excolere, non quidem haec in scholam est necessaria, sed in cathedram, ubi heri sermonem habui primum de adventu Christi spirituali ad Thomam momenta priora applicando et ab eo ad universos.[2] Alterum postridie volente Deo habiturus sum noctu, ut solent, natalis Domini.

Reverendus dominus Torkoss officiosissime curat salutari summe reverendam Dignitatem Tuam, ipse brevi scripturus, nunc ipse flagitat ardentissime Biblia orphanotrophii Ebraica illustrata,[3] antequam ipse versionem Hungaricam adoriatur,[4] ita ego propter tam salutarem finem ipse quoque enixe peto, detur unum exemplar licet incompletum, pretium nostri erit officii etsi duplo deponere. Dum in his desudabit dominus reverendus Torkoss, interea residui quoque libri prodibunt, quamobrem nec aliter nisi in papyro compingenda erunt. Sed hoc iterum iterumque oramus, ne denegetur, nam ne incipere quidem vult dominus Torkoss laborem, donec haec Biblia videat et usurpet (ubi obiter incidit historia Luc. VII.4.5.6.).

Libellos meos Hungaricos[5] tantum gratis distribuo hominibus, ut legant, quia emere onerosum ipsis et insuetum est. Si tamen felicioribus redeuntibus halcyoniis quippiam inde habere potero de fundatione, huius beneficii non immemor sum futurus. Nunc Deo nobis propitio sub protectionem commendo votis et precibus

summe reverendam Dignitatem Tuam

humillimus et obstrictissimus cliens

Georg. Bárány p.t. conrector

Iaurini, die 26. Decembris anno 1711.

P.S. Si Biblia Hebraica mitterentur, forte ipse dominus Vásonyi propediem arculam libris plenam expediendus est, qua occasione mitti poterit.

AFrSt/H F 14:91. Autográf.

JEGYZETEK

1. Heinrich Julius Elers (1667-1728) Francke munatársa, a hallei árvaház könyvkereskedésének (1697-től) és nyomdájának (1701-től) vezetője. Ld. Böhme 1959.
2. Jn 20.
3. Johann Heinrich Michaelis kritikai kiadása végül 1720-ban jelent meg.
4. Ld. 9.
5. RMK I. 1782, 1783, 1784.

16 August Hermann Francke Bárány Györgynek

Halle, 1712. január 11.

Örömmel olvasta Bárány beszámolóját. Megérti helyzetét, mégis igyekezzék tartozását Orbán Istvánnál mielőbb rendezni. A késlekedésnek a többi magyar valaná kárát, különösen a könyvkiadást illetően. A hallei polgárok nem olyan türelmesek, mint ő maga, aki ahogy eddig, úgy a jövőben is pártolni fogja Bárány honfitársait. Igyekezzék ő is Bél Mátyáshoz hasonlóan tanítványait hozzájuk küldeni, s ösztönözze őket a német nyelv tanulására. – Torkos András fogjon hozzá mielőbb a bibliafordításhoz, s ne várjon a [héber] Biblia hallei kiadására. Heinrich Julius Elers sajnos nem küldhet ebből félkész példányt, indokait sajátkezűleg közli. Más dolgokban ő készséggel ajánlja föl segítségét.

Viro Reverendo Dn. Georgio Barany, Conrectori ac Ministro Verbi Jaurini

Vir Reverende ac Dilectissime in Domino,

Salvum Te Jaurinum advenisse gaudeo, nec sine sensu laetitiae e litteris Tuis[1] intellexi, confestim Te manus, cui divina providentia destinatus eras, capessivisse et spem haud exiguam Tibi affulgere exoptati laborum, cum scholasticorum tum ecclesiasticorum fructus. Is, qui Te ad docendum misit, impertiat Te tanta Spiritus S. quis est spiritus roboris, charitatis et sanitatis animi, mensura, quanta ad exantlandos labores impositos, vincendam hominum duritiem et tum instruendos dociles, tum revocandos ad bonam frugem praefractos, in dies requiretur. Excusationem Tuam de eo, quod tardius promissis stare Tibi contingat, manifestis rationibus suffultam, facile admitto. Facies tamen, quantum in Te erit, ut, quae restant, Domino Orbano solvenda, sine mora diutina mittantur. Juvabit enim Tua reliquos Hungaros exactitudo, si plus forte commercii illis civibus Halensibus, in primis rem typographicam tractantibus, deinceps intercedat. Patientius opinor, a nobis, Tibi amicis, quam ab aliis ejusmodi mora ferri poterit. Caeterum nosti, quod nos civibus Tuis cupiamus, et quod eos in distribuendis beneficiis anteferre

multis aliis consueverimus. Id lubens ego, etiam in posterum faxim, et si quos commendaveris consilio et ipsa re, pro viribus eos adjutum iri, confidas. Tu operam modo des, ut benepraeparati ac bonae indolis juvenes quotannis e disciplina tua, et ex optimi Belii, ad nos perveniant. Nobis lucro erit, Vestro sine spe lucri inservire commodo. Linguam Germanicam quam in Te civis Tui desiderent, auctor sis iis, qui ad nos proficiscuntur, ut mature ac prorsus serio ad illam addiscendam animum adjiciant. Certum enim etiam hoc est, aedificationis parte minima apud nos perfrui expertes linguae Germanicae. Admodum Reverendum Dn Torkos salvere velim jubeas plurimum meoque rogas nomine, ut sine cunctatione in Dei gloriam ac Patriae emolumentum Versionem Bibliorum Hungaricam adornet, neque expectet editionem nostrorum Bibliorum: quae forte intra biennii spatium lucem non videbunt. Ego cum Dno Elers de communicando cum Viro cordatissimo Exemplari incompleto. Verum respondit mihi, id sine offensione aliorum, qui eodem nos adgressi petito repulsam tulerunt, et sine periculo damni manifestissimo fieri non posse, quas rationes sua manu in schedula, quam insertam vides, expressit. Doleo sane, me hac in re gratificari Vobis non posse: Utinam vero id mihi liceat aliquando aliis officiis largissime compensare. Id quod futurum spero. Vale in Domino et amare perge. Hal. d. 11. Jan. 1712

Olim AFrSt/H. Fogalmazvány.
Megjelent: Winter 1954. 250-251.

JEGYZETEK

1. Ld. **15.**

17 Wagner György önéletrajza

Halle, 1712. február 8.

1690-ben született Győrött, apja, Wagner György tavaly hunyt el, anyja Kartsai Katalin. Győrött Johann Schmiedel, Pozsonyban Samuel Musser volt a tanára, de mivel az utóbbi helyen sok jót nem tanult, 1709-ben Halléba ment az árvaházi iskolába. 1711-ben vette fel Georg Ernst Stahl prorektor a teológiai karra, August Hermann Francke pedig az árvaházi menzára.

Gen. XXII. Cap. V. 14. Az Ur gondot visel.

Georgius Wagnerus Iaurino-Hungarus.

Anno 1690. mense Augusto honestis parentibus, patre Georgio Wagnero, iam anno praeterito die V. Febr. in Deo pie defuncto, matre vero Catharina Kartsaiana natus et illico

sancto salutis fonte ablutus atque cura eorum paternaque fidelitate domi ad VII. usque annum educatus et tandem adhuc multum puer aliorum curae traditus est. Et quoniam parentes a primis statim annis bonis litteris ipsum devoverunt, quum primum adolescere coepit, laurini scholas frequentavit, ubi habuit praeceptores, praesertim manuductore dilectissimo itidem defuncto, scholae conrectore Iohanne Schmiedelio.[1] Hinc consensu parentum charissimorum aut anno aetatis 17 in gymnasium Posoniense dimissus est, cuius tunc praefectus erat rector Samuel Musser.[2] Quoniam vero et ibi parum in studiis, nihil vero in pietate et aliis virtutibus christianis perfecit, non tam parentum, qui miserae sane iam tunc ob bellum ingruens conditionis erant, consensus, quam divina coelestis Dei providentia Halam anno 1709. die 19. Novembris eduxit, qua et studiis et animae in aeternum paraturae consularetur, ubi mox in scholam orphanotrophei receptus ac omnibus bonis disciplinis pie fideliterque imbutus est. Ex schola post annum et dimidium honeste dimissus et civium academicorum numero a prorectore tunc excellent. Stahlio[3] anno 1711. gratis inscriptus studia sua academica ad ductum venerandae facultatis ordinis scil. theologici benedicente Deo prosecutus est. Mensae vero ordinariae beneficio viri summe reverendi professoris Franckii praeceptoris ac potius in Christo venerandi die 18. Novembris anno 1711. admotus est. Divino Numini, clementissimoque patri, qui plus quam summe benignus est, pro tantis beneficiis indigno mihi exhibitis sint laudes aeternae. Amen.

Die 8. Febr. 1712.

AFrSt/H D 11b:412-413. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Schmiedel (+1709) ev. konrektor, kántor és orgonista Győrött: Erfurtban jogot hallgatott, humanista műveltségéről Ján Rezik Gymnasiologiája is megemlékezik (II.13.22).

2. Samuel Musser (Mocsor, Mocser, Muesser, Muiszer, +1715) ev. tanár és lelkész: kőszegi születésű, 1694-től Jénában tanult, 1707-1713. pozsonyi rektor, 1713-1715. nemescsói német lelkész. Német verse: RMK III. 3879.

3. Georg Ernst Stahl (1660-1734) iskolateremtő hallei orvosprofesszor (1694-1716), az animizmusnak nevezett természettudományos rendszer kidolgozója: ADB 35,780-786.

18 Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak

Halle, 1712. február 15.

Betegségét szegénység is súlyosbítja, csupán az ő segítségére számíthat. Kéri, hogy maradhasson még a kórházban, ahol használnak neki [Heinrich] Henrici doktor orvosságai.

Iesum,
in cuius cruce nostra unice posita est gloria!

Vir summe reverende, Fautor et in Iesu aeternum honorande Pater!

Pudore perfundi mihi videor, cum beneficiorum magnitudinem, quam immeritus ex amore atque favore Tuo paterno a longa temporis periodo percipio, considerem, licet erubescam, tamen incommoditas vitae, qua pridem (ut notum est) premor, superat omnem, quam adhibere humanitas iubet verecundiam. Ego adversam corporis dispositionem, quam ex iusto Dei iudicio ferre debeo, brevi in meliorem fore sperabam, sed cum non hominum, verum Dei esse affectum erigere et priori sua donare sanitate, hinc decet, sub paterna sua visitatione in patiencia [!] me quoque ad manus eius auxiliatrices ulterius adhuc expectare. Cum vero tanta hinc infirmitati accedat paupertas, ut extra beneficium Tuum summe paternum vivere aut persistere haud liceat. Filiali igitur demissione Tuam V.S.R. Dignitatem oro atque enixe peto, ut adhuc per aliquot temporis spatium hic in nosocomio, si fieri potest, mihi degere concedatur, ut sic medicaminibus D. Henriczi[1] (qui ad instantiam auditorum suorum, mihi vero popularium administrare pollicitus) in dieta bona eo melius uti liceret. Ego vero pro hoc et aliis in me miserum collatis beneficiis (cum imparem me haec referenda agnoscam) Deum omnium rerum ditissimum, ut dicitur, remuneratorem orare non desinam, ut Tuam V.S.R. Dignitatem in sui sanctissimi nominis gloriam ecclesiae commodum et omnium afflictorum solatium et auxilium diutissime servet atque prosperet.

Vestrae summe reverendae Dignitatis

subiectissimus

Martinus Wásonyi Ungarus m.p.

Die 15. Febr. 1712.

SBPK-FN Kapsel 27. 25:567-568. Autográf.

JEGYZETEK

1. Valószínűleg Heinrich Henrici „Merseburgensis", aki 1697-ben doktorált Halléban, s ugyanott kezdett praktizálni.

19 Bárány György és Domokos Sámuel[1] körlevele a patrónusokhoz

[Nagyvázsony-Győr, 1714 körül]

A császári privilégium birtokában iskolát szeretnének emelni a Balaton vidékének épülésére, s ahogy Pál apostol a jeruzsálemi gyülekezet támogatására buzdította a többi egyházat, úgy kérik ők is a pat-

rónusok segítségét. Sorok János, Torkos András és Vázsonyi Márton mindenki figyelmébe ajánlja ezt a szándékot.

Admodum reverendi, spectabiles, perillustri ac nobilissimi, amplissimi, consultissimi, prudentes et circumspecti, omnium item ordinum honoratissimi Domini, Domini Patroni et Fautores singulari nobis devotionis et observantiae cultu prosequendi!

Quod magnus ille gentium apostolus nimium exhaustam matrem ecclesiam Hierosolymitanam tanto studio et labore curavit, ut reliquas ecclesias in eius praesidium et auxilium provocaret atque sollicitaret, quin ipse stipem collectam, si operae pretium fuerit, deferendi provinciam subire velle paratus esset: praemonuit me gravissimi huius apostoli exemplum, cunctantem exstimulavit, trepidantem animavit, ut ipse ego afflictae nostrae, bello, peste sevissime grassante et incendiorum flammis ruinatae, desolatae et solo aequatae, calamitatumve variarum procellis enervatae ecclesiae necessitatem in me susciperem. Urget sanctissimus promovendae salutis ecclesiae ardor, urget memoria pristini status eiusdem florentioris, a quo nostra haec collapsa taliter, ut ex se resurgat nunquam. Studium imprimis manutendae [!] et fidelius curandae huius ecclesiolae porro addit privilegium suae sacrae Caesareae ac Regiae Maiestatis[2] clementer eidem collatum, quo unica fere haec in acie bellorum Domini constituta, in sui defensum bene stipata gaudet ac subsistit.

Imprimis vero educendae apud nos primaria iuventutis scholasticae ratio nos sollicitos esse iubet, de seminario videlicet inter nos qualicunque erigendo, quo hic cis et ultra lacum Balaton districtus circumquaque regio destituta patet, cum aliunde constaret scholas bene constitutas esse basin, esse salutem ecclesiae et reipublicae, quae quoniam ubivis locorum apud nos demolitae alibique rarissimae, non mirum omnino aedificium ipsum sensim divinis fontibus praeclusis, non mirum itidem rivulos deficere. Hae et aliae gravissimae rationes commoverunt nos, ut posthabitis etiamnum modernorum temporum vicissitudinibus fores Vestras, o Patroni liberalissimi! tremulis manibus pulsaremus. Miseremini calcatae Sionis et pulverum eius[3] nobisque saltem ingenuum animum sanctumque propositum Vestra munificentia probetis. Vestram charitatem compensabit is, cuius sponsam veluti dote ornatis et investitis. Nos pariter votis et fundendis ad Deum supplicationibus pro gratia spiritus contendimus, ut salute et incolumitate omnium Vestrum exhilaremur in aevum.

Praetitulatarum Dominationum Vestrarum magnique nominis Vestri

ad quaevis pietatis et humanitatis officia devinctissimi

Georgius Bárány eiusdem loci Vásoniensis ecclesiae evang. VDM
[*L.S.*]
Samuel Domokos praememoratae ecclesiae procurator ac caetera pariter commembra eiusdem auditores per universum omnes m.p. [*L.S.*]

Supplicem hunc libellum commendat omnibus piis

Iohannes Sorok[4] ecclesiae Iaurini. evang. inspector
[*L.S.*]

Reverendi domini Georgii Bárány, ecclesiae Aug. Conf. in Wásony pastoris sacram intentionem piis mentibus ac iuxta praeattactam Aug. Conf. fidelibus Christi universis ex pio zèlo ea, qua par est, devotione commendat

Andreas Torkosius ecclesiae Aug. Conf. apud Iaurinenses
VDM
[*L.S.*]

Sanctissima isthaec ecclesiae Wásoniensis molimina et pios conatus omnibus Deum vere diligentibus impense commendat ampliusque precibus contendit humillimis, ut piam hanc causam suam esse patiantur, quibus salus ecclesiae et reipublicae curae cordique est,

Martinus Wasonyi p.t. scholae Iaur. rector et diaconus
[*L.S.*]

SEL 1383:51-52. nr. 41. Eredeti, a levél Domokos Sámuel kézírása, az aláírások autográfok.

JEGYZETEK

1. Domokos Sámuel nagyvázsonyi földbirtokos, a gyülekezet prokurátora, később Bárány István apósa.
2. III. (VI.) Károly (1685-1740) német-római császár, magyar király (1711-1740): NDB 11,211-218.
3. Zsolt 102,14-15.
4. Sorok János: Győr vármegyei esküdt, a győri ev. gyülekezet felügyelője.

20 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1714. július 20.

Legidősebb fia, Justus János betöltötte a 14. évet és kijárta a 7., azaz szintaxista osztályt. Jobb tanulmányi lehetőségeket nem tud számára másutt elképzelni, mint a hallei árvaházban. Kéri felvételét, ha nem is az ingyenesek, hanem az alacsony tandíjat fizetők közé. – III. Károly a minap tette közzé, hogy békétlenséggel vádolták be nála a protestáns lelkészeket. Nekik viszont a következő országgyűlésig kell várniuk panaszaikkal.

Gnade und friede, heyl und segen von Gott!
Hoch ehrwürdiger, in Gott andächtiger Herr!

Daß ich so langer zeit meiner schuldigkeit nicht nachkommen undt durch gebührendes schreiben Dero güthige hände zu unterlassen, erkenne mich einer billigen straffe schuldig. Auch soll mir im geringsten nicht zu wieder, wohl aber alß ein balsam auff meinem haubte seyn, wen ich von den gerechten freindtlich gestraffet werde. In dessen lobe der gewissen hoffnung E. Hoch Ehrwürden die längst mir zugewendete wohlgewogenheit werde nicht gäntzlich auff seiten gesetzet haben, noch die threu lieb erkalten lassen, die Sie gegen mir schir allzu sehr spüren lassen. Und nebst solcher hoffnung versichere mich, Ihro H.E.W. werden den inhalt dieses meines geringfügigen schreibens in eine güttige consideration nehmen. Massen der heilige Gott unter andern wohlthaten mich auch mit kindern von güter art gesegnet, unter denen der ältest[1] albereit daß 14. jahr zurückgeleget und nach unserer schulen ordnung albereit die 7te schul oder syntaxin absolviret. Wen ich nun gesonnen bin, ihm weiter zur ehre Gottes anzuwenden und in nöthigen sprachen auch disciplinen ihme instruiren zu lassen, alß habe bey mir befinden, ich könte seinen studien nicht besser consuliren, alß wen ich ihn nacher Halle in das weit berühmte weisen hauß könte auffheben lassen, nicht zwar in der meinung, daß er daselbst gäntzlich umsonst solte außgehalten werden, sondern doch ohne große unkosten (welche ich vielleicht nicht ertragen könte) unter gute information und auffsichte möchte behalten werden. Demnach gelanget mein demüthiges bitten, Ihro Hoch Ehrwürden belieben so güthig seyn undt gegen meinen sohn die vätterliche wohlgewogenheit erweisen, undt ihme in dem durch Dero sorgfältigkeit auffgerichtetem so genantem wäisen hauße eine stelle zu erlauben, nicht unter den gratuitis, doch aber unter denen, die nebst den gratuitis auff geringe unkosten die unterhaltung und nöthige information genüssen können. Den ob ich schon meinem kinde allenthalben mit vätterlicher liebe zu begegnen schuldig bin, so kan ich doch ihme das alles nicht subministriren, waß ich wolte und solte. Allermassen wir arme Ungern führen unser ministerium in einem lande, das mit allerhand lasten beschweret, schir gäntzlich enerviren und in so einen beträngten zustand versetzet, daß man schir nicht beschreiben kan. Vornehmlich aber werden an dem exercitio religionis anjetzo so hart angefochten, daß ich wohl schreiben kan: wen uns der Herr Zebaoth nicht ein weniges liesse überbleiben, so wären wir wie Sodom, gleich wie Gomorra.

Unlängst haben ihro Käyserliche Majestät ein manifestum durch gantz Ungern ergehen lassen und dardurch publiciret, wie wir evangelische und reformirte geistlichen durch glaub würdige personen angeklagt werden, wie daß wir allerhand neuerungen und unruh anrichten, denen catholischen allerhand molestationes verursachen, denen plebanis ihre proventus heimlicher weiß entwenden, undt so forth, auch hirmit unß evangelischen und reformirten ernste betrohung angekündiget. In fall aber daß wir sollen waß zu klagen haben, das alles soll auff den künfftigen landtag behalten werden. Undt der gestalt sind wir gleichsam in dem netz, nur daß noch über unß nicht gäntzlich zu sammen gezogen ist.

Doch ehe ich beschliesse, bitte nochmahlß gantz demüthig, Ihro H. Ehrwürden wollen die vor einiger zeit gegen mich gefaste liebe nicht auß lassen lassen, auch die wegen meines sohnes erlassne bitte mit vätterlichem wohlmeinem annehmen und mit nächsten einer erwünschter antwort würdigen. Wie ich auch in gewisser hoffnung dessen verbleibe

Ihro Hoch Ehrwürden

zum gebet und liebe, auch willigem kindlichem gehorsam allezeit bereit williger

Andreas Torkosius evang. pfarrer m.p.

Raab den 20. Iulii anno 1714.

[*Külzeten:*] Viro reverendissimo amplissimoque Domino Augusto Hermanno Franckio, sacrosanctae theologiae Professori publico et in Glauka ad Halam Pastori meritissimo, Domino mihi observantissimo
Halae

SBPK-FN Kapsel 27. 23:431-432. Autográf.

JEGYZETEK

1. Torkos Justus János (1699-1770) orvos: ÚMIL 3,2111-2112. Előbb a hallei árvaházi iskolában (1714-1718), majd ugyanott az orvoskaron (1721-1724) tanult. Vö. Kaiser – Krosch II. 1964. 374-380.

21 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1714. augusztus 20.

A klérus soha nem látott dühvel támad rájuk. A közelgő országgyűlésen kimondják fölöttük a végső szót, ennek befolyásolására nincs pénzük. A szászországi és brandenburgi rendek segítségéért folyamodnak, ebben az ügyben tanácsát kéri. – Fia rövidesen indul Halléba, nem kíván számára az árvaházban ingyenes helyet, csupán jutányos ellátást és oktatást: jövedelméből nem futja többre.

Gratia et pax a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo!

Reverendissime Domine, Pater in Christo amantissime!

In Tuam bonitatem pristina fiducia ductus secundas iam literas paternis manibus Tuis exhibendas procuravi, quarum nervus, ne memoriam filii Tui oblivio quaedam ex animo Tuo deleat.[1] Etsi enim casus oblivionis merito omne crimen mihi soli imputare posset; tamen vel ideo iteratis literis annitor, hanc ut culpam ac reatum evadere queam. Ceterum filialis obligatio iubet, de rebus nostris ac ecclesiarum nostrarum miserabili facie aliquid perscribam. Etenim clerus ac sacrificulorum turba vix unquam ab exordio lucis evangelicae tam vehementer tam veneficas telas [!] vibravit, atque hoc tempore. Tanta nunc cleri licentia, tantus sacerdotalis libertatis abusus, ut quicquid in nos moliri velint, licent. Primores consilia ineant, manus iniiciunt, oratoria scholasque claudunt,

nostrum alios a ministeriali cultu arcent, alios sede movent, alios bonis suis exuunt, alios vinctos incarcerant, imo et eorum lurcones victoriam a nobis reportant. Paucis, quasi purgamenta mundi facti sumus, omnium quisquiliae usque nunc. Equidem Caesarea Maiestas clementissimo diplomate per omnes regni comitatus publicato pro nobis dixit. Verum diplomatis verba contra mentem sacrissimae Maiestatis detorsa novas frameas subministrarunt. Nos nos m. contra nitimur τῇ μαχαίρᾳ τοῦ πνεύματος (τὰ γὰρ ὅπλα τῆς στρατείας ὑμῶν οὐ σαρκικά)[2] fusis ad sidera ardentibus precibus, constanti patientia, invicta fide, nec non crebrioribus supplicationibus sacrissimae Caesareae Maiestati exhibendis. Iam rerum cardo in eo vertitur, ut instantibus comitiis ultima de nobis dicatur sententia. Hinc cruciamur animi inter spem et metum volutati [!], quippe quis rerum nostrarum finis futurus, breve tempus docebit. Interim politici nostri, et qui sunt legum rerumque Hungaricarum periti, de nummis sunt solliciti. Pecunia enim nervus rerum est. Et monetarum faciei incussis armatis saepe victores vincuntur. At imprimis partes Hungariae inferiores, in quibus nos degimus, in tam miserabilem statum redactae, ut vel in splendidissimis non nisi dolorosa paupertas appareat. Igitur ignari, unde pro negotio rei sufficientes sumtus contrahantur, cogitarunt aliqui supplicatoriis opem statuum in Saxonia et Brandenburgia evangelicorum implorandam. Te autem, summe Vir, prae aliis omnibus afflictarum ecclesiarum nostrarum nomine supplex rogo, pro necessitate sanctorum colligendis in elemosinis per regna praememorata nobis dux, consul et autor esse velis. Cui enim vel quorsum supplicatoriae mittendae, nobis alienigenis non constat.

Sed veniam dabis, Vir summe reverende, quod incitatus ea obligatione, qua me Tuo honori Tuaeque existimationi consecravi, id a Te petam, ut filiolo meo ob pietatis sacrarum literarum culturam in orphanotropheum Vestrum brevi emittendo patronus et pater esse digneris. Non est ea postulati mei ratio, ac si puer Tuae benignitati commendatus in eorum numerum collocetur, qui prorsus gratuito aluntur, sed ut iis annumeretur saltem, qui brevioribus sumtibus et vitam et studia agunt. Nec mireris id a me desiderari, scilicet a ministro Dei, cui in amplissima civitate grex pusillus, isque externis beneficiis plerumque exutus, commissus est. Nobis miserrimis inter Hungaros (alia ratio Germanorum) verbi divini ministris, arbitror, nobis solis dictum est illud Pauli: ἔχοντας δὲ διατροφὰς καὶ σκεπάσματα τούτοις ἀρκεσθησόμεθα[3]. Verum de Tua in me meosque bonitate ac paterno affecto dubito nullus. Proinde manum de tabula tollo. Vale!

Reverendissimae Dignitatis Tuae

usque ad cineres cultor obsequiosissimus

Andreas Torkosius in ecclesia Aug. Conf. VDM

Dabam Iaurinii die 20. Aug. anno 1714.

[*Külzeten:*] Viro summe reverendo amplissimoque Domino Augusto Hermanno Francke, in illustri Academia Fridericiana sacrosanctae theologiae Professori ordinario, nec non celeberrimo ecclesiae Glaucensis Pastori primario ibique animarum Custodi vigilantissimo, Patrono honoratissimo ac in Christo Patri amantissimo
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:433: Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. 20.
2. Ef 6,17; 2Kor 10,4.
3. 1Tim 6,8.

22 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1714. szeptember 8.

15 éves fiát, Justus Jánost küldi hozzá. Nem kíván számára ingyenes helyet, csupán olcsó ellátást és oktatást. A fiú orvosnak készül, ő inkább kereskedőnek szánja. A jövő majd megmutatja készségeit.

Iaur. die 8. Sept. anno 1714.

Gratia et pax a Deo!

Summe reverende Domine!

Ea mihi fiducia est in bonitatem Tuam, ut sine ulteriori consultatione filium[1] non dum 15 annorum paternae benignitati Tuae sistam, obnixe rogans, in eorum numerum suscipere digneris, qui veluti ab uberibus beneficentiae paternique Tui amoris pendent. Scilicet adiicias eis, qui a primis ruderibus admirando in orphano-tropheo Vestro aluntur, ac in artibus liberis educantur. Non equidem is mihi sensus, ut puer gratuitis mensis fruatur, sed ut sit unus eorum, qui levioribus sumtibus et viliori pretio et vitam et studia scholastica agere possunt. Equidem bene mihi constat varios ordines alumnorum orphanotrophei esse, cui autem puer inserendus, Tuo patrocinio Tuaeque paternae dispositioni committo, modo parcatur sumtibus, quibus forsan a me satisfieri non posset. Quod si feceris (nec dubito, quin facias), ita me Tibi devinces, ut quoad vixero, Dei praeprimis, ac tandem Tuus esse non desinam. Pueriles profectus quod attinet, facile experietur fidus praeceptor, cuius dexteritati paterna Tua manus puerum committet. Denique an puer ad literas natus? et quibus studiis sit aptus? docebunt futuri profectus. Ipse puer medicinae culturam habet in proposito, ego mallem alia studia, vel etiam absolutis trivialibus semet in illustri quadam Germaniae civitate honesto cuidam quaestori submitteret, ac in se assumtis tirociniis annis mercatoriae arti studeret. Sed Deo committo futura, qui praesentibus auspicium fecit. Vale!

Summe reverendae Dignitatis Tuae

subiectissimus cliens

Andreas Torkosius VDM

[*Külzeten:*] Viro summe reverendo, amplissimo atque clarissimo Domino Augusto Hermanno Franckio, sacrosanctae theologiae Professori ordinario, ecclesiae Glaucensis Pastori vigilantissimo, Domino Fautori colendissimo
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:435. Autográf.

JEGYZETEK

1. A levél átadója feltehetőleg maga Torkos Justus János volt.

23 Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak

Győr, 1714. szeptember 10.

Hosszú hallgatásának nem a feledékenység, hanem az őket érő csapások voltak az okai. Oda vannak a templomok és az iskolák, börtönbe jutnak a lelkészek. Győrött még van szabad vallásgyakorlat, az országgyűlésen múlik, hogy meddig. – Diákja, Tatay István Halléba készül, kéri, hogy támogassa őt lelkészi pályára való készülésében. – Néhány példányt kér a Möglichkeit der wahren Bekehrung zu Gott c. könyvéből vagy más újdonságokból.

Iaurini 10. Septembris 1714.

Gratia et pax a Christo Salvatore nostro!

Vir summe reverende, Fautor et Pater in Christo aeternum venerande!

Magna pudoris imago oberrat, fateor, in animo meo, quod ad Te Virum summe reverendum a longa temporum serie nihil litterarum exarare potui, ast tanti silentii nulla ingratitudo vel oblivio, verum invidia temporis, ut et rerum praesentissimarum acerba calamitas causa, quae tantopere in miseram gentem nostram effusa, ut (nisi de superis ferantur suppetiae) ultima subire signa temporis praesentis demonstrant, omnibus exhauritus [!], fame, ob annonae caritatem, ut et totius exercitus Caesariani sustentationem mox conficitur miserum regnum. Persequitur religio, templa occupantur, demoliuntur, scholae interdicuntur, ministri V.D. capiuntur et vinculis iniiciuntur. O nos miseros et infelices! Sed tamen felices in Salvatore Iesu! Hic quidem Iaurini misericordia et potentia summi Numinis, quamvis inter rabiem et furorem adversariorum, tamen non turbati exercitium religionis adhuc tenemus, quamdiu? Comitia regni proxime celebranda demonstrabunt. Est igitur (cum tanta rabie diabolus saeviat), ut omnes pietatis ac sacrarum literarum studiosi, qui salutem gemebundae ecclesiae Christi sincere desiderant, una nobiscum divinum Numen ad coercendum et profligandum infernalem hostem indefessis

invocent precibus, nam certe nullae vires, nulli defensores, nullum auxilium praeter Dominum.

Ceterum horum exhibitur Stephanus Tatai,[1] cum ad celeberrimas Germaniae universitates uberioris animi culturae gratia, imprimis Halam in animo sibi petere proposuisset, pietati duxi, ut eundem sumtibus destitutum gratiae et favori Tuo eo, quo possim, commendarem animo, quare submisse peto, hunc, qui cum discrimine vitae et effusione sanguinis futuro tempore ecclesiae Christi inservire sibi constituit, eo, quo semper in gentem nostram ferebaris, animo et auxilio hunc quoque promovere atque charitate, favore minime desinas, ut sic eo uberior et maturior ab ipso in ecclesiam Christi redundare possit fructus. His Te, Vir summe reverende, divinae protectioni et defensioni commendans maneo

Tui praeclari nominis

semper studiosissimus cultor

Martinus Wasonyi scholae evangelicae p. rector et diaconus

S. P. Cum multi legerent tractatum Von der möglichkeit der wahren bekerung zu Gott,[2] desiderio eius ducti me rogarent, ut aliquot exempla curarem transferri, quare submisse Vestram summe reverendam Dignitatem rogo, quod si adhuc supersunt aliqua, vel alia neo edita brevissima scripta [...]

SBPK-FN Kapsel 27. 25:566, 569-570. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ifj. kistatai Tatay István (1693-1747) ev. lelkész: apja téti lelkész, Eperjesen, Sopronban és (1714-től) Halléban tanult, 1717-ben beírta nevét Heinrich Milde Bibliájába (vö. Mietzschke 25-26), hazatérve Győrött volt 3 évig konrektor, 1723-tól györkönyi lelkész, 1743-tól Tolna megyei alesperes. Ordinációjakor Daniel Krmann előtt hallgatott hallei tanulmányairól. Vö. EOL G III. 44(53).

2. A.H. Francke: *Kurtzer Unterricht von der Möglichkeit der wahren Bekehrung zu Gott und des thätigen Christenthums in Schriftmäßiger Beantwortung der gar gemeinen, aber nichtigen Ausflucht.* Halle, 1710[2]. 1728[6].

24 August Hermann Francke Torkos Andrásnak

Halle, 1714. október 13.

Torkos Justus János tegnap érkezett hozzá [Tatay Istvánnal]. Ingyenes oktatást ugyan nem tud számára biztosítani, de rendkívüli menzát igen. Wagner György fél ugyanis, hogy Torkos András nem tud évente 26 tallért fizetni az ellátásért. – Milyen a helyzet Magyarországon? Választ vár legutóbbi levelére, mert csak így tud segélyt szerezni.

Ad Dom. Torkos Pastorem eccl. Rabae

Vir plurimum reverende, Frater in Domino dilectissime!

Advertavit heri ad nos filius Tuus una cum duobus iuvenibus, qui eum in itinere comitati sunt ad studium theologicum in academica nostra incubituri.[1] Et intellexi quidem e litteris Tuis non eo Te animo filium huc misisse, ut gratis apud nos educaretur. Nihilo minus tamen non gratuitam modo informationem, sed victum etiam ad orphanotrophei mensam, quae dicitur extraordinaria, ultro concessi. Metuit enim Wagnerus noster, nec forte immerito, ne sumtus Tibi sint insuperabiles hac rerum Vestrarum facie, si pro victu viginti sex per annum imperiales, ut aliis, qui extra orphanotropheum tenuissime vivunt, solvendi Tibi essent. Quod si vero mea forte intempestiva fuerit liberalitas, facile acceptis abs Te litteris cognitaque mente Tua rem aliter instituam. Hoc de me Tibi certissime persuadeas nihil futurum mihi gratius, quam si in filio Tuo Tibi potuero inservire et nogotium [!] hoc omne ex voto Tuo successerit.

Quod super est, expecto, ut ad novissimas meas respondeas, et quae sit rerum Vestrarum conditio, ita mihi enarres, ut si opus fuerit, mea intercessione subsidium aliquod Vobis impetrare possim, licet grandia polliceri minime sustineam. Te autem Dominus Iesus spiritu suo confortet corroboretque, ut et ipse fidelem eius servum Te praestes, et aliis masculae fidei luculentum praebeas exemplum.

Vale et ame Tuum

Augustum Hermannum Franckium

Halae Saxonum die 13. Oct. 1714.

AFrSt/H D 42:994-996. Autográf.

JEGYZETEK

1. Az egyik útitárs Tatay István volt, aki 1714. október 15-én iratkozott be az egyetemre, a másik talán Jacob Eisenbleser Lőcséről, bár ő csak november 14-én szerepel a matrikulában. Tatayhoz hasonlóan Eisenbleser is beírta a nevét Heinrich Milde egyik Bibliájába (Rösel 6.).

25 August Hermann Francke Vázsonyi Mártonnak

Halle, 1714. október 13.

Együttérzéssel olvasta beszámolóját. Tatay Istvánnak és kísérőjének ereje szerint segítségére lesz. A legújabb könyvekből alkalomadtán küld.

Clarissime et honoratissime Domine Rector!

Non sine sensu gaudii litteras Tuas legi.[1] Effecit hoc meus erga Te amor, quo Te praesentem complexus, absentem huc usque prosecutus sum. Alioquin non nego tristius epistolae Tuae argumentum mihi quoque tristitiam attulisse. Quis enim non doleret? Ecclesiam Hungariae inferioris multis iam adfligi et graviorem ei tempestatem, nisi Deus avertat, imminere. Interim haec non fiunt sine Numine, cuius mos est hoc modo aream suam purgare.[2] Urbem Vestram adhuc tum malis exemtam esse laetor sane. Verum si ad Vos quoque perversus zelus adversantium pertinget, qui se hoc pacto cultum Deo praestare autumant, rogo Termaximum, ut ea Spiritus Sancti mensura Te impertiat, qua et sustinere omnem impetum et superare adflictiones omnes et veritatem tueri et aliis omnibus praelucere exemplo fidei et constantiae possis. Ceterum ei, quem mihi commendasti, illique, quem comitem ad nos habuit,[3] lubens pro virili inserviam. Libellos, quos hic novissimos edidimus, quam primum mihi nascetur occasio, ut satisfaciam desiderio Tuo, transmittam. Vale et sic rem Domini age, ut cui parum temporis ad operandum supersit.

Tuus

Augustus Hermannus Francke

Halae die 13. Oct. 1714.

AFrSt/H D 42:997-998. Fogalmazvány.

JEGYZETEK

1. Ld. **23.**
2. Mt 3,12.
3. Ld. **24.**

26 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1714. október 19.

Két levelét későn kapta meg. Bárcsak a Dunántúlon is olyan helyzet volna, amilyenről a felső-magyarországi diák számolt be Franckénak. A múlt hónapban azonban a Sopron megyei szolgabíró egyetlen nap három templomot foglalt el, s három lelkészt juttatott koldusbotra. A pozsonyi országgyűlésen az evangélikus patrónusok ki sem nyitják a szájukat. Rajtuk már csak a császári kegy segíthet. – Leveleiben helytelenítette, hogy a vallás ügyét Magyarországon kenőpénzzel igyekeznek előmozdítani. Ez azonban elkerülhetetlen: a győri gyülekezet is több mint 1000 forintot költött már nyugalma érdekében. Az üldöztetésben viszont már annyira kimerültek, hogy külföldi támogatást

kell keresniük. Legyen hát segítségére az elűzött lelkészeknek, s bebörtönzött társaiknak. – Köszöni a fiának, Justus Jánosnak nyújtott jótéteményeket. A tandíjat meg fogja fizetni. Levelét aláírja Vázsonyi Márton, továbbítja Johann Rudolph Eisenreich.

A/Ω

Gratia et pax a Domino!

Summum reverende Domine, in Christo Pater honoratissime!

Binas Tuas eiusdem argumenti literas iusto tardius accepi.[1] Inde veniam dabis responso huc usque dilato. Intellexi autem, quali in nos filios afflictionis sis affectu, ut cum dolore legeris ea, quae de rerum nostrarum tristissima sorte nuper transcripsi.[2] Saltem quod quidam ex superiori Hungaria studiosus[3] meliora recensendo dolorem Tuum levarit. O utinam literae meae mendaces, utinam falsitatis accusari ac convinci possent, o quam libenter paterer confusionem et gratularer mihi, quod in causa piis evangelicis tam lacrymosa sum mendax adinventus. Equidem quae coeli serenitas et quod bonae fortunae sydus superiori Hungariae illuxit, forsan ideo non percepimus, quod nos eadem sors maneat, quae olim Israelitas in Aegypto, qui ex duplicatis lateribus afflicti, quicquid dixerit Moses, nec audire volebant. Profecto vel sub fine praeteriti mensis in comitatu Soproniensi iudex nobilium Caesareae Maiestatis peculiari mandato instructus tres uno die ecclesias armata manu invasit, oratoria seu templa ense ac ferro vastavit, sacrificulos violenta manu instellavit [!], nostros autem, qui iisdem ecclesiis praefuere pastores, adiunctis gregariis vico eduxit ac tandem omnibus omnino possessionibus ac supellectilibus exutos uno baculo cum familia dimisit.[4] Hinc miserrimi exules incertis sedibus vagantur, et dum vel bolo panis careant, piorum elemosynis aluntur. Accedit, quod actu stantibus Posonii comitiis Augustanae Confessionis patroni pro emendatione rerum nostrarum vix quicquam proferre audeant, et nisi sacrissima Caesarea Maiestas ex innata clementia sua vulneribus medeatur nostris et, quod maximum, nisi Iehovah nobis respondeat in die angustiae et mittat auxilium e sanctuario et ex Zione sustentet nos, dicere ausim: actum est de nobis. Tantus enim furor gregis pontificalis, ut nihil ipsi abonimabilius esse possit, quam Lutheranus. Hunc delere, exstirpere, avertere, evertere pro cultu divino habetur.

Sed ad alia. Scripsi in ultimis meis:[5] his plerumque in comitiis magnos requiri sumtus ad promovendam religionis nostrae causam. Haec aegre fers, Vir plurimum reverende, et indignaris, quod argento res sacras promovere studeamus. ὅπλα σαρκικὰ[6] apellas. Verum hanc indignationem exinde natam reor, quod fideles in ecclesiis florentibus nati ac educati practice experti non sunt illud Pauli: Ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραί εἰσι[7]. Nec illud Christi pro merito investigarunt: ποιήσατε ἑαυτοῖς φίλους ἐκ τοῦ μαμονᾶ τῆς ἀδικίας[8]. Multi enim ad erogandas tantum elemosynas restinguunt, cum longe latior sit sensus: nempe etiam nullis parcendum sumtibus, modo sit pax religioni ac libertas exercendi cultus divini. His quippe mediis in aeterna tabernacula recipimur. Sane fateor post preces ad Deum fusas, vel ecclesia Iaurinensis, Christi pusillus grex et pauper ab aliquot annorum serie ultra mille florenos sumtus fecit, dona obtulit ac iis, penes quos stat rerum summa, munera praestitit. Ita enim testari debuimus ὅτι ἡγούμεθα πάντα ζημίαν εἶναι διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ κυρίου

ἡμῶν, καὶ ἡγούμεθα σκύβαλα εἶναι, ἵνα Χριστὸν κερδήσωμεν". Imo non tantum bona, sed et vitam ponere prompti ac parati adesse debemus, ut beneficiorum τοῦ Χριστοῦ participes evadamus. Interim diffiteri nequeo per tot rerum discrimina, per tot extorsiones, per tot tentationum casus iam plerosque enervari, exhauriri, ut ferme extremitas adurgeat exterorum patrocinium quaerere. Et hoc est, Vir plurimum reverende, quod proximis antea literis Tibi significandum duxi. Neque non summa cum animi recreatione legi oblatam in literis benevolentiam Tuam. Deo enim nobis Temet offers, ut pauperum ac afflictorum pro Christo exulum curam plusquam paterno affectui Tuo commendatam velis. Adesto igitur, Vir plurimum reverende, adesto, inquam, et hos bonis omnibus cunctisque vivendi mediis exutos, exspoliatos, depravatos Christi ministros, quorum supra mentio facta, piis mentibus commendare dignaris, sunt equidem et alii multi, quibus eadem vel sors longe deterior est, utpote sunt, qui vinculis et catenis ligati carceribus sunt iniecti (horum tres civilis conditionis, unus verbi divini minister[10]), qui omnes fiduciam in Deum collocantes spe de bonis fautoribus facta sua damna levant. His succurrere ac in huiusce modi elemosynas facere quid aliud est, quam Christum esurientem pascere, nudum vestire, captivum visitare.[11]

Quod superest, decenti cum gratiarum actione legi oblatam in filium meum paternae Tuae benevolentiae commendatam benignitatem,[12] utpote quem dignatus es in eorum recipere numerum, qui in illustri illo orphanotropheo Vestro levioribus sumtibus intertenentur, imo non tantum recipere, sed et mensa gratuita donare. Deus Tibi, Vir plurimum reverende, ac aliis aeque bene faventibus hoc benevolentiae genus aeterna benedictione retribuat. Didactrum, cuius mentionem facis, quod etiam in commodum orphanotrophei cedere solet, ex iusta obligatione lubens praestare intendam, et quousque Deus hanc pauperem vitam conservaturus, omnis boni auctorem ac conservatorem adorabo, ut Te collegasque Tuos, salutiferae christianitatis patronos diu salvos ac incolumes, orphanotropheum autem Vestrum perpetua in integritate conservet, stabiliat, roboret, augeat. Vale!

Plurimum reverendae Dignitatis Tuae

sincerus cultor et clyens humillimus

Andr. Torkos. VDM

Subscribit his Martinus Wásonyi scholae evangelicae rector

Iaurinii die 19. Octobr. anno 1714.

[*Külzeten:*] Viro summe reverendo ac amplissimo Domino Augusto Hermanno Francke, sacrosanctae theologiae ac orientalium linguarum Professori ordinario, Domino Fautori honoratissimo
Halae Saxonum

Ihro Edl. Herr Eysenreich wird dienstfreindtlich ersuchet dieses mit nächster gelegenheit zu befördern etc. etc.

AFrSt/H D 42:1021-1024. Autográf.

JEGYZETEK

1. A két levél közül csak a másodikat ismerjük: **24.**
2. Ld. **21.**
3. Talán Johannes Jony iglói diák, aki 1714-től volt informátor a hallei árvaházban, s 1716-ban iratkozott be a jénai egyetemre; a későbbi jogtudós (+1755k): Szinnyei 5,620-622
4. A három lelkész: Büki Ferenc, Nigrini János, Szollár Tamás (ld. **27, 28, 31**).
5. Ld. **21.**
6. 2Kor 10,4.
7. Ef 5,16.
8. Lk 16,9.
9. Fil 3,8.
10. Járfás András (ld. **27, 28, 31**).
11. Mt 25,35-36.
12. Ld. **24.**

27 Károlyi István[1] August Hermann Franckénak

Kispéc, 1714. október 20.

Szívesen mellékelné gyülekezeteik képét, ha igaz az, hogy Felső-Magyarország egyházai békében élnek, mivel lelkészeik koldulással tartják fenn életüket. Sorsuk azonban nem jobb, mint a zsidóké Egyiptomban: egy lelkész és két világi szenved éppen fogságot, s két tanító egyéb hányattatást. Az elmúlt hónapban egy nap alatt három templomot vettek el fegyverrel, lelkészeiket mindenükből kifosztva űzték el, s ezek a mai napig bújdosnak. A legtöbb helyen betiltották az istentiszteletet, a papok magánemberként tengődnek. Még az utcagyerekek is fenyegetik és kicsúfolják őket. Torkos András bővebb beszámolójának is adjon hitelt! – Joachim Justus Breithauptot üdvözli.

Dabam Kispécz 20. Octob. 1714.

Gratia a Deo Patre!

Plurimum reverende, amplissime Domine, Pater in Christo Iesu multum venerande!

Tristissimam faciem ecclesiarum nostrarum lubens inderem, si quis vivis coloribus depingeret, si ita est, quod superioris Hungariae ecclesiae pacata fruantur sorte, quare pastores eiusdem partis sese mendicationibus et suffragiis alienis sustentent. Ah utinam! bonus ille studiosus nos omnes mendacii argueret,[2] sed sancte audeo dicere: sors nostra sortem Israelitarum in Aegypto gementium adaequat. Quid opus multis? Nomine Lutherano nihil detestabilius, revera sumus theatrum mundi et angelorum,[3] quotidianae haec testantur afflictiones, unius ecclesiae ministri[4] et secularium duarum personarum captivitas et iactura binorum doctorum. Nam elapso etiam mense una die tres ecclesiae armata manu occupatae, pastores earum omnibus bonis spoliati, in miserrimum sunt exilium abacti, usque in hodiernum etiam latitando partim incertis sedibus et locis vagantur,[5] plerisque in vicis et pagis cultu foevere [!] interdicto ecclesiarum ministri in vita

privata degentes suspirant, ita, ut nihil spei de medela vulnerum nostrorum supersit; nisi Deus ex altis nobis pauperculis mirabiliter (ut cum suis solitus est facere) suppetias ferat. In dies enim persecutio nostra crescit, cum meliora et pacatiora expectaremus, tunc ex improviso deteriora sequuntur. Certe miles et rusticus papalis imo et pueri nobis etiam in plateis transeuntibus minas, carceres, exilium et necem plena bucca clamitant, cultum nostrum evangelicum sibillo, cachinnis excipiunt, officium pastorale derident. Idcirco admodum reverendo domino Torkos statum nostrum exponenti etiam si uberius eundem declaranti[6] fidem adhibendam praesentibus peto. Deus plurimum reverendam ac amplissimam Tuam Dignitatem cum sibi addictis conservet, protegat, cordicitus voveto

plurimum reverendae et amplissimae Tuae Dignitatis

cliens et perpetuus cultor subiectus

Stephanus Károly ecclesiarum afflictissimarum senior indignus

Magnifico domino Breithaupt, praeceptori et patri in Christo [...] millies salutem dico.

[*Külzeten:*] Viro plurimum reverendo amplissimo Domino Augusto Hermanno FRANCKE, sacrosanctae theologiae ac orientalium linguarum Professori publico et ordinario, Domino in Christo multum colendo
Halae Saxonum
per couv.

AFrSt/H D 57:279-280. Autográf.

JEGYZETEK

1. Károlyi István (+1737) ev. lelkész: szül. Szergényben, Pápán, Győrött, Sopronban, Selmecbányán tanult, ifj. Johann Gottfried von Hellenbach mellett volt informátor, elkísérte Lipcsébe (1700), Halléba (1701) és Wittenbergbe (1702), hazatérve Győrött lett rektor, majd másodlelkész (1706), innen Szákra került, 1711-től Kispécen esperes.
2. Ld. **26.**
3. 1Kor 4,9.
4. Járfás András (ld. **31**).
5. Büki Ferenc, Nigrini János, Szollár Tamás (ld. **31**).
6. Ld. **26.**

28 Torkos András és Károlyi István levelének német nyelvű kivonata

Halle, 1714. október

Extract aus zweyen briefen nieder-unrischer [!] prediger vom 19. und 20. October 1714.[1]

Aus E.E. briefen habe mit besonderem trost ersehen, mit was für mitleyden Er gelesen habe, was ich Ihm unlängst von dem betrübten zustande unserer nieder ungrischen evangelisch-lutherischen kirchen berichtet. Wie solches alles nun sich in der wahrheit also verhält, also finde ich mich genöthiget, jener nachricht diese nachfolgende nachzusenden und also zu zeigen, daß unser elend zeithero nicht allein nicht gemildert sey oder abgenommen habe, sondern daß es vielmehr umb ein großes angewachsen sey. Gegen des ausgang des nächst verwichenen monaths Septembris hat sichs an dem graffschafft Sopran zugetragen, daß der richter des adels auff Kayserlicher Majestät specialbefehl, damit er versehen war, an einem einigen tage drey kirchen, darin lutherische gemeinen bis daher ihren gottesdienst gehalten, mit gewaffneter hand eingenommen und verwüstet und mit gewalt päbstische meßpriester eingeführet, unsere pastore aber, welche solchen kirchen und gottesdienst bisher vorgestanden, sambt andern gemeinen leuten aus dem flecken hinausgeführet, aller ihrer haab und güter beraubet und sie sambt ihren weibern und kindern mit bloßem stabe hin weg ziehen laßen. Diese elende vertriebene exulanten gehen nun, und das noch heimlich und verstohlen, in der irre umbher, und müßen, weil sie keinen bißen brodts haben, durch fromme christen allmosen unterhalten werden. Diese noth der kirche wird dadurch noch umb ein großes vermehret, daß die vorsteher und vertheidiger der Augsburgischen Confession auff dem noch itzt währenden reichstage zu Preßburg sich kaum unterwinden durfften, etwas von verbeßerung unseres zustandes vorzutragen. Wo demnach nicht Ihro Kayserliche Majestät uns eine hülffe verleyhet, ja (das das vornehmste ist und darauff alles ankombt) wo nicht der Herr, der allmächtige Gott uns in unserer noth erhöret und uns eine hülffe aus seinem heiligthumb schicket, so kan ich anders fast nicht sehen, als daß es mit uns gantz aus sey. Sonst ist auch das päbstische gemeine volck so ergrimmet und wütig wieder uns, daß in ihren augen nichts so greulich und verhaßet zu seyn scheinet, als ein lutherischer mensch, und daß sie einen solchen nach allem ihren vermögen verderben und vertilgen, das halten sie für einen so heiligen gottesdienst, der Gotte besonders wolgefalle. Hiezu kommet noch dieses, daß die mehresten unter uns durch viele und mannigfaltige auspreßungen dermaßen von mitteln entblößet sind, daß fast die eußerste noth uns dringet bey auswertigen hülffe und beystand zu suchen. Und dieses ist die sache, warumb ich bey E.E. in meinem vorigen ansuchung gethan habe. Weil denn nun Derselbe in Seinem beliebten antwortschreiben Seine liebe und mitleyden gegen uns arme und hochbedrängte insgemein, zum theil auch vertriebene exulanten bezeuget und versichert, so ersuche Denselben auch itzt, daß Er nicht nur unsere gesambte noth, sondern insonderheit die obengedachten, aller güter und lebensmittel beraubten armen diener Christi bey frommen hertzen recommendieren und ihnen zu einigem beystande in ihrem elend bevörderlich seyn wolle. Es sind auch außer diesen noch viele andere, welche in eben solchen, ja auch wol weit größerm elende leben, theils auch in gefängnißen und in ketten

und banden liegen, welche alle auff keine andere weyse, als im vertrauen auff des allmächtigen Gottes erbarmung durch mildthätigkeit christlicher hertzen, welche durch seine gnädige lenckung darzu erwecket worden, ihren unterhalt empfangen können, wenn denn nun gottselige christen in liebreichen mitleyden ihre allmosen auch auff solche arme, elende und bedrängte brüder Christi verwenden, wie mögte solches doch anders gedeutet und angesehen werden, als daß sie Christum selbst, da ihn hungert, speisen, da er nacket ist, kleyden, und da er gefangen ist, besuchen? etc.[2]

Dieser extract ist aus zweyen lateinischen briefen zweyer evangelisch-lutherischer prediger in Nieder-ungern zusammen gezogen und ins teutsche übersetzet. Der eine von den predigern ist zugleich senior im ministerio, der andere aber alleine pastor seiner gemeine; deßen brief dann auch ein ander pastor, der zugleich schulrector ist, und vormahlen hier in Halle studieret hat,[3] unterschrieben und mit seinem beygedruckten petschafft bestättiget hat. Beyde diese briefe liegen in originali alhie in Halle bey prof. Francken und können, wenn es die noth erfordern solle, vorgezeiget werden.

Két példányban ugyanattól a kéztől: AFrSt/H D 42:1340-1343 és 1344-1347.

JEGYZETEK

1. Vö. **26, 27.**
2. Mt 25,35-36.
3. Vázsonyi Márton.

29 Bárány György August Hermann Franckénak

Nagyvázsony, 1714. november 26-án

A győri iskolában végzett tevékenységéről két ízben is beszámolt. Nagyvázsonyba, Vázsonyi szülővárosába január 1-jén hívták meg lelkésznek. Míg virágzott ez a gyülekezet, a reformátusok és a katolikusok is az evangélikus templomba jártak. A háborúban viszont a város a templommal, az iskolával és a parókiával együtt porig égett. Akik az ezt követő járványt túlélték, az új telepesekkel együtt újra tudnák ugyan indítani az egyházi életet, ha nem szakadnának három felekezeti pártra. Az evangélikusok annyira elcsüggedtek, hogy ha mások nem biztatnák őket, veszni hagynák császári oltalomlevéllel biztosított gyülekezetüket. – A prédikáció mellé napi két bibliaórát vezetett be, s fizetése java részéről lemondott. Az üldöztetések szünetében az újjáépítéssel igyekszik törődni, de nincs hova fordulnia segítségért, mert másutt is hasonló a helyzet. Vázsonyi Mártonnal elhatározták, hogy külföldi támogatókhoz folyamodnak. Az új császári rendelet teret nyit az evangéliumnak, s a kereszténységben még járatlan nép is kezdi felnyitni a szemét: az eddig ismeretlen hitoktatás megdöbbenti őket. Most templom, iskola és tanító nélkül vannak, s egyelőre nincs is kilátásuk ezekre. Elsőként azonban iskolát terveznek emelni, s egy alapítványt tenni az árvák és a tehetséges ifjak javára. Ezzel példát szeretnének mutatni a környéknek, mert iskola az egész vidéken nincs. Ha a támogatók egyet-

értenek ezzel, akkor olyasvalakit hívnak tanítóul, aki a hallei árvaházban szerzett tapasztalatokat. A kapott összeget megtérítik, mihelyt kilábalnak a nyomorúságból. Kérik, hogy ő járjon közben a külföldi patrónusoknál, s mielőbb küldjön értesítést az eredményről. – A kérelmet ajánlják Domokos Sámuel, Pupos Mihály és Vázsonyi Márton.

Rex mansuetus in Sion gratia et donis amplius Reverentiam Tuam impleat, exhilaret aeternumve beare velit!

Reverende Domine et in visceribus Iesu Christi Pater intime colende!

Binas, nisi fallor, e schola Iaurinensi ad Reverentiam Tuam exaravi litteras,[1] quibus, quid illic inter adolescentes dexteritati meae concreditos praestiterim, perscripsi. Iam autem tunc mihi innotuit me non diu hoc munere functurum, sed scholasticam cum ecclesiastica cathedra commutaturum, et cum hoc fuerit, vicissim litteras me daturum promisi, ut constet, quid Deo cooperante ubivis effecerim.

Iaurino Calendis Ianuarii evocatus sum in oppidum hocce Vason, natalem scilicet locum popularis et concivis olim nostri, domini Vasonii. Hic frequentissimus olim fuit coetus constans magna ex parte reformatis simul et papistis, omnibus tamen in unam convenientibus ecclesiam nostram, scilicet evangelicam. Sed nunc, proh dolor! oppidum recentiorum hostilitatum disturbiis incendio deletum est cum templo, schola et parochiali adeo, ut ne rudera quidem eorum amplius extent. Mox et ipsi homines peste horrendum in modum saeviente paene absorpti sunt. Superstites ex post [!] pauci cum quibusdam advenis erigere fortassis potuissent ministerium, nisi et iidem, ut natura dissidiosae gentis est, in tres discessissent religionis partes. Quo schismatis scandalo in tantum nostri infirmati sunt, ut de ministro ecclesiae porro intertenendo desperaverint, et nisi alii exstimulassent, florentissimam nuper ecclesiam et praeterea protectionalibus sacrae Caesareae Maiestatis litteris (quod rarum est) munitam[2] excidere pati debuissent. Nunc meo utuntur ministerio, laboro etiam pro salute gregis mei Deo iuvante omnibus viribus non sacris solum concionibus, et quod nunquam memini exercitatum, biblicis lectionibus quotidie bis, sed etiam ut quoad externae tenuitati horum aliqua ratione consulam, quo fine et de salario [...], quoad se erexerint, maiori ex parte remisi. Etiamsi enim ipse ego vix infans sim in christianismo, sum tamen pater eorum in spiritualibus, quibus pastorum princeps me minimum et ad nihil minus dignum, quam ad arduum hoc et angelicis humeris tremendum ministerium, praeficere voluit. Quare et paterno, hoc est intimo, sincero et ardenti amore studioque providendum mihi esset necessitatibus meorum. Et tentassemus etiam pro virili nonnihil, sed hactenus suspenso esse debebamus animo, quoniam res nostrae inter malleum et incudem versarentur persecutionibus passim agitatis et exercitatis minisque catholicorum nos per universum terrentibus. Ast quum iam denuo saltem eminus serenior futuri status nostri vultus se offerat, mature proinde prospiciendum duxi de salutari aliquo remedio, quo collapsi dirutae Sionis muri restaurentur fulcienturque, nam eius miserandi venit occasio, desiderantque Sionis cultores eius lapides, eius miserti pulveris Ps. CII.14.15. Sed quo opem imploraturi confugiamus? Quandoquidem vix ulla mansit ecclesia, quae rabiem Martis aut mortis lue grassantis non sit experta, pleraeque desolatae et ad incitas redactae. Unde supplicantium ecclesiarum missionarii incessanter se invicem infestant [?]. Quod cum ita sit, nos cum praememorato domino Vasonio quum notitiam aliquam cum exteris et aditum ad Vos

magnos hodienum Patres habemus, a quorum non saltem ore pendere sacrum et religiosum ducimus, sed et patronos pro gloria Dei promovenda largissimos multis documentis sumus edocti.[3] Idcirco ad Vos saltem consultum porro confugimus. Nobis incumbebat pro summis beneficiis tandem aliquando gratitudinem testari, sed praesens angustia ingratos nos esse iubet, si tamen inter ingratos numerandi, qui solis precibus beneficia compensare coguntur et laborant. Novimus id etiam, quanti in dies augeant curam et sollicitudinem Vestram, quos inter et cives nostri paterno Vestro beneficio hodienum aluntur et foventur. Attamen quia Vos tranquillioribus fruimini halcyoniis, nec oneribus forte, exactionibus et depopulationibus usque adeo estis exhausti, supplici igitur libello causam nostram, quin immo ipsius Dei, ad Vos devolvimus. Nobis intentio et ardens studium tanto magis adest, quia sumtuum colligendorum facultas plane omnis abest. Exstimulant nos apertus evangelio dilatando campus (si modo clementissimae sacrae Caesareae Maiestatis resolutio recens emanata[4] felicem sortiatur executionem), ad haec [?] barbara gens (ut ab aliis cultionibus habetur) et in christianismo rudis iam iam nonnihil maculas et oculorum lippos abstergere videtur: passim narrant talia se numquam audivisse aut vidisse. Claritas scilicet evangelii Christi perstringit oculos eorum et de veritate dictorum in conscientia ipsi convincuntur. In coetu publico super catechisatione antea insolita percelluntur, qui nihil tale expectarunt. Verbo: Sionis captivi somniare sibi videntur et ora risu exultationis in spiritu implentur. Ps CXXVII. [*126.*] 1.2. Sic itaque Domino cooperante fructum aliquem laboris nostri videmus maiorem expectaturi, si aliquibus saltem vitae humanae praesidiis essemus instructi. Verum templo, schola et rectore destituimur mediisque pariter, quibus haec et erigantur et conserventur. Praeprimis autem haberemus in votis scholam erigere,[5] et si pro paucis orphanis et aliis bonae spei adolescentulis aliquam fundationem facere possemus, ex cuius fructu et reditu tandem sustentari iidem possent. Hoc facto caeteris etiam exemplo praeiremus vicinis ecclesiarum nostrarum curatoribus, qui in tota hac provincia longe lateque nullas habent scholas. Si studium hoc nostrum fautoribus probetur et Deo benedicente secundam experiatur fortunam, illico fidelem quendam, pium et industrium ludimoderatorem ex eorum numero evocabimus, qui in orphanotrophio methodum docendi cum amore pascendi agnellos Christi probe subegerint. Promittimus insuper sumtus in hunc sacrum usum erogatos Deo volente nosque conservante vel ad minimum cum gratiarum actione refusuros, quamprimum eo emergeremus, ut ipsi remissas manus et soluta genua erigamus et fructus inde expectatus primum ad nos exinde redundet.

Cum vero praesidio et intercessione apud dominos patronos ponderosiori imprimis opus esse existimaremus, his a Te ac ab iisdem supplicibus petendum esse litteris duximus, prudentissimo etenim Tuo consilio suffragioque flecti posse patronos extremasque necessitates nostras anteverti speramus confidimusque. Effice, Vir dignissime, quo experiamur promotione nos emersisse e coeno altissimae huius necessitatis. Qua de re patronorum consulta, quae facta? ad nos perscribenda fideliter exoptamus et quantocius. Deus autem sapientissimus et liberrimus ecclesiae suae arbiter et gubernator ut ecclesias Germaniae puriori luce evangelii renitentes agnitione Iesu Christi viva et donis Spiritus Sancti pro mensura gratiae suae imbuat, spiritualibus aeque et corporalibus adaugeat in dies in tantum, ut rebus et necessitatibus ecclesiarum nostrarum, in remotis licet distantium, in unione tamen sancti evangelii et dilectionis Christi coniunctissimarum semper praeesse et prodesse valeant atque possint. Idquod nos quoque supplicibus et devotis ad

divinam clementiam publice pro salute Vestra fundendis precibus, suspiriorum flammulis consequi omnium ope et studio christianae dilectionis semper adnitimur.

Plurimum reverendae Dignitatis Vestrae

ad quaevis pietatis munia obligatissimus

Georgius Bárány eccl. evang. Vás. p.t. VDM

Datum in oppido nostro Vás die 26. Nov. 1714.

Demissam praesentem instantiam ex officio et submisse recommendat attestaturque:

praetitulatae Dignitatis Vestrae

ad quaevis christianae obsequia obligatissimus servus

Samuel Domokos inclyti comitatus Veszprimiensis tabulae iudiciariae assessor, praespecificati oppidi magistrualis et ecclesiae huius evangelicae curator m.p.
[*L.S.*]
Michael Pupos iussor [!] comitatus Veszpremiensis m.p.
[*L.S.*]

Hanc christianam intentionem eo, quo potest, animo commendat

Martinus Wásony p.t. rect. Iaur.
[*L.S.*]

[*Külzeten:*] Viro Dei summe reverendo Augusto Herm. Francke Pastori et Professori sacrosanctae theologiae ordinario, vere Patri in Domino Iesu demisse venerando
Halam
[*L.S.*]

SBPK-FN Kapsel 27. 7:9-10. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **15.**
2. Nagyvázsony végvár lévén rendelkezett szabad vallásgyakorlattal.
3. Ld. **24, 25.**
4. Az 1714. április 28-i királyi rendelet azzal, hogy az 1703 előtti felekezeti állapotokat kívánta visszaállítani, megsemmisítette ugyan a szabadságharc vívmányait, ugyanakkor elismerte az 1681-es és 1687-es törvényekben biztosított vallásgyakorlatot.
5. Vö. **19.**

30 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1714. december 18.

Még tart a pozsonyi országgyűlés, de a király távolléte hátráltatja a döntést. Egy a protestánsoknak kedvező rendelet felbőszítette a klérust (ezt a patrónusok kérvényével együtt elküldte neki). A katolikus rendek követelik a dekretális eskü bevezetését, a király azonban erről hallgatott a rendeletben. Károlyi István és Vázsonyi Márton is cáfolták a felső-magyarországi diák derűs beszámolóját, de ha neki kevés a hitele, az összes dunántúli lelkész, elsősorban az otthonukból elűzöttek, igazolják szavai hűségét (különösen az, aki a mai napig fogságot szenved). Kétségtelen viszont, hogy az országgyűlés kezdete óta nyugalmuk van. – Köszöni a fiának, Justus Jánosnak nyújtott jótéteményeket. A tandíjat állni fogja, mégha szájától is vonja meg a falatot.

Gratia, pax, salus ac benedictio ex altis!

Reverendissime ac amplissime Domine!

Dudum in animo propositas quod tardiuscule transmitto literas, ratio est, quia Tibi, magno sacrarum rerum Patrono de rebus ecclesiarum per Hungariam Deo sacris certius quid scribere constitui. Utinam et optabilius scribere possem! Posonii comitia adhuc continuantur, considunt regni proceres, iudicia conferunt, verum ex absentia ac silentio regis velut suspensi deliberant nihil. Interim Regia Maiestas divulgato decreto protestantibus favorabili clerum crudeliorem effecit, imo universus status catholicus exacerbatus omnia consilia omnesque conatus destruendo aut saltem enervando tam clementi decreto impendit. Paucis: causa nostra unicus ferme scopus, in quem quilibet catholicorum telas igneas [!] mittit. Ut vero Tibi, magne Patrone, status ecclesiarum nostrarum accuratius constet, una cum decreto de nobis edito etiam supplicatorias, quas causae nostrae patroni ultimato sacrissimae Caesareae Regiaeque Maiestati exhibuere, transmittere libuit. Quas ubi perlegeris, intelliges sane, quae sors, quaeve conditio nostra. Hoc tamen in supplicatoriis declaratione indiget, quod ubi de iuramento verba fiunt, respectus habetur ad instantiam catholici status in nostram perniciem ac exterminationem Caesareae Regiaeque Maiestati exhibitam; nempe decretaliter constituuntur. Omnes cuiuscunque ordinis ac religionis incolae, quibus e re est praestare iuramentum, praestent illud non tantum per Deum sed etiam per Beatam Mariam ac per omnes sanctos. Ac immortales grates clementissimo regi nostro, qui tam perniciosa postulata tantum abest, ut decretis regni inserere voluisset, quin potius silentio transiit. Caeterum literis novissime ad Te datis[1] confirmaveram ea, quae ex relatione cuiusdam superioris Hungariae studiosi in dubium vocaveras. Addidit etiam dioeceseos nostrae senior, reverendus dominus Stephanus Karoli attestationem,[2] subscripsit quoque noster Vasonyi. Sed et omnes Cis Danubiani tractus pastores nostri nomina sua dabunt libenter, si mea fides dexteritasque Tibi suspecta videtur. Imprimis autem illi, qui ante inchoata regni commitia parochiis suis armata manu exturbati, supellectilibus omnibus ac bonis exuti, adhuc exules piorum elemosynis aluntur, testes mei erunt. Maximopere ex his quartus ille, qui noctu adorsus, ligatus, arcerbis [!] verberibus tractatus, depraedatus, abductus, carceri intrusus, ad usque hodiernum diem in squaloribus detentus pro veritate relationis meae militabit.[3]

Attamen nec hoc dissimulandum, ab exordio comitiorum pax est nobis ac quies. Futura tempora quid afferent, divina sapientia novit.

Denique in Iohannem meum collatum beneficium mente ea, qua decet, nimirum per grata agnosco ac veneror. Quia vero puerum non eo misi animo, qui gratuitis beneficiis alatur, sed ut inseratur eorundem classi, qui levioribus sumtibus vitam studiaque protrudere possunt, non displicet commoditas ad nigram, ut aiunt, aquilam. Etsi enim macer nobis taurus in arvo, tamen vel proprio ori subtrahere libet, modo ibi necessariis sumtibus satisfiat. Sed pluribus molestus esse nolo: nisi quod festivalia nativitatis Iesu prae foribus Tibi Tuisque felicia ac fausta pia mente apprecor. Sit cultus devotioque Vestra in holocaustum suavi odoris coram Deo, et sanctificetur nomen Dei cunctis conatibus Vestris. Vale!

Reverendissimae Dignitatis Tuae

cultor sincerus

Andreas Torkosius pastor

Iaur. die 18. Decembr. anno 1714.

[*Külzeten:*] Amplissimo atque reverendissimo Domino Augusto Hermanno Francke, sacrosanctae theologiae ac linguarum orientalium Professori ordinario et ecclesiae Glaucensis Pastori vigilantissimo, Domino Patrono ac Fautori colendissimo
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:437-438. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **26.**
2. Ld. **27.**
3. Járfás András (ld. **31**).

31 Károlyi István és mások August Hermann Franckének

Kispéc, 1715. január 29.

Az alulírott elűzött lelkészek számára, kik jóformán koldulásból élnek, Isten mégis küldött patrónusokat, ezek között Francke nevét is tisztelettel emlegetik. Mint Torkos Andráshoz intézett leveléből kitűnik, adományokat kért ínségük enyhítésére, legutóbbi soraiból pedig azt tudták meg, hogy [157] 1/2 rénes forint gyűlt össze, mit hálás szívvel várnak. Ha nem tud biztosabb módot, akkor úgy juttassa el hozzájuk, ahogy Torkos javasolja. – Aláírja a gróf Esterházy Ferenc által Pápáról elűzött egyko-

ri diákja, Tóth Sipkovits János, a 10 heti börtönt szenvedett paksi lelkész, Járfás András, Büki Ferenc (Jánosfa?), Nigrini János (Szilsárkány), Szollár Tamás (Magyarkeresztúr) száműzött lelkészek. Károlyi István Győr megyei esperes is köszönetét fejezi ki.

Gratia, pax, salus et benedictio a Deo Patre ac Domino nostro Iesu Christo!

Reverendissime Domine ac Pater in Christo colendissime!

Nos infrascripti, etsi crudeliores adversariorum manus prae multis aliis durius experti simus, eo quod et parochiis nostris armata militum manu eiecti, sacro ministerio exauctorati, bonis supellectilibusque omnibus exuti, quin et quotidiano pane ad ultimum usque bolum privati, ac in eam extremitatem redacti sumus, ut una cum familia uxoribus nempe liberisque nostris vix non domatim stipem quaerere cogamur. Tamen perferimus libenter ac cum gaudio gratulabundi, quod nos Deus dignos effecit pro evangelii praedicatione ac pro publica nominis Iesu confessione contumeliis affici, mendicos effici, exilium pati ac lamentabilem paupertatis sortem experiri. Imo, quia Christus pro nobis pauper factus, etiam gloriae ducimus pro Christo cuiuslibet tristissimi casus extremitatem perferre. Simul et gloriamur, quod nobis repetere licet illud Christi: vulpes suas habent foveas, habent volucres nidos, at nobis non est, ubi caput reclinemus,[1] et cum sancto Paulo arbitramur, quod nos evangelii sui ministros ultimos exhibuit morti addictos, quia spectaculum facti sumus et angelis et hominibus.[2] Nos propter Christum stulti habemur, infirmi, ignominiosi, esurimus, sitimus et nudi sumus et colapsis caedimur et incertis sedibus erramus. Verum in tristissimo hocce afflictionum casu coelestis nos Patris admiranda providentia solatur. Dum subinde patronos excitat trahitque ad misericordiam, adeo ut mendicare erubescentibus ultro stipem ac eleemosynam praebeant. Quorum memoria sit in sempiterna benedictione ac nomina eorum deleantur nunquam e libro vitae. Horum in catalogo et Franckii nomen decenti nobis reverentia et inexstinguibili recordatione venerabile. Etenim ut e Tuis ad plurimum reverendum dominum Andream Torkosium literis abunde constat, quam primum lamentabilem nostrum percepisti casum, in eo solicitus eras, ut piis mentibus commendares, eas ad misericordiam commoveres ac collectis eleemosyniis nostrae egestati consuleres. Nec piissimus conatus Tuus sine fructu exiit. Quippe ex novissimis Tuis legimus [157] 1/2 florenos Rhen. piorum misericordia composuit nobisque mittendos manibus Tuis adsignavit. O utinam benefactorum manus coram exosculari liceret, amplissimas pro merito diceremus gratias. Verum id quia loci distantia vetat, his levi stilo exaratis breviter ac cordialiter praestare sumus annisi. Attendat ergo Dominus benefactoribus nostris et audiat et pro eis sit scriptus liber monumenti coram eo. Exaudiat eos Dominus in die tribulationis, protegat nomen Dei Iacob, mittat eis auxilium de sanctuario suo, memor sit omnis sacrificii illorum et tribuat ipsis secundum cor et omne consilium eorum confirmet. Eveniat eis iuxta Psalmi XLImi vers. 1.2.3.4. Ac tandem et in illo tremendo iudicii die iustissimus ille iudex et horum in nos collatorum beneficiorum clementer recordetur dicatque benefactoribus nostris: venite, benedicti Patris mei, quia esurivi et dedistis mihi edere, hospes eram et collegistis me, nudus et operiistis me.[3] Ceterum quia fides et dexteritas admodum reverendi domini Torkos nobis ita constat, ut de eadem vel sinistre suspicari crimen sit: proinde rogamus humillime, etiam collectae eleemosynae nostras ad manus promotio iuxta eiusdem dispositionem fiat,[4] ita tamen, ut si securiorem promovendi

modum Tua, Vir summe reverende, prudentia invenerit, illa praevaleat. His Te Tuosque caros omnes divinae gratiae devotissimis precibus commendamus, mansuri ad ultimum vitae habitum

reverendissimae Dignitatis Tuae

humillimi et pro salute Tua orantes, iuxta et ad obsequia Tua paratissimi clientes exules ac per Dei gratiam constantes Christi confessores:

Horum pro nomine Christi in abnegatione sui armata manu vi ab excell. domino comite Francisco Espertrati [!] primus ex oppido Papa exul ante octennium nominis Vestri reverendi devotus cultor et auditor Iohann Todt[5] pastor et fraternitatis consenior.

Andreas Iarfas[6] ecclesiae Paxiensis minister bonis omnibus exutus ac per 10 septimanas incarceratus ac vinctus in Christo.

Franciscus Büri[7] [!] ecclesiae Jan. [Jánosfa?]

Iohannes Nigrini[8] ecclesiae Sarkany

Thomas Szollar[9] ecclesiae Keretzsur [!],
ministri nunc exturbati bonisque omnibus exuti.

Stephanus Karoly Iaurin. dioeceseos senior, nomine totius confraternitatis pro beneficio tam afflictis Christi ministris praestito quoque immortales agit gratias.

Raptim in Kispets in parochia reverendi domini senioris die 29. Ian. anno 1715.

AFrSt/H D 42:1412-1413 és 1414-1415. Másolatok.

JEGYZETEK

1. Mt 8,20.
2. 1Kor 4,9.
3. Mt 25,34-36.
4. Ld. 33.
5. Tóth Sipkovits János (1673-1746) ev. lelkész, szuperintendens: Zoványi 1977. 655; Schmal 186-188. Hallében 1701. október 13-án iratkozott be „Joh. Marcus Toth Szakonio-Hung. Theol.". Itt Joachim Justus Breithaupt házában lakott (Payr 1910. 329.). Pápai tevékenységéhez ld. Csepregi: Pápa 1996.

6. Járfás András ev. lelkész: szül. Sopron megyében, 1706-tól nemeskoltai lelkész, rövid ideig Pakson szolgált, 1722-től Magyarkeszibcn és Nagyszokolyban működött.

7. Büki Ferenc ev. lelkész: szül. Cákon, Pápán és Győrött tanult, ord. 1706-ban, 1725-ben Kemenessömjénben találjuk.

8. Nigrini János ev. lelkész: szül. Kemenesmagasiban, Korponán tanult, egyedi rektor, majd 1706-tól vásárosfalusi lelkész lett. 1725-ben és 1750-ben Csikvándon találjuk.

9. 1708-ban győri magyar kántor.

32 August Hermann Francke Bárány Györgynek

[Halle, 1715.]

Novemberi levelét megkapta, de a Győrből írottakat nem. Örömmel fogadta nagyvázsonyi beszámolóját, s állhatatos szolgálatra buzdítja. Kérését nem teljesítheti, de tanáccsal szolgálhat: Az iskolaalapítás terve dicséretes, de a megvalósítás eszközeit nem helyesli. Ha nincs elegendő pénze és ábrahámi hite, álljon el szándékától! Nem volna méltó visszaélni az itteni patrónusok bőkezűségével, akik az indiai és a szibériai missziót máig áldozatkészen támogatják, s akikhez nyomorúságával mindenki fordul. Közbenjárását most azért tagadja meg, mert amúgy sem lendítene semmit az ügyön, később viszont annál eredményesebb lehet. Még nyomósabb érv az, hogy a tervezett iskolához 10 000 tallér sem volna elegendő, ennek pedig ő csak harmincad vagy negyvened részét tudná előteremteni. Kölcsönre ne is gondoljon, hisz aki nem tud segélyt folyósítani erre a célra, az hitelezni sem fog! Amennyiben a hallei intézményeket próbálja utánozni, félő, hogy rossz úton jár.

Vir plurimum reverende inque Domino nostro Iesu Christo ex animo dilecte et colende!

Quas ad me die 26. Novembris anno priore dedisti literas, recte proximo quidem mense Februario accepi.[1] At inde quas a schola Iaurinensi olim ad me scripsisse perhibes, ad manus meas non pervenerunt.[2] Quam vero grata mihi fuit, quae de Tua ad munus pastoris ecclesiae Vasonensis vocatione, tum de fide, qua exequi officium Tibi a Domino gregis mandatum studes, imprimis vero de exoptati successus initiis, quibus labores Tuos Deus sibi probari testatur, narrasti, id Tu ipse me indicente facile intelligis, quippe persuasus nihil mihi nunciari gratius posse iis, quae ad regnum gloriamque Iesu Christi amplificandum pertinent. Quo nomine istac parva licet initia non sperno, sed gratiam sanctissimi eorum auctoris Dei meritis laudibus celebro, spemque concipio haud dubiam eundem, qui suo beneficio initia dedit, prospera eorum incrementa ex voto nostro curaturum. Etsi vero de fide Tua nullus plane dubito, nec Te Domino operam Tuam, quam a Te συνεργῷ requirit, negaturum metuo, non possum tamen ab amore in Te meo impetrare, ne Te currentem moneam, utque pergas strenue, hortatione excitem.

Claritatem evangelii illustrare auditorum Tuorum oculos refers. Id proinde opera Tibi est danda, ut illud sedulo ipsis inculces, quo ex eo Iesum Christum tanquam unum summumque bonum recte agnoscere discant, quo Pater eos suum ipsis amorem testatus donavit. Quare ipsis ex sacrarum literarum penu simplice planoque et ab omnibus humanae eloquentiae phaleris, quoad fieri potest, purgato sermone indesinenter exponas,

rogo, quantum hoc sit Dei peccatoribus praestitum beneficium, quanto malo, peccato nimirum eoque excitata ira Dei iustaque perditione avertendo destinatum sit, quantam denique ipsis salutem adferat, si recte eo utantur intimeque animas suas cum eo per ingenuam et haut fictam fidem coniungant serio peccatis suis ad ipsum conversi. Solus enim Iesus Christus est, quem Pater, ut nostra esset sapientia, iustitia, sanctificatio, redemtio, via, veritas et vita, donavit, cuius gratia et virtute ipsi ex peccato et morte vindicati redderemur atque ad beatam aeternamque in beatissimo ipsis amore agendam vitam deduceremur. Hoc egit Christus universa, sanctissima, ad voluntatem et gloriam sui Patris plane pleneque instituta vita sua, hoc egit acerbissima, ad expiationem peccatorum nostrorum tolerata crucis morte, hoc omni amoris tum in Patrem, tum in nos homines vi hodieque in ipso gloriae throno agit, dum divitias bonitatis, patientiae et longanimitatis divinae dispersat, maxime pro fidelibus suis discipulis deprecatur, eos spiritu gratiae, virtutis, fidei et amoris instruit, firmat et sanctificat, in Patris sui amore retinet et beata aeternae salutis spe confirmat. Huc tendit, quicquid praeceptorum servator optimus discipulis suis tradidit, tum ut ipsi id servarent, tum ut suo nomine alios quoque servare docerent. Huc fidi ipsius ministri omnem suam operam curamque omni studio conferre debent, ut ita Christum depingant et commendent, quo veritatem eius auditores recte intelligant, fide amplectantur, ament, in ea se exerceant planeque aeternam suam salutem in ea verti sibi persuadeant. Si ita cum omni mansuetudine plantent, rigent, instent, urgeant maximeque precibus augmentum a Deo postulent, dubium non est, quin ecclesiam sapientia et agnitione Christi salutari sint impleturi atque ad sanctam ipsius, fide perficiendam communionem vitamque ex Dei voluntate digne et cum firma aeternae salutis spe agendam deducturi sint. Age ergo, amice, incede Tu quoque hac via, seduloque et sancte fac opus Domini, nequid in Tua fide optimus, qui Te vocavit et legatum ad emtos suo sanguine homines misit, auctor desiderare merito possit. Eo insuper omni studio annitere, ut Christi ipse sis quam simillimus, eiusque gratia, quam sancta, quam efficax sit, exemplo vitae Tuae demonstretur et conspiciatur, non verbis modo audiatur. Ita Te Deo probabis servumque Te praestabis ingenuum, qui minime erubescat, et eos, qui Te audiunt, una Tecum salvos facies.

Nunc tandem ad desideria Tua in sinum meum effusa devenio breviter ad ea responsurus. Primum quidem de meo opem Tibi in omnibus ferendi cupidissimo animo certissimum Te esse etiam atque etiam volo, utut praestare, quae cupis, forte nequiero. Quando vero consilium meum requiris, quid sentiam, Tecum communicabo. Scholam erigere expetis; qua non iuventus tamen institui, sed aliquot etiam orphani bonaeque spei adolescentes sustentari gratis possint, eoque fine tantum argenti Tibi saltem mutuo a patronis dari postulas, cuius faenore praestari meditata istac sustentatio possit idque perpetuo. Etsi consilii scopum non laudare non possum, neque dubitari potest, si eo potiaris, multum inde in ecclesiam utilitatis nascitur etc., at (quod vero pace Tua dicere liceat) instrumenta, quae isti consequendo destinas, seu media, quae dicunt, non eodem sententiae consensu approbo. Talia enim negotia institui neutiquam possunt, nisi vel opibus abundes vel ea fidei in Dei bonitatem sis firmitate, qua cum Abrahamo in spem praeter spem credas ea Tibi divino munere omnia suffectum iri, quae Tibi in rem Tuam necessaria fuerint. Si utroque hoc praesidio careas, abstinendum esse a consilio videtur, iisque tantisper omni studio vacandum, quae divino Tibi munere alias demandata sunt. In his enim, ubi Domino fidem Tuam ad voluntatem eius probaveris, certus esse poteris

non solum labores Tuos frustra non fore, sed laudem etiam fideique praemium a Domino Te accepturum esse, neque alia, quam quae Tibi credita fuere, a Te requisitum iri.

Haec animum Tuum, uti non dubito, in tranquillo collocabunt, maxime dum certiorem Te facio consilium, quod mecum communicasti, cuiusque me adiutorem voluisti, hoc quidem tempore ad effectum perduci meque commendationem Tibi commodare non posse. Qui enim in his terris piarum causarum patroni sunt et promotores, suum benefaciendi studium hactenus tam prompte tamque saepe declarunt, ut metuendum non immerito sit, ne eorum liberalitate abutendi suspicionem incursuri simus. Hoc vero tanto maiore studio cavere ego saltem debeo, quanto eos maiora beneficia in missionarios, quos vocant, seu apostolos, qui evangelium Iesu Christi in Malabariae gentibus felicissime docent,[3] (eorumque ecclesiam summa egestate pressam) in hunc usque diem contulisse scio, quantaque misericordia maximis multorum Suecorum militum in remotissimis Moscoviae et Siberiae terris captivorum,[4] sed hac occasione ad ingenuam Iesu Christi fidem conversorum, simul vero omnium rerum inopia afflictorum miseriis opem ferunt. Cumque aliis etiam, quae prae foribus in dies fere nascuntur, aliorum calamitatibus humeros animo sane benevolentissimo subiiciant, undique ad eos a miseris concurritur, quibus vero nec pro sua, nec pro ipsorum voluntate satisfacere possunt, eo quod facultates multorum in angustias largitionibus rediguntur. Aequum proinde iudico, ut per me illis parcatur, quo reficiendi aliquo saltem modo vires suas copiam habeant remque alio tempore tanto fortius aggrediantur. Sed quod commendationem Tibi detrecto, id ne ita accipias, rogo, quasi commoda Tua impeditum eam, potius enim, ne ea impediam, id facio. Etsi enim non metuo, ne nihil omnino impetraturus Tibi sim, id tamen plane sum persuasus, quantumcunque id erit, nullam opem ad destinatam Tibi rem allaturum perindeque fere futurum, ac si nihil impetrassem. Quod si vero alio tempore repetere commendationem iubear, non sine impudentiae nota et incassum fecero.

Sed alia eaque maxima difficultas urgere consilium Tuum videtur, qua recte a Te perpensa haut difficulter, puto, plane illud abiicies. Facile intelligis ipse, quantam pecuniae summam postulent destinatae aedes, et quae ad alumnorum victum et amictum, institutionem et sustentationem requiruntur. Certe ne decies quidem mille imperiales pensandis sumtibus suffecerint. Cuius vero summae ne trigesimam, immo quadragesimam partem quidem Tibi ex liberalitate amicorum etiam prolixa promiserim. Proinde ipse iudicabis, quam inutilis ad destinata Tua mea commendatio sit futura. Quod vel tandem subiicis Te pecuniam in sacrum hunc usum erogatam redditurum cum tempore, id vero non ausim ulli patronorum vel optime animatorum exponere, certus totum consilium Tuum ab ipsis reiectum iri, cum mutuam nemo pecuniam utendam Tibi dare velit, qui gratuito beneficio Te iuvare nequeat. Haec ingenuo animo et amore respondere volui, immo debui, ut quid de consilio Tuo existimem, plane Tibi constet, quae vero ut eodem, quo scripta sunt, animo accipias, vehementer cupio.

Unum vero ut addam, necesse videtur. Scilicet ad instituta, quibus me divina clementia praefecit, respicere videris ad sanctam aemulationem excitatus. O utinam magnus eorum esset numerus, qui me fide et amore Christi aemularentur, multoque maiora ecclesiaeque utiliora instituerent, quam quae mihi Dominus tribuit. Sed vereor, amice carissime, ne viae, quas insistis, Te ad scopum non sint perducturae, mihi enim hactenus, quae Dei e clementia nec tritae, nec visae, sed plane ignotae sunt, tamque salebrosae videntur, ut eas fugiendas potius, quam ineundas putem. Fidei vero semitam Dei benig-

nitas mihi complanavit eaque sola feliciter me duxit, ut nunquam impegerim, sed quicquid exoptavi rogavique, immo multo plura et maiora fide ipsum deprecanti concesserit. Pro qua gratia ut ipsi perpetuo gratias acturus sum, ita, ut Te quoque eiusdem participem reddat, ex animo oro. Vale!

<Antwort des prof. dr. Aug. Her. Francke>

SBPK-FN Kapsel 27. 7:11-14. Fogalmazvány.

JEGYZETEK

1. Ld. **29.**
2. Francke téved, az egyikre még válaszolt is (ld. **15, 16**).
3. A dán-hallei misszió a tamilok között Tranquebarban 1706-tól kezdve működött. Az erről a munkáról szóló beszámolók (később rendszeres missziós lapként) 1710-től jelentek meg a hallei árvaház kiadásában.
4. A narvai (1700) és a poltavai csata (1709) után foglyul esett svédek között végbement ébredésről a legrészletesebben Curt Friedrich von Wreech kapitány tudósított: *Wahrhaftige und umständliche Historie von denen Schwedischen Gefangenen in Rußland und Sibirien, Welchergestalt dieselbe nach dem A. 1709 bey Pultawa in der Ukraine mit denen Russen gehaltenen unglücklichen Treffen, in ihrer Gefangenschafft, zum Theil von GOTT kräfftig zur Busse erwecket worden und was sich insonderheit bey der, von einigen unter ihnen angerichtet Schule, zu Tobolsky von Anfange bis zu Ende, wie auch auf ihrer Zurückkunfft nach erfolgtem Friedens-Schluß begeben hatt,* mitgetheilet von C. F. von Wreech. Sorau, 1725. Vö. Laasonen 1998.

33 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1715. február 20.

A száműzött lelkészek a mellékelt levélben köszönik a 157 és fél forint támogatást. A pénz úgy jut el hozzájuk a legbiztosabban, ha odakint átadják a diákoknak, itt pedig a szülők és a patrónusok a megérkező kötelezvények alapján kifizetik a száműzötteknek. Ezt mind az esperes, mind az érintettek helyeslik, hisz így az illetéket is megtakaríthatják. A győri gyülekezet Wagner Györgynek 50 rénes forintot szán, amint megjön tőle a kötelezvény, kifizetik itt. Kéri, hogy fiának, Justus Jánosnak 30-at adjanak, a maradék 77 és felet pedig Johann Egerland wittenbergi diáknak ugyancsak kötelezvény ellenében. – Fia tanulmányait képtelen fizetni, ezért kénytelen más pályára adni őt. Már 60 forintot költött rá, jövedelme azonban igen alacsony. Kéri, ajánlja be fiát valahová kereskedősegédnek, a kezességet ő vállalja érte. Már többször írt erről Justinus Töllnernek.

Gnade und friede, heyl und segen von Gott!

Hoch Ehrwürdiger in Gott andächtiger Herr, geneigter Gönner!

Wie wohl Ihro Hoch Ehrwürden zu allen beträngten sehr offt erwiesene mildigkeit und mehr die vätterliche vorsorge weit und breit hochgepriesen wird, dennoch so haben in unserem kreiß sich befindtliche arme geistlichen und exulanten Dero hohe güttigkeit und werck der wahren christlichen liebe weit höher zu setzen, weil sie ungeacht von

Dero gegenwart weit entfernet, dennoch die vätterliche vorsorge so reichlich spüren können, indem ihnen in ihrem hohen beträngniß Eure Hoch Ehrw. gutthätigkeit 157½ floren alß eine christliche almoße zu einer consolation zu wegen gebracht. Alß sie nun hohe ursachen haben demüthigst zu danken, so haben sie auch in diesen an Eure Hoch Ehrwürden unversiegelt beygelegten brieff[1] ihrem vermögen nach abstatten sollen und wollen. Wen aber die transportation solches geldes nach dem von E.H.E.W. vorgeschriebenem maaß am füglichsten geschehen kan, nehmlich daß solches geld denen studirenden darl[ehen] mag außgezahlet werden, und den hir von denen ältern und patronen denen beträngten exulanten, nachdem die obligationen ieglicher laufen werden, wiederum mag erleget werden. Alß habe mich darüber mit dem herrn seniore und etlichen exulanten besprochen, und sie auch solches vor gar gut befunden, sintemahl auff solche weise der gebühr wegen der wechsel kan ersparet werden. Und weil unsre evangelische gemeine alhir domino Georgio Wagnero Iaurinensi Hung. zur fortsetzung seiner studien 50 f. reinisch verordnet, alß haben die herrn exulanten schon die assecuration, so bald die obligation über solche 50 f. von gedachten herrn Wagner einlauffen werden, auch alhir sollen erleget werden. Hirmit weil auch mein sohn Johannes geschrieben, sein weniges albereit gäntzlich verzehret sey, und er gebeten, ich ihm mit weiteren unkosten soll an die hand gehen, alß bitte, E.H.W. Ehrw. belieben auff diese mit meiner eigener hand geschriebenen brieff ihme, meinem sohn Johannes von solchem gelde 30 f. erfolgen zu lassen, und weil noch 77½ f. übrig bleiben, solche einem theologiae studioso in Wittenberg, namens Johan Egerland, eines wohl vermögenden bürgers allhir werth erhaltenem sohn[2] erga obligationem erfolgen zu lassen. Den dieser ist der sicherste weg, dadurch denen armen herrn exulanten das ihre biß auff den letzten heller richtig zu handen kommet. Sonsten habe auch E.H.W. demütigst beyzubringen, weil ich sehe, das die Unkosten wegen meinem sohn, Joh. Torkos, über meiner rechnung jährlich hinaufflaufen möchten, alß habe mich in Gottes namen resolvirt, den knaben zu einer andern profession zu appliciren, den ich fürchte, ich möchte in die länge nicht sufficient seyn zu den nöthigen unkosten, den er hat 30 f. mit sich nacher Halle gebracht, jetzo lasse ihm abermahl 30 f. einhändigen, das sindt so bald 60 f., wens so fort gehen solte, wers mir unmöglich zu prestiren. Den wir, arme ungrische geistlichen, wir haben simplicissimos proventus, partim propter indiscretam barbariem genti nostrae innatam, partim propter praecisos ordinarios proventus. Nam et nummus confessionarius parum importat, dicere ausim ferme nihil, et reliqua accidentia tenuissima. Demnach ist mein unterthäniges bitten, E.H.W. belieben sich in diesem fall gegen mir und meinem sohne, Johannes, alß ein gutthätiger vatter erweisen, und ihn, meinen sohn, in einer vornehmen handelsstadt zu einem christlichen kauff und handelsherrn recomendiren, waß die bürgschafft anbelanget, wil mich vor ihm gerne biß auff den letzten heller verschreiben, nur daß er möge in solcher wissenschafft also unterrichtet werden, daß ich mich freuen möge darüber, mein sohn sey nicht umsonst in die frembde länder gereiset. Ich habe zwar hir von ihro wohl ehrwürd. herrn Just. Toelner[3] mit mehren geschrieben. Undt wen ich hir eine E. Hochwürden liebe und geneigten willen spüren werde, werde mich nicht allein glückseelig schätzen, daß Gott auch in frembden landen mir und meinem sohne gutthätige patronen erweiset, sondern auch Gott den allerhöchsten dafür danken, ja inbrinstig darum bitten und seuffzen, er, der allerhöchste Gott, wolle Euer H. Würden mit selbst

erwünschten reichen segen von den herab schmücken und erfüllen. Mit hir empffehle auch E.H.W. der gnade Gottes undt verbleibe lebenslang

Ihro Hoch Ehr Würden

zu allen möglichsten dienstleistungen gehorsamer client

Andreas Torkos evangelischer geistlicher m.p.

Raab den 20. Febr. anno 1715.

[*Külzeten:*] Reverendissimo ac amplissimo Domino, Domino Augusto Hermanno Franke, sacrosanctae theologiae ac linguarum orientalium Professori publico, ecclesiae Glaucensis Pastori primario, Domino ac Patrono mihi colendissimo
Halae Saxonum
CCC

SBPK-FN Kapsel 27. 23:439-440. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. 31.
2. Johann Egerland (+ 1693) ev. lelkész: szül. Győrött, Wittenbergben tanult 1712-től, ord. 1722-ben Kismányokra és Majosra.
3. Justinus Töllner (1656-1718) ev. lelkész: 1697-ben távozásra kényszerült panitzschi szolgálatából, 1698-tól a hallei latin iskola tanára, s az összes árvaházi iskola felügyelője.

34 Christoph Voigt Georg Heinrich Neubauernek[1]

Bécs, 1715. április 9.

Továbbította Győrbe Torkos Andrásnak a küldeményt. A Johann Bogislaus Manitius által felvett 35 tallért kifizeti, mihelyt Torkos válasza befut. Azt hitte, ezt az ügyet Manitius már régen elintézte. – 219 tallérnyi adósságát Sziléziából elismeri és törleszteni fogja. Ám az erdélyi meghurcoltatás és egy bécsi tolvaj mindenétől megfosztotta, ráadásul ahhoz a 200 tallérhoz sem jut hozzá, amivel a török nők tartoznak neki. Mégis, nemcsak hogy meg tudott élni Johann Baptist Habermannal együtt, hanem már 600 tallért törlesztett is Halléban, s a fennálló tartozás kiegyenlítéséig küld egy kötelezvényt. Kezes is van, ha kell. – August Hermann Franckétől választ vár korábbi leveleire. Meghívást kapott Velencébe, ha nem tud menni, ajánlania kell oda valakit prédikátornak, aki képes ellenállni a város kísértéseinek.

In dem Herrn sehr werthgeschätzter Herr Neubauer!

Deßen billet samt den beylagen an herrn Torkos in Raab, an welchen heute zu schreiben gehabt, ist mir heute wohl geworden, und gehet die quittung, so eben dabey gewesen, so gleich an seinen herrn.[2] Die 35 rthl., welche herr Manitius[3] zu seiner reise empfangen, sollen in 8 tagen, gel[iebt es] Gott, richtig gemacht werden, so bald die antwort vom herrn Turkos beyhändig seyn wird. Ich habe gedacht, die sache sey längst richtig, sonst hätte ich es bis daher nicht laßen verschoben bleiben. Der gute herr Manitius hat es negligiret.

Meine schuld à 219 rl. betreffend, so bekenne ich solche gar gerne, ohnerachtet sie mir von einem andern auf den halß gefallen, der bekantermaßen in Schlesien geblieben, doch mit gutem vortheil des werckes Gottes, und bin ich längst darauf bedacht gewesen, wie alles fördersamst möchte abtragen. Allein da ich vor einem jahre durch tyranney in Siebenbürgen und durch den harten diebstahl des überrests hieselbst aller mittel gäntzlich entblößet worden, ist mirs hart gnug gewesen, meinen willen ins werck zu setzen. Alß auch überdieß ich noch mein refugium nehmen wollen zu den 200 rl., welche mir die dortigen türckinnen schuldig sind, wie nicht unbekant seyn mag, hat mirs wieder fehl geschlagen. Gott hat mich zwar bis dato dergestalt gesegnet, daß ich nebst dem herrn Haberman[4] nicht allein leben können, sondern ich habe auch schon bis gegen 600 rl. allein in Halle bezahlet und wolte ich mit allem übrigen bald fertig werden, wenn nur von den türckinnen die gedachte 200 rl. möchten zu erheben seyn. Indem aber dazu keine apparentz ist, und mir gegenwärtig so viel nicht in meiner cassa, so bitte nur ein wenig in gedult zu stehen und gegenwärtige obligation dagegen so lange anzunehmen, bis nach benannten termin die völlige summa abgetragen seyn wird. Wäre aber eine mehrere versicherung von nöthen, so hat sich schon längst ein gewißer herr erbothen, dafür zu caviren. Worüber ich die antwort will erwarten.

Im übrigen freuets mich von hertzen, daß ich von dem neuen amtssegen des herrn professor Franckens so viel gutes vernehme. Der Herr vermehre denselben. Denselben bitte meinetwegen gehorsamst zu grüßen und mir auf meine beyde von 20. pass. und 6. hui. eine beliebige antwort auszubitten, dieweil an beyden mir gar vieles gelegen. Er darf selbst nicht schreiben, wenn ich mir die resolution erhalte et tum perinde est, per quem fiat. Auch geliebe derselbe noch anzufügen, wie die venedische kauffmanschafft mir diese woche eine vocation zugesendet, hinführo ihr geistlicher zu seyn, nachdem ich aber mich anderweit engagiret, wie ihm wißend, so möge er mir doch eine person, welche sich im reiche aufhalte, recommendiren, welche ich der venedischen gemeine könne vorschlagen, es sey solches von mir begehret worden, im fall ichs nicht annehmen könne. Es muß aber die sache geheim tractiret werden. Daß die venedischen kauffleuthe auf mich gefallen, rüret daher, dieweil den vorigen sommer ein gar reicher wechßler mich hier predigen gehöret und mich sehr nachdrücklich soll recommendiret haben. Dieweil man sich dieser gelegenheit in Venedig zu praevaliren hat, bitte ja um baldige antwort. Es muß aber ein gesetztes gemüth seyn, ut delitias Italicas possit ferre. Quod bene notandum. Ich weiß aus erfahrung, was es kostet, in delitiosen ländern zu leben und den seelengrund im wachen und gebeth rein <rein> zu behalten. Horreo ad memoriam nonnullorum exemplorum. Damit erlaße Denselben göttlicher gnade und verharre

meines Herrn Neubauers

dienstverbundener

Christoph Voigt

Wien, den 9. April. 1715.

SBPK-FN Kapsel 27. 24:541. Autográf.
Megjelent: Kammel 1938. 322-323.

JEGYZETEK

1. Georg Heinrich Neubauer (1666-1726): a hallei árvaház gazdasági vezetője.
2. Ld. 33.
3. Johann Bogislaus Manitius (1689-1748) ev. teológus: hallei diák (1709-1714), később berlini lelkész.
4. Johann Baptist Habermann († 1680): szül. Nürnbergben, 1702-től Freitschler, majd informátor a hallei árvaházban, 1705-től nevelő Bécsben a Schreyvogel családnál, 1712/13-ban Voigttal együtt a szebeni gimnázium tanára. Később a mansfeldi grófságban lett prédikátor. Önéletrajza: AFrSt/H D 11a:135.

35 Daniel Krmann[1] a dunántúli lelkészeknek

Miava, 1720. január 27.

Arról értesült, hogy a Dunántúlon megbomlott az egyházfegyelem, a lelkészek és híveik tudatlanok. Aranyszájú Szent János kételkedett benne, hogy a papok üdvözülhetnek, hisz magukon kívül híveikkel is el kell számolniuk. Luther Márton azt írja, hogy örül, ha élete munkájával egy lelket is megmentett. Mit várhatnak akkor ők?! Pár éve írt már nekik, de hiába. Most kéri az espereseket, hogy hagyjanak föl a lelkészek évenkénti áthelyezésével, a lelkészek ellenben ne igyekezzenek állandóan új espereseket választani. Kéri továbbá, hogy az esperesek egy választott munkatárssal látogassák a gyülekezeteket, ám ne az anyagi helyzetre, hanem a szolgálat tartalmi kérdéseire fordítsanak figyelmet. Indokolt esetben büntetést is kiszabhatnak, ám mindig körültekintően járjanak el. – Eljutott hozzá a hír, hogy a déli megyékben új magyar és szlovák gyülekezetek alakultak, ezek felügyeletét Bárány György alesperesre bízza. Kéri őt, hogy mindenről számoljon be neki. Levelét adják körbe!

{*Epistola evangelica Danielis Kerman superintendentis de dato 27. Ian. 1720 ad pastores Trans Danubianos, quibus meliorem disciplinam Georgiumque Barany ecclesiis inferioribus sub titulo vicesenioris commendat.*}

Admodum reverendi, clarissimi, doctissimique Viri, Domini Confratres in Domino et Amici observandissimi!

Gratiam et pacem Domini Iesu et in novo anno novam prosperitatem devotissime Dignitatibus Vestris precor. Ex epistolis aliquorum Dominorum Confratrum Vestrorum ex oralibusque aliorum relationibus non sine gravi cordolio intellexi in contuberniis Vestris Transdanubianis nullam amplius superesse disciplinam, confusionum vero plena <esse> omnia, insurgere auditores contra suos pastores, istos quavis de causa minari discessum, reperiri aliquos ex rectoribus et collegis, qui contra suos in Christo confratres cum auditoribus illorum conspirant, amplisque promissis et muneribus ipsos supplantant, etiamque in exilium migrare cogunt, atque ita anniversariam illam valedictionem parochiarumque permutationem pro virili revocant et constabiliunt luculenter ostendentes se esse <vera> proximi dilectione destitutos, nec gloriae divinae promovendae, sed rei suae privatae studiosos, atque operarios dolosos et mercenarios, et quod sanguineis lacrymis deplorandum est, dari inter Vos fratres stupendae ignorantiae, extremaeque negligentiae, praesumptionis tamen maximae, et qui non in libris et sacris meditationibus, sed in compotationibus, et divagationibus dies suos transigunt, animasque humanas pretioso Christi sanguine redemtas curae<que> ipsorum commissas adeo negligenter curant, ut in nonnullis ecclesiis vix aliquem de plebe <et il>literatum reperias, qui a pastore animae suae catechismum aut vero unicam saltem praecationem matutinam vel vespertinam didicerit. Horrenda sane sunt omnia ista, quae de his pastoribus <animarum> circumferuntur. Quis enim horum pastorum fidei vel sues pascendos committeret? O pastores, o idola, o impostores, annon aliquando vobis in mentem revocatis Vos esse vigiles animarum, de quorum manibus animas negligentia Vestra deperditas Deus requiret, annon scitis maledictum esse, qui facit opus Dei fraudulenter, annon cogitatis Vos esse vocatos in vineam Christi non ad standum, nec ad stertendum, nec ad heluandum, sed ad laborandum, ad opus illud bonum, ut attendatis Vobis et universo gregi, ut sitis exemplo bono auditoribus, ut continua meditatione in verbo divino excitetis donum, quod Vobis datum fuit cum impositione manuum presbyterii, et ita ducatis animas ad aeternam salutem. Num vero Vos ostendetis coram Iesu Christo aliquam animam Vestra opera ipsi lucrifactam? Num dicetis: ecce ego et animae, quas dedit mihi Dominus. Annon potius ipsae animae per Vos neglectae coram iudice vivorum et mortuorum Vos incusabunt, et culpam ignorantiae damnationisque suae in Vos transferent? Vae servis nequam, vae animabus illorum, nisi mature et serio evigilaverint atque diurna nocturnaque fidelitate negligentiam suam compensaverint. S. Chrysostomus[2] verba considerans, quod munus ecclesiasticum sit onus angelicis humeris tremendum et importabile, atque videns, quod multi ad illud suscipiendum illutis manibus irruebant, scripsit in cap. 13. ad Hebraeos[3] se mirari, an fieri possit, ut aliquis ex sacerdotibus salvetur. Sacerdotes enim non modo de suis, sed etiam de alienis animabus reddere coguntur rationem. Quanta vero opus est industria, ut vel propriam, non dicam alienam, ex tot sathanae laqueis et mundi immundi illecebris liberet sacerdos? D.M. Lutherus[4] scribit alibi[5] se laetum coram Christo fore, si vel unicam animam omnibus scriptis et vigiliis suis Christo lucrifecerit: at quos non ille exantlavit in ecclesia labores? Vestri autem confratres <isti> opinantur forsitan se unica conciuncula ex aliquo auctore descripta omnes animas <fidei ipsorum> concreditas confestim salvare posse, cum tamen vix intelligant psittaci, quae ipsimet loquuntur, alienisque pennis superbiant, nec sciant, quid quo loco dicere debeant artificium elaborandarum homiliarum sacrarum ignorantes et <ad>discere nolentes. Cum igitur per viscera misericordiae divinae et per Iesu Christi vulnera

rogatus fuerim, ut paterer animum meum lamentationibus confratrum Vestrorum frangi, atque malis his ecclesiarum Vestrarum aliquo remedio occurrerem, quamvis paucos ante annos acriter scripserim ad venerabilia contubernia Vestra, <et speraverim locum aliquem admonitioni meae datum iri,> spe tamen mea frustratus nolui deesse petitionibus illorum, operamque meam in lucrandis fratribus subtrahere. Ante omnia <igitur> per Deum immortalem oro obtestorque clarissimos Dominos Seniores, ut omnibus modis anniversariam illam valedictionem et parochiarum permutationem impediant, nec precibus aut muneribus quibusvis se tentari et pertrahi patiantur ad dislocationem V.D.M. scientes illam fieri contra praxin ecclesiarum evangelicarum in sacro Romano imperio et extra illud existentium, et nec superintendentibus nec senioribus conpetere ius mittendi, immo ius mittendi ministros ad hanc vel illam ecclesiam non in evangelica sed in Romana ecclesia observari. Ita, non conquerentur <amplius> domini confratres <Vestri> male secum agi, nec amplius agitabuntur consilia de senioribus quotannis eligendis, prouti in contuberniis Vestris Cisdanubianis hactenus eligi solebant, ex his rationibus, ne senior in tam sublimi officio constitutus et semper pes sistens dignitatem illam prostitueret, si scandalo <aliquo> notabili pollueret semet ipsum, utque <paulatim> alii quoque adsuescerent gerere munus senioratus. Deinde rogo, ut clarissimi domini seniores adiuncto sibi uno confratre, qui ceterorum suffragiis ad id electus fuerit, visitent, quod si non omnes, tamen aliquas ecclesias, quae visitatione indiguerint, nec aliquorum salariorum vel munerum habeant rationem, quin potius inquirant diligentissime: quomodo dies Domini celebrentur, quomodo ministerium sacrum honoretur, quomodo pastor cum auditoribus et cum scholae rectore conveniat, item annon pastores sint mercatores, blasphemi, maledicti, ebriosi, an Biblia Sacra habeant, an Formulam Concordiae, Catecheticam, Agenda, leges contubernii, matriculas ecclesiasticas, an conciones suas recenti calamo conscriptas producere queant, an pro salute S.C.Regiaeque Maiestatis et dominorum patronorum suorum orent, an Catechismum proponant, an iuventutem diebus Dominicis examinent, et num aliquis ab ipsis aliquam precationem didicerit. Si aliquae mala deprehenderint, pro sua prudentia corrigant, mediocri vel graviore correptione, mulcta, ieiunio, inclusione, item brevis Catechismi breviumque precationum imprimis rhythmicarum quotidie vel certe frequenter publice repetendarum introductione, ut per rudiores <eo> citius addisci possint. Quid enim prodesset quotidie alias, easque prolixiores, cum populo orare formulas, si nullam illarum aliquis addiscere possit? Porro sicubi viderint <domini seniores> pastorem per auditores inique tractari, vel ob frequentes correptiones odio haberi, illum confestim eiici non permittant, verum audita parte utraque <et re bene perspecta admoneant alterutram vel utramque partem> offici sui additis, si opus fuerit, comminationibus, nec autoritatem sibi divinitus collatam auditores corripere permittant, magna enim poena est remotio ab officio, quippe quia existimatio pastoris in discrimen adducitur, nec unquam illa adhiberi debet, nisi observato prius legitimo processu praeviaque causae exacta cognitione, et ubi spes amplius nulla esset emendationis. Si autem iniusta <fu>erit remotio, qua conscientia frater succedet in locum fratris iniuste remoti, <et> annon iste ad Deum, annon ad superiores appellabit, iustitiamque sibi administrari impense postulabit? Si tamen pastor alibi animarum fuerit scandalosus, ebriosus, impurae vitae, aut ipsorum coniugis percussor, rixosus, blasphemus, saltator, rem confessus vel convictus suspendi poterit ad

tempus ab officio, ne propter ipsum nomen Dei blasphemetur, ira Dei in omnes exardescat, crimen unius diffundatur in omnes, et ne de alienis peccatis participemus.

Et quia ex certis relationibus intellexi ecclesias certas Hungaricas et Slavicas in inferioribus comitatibus non pridem esse fundatas, illarum inspectionem sub titulo vice senioris clarissimo domino Georgio Bárány commendo, utque me de incrementis illarum deque verbi divini cursu et confratribus suis informet, oro. Ceterum rogo, ut epistola haec ex uno contubernio in alterum fideliter promoveatur, omnibusque dominis confratribus innotescat. Ego vero non desinam devotis votis invocare numen divinum, ut Vos, Fratres clarissimi, Spiritu suo sancto regat, ne tam quae Vestra, quam quae Christi sunt, curetis, disciplinam et ordinem servetis, Vosmet ipsos fraterno amore praeveniatis, et ecclesiam Dei aedificetis, atque olim audiatis illud: Euge, serve bone et fidelis cet.[6] Amen.

Daniel Kermann ecclesiae Miaviensis pastor et ceterarum evangelicarum eccl. superintendens m.p.

Dabam in parochia Mijaviensi die 27. Ian. anno 1720.

OSzK Quart. Lat. 1136:3r-5r. Bárány György másolata. Romlottabb szöveget őrzött meg a következő másolat: SEL 1377:15-16. Nr. 18., ennek többleteit tartalmazzák a csúcsos zárójelek: <>.

JEGYZETEK

1. Daniel Krmann (1663-1740) ev. lelkész, szuperintendens: ÚMIL 2,1155; Schmal 99-102.
2. Aranyszájú Szent János (354-407) keleti egyházatya: TRE 17,118-127.
3. Homil. 34,1. MPG 63,233.
4. Martin Luther (1483-1546) reformátor: TRE 21,513-594.
5. WA 15,313,26-27?
6. Mt 25,21.

36 Jeremias Schwartzwalder[1] Haynóczi Dánielnek[2]

Varsád, 1721. március 5.

Végre hozzájut a levélíráshoz, bár nincs miről beszámolnia. Kéri, hogy tudósítsa a budai vallásügyi tárgyalások kimeneteléről. Válaszát Vázsonyi Márton győri rektoron keresztül vagy postán küldje. A soproni és pozsonyi rémképek náluk szalmabábnak bizonyultak. Immár rendszeresen tartanak istentiszteleteket.

Varsadini die 5. Martii anno 1721.

Salutem a Iesu crucifixo, salutis fonte!

Clarissime Domine! mihique beneficentissime, honoratissime!

Quo notitia Tui mecum contracta mutuiter et conservetur, promissam a me scriptionem literarum diutius differre nolui, quamvis quidem, quod differtur, non auffertur [!], attamen ignoscas, rogo, quod in tantum temporis Te in suspenso reliquerim, multis enim negotiis publicis officii mei distentus de scribendis ad aliquem literis nequidem cogitare licuit; iam vero paulisper liber ab iisdem promissis stare decrevi, sed nihil est novi, quod ad Te scribere possum, quam quod brevibus hisce gratitudinis meae erga Te affectum testatum eo. Rogo itaque ne hoc quam exiguum testimonium aut scriptum meum vili pendas, quin potius ad hoc proxime data occasione sive per veredarium, sive per reverendum dominum Vásónyi rectorem Iaurinensem respondere velis. De novellis ad Te scribendis non est, cur ad Te sollicitus sim, scio enim Vos pluribus novis rumoribus gaudere atque nos in hisce desertis oris, quare rogamus, ut nos de aliquibus novis relatis, imprimis de tractatione religionis Budensi[3] eiusque eventu nos certiores reddas, magni enim interest nos aliquid de ea scire. Terriculamenta, quae et Sempronii et Posonii audivimus, nobis solummodo straminea fuerunt. Cultum quippe divinum iam bono cum Deo exorsi sumus, in eodemque adhuc impune orando, cantando, praedicando, sacram synaxin administrando constanter pergimus. Imposterum plura. Ceterum brevi hac scheda Te Tuamque pronoeae divinae comendans maneo

ad officia quaevis paratissimus ad aras

Ieremias Schwartzwalder Min. V.D.
eccl. Aug. Conf. inv. Várs adiensis.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Jeremias Schwartzwalder (1684-1731) ev. lelkész: szül. Körmöcbányán, 1707-től Halléban tanult (német verse: RMK III. 4637), majd Sziléziában többhelyütt tanított, ord. 1720-ban, 1722-ig varsádi, majosi, kismányoki, mucsi, majd 1723-ban átmenetileg gyönki, ezután nagyszokolyi lelkész. Innen Bakonytamásiba, 1725-ben pedig Bakonycsernyére került, ahol haláláig maradt. Elítéltetéséről ld. Szita 24-25, 133-134, haláláról pedig Bencze 1999. 178.

2. Haynóczi Dániel (1690-1747) ev. tanár Sopronban, 1740-től rektor: ÚMIL 2,746-747.

3. Az 1715. évi XXX. törvénycikkben felállított pesti vallásügyi bizottság, mely 1721. március 3-tól 1728-ig működött.

37 Jeremias Schwartzwalder August Hermann Franckénak

Várs ád, 1721. szeptember 17.

Mivel a győri rektor, Vázsonyi Márton és mások is leveleznek Franckéval, ő is veszi a bátorságot, hogy írjon, hisz nem rosszabb azoknál, akik Halléban a legkegyesebbek voltak, Magyarországon vi-

szont elvilágiasodtak. – Johann Christoph Schwedler, akihez az ő ajánlásával jutott, ugyan tartóztatta, ám ő hazájába igyekezett, hogy anyját láthassa, s népét megtérítse. Pozsonyban felkereste hallei diáktársait, de azok csak rosszba vitték, mégpedig a tudóskodás jelszavával: így visszaélnek ezzel az adománnyal éppen Francke képmutató tanítványai. Először követte őket, hogy így jusson álláshoz, de Pál átka szerint képtelen volt bármi jóra. – Most egy török által elpusztított, majd újjáépített faluba került: az ilyen falvakat egyaránt lakják katolikusok, evangélikusok és reformátusok. Három nyelven: németül, szlovákul és magyarul végzi szolgálatát. Városra birodalmi németek jöttek, a lutheránusok Hessen-Darmstadtból, de vannak stolbergiek is, Adam Viebing hívei, akinek hamarosan írni fog. – Javadalma kevés, nagy a hiány könyvekből is. A gyülekezetek nagyok és szegények, a városok messze vannak. A varsádi, majosi és kismányoki gyülekezeteknek kátékat, újtestamentumokat és énekeskönyveket kér, magának pedig a hallei énekeskönyv második részét. Egyik napról a másikra él, tombol a pápizmus.

Varschad, den 17. Sept. 1721.

Mit Jesu segen!

Hoch und wohlehrwürdigster Herr Professor, mein insonders liebwehrtester Herr Praeceptor!

Alldieweil andere meiner commilitones, nehmlich herr Wásony rector in Raab und andere mehr, die kühnheit sich nehmen und an Sie schreiben und selbe auch hergegen wiederumb diejenige glückseeligkeit oder die ehre geniessen, daß sie auch einer gegen antwort von Ihnen bekommend gewürdiget werden; also habe mich unterstanden und an Sie schreiben wollen, maßen ich so wohl Sie zum vater annehme und halte als andere und lasse andere, die vielleicht in Halle die frömmsten und eifrigsten gewesen sind, hernach aber ärger und weltlicher worden sind, als sie herein in Ungarn gezogen sind, nicht beßer seyn denn mich, ich bin so wohl ein kind meines vaters als andere.

Damit ich Sie aber mit großer weitläufftigkeit nicht aufhalte, so berichte Sie hiemit kürtzlich, wie daß mich der liebe Gott nach unterschiedlichen fatis allhier in Ungarn als meinem irrdischen vaterland zwar gezüchtiget, alldieweil ich nur nach meinem vaterland geeilet und von herrn M. Schvedler,[1] dahin ich durch Ihre commendations und geleits brief kommen, weggezogen und nach Ungarn geeilet, und wäre mir viel besser gewesen, wenn ich bey ihme blieben wäre. Er hat mich auch nicht gerne weggelassen, allein ich dachte die meinigen, sonderlich meine mutter zu besuchen oder sie vielleicht ja mein gantzes vaterland zu bekehren, eine solche bekehrsucht steckte in mir und aus diesem principio der bekehrsucht machte ich mich von M. Schwedler weg und zog in Ungarn. Da ich aber herein sonderlich nach Preßburg kam und zwar unter diejenigen, die mit mir in Halle studiret haben und sich die eifrigsten zu seyn dünckten. Siehe! da wurde ich mehr von ihnen zum bösen verleitet, verführet und gelocket zu aller weltlichen üppigkeit und lustbarkeit und dieses alles unter dem schein der gelehrsamkeit, so muß sich diese edle gabe so schändlich mißbrauchen lassen von Ihren selbst eigenen heuchlerischen kindern. Als ich ihnen nun so folgete, dachte ich dadurch zu einigem dienst zu kommen und promovirt zu werden. Allein ich wurde nicht nur von ihnen verachtet und nicht promovirt, sondern ich wurde auch nach dem fluch des apost[els] Pauli

zu allem gutten untüchtig. So weit kan einen die nachfolge der weltkinder und falschen brüder herab bringen, daß man nicht weiß wie.

Ich bin nunmehro in das schwehre wichtige ampt kommen und zwar in einem neuerbauten dorff oder wüsten, welches vorzeiten auch zwar gebaut gewesen, aber durch den türcken und andere völcker verwüstet worden und bis dato wüste gelegen ist. Dergleichen dörffer hieherumb es noch mehr giebt, welche so wohl von päpstischen als evangelischen und reformierten oder calviner bewohnt und gebaut werden und zwar von leuten unterschiedlicher sprache als deutschen, böhmischen und ungarn, in diesen dreyen sprachen, ungrisch, böhmisch und deutsch, muß ich auch mein ampt verrichten. Allhier in der pusta: Varschad deutsche leute sind aus dem reich herab gezogen und zwar was evangelisch-lutherische aus dem Heßischen Darmstädtischen, ja auch von des herrn Viebings[2] seinen pfarrkindern aus dem Stolbergischen sind etliche herein gezogen, die den herrn Viebing kennen, an dem ich auch kürtzlich schreiben will. Bitte also um einen trost, ermahnung und antwort.

Mein pfarr salarium ist gantz gering, so daß ich selber nicht weiß, was ich hab. Auch großer mangel an schulbüchern, a.b.c., Catechismus, Neue Testamenten, gesangbüchern. Die gemeinen sind groß, aber arm am gelde, nichts ist hier zu bekommen, von den städten wohnen wir gar weit und ist hier nichts als eine wüsteney. Darumb bitte ich im nahmen meiner armen gemeinden, Varsad, Majusch, Kisch Mányok dergleichen a.m., Sie wollen doch die liebe und barmhertzigkeit erweisen und etliche von besagten büchern, Catech[ismen], N[euen] T[estamenten] oder gesangbüchern schencken, damit wir unverhindert den gottesdienst fortsetzen können. Ich selbst bitte auch um den 2dern theil des Hallischen Gesangbuchs, weil ich erste noch habe,[3] so möchte ich das andere auch gerne darzu haben, damit ich innigst daran ergetze. Mein einkommen ist fast nichts und lebe nur so von einem tag zum andern, maßen meine pfarrkinder das gantze jahr von der summa gelebt haben und nun alles weg ist, daß man also nur von dem jetzt bereitten segen der ernte leben und denselben kaum erwarten kan. Bitte also noch m[ahl] gantz demüthigst, Sie werden sich so wohl über mich als auch über meine gemeine erbarmen und etwas weniges nur schencken. Es ist die erndte groß, aber wenig der arbeiter etc. Luc. 9.[4] Ob gleich das papstthum wütet und jetzt am allermeisten tobet als sonsten zu anderer zeit, so kan doch und will auch noch das kleine häufflein Gott vermehren, bitte auch, schliessen Sie mich samt meinen gemeinden in Ihr gebeth ein. Und hiemit schliessende empfehle Sie samt Ihrem gantzen hause und dem gantzen werck des Herren der allgewaltigen vorsorge dessen, auf dem man all sein anliegen werffen soll. Verbleibe hiemit

Dero zum dienst und gebeth ergebener

Jeremias Schwartzwalder teutscher prediger in Varsad, Kischmányok, Mejusch, böhmischer in Mutschi und an andern wüsteneyen.

AFrSt/H C 562:3. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Christoph Schwedler (1672-1730) niederwiesai ev. lelkész, kapcsolatokat tartott Spenerrel, Franckéval és Zinzendorffal egyaránt: Paasch; RGG³ 5,338; Jöcher 4,409.

2. Adam Viebing (+1678, Hasselfelde) ev. lelkész: 1706-tól hallei diák és árvaházi Freitischler, 1715-ben Wernigerodéban működik.

3. Johann Anastasius Freylinghausen: *Geistreiches Gesang-Buch Den Kern Alter und Neuer Lieder Wie auch die Noten der unbekannten Melodeyen Und dazu gehörige nützliche Register in sich haltend In gegenwärtiger bequemer Ordnung und Form samt einer Vorrede herausgegeben.* Halle, 1704. Zweiter Theil: *Neues Geistreiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder...* Halle, 1714. (Egy kötetben: Halle, 1741).

4. Mt 9,37-38; Lk 10,2.

38 August Hermann Francke Jeremias Schwartzwaldernek

Halle, 1721. december 19.

Levelét megkapta, a kért könyveket a bécsi Johann Rudolf Eisenreich útján küldi. Munkájáról továbbra is számoljon be! A képmutatókról szóló hír elszomorítja. Szolgáljon a többiek számára intéssel és jó példával, s igyekezzék Magyarországot kirántatni a kárhozatból! – Cseh Bibliát adnak ki, mérete a nagyobbik Canstein-féle Bibliáé lesz.

Herrn Pfarrer Jeremias Schwartzwalder in Varschad. Hungarn.

Wohlehrwürdiger, hertzlich gel[iebter] Herr Pastor!

Ew. Wohlehrwürden gel[iebtes] schreiben vom 17ten September 1721.[1] habe ich erst zu ende des Novembers empfangen. Ihr verlangen und begehren ist erfüllet, indem die hiebey specificirte bücher bey mir parat und eingebunden liegen. Darum gebe ich auch hiebey dem herrn Eisenreich zu Wien nachricht und erwarte von diesem weitere ordre oder anstalt, wie sie abgefodert oder fortgesendet werden sollen, daß sie nicht verlohren werden oder unrechten leuten in die hände kommen, als wozu ich selbst gar keinen sicheren weeg weiß. Gott helffe dann, daß Sie alles sicher bekommen, und lege auf dieß wenige seinen seegen, daß es zur erleichterung in Ihrem amt und zu vieler seelen besten gereiche. Wovon künfftig einige nachricht zu erlangen, mir sonderlich lieb und angenehm seyn würde. Wie mir es übrigens sehr nahe gehet, daß nach Ew. Wohlehrwürden bericht einige, die vielleicht hier die frömmsten und eifrigsten gewesen, hernach da sie in ihr vaterland kommen, ärger und weltlicher worden sind. Also ermahne ich Ew. Wohlehrwürden im nahmen unsers Herrn Jesu Christi, mit desto größern eifer und ernst in der geseegneten nachfolge Jesu Christi und seiner heiligen apostel und wahren jünger einher zu gehen, also daß andere nicht allein ein fürbild an Ihnen haben, wie man seinem beruf würdiglich wandeln solle, sondern auch bey aller gelegenheit von Ihnen ermahnet und aufgemuntert werden, sich als wahre diener und nachfolger Jesu Christi zu beweisen, in aller lauterkeit und rechtschaffenem weesen, und das liebe Ungern, so-

viel an ihnen ist, aus dem verderben zu reißen und mit vielen früchten der gerechtigkeit zur beschämung der wiederwärtigen zu erfüllen. Werden sie das thun, so werden sie große freudigkeit haben am tage des gerichts, wo aber nicht, so wird ers von ihren händen fordern. Gnade, barmhertzigkeit und seegen sey über einen jeglichen, dem sein christenthum und amt ein gründlicher ernst ist.

Zur nachricht melde, daß jetzo allhier ein wircklicher anfang gemachet ist zum druck einer böhmischen Bibel[2] in der form der größern Cansteinischen.[3] Gott helffe auch dieses werck vollenden und seegne es. Ich verharre mit hertzlicher ergebenheit

Ew. Wohlehrwürden

gebeth- und dienstwilliger

A.H.Francke m.p.

Halle, den 19ten Decembris 1721.
Die adresse nach Wien an herrn Johann Rudolph Eisenreich.

SBPK-FN Kapsel 27. 3:17-18. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **37.**
2: Halle, 1722. Ld. Tobolka 1114.
3. A Canstein-féle bibliatársulat 1713-ban adta ki az első nyolcadrét teljes Bibliát. Carl Hildebrand von Canstein báró (1667-1719): jogász, katona: TRE 7,614-617; NDB 3,126. A berlini udvarban Francke érdekeit képviseli. Elsőként fogalmazza meg a sztereotíp nyomdai eljárás elvét *Ohnmaßgeblicher Vorschlag* c. iratában (Berlin, 1710), ennek nyomán születik meg az ő tőkéjével az első bibliatársaság, s válik lehetővé olcsó Bibliák kiadása.

39 Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak

Győr, 1722. április 11.

Az igaz kereszténység feltámasztásán fáradoznak. Magyarra fordítottak néhány iratot, de kiadni nincs lehetőségük. Christian Kortholt Súlyos papi terhét a lelkészek számára fordította le, hogy tudatlanságukat enyhítse. Mivel se patrónusuk, se nyomdászuk, Bárány György győrkönyi lelkésszel arra jutottak, hogy tőle kérik a mű megjelentetését.

Iaurini 11. April. 1722.

Spiritus S. lumen, robur et solatium semper praesentissimum!

Maxime reverende, amplissime a me semper filialis observantiae cultu prosequende Domine!

Ex quo Vestris studiis sanctioribus valedicere iussus sum, quanto conamine et nisu ecclesiis patriae prodesse, eiusque vulneribus mederi studuerim, iam referre non licet. Pro erigendo vero christianismo inter nos maxime collapso (quamvis pauci) laboramus pro virili. Interpretati etiam sumus scripta quaedam, quibus malis nostris occurrere possemus, quae, ut in publicum demus, iniuria temporis et summa egestas nostra prohibent. Unicum tamen opusculum beati viri Kortholti[1] Schwere priester bürde[2] in gratiam ministrorum evangelicorum proxime in Hungaricam linguam transposui,[3] ut sic scriptis quoque propagemus id, quod ore docemus, officium quoque faceremus et reliquorum confratrum sive ignorantiam (quae quanta sit circa muneris sui partes, exprimi non potest) sive ignaviam supleremus. Verum quid huiusmodi chartulis agamus, ubi nec patronos nec typographum habere licet? Collatis igitur cum familiarissimo meo reverendo ac clarissimo domino Georgio Bárány pastore Györkiensi meritissimo consiliis nostris, in eo animati sumus, ut reverendam Dignitatem Vestram, Patrem post Iesum C. nobis spiritualem demisse requiremus, ut praefatum opusculum in gratiam nostrorum imprimi curaret. Quod, cum favorem et gratiam reverendae Dignitatis Vestrae percipiemus, continuo in manus reverendae Dignitatis Vestrae trans[...]temus.

Magni nominis reverendae Dignitatis Vestrae
semper studiosissimus cultor

Martinus Wásonyi pt. scholae evangelicae rector et diaconus eiusdem ecclesiae

SBPK-FN Kapsel 27. 25:571. Autográf.

JEGYZETEK

1. Christian Kortholt (1633-1694) ev. pasztoráltcológus és egyháztörténész, a reformortodoxia képviselője, 1666-tól kieli professzor, Spener barátja: NDB 12,601-602.

2. Christian Kortholt: *Schwere Bürde des Predigtamts aus Gottes Wort und der Kirchenantiquität vorgestellt, mit lateinischen Anmerkungen.* Frankfurt, 1672. Kiel, 1679[2]. A magyar fordítás a 3. kiadást követi: *Schwere Priester-Bürde / zu sonderbarem Nutz des Predigtampts.* Halle, 1703.

3. Jéna [Lipcse], 1726. Vö. Petrik 2,452.

40 Torkos András August Hermann Franckénak

Pozsony, 1722. augusztus 13.

Fia, Justus János ügyében régen gyakrabban írt neki, most hosszú idő után újra fontos eseményről szántolhat be. [Poldt] 1000 rénes forintot ad magyar diákok egyetemi tanulmányaira, hogy annak

évi kamata 1 vagy 2 ifjú külföldi tartózkodását fedezze. Ő azt tanácsolta neki, hogy a hallei árvaházra bízza az összeget, így az legalább 2 magyar diák megélhetését fogja biztosítani. Segítségét kéri a pénz elhelyezéséhez. – Justus János most Michael Alberti házában van orvosi gyakorlaton. Kéri, hogy ha van hely a Paedagogiumban (?), vegye fel mint szegény szülők gyermekét, továbbá járjon közben érte, hogy a kórház orvosa mellett praktizálhasson. – Jelenleg a pozsonyi országgyűlésen időzik mint magyar prédikátor.

Gratia, pax, salus ac benedictio a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo!

Reverendissime Domine, Pater in Christo colendissime!

Insignia charitatis bonitatisque Tuae documenta, quae et in me et in filium meum Iohannem a longa temporum serie praestitisti, saepius provocarunt, frequentioribus literis manus Tuas beneficas atque charitatis plenas ut exosculerer. Tamen quia bene constat, quam multis quamve gravibus iisque sacris laboribus sis involutus, temperandum mihi duxi, ne forsan literae inculto stylo editae taedium mei concitent. Nunc vero gravioris momenti argumentum quia suppeditatum est, longius silentium ducere pietas vetuit. Etenim civis quidam ex ordine nostro pius ac honestus zelo pietatis excitatus apud se deliberavit, decrevit ex benedictione illa, quam Deus per honesta manuum opera eidem impertitus, mille florenos Rhenanos in subsidium studiosorum Hungaricorum in academiis degentium deponere tali conditione, ut eiusdem summae decens interesse pro annuali intertentione unius aut alterius subveniat.[1] Enim vero quia vir bonus in eo hactenus haesitabat, quonam in loco summam deponere possit et secure et sub spei certitudine illam summam et illaese perpetuo mansuram et fructum eius in destinatum finem pro certo futurum et cessurum. Ego consul et autor exstiti, ut Halis orphanotrophei inspectoribus ac procuratibus concredat ac committat, quorum fides, dexteritas, in rebus commode disponendis prudentia, nec non sincera pietas in plurimis probata. Illi sane et tutissimo in loco summam concreditam applicaturi et fructum eius ita sunt administraturi, ut ad minimum vel duo studiosorum nationis Hungaricae mensam ac annualem intertentionem sortiantur. Cedit consilio vir bonus. Hinc, reverendissime Domine, in id adductus, ut brevioribus hisce lineolis Te, rerum orphanotrophei moderatorem ac inspectorem, decenter ac enixe rogarem, hanc boni civis nostri intentionem bonitate Tua secundare digneris, et pro insigni in rebus disponendis prudentia Tua deliberare ac decernere, quatenus haec mille florenorum summa in orphanotropheo vel in alumneo regio elocari vel collocari queat ita, ut eius ex usu fructu, si non plures, ad minimum duo nostrae patriae filii mensam ac hospitium annuatim habere valeant. Insuper etiam rogo: hoc negotio apud Te perpenso, tandem quid Tibi videatur, quae sit sententia Tua? quae mens? quod consilium? mihi saltem brevibus significare haud gravatim velis.

Caeterum quia filius meus Iohannes in celeberrimi domini doctoris Alberti[2] aedibus artis medicae experientiam comparare studet, eiusdem monitu incitatus humillimam petitionem coram Te deponere audeo. Fac rogo per misericordiam Dei et Iohanni meo, insufficientium virium parentis filio, bene faveas, consilio et bonitate adsis. Si fors locus inter alumnos regios datur, tanti beneficii participem reddere digneris. Et quia experientiam rerum medicarum hactenus comparatam praxi admovendam iudicat, benigne disponere velis, ut medico circa nosocomia ac xenodochia practico[3] semet adiungere liceat atque sic sensim etiam praxim sibi comparare valeat. Tanti beneficii remunera-

tionem quia appromittere non audeo, tamen Deum optimum maximum suplex adorabo, et hic in terris et post fata tandem in coelis largissime remunerari velit. Vale!

Reverendissimi ac amplissimi nominis Tui
observatissimus cultor

Andreas Torkosius ecclesiae Aug. Conf. apud Iaurinenses in[dignus] V.D.M. pro tempore tamen in dieta regni Posonii a concionibus Hungaricis

Posonii die 13. Aug. anno 1722.

[*Külzeten:*] Reverendissimo ac amplissimo Domino Augusto Hermanno Franck. sacrosanctae theologiae Doctori celeberrimo ac Superintendenti vigilantissimo, Domino in Christo Patri mihi colendissimo
Halae

SBPK-FN Kapsel 27. 23:441-442. Autográf.

JEGYZETEK

1. Poldt-féle alapítvány. Hasonlókról tudósít Eöttevényi 1905. 55-65.
2. Michael Alberti (1682-1757) hallei orvosprofesszor, Stahl tanítványa, nézeteinek népszerűsítője és utódja (1716): ADB 1,214-215.
3. Valószínűleg Johann Juncker (1679-1759), aki 1716-tól volt az árvaház orvosa, s itt alapította az első egyetemi klinikát (később professzor, vö. NDB 10,661-662).

41 August Hermann Francke Torkos Andrásnak

Halle, 1722. november 6.

Hálásan veszi a [Poldt-féle] alapítványt. Mivel nem akarja ezzel az árvaház vezetőit terhelni, az ügyet a teológiai kar elé tárta. A dékán elhatározta, hogy a fakultás az említett célra 5 %-os kamatra átveszi az összeget. Fiának, Justus Jánosnak szívesen segít, bár nem érti, miért hagyná az ott az egyetemet a gyógyszerészet kedvéért.

Domino Torkosio, Pastori Iaurinensi meritissimo. Iaurinum.

Salutem a fonte salutis Iesu!
Vir plurimum reverende, Frater in Domino perdilecte!

Piam civis cuiusdam Vestri voluntatem mille florenos ad manus inspectorum orphanotrophei transmittendi grato agnosco animo.[1] Ego vero quum causas habeam graves, quare curam successoribus meis in directione orphanotrophei imponere nolim, rem hanc detuli ad facultatem, quae vocatur, theologicam, cuius sum membrum. Eius decanus[2] communicato cum collegis singulis praesentibus consilio his verbis, quid respondere T. R. [!] debeam, mihi exposuit: „Cum vota collegii nostri, ut ad pium hunc usum destinata pecunia sub ratione 5 ex 100 annui reditus a theologica facultate eiusque decano omni cura ac fide administretur. Ideo reverendo Torkosio indicari haec nostra voluntas poterit, ut summa designata quamprimum habuerit, ea conditione huc remittatur. Halae die 6. Novembris 1722." Habes, quae iussus sum ad Tuam r[everendissimam] Dignitatem perscribere. Si qua in re filio Tuo inservire potuero, lubens id faxim. Equidem quomodo a studiis academicis ad officinam pharmacopoeam reduci possit <ac debeat>, certe non video. Alioquin in eo etiam voluntati Tuae promtissime essem satisfacturus. Vale! Dominus Tibi et patriae, ecclesiae Vestrae sit propitius!
Tuae r[everendissimae] Dignitatis

addictissimus

A.H. Francke

Hal. die 6. Novembris 1722.

AFrSt/H A 176:127. Fogalmazvány.

JEGYZETEK

1. Ld. **40.**
2. Valószínűleg Johann Heinrich Michaelis.

42 Jeremias Schwartzwalder August Hermann Franckénak

Pozsony, 1723. szeptember 14.

Johann Rudolph Eisenreichtől megtudta, hogy Francke könyveket akart küldeni számára, de Eisenreich nem tudta, hová küldje, pedig csak Vázsonyi Mártonnak Győrbe vagy Bél Mátyásnak Pozsonyba kellett volna Bécsből továbbítania. – Néhány frankföldi német hívta meg lelkészül, de mivel reformátusok is érkeztek közéjük, ezek kérték, hogy nekik is osszon úrvacsorát, mégpedig kovászos kenyérrel. Mivel ő Konrad Dieterich kátéjából azt tanulta, hogy nem számít, hogy a kenyér kovászos, ezért csak azt vizsgálta meg, hogy ugyanazt vallják-e ők is az úrvacsoráról. Erről meggyőződve tovább tanította őket, majd kiszolgáltatta a szentséget, ezeknek kenyérben, a lutheránusoknak pedig ostyában. De a katolikusok, kikkel a legtöbb lutheránus prédikátor Magyarországon egy a képmutatásban, elítélték őt ezért, amiben a majosi lelkésznek, Friedrich Samuel Bertramnak is szerepe volt.

A legtöbb lelkész az ilyen pápizmushoz húz, különösen kettő Pozsonyban. Mint eretneket elfogták, 7 hétig ült Pécsett, s 50 botütést kellett elszenvednie. A kanonokok meg akarták égetni, végül azonban merő kegyből csupán száműzték, s most Pozsonyban tartózkodik. – Kéri az elakadt küldeményt, s az új héber Bibliára is szüksége volna: kifizeti, ha nem túl drága. – Levelet mellékel Heinrich Julius Elers számára.

Preßburg, den 14. Septembr. 1723.

Hoch und wohlehrwürdiger, insonders vielgeliebter V[ater]!

Mit gegenwärtiger gelegenheit habe nicht umhin können, nochmahls an Ihr Ehrw. zu schreiben, massen ich von h. Eisenreich von Wien vernommen, wie daß Ihr Wohlehrw. mir auff meinen brieff und bitte antworten und etwas zu meiner armuth bey meiner armseeligen pfarre an büchern oder sonsten etwas schicken wollen.[1] Weil aber gedachter h. Eisenreich nicht wuste, wo mein ort zu finden, da er doch nur an herrn Wásony rect. in Raab oder nach Preßburg an h. Beel hätte übersenden können, von denen beyden örtern mir es unverlohren wäre zukommen, weil er aber nicht wuste wohin, so schrieb gedachter h. Eisenreich Ihnen wieder zurück, daß Sie mir nichts schicken sollen.

Nunmehro berichte doch kürtzlich, massen es sonsten viel papier brauchen müste, alles umbständlich zu erzehlen, doch werde ichs kürtzlich Ihnen es umbständlicher berichten, meine fata, wie es mir gangen, auch was ich ausgerichtet, und wo ich mich anjetzo befinde. Ich bin von etlichen teutschen francken, die aus dem reich in Ungarn gezogen, ad pastoratum beruffen worden. Nach dem ich nun das amt angetreten, habe ichs mit aller treue verwaltet und ihnen Gottes wort geprediget. Weilen sich aber auch etliche reformirte allda eingefunden unter ihnen,[2] als welche mich ansprachen und baten, ich solte ihnen das heilige abendmahl auch reichen, aber NB nach ihrer arten, sagten sie, i.e. sies meineten pane fermentato, da ich denn bedencken trug hierinnen zu willfahren, doch weil ich in meiner jugend Dieterici[3] Catecheticam[4] gelernet, allwo in einer quaestione de sacra coena stehet responsio: nihil interest sive sit panis NB fermentatus triticeus sive siligineus etc.[5] Also war es mir nur zu thun umb ihren glauben und meinung von dem hochwürdigen sacrament zu prüfen ob sie das statuiren, was wir. Was ihr esset im sacrament etc.? Da sie dann überall mit ja geantwortet und gesaget: wir glauben das, was ihr glaubet, und da ich sie dann weiter berichtete und catechisirte, auch alle falsche vernunffts schlüsse wiederlegte mit den worten der einsetzung und so weiter, so bald fuhr ich zu und gab ihnen und den unserigen lutheranern zugleich sub duplici pane fermentato et hostio das heilige abendmahl. Allein das papsthum, mit welchem unsere lutherische prediger, die meisten zum wenigsten, in Ungarn mit heucheln, und die, die allereifrigsten im christenthum seyn wollen, mich hierinnen verdammten, welches auch der in Mejusch gewesene zungendrescher und scurra nahmens Bertram,[6] der sich grosse scientiam einbildete, auch that, er war zwar pfarrherr an gedachtem ort, allein er hatte sich ärger aufgeführet, als ein anderer etc. Particularia will ich nicht viel erzehlen. Mit diesem papsthum, sage ich, heucheln anjetzo die meisten pfarrherren, absonderlich 2 in Preßburg.[7] Dieses papsthum lies mich gleich gefangen nehmen als einen neuen ketzer[8] und muste in Fünff-Kirchen 7 wochen im gefängnis liegen und 50 prügeln aushalten und dieses noch, wie das capitel allda vorwandte, aus sonderbahrer grosser gnade. Vitam

perdidisti, sagte die pap[stliche] clerisey zu mir, und wolten mich zum verbrennen zum scheiterhauffen verurtheilen, allein da ich die 50 prügeln erlitten, wurde ich darzu ins exilium getrieben und befinde mich anjetzo in Preßburg.

Bitte unterthänigst umb dasjenige, was Sie mir haben schicken wollen, mir es noch zu schicken, was Sie wolten, und zwar wäre mir auch eine Hebreische Bibel nöthig, welche bey Ihnen im waysenhauße ist herauskommen cum notis rabbinicis et praefationibus," bitte schönsten darumb, ich werde sie bezahlen, was sie kostet, wenn sie nur nicht allzu theuer wäre. Hiemit Gott befohlen verbleibe jederzeit

Dero dienstwilliger und gebethergebener

Jeremias Schwartzwalther Exul.

Bitte unterthänigst eingeschlossenen brieff an gedacht person h. Elers zu übersenden.

<Lege quaeso hanc epistolam. Wenn das negotium unionis allen so übel bekäme, würde es bald cessiren. Weiß h. Elers, wo die sachen stecken, die wir vorm jahr und lauter für Schwartzwalthern zusammen gebracht, kan er sie noch [...]. Mit der Ebr. Bibel ists nicht nöthig.>

[*Külzeten:*] Tit. S. Herrn Hn. Elers
Herrn M. August Hermann Franken, Professori publico et Pastori an der Ulrichs Kirchen werde dieses gegehben [?] in Halle

AFrSt/H C 562:4. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **38.**

2. Azokról a hessení családokról lehet szó, amelyek 1720-ban tűnnek fel Kismányokon, 1722-ben továbbmennek Nagyszékelybe, majd Gyönkön telepednek le végleg.

3. Konrad Dieterich (1575-1639) gießeni teológiaprofesszor (1605-től), ulmi szuperintendens (1614-től), sokáig népszerű tankönyvek szerzője: NDB 3,672.

4. Cunradus Dietericus: *Institutiones catecheticae e b. Lutheri catechesi depromptae... in usum iuventutis scholasticae illustratae. Gießen,* 1613. Editio 2. aucta. Lipsiae, 1615.

5. De re s. coenae terrena I. Panc. 12. „Cujus qualitatis et figurae panis ille erit? Si modo ex aqua et farina pistus est, nihil inter est, sive sit fermentatus, sive triticeus, sive siligineus, sive frumentarius alius, sive itidem rotundus, sive oblongus, sive quadratus, sive alia quacunque formula. / Non enim vel hujus generis panem Christus vetuit, vel illius praecepit. Ideoque omne hoc in Christiana libertate positum."

6. Friedrich Samuel Bertram ev. lelkész: szül. Kalbe/Saaléban, 1712-től hallei diák, ord. 1722-ben Majosra. Vö. Bél 165, 167. Franckéhoz írott levelei: AFrSt/H F 11:357-361.

7. Pozsonyban ekkor négy lelkész volt: Wodilay Márton, Johann Andreas Rabacher, Bél Mátyás és Matthias Marth.

8. A vármegyegyűlés 1722. február 25-én rendeli el az „istenkáromló" varsádi prédikátor elfogását: Szita 24-25, 133-134.

9. Johann Heinrich Michaelis kiadása: Halle, 1720.

43 Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak

Győr, 1724. március 1.

Sartoris János konrektornak érkezett hozzájuk, köszöni az ő útján küldött biztatást. Egészsége mégsem engedi, hogy megfeleljen ezeknek az elvárásoknak. A lelkészek életvitelének javítására, mint már írta, lefordította Christian Kortholt Súlyos papi terhét, kiadni azonban nem tudja, ehhez kéri segítségét és tanácsát.

Gratiam et pacem a Christo Salvatore, fonte salutis nostrae!

Vir summe reverende, Pater in Christo multum aestimande!

Quanto in ecclesiam Christi sis animo, etsi omnia argumenta praeteream, vel hoc unico testimonium dabis, quod nuperrima die per patriae nostrae filium Ioannem Sartorium[1] pro conrectore huc ad nos vocatum ad commodum ecclesiae promovendum et saluti gregis Christi invigilandum paterna ac sincera mente me excitare voluisti: ago habeoque aeternas gratias, quod tam benigna admonitione me amplecti dignatus es; utinam virium mearum esset voto Tuo sancte me respondere posse, ast cum defectus et infirmitates sentiam, precibus Tuis me totum commendo et offero, ut is, qui firmus est, in infirmitatibus nostris suppleat, quae desunt ex viribus meis. Te vero ad spem et vota multorum infinitis annis coronet aeternum Numen. Quod vero statum ecclesiarum nostrarum concernit, pacaciorem esse benignitatem Omnipotentis modo animadvertimus, utinam ex toto spes iam semel nobis arrideret. Unicum tamen superest, causa cuius haud iniustas depono quaerimonias, pastorum nonnullorum haud aprobandam vitam, quae ut corrigi possit (pro ut et antea scripseram), beatae memoriae viri Korholti Schwere priester bürde in Hungaricum transposui,[2] quem, ut imprimi curem, conditionis et fortunae meae ratio minime permittit. Igitur ad pedes Tuos, Vir summe reverende, provolutus demisse oro (si fieri possit) ad evertendum, vel saltem emendendum tantum malum, beneficio impressionis praedicti libri ope et consilio succurras, quam potes, benigne. Quam singularem gratiam, cum ego et mihi similes demereri non valemus, Deus ecclesiae suae clementissimus protector refundat aeternis praemiis.

Vestri summe reverendi nominis

semper studiosissimus cultor

Martinus Wásonyi m.p.

Iaurini 1. Mart. 1724.

[*Külzeten:*] Maxime reverendo, amplissimo Domino
Domino Aug. Hermanno Franck, sacrosanctae theologiae Professori, nec non Pastori ecclesiae evangelicae, Praeceptori suo et Patri in Christo demisse venerando tradantur Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 25:573. Autográf.

JEGYZETEK

1. Sartoris János (1695-1756) ev. lelkész: ÚMIL 3,1775.
2. Ld. 39.

44 Kisfaludy Ferenc Vázsonyi Mártonnak

Mihályi, 1724. március 27.

Büki Ferenc tegnap elment Kemenessömjénbe lelkésznek. Jöjjön el hozzájuk, nehogy pap nélkül maradjanak. – Torkos Andrást és Valentin Artztot üdvözli.

α // ω

Ajánlom igaz szolgálatomat Kegyelmednek és Istentül üdvességes jokat kivánok.

Édes, kedves tiszteletes és tisztelendeö Vásonyi uram, akartam Kegyelmednek ezen udvarló levelemben értésére adnom: hogy Büki uram tegnap per longum et latum elbucsuzott és ma elis vitték Sömjénbe. Azértt: ne oves maneamus sine pastore, egredere et abi post vestigia gregum tuorum etc. Canticum I.v.8[7]. Iam enim hyems transiit, imber abiit et recessit, flores apparuerunt in terra nostra, tempus putationis advenit, ostende mihi faciem tuam, sonet vox tua in auribus meis, vox enim tua dulcis. Canticorum 2. cap.[1] Veniat ergo dilectus meus in hortum suum et comedat fructum pomorum suorum.[2] Dilectus meus descendat in hortum suum ad areolam aromatum, ut pascatur in hortis et lilia colligat.[3] Sapienti sat.

Minekokáértt magyarul-is igen szépen kérem és hivom Kegyelmedet, méltoztassék kijönnyi lelki tanitónak közinkbe, az mint az minapis alázatossan kértem vala Kegyelmedet, ugj mostis eadem affectione instálok Kegyelmednél, ne contemnállya az Xtusnak kicsiny seregét, mertt: Pupilli facti sumus absque patre, Jeremiás is ugj siránkozott,[4] hogy mi is Jeremiással arra ne fakadgjunk, édes, kedves Vásonyi Uram, gjüjjön ki Kegyelmed, bizony ugj accommodállyuk magunkat Kegyelmedhez és Kegyelmedet-is, hogy jövendőben-is nem fogja megbánnyi Kegyelmed, söt experiálnyi emberségünket, nem dicsekedvén előre véle: experientia docebit. Az házat mi illeti, igenis omnimodo igjekezünk admaturálnyi, hiszem az aszony[5] ö kegyelme addig ottben pátientálhattya magát, az Isten ne adgja, hogy az innepekben vissza [?] maradna tanitobul az templomunk? Torkos András sogor uramnak eö kegyelmének alázatos szolgálatomat ajánlom, nem külömben Artzt uramnak,[6] Vásonyiné aszonyomnak-is ö kegyelmének mind[...]lettel való szolgálatomat mondanyi [...]teszeltessék Kegyelmed, midön penig [...]mat továbis az Kegyelmed jóakaratty[...]ctiojában ajánlanám elvárván sziv[...] maradok migh élek

tiszteletes nagj jó akarómnak

Kegyelmed alázatos sz[...]

Kisfaludy Fer[...]

Mihály die 27. Martii 1724.

P.S. Feleségem ajánlya Kegyelmednekis, az aszonynakis ö kegyelmének bötsülettel tellyes szolgálatyát, nem külömben Torkos Andrásnak, s az aszonynak Torkos Andrásné asz.,[7] ugj énis ö kegyelmüket közönségessen.

[*Külzeten:*] Kettös tiszteletre méltó Vásonyi Márton Uramnak, az hires györi Augustáná Confession lévö gymnasiumnak tudós és ordinarius néhay rectorának, mostanságban penighlen az vadosfalvai articuláris ecclesiának érdemes Lelki Tanitojának, jo akaro Uramnak ö [Kegyelmének] bötsülettel
Györi Ujváros

SEL. 1383:53-54. Nr. 42. Autográf.

JEGYZETEK

1. Énekek 2,11-14.
2. Énekek 5,1.
3. Énekek 6,1.
4. JSir 5,3.
5. Vázsonyi Márton Dobner Borbálát Győrött vette feleségül.
6. Valentin Artzt: györi német kántor.
7. Torkos András második felesége Rosina Burgstaller volt.

45 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Győr, 1724. május 20.

Öt éve találkozott vele Sopronban. azóta szeretne írni neki, hogy hazatért külföldről. Mivel a távozó Vázsonyi Márton munkája is most őrá nehezedik, eddig nem jutott erre ideje. – A Liptó megyei Mattyasovszky Miklós kért tőle ajánlást Sopronba. Ez három hónapig tanult nála, hiányosságait Sopronban remélhetőleg pótolni tudja. Kéri, diákja ügyét Johann Christoph Deccardnál is támogassa.

Clarissimo Viro Danieli Heynoczi, gymnasii Semproniensis Sub-Rectori meritissimo, Fautori suo aestimatissimo S.P.D.

Iohannes Sartoris conrector et p.t. rector.

Ab eo tempore, quo me Numen benignissimum carissimae patriae restituit, persaepe, fateor, cogitavi literas quasdam ad Te, clarissime Vir, dare, quibus et memoriam Tuae, quam ante hos quinque annos Sempronii expertus sum, benevolentiae renovarem et favorem Tuum, ex quo praeclara quaeque in hac vicinitate mihi polliceor, conciliarem. Aut tamen laboribus, qui clarissimo Vasoni discessuro et iam etiam vale ultimum nobis dicente meis humeris impositi sunt, impeditus, aut vero pudore suffusus nec officio, nec voto meo huc usque feci satis. Nunc desiderium Te intimius cognoscendi atque ex Tua notitia magnos fructus ad mea studia adferendi amplius coercere nefas duco atque rupto vix excusando silentio Te humiliter compellandum puto.

Accessit petitio honesti adolescentis Nicolai Mathyasovszky civis Liptoviensis, qui ad celebre Vestrum gymnasium sedem studiorum suorum translaturus mea apud Vos commendatione uti voluit. Quibus adeo comotus, quum ad te, clarissime Vir, primum scribere audeo, ecquidem vehementer gratulor, si literae meae in eo Te statu inveniunt, quem ipse per voluntatem Dei optare potes. Deus clementissimus, qui suam Tibi multoties demonstravit bonitatem, Te Tuamque domum imposterum quoque amplissime sua benedictione prosequatur, idque faciat, uti in pubis scholasticae studiis laborum Tuorum finitum experiri semper possis laetissimum. Quod uti et precor et etiam certo spero, ita confido te iam dicto adolescenti, qui me intercedente ad favorem Tuam, uti etiam ad clarissimum rectorem decurrit, nulla in re defuturum, imo in primis apud clarissimum Deckardum[1] causas eius acturum. Tres sunt elapsi menses, quibus mea opera utebatur, nec quidquam in eo obeservavi, quod eum commendatione indignum reddere posset. Studiis tamen eius pio voto vel illius vel meo invigilare nequivi, quod cura maiorum me a classe, cui [prae]fectus sum, primum saepe, postea plane avocavit. Credo tamen defectus studiorum eius accuratam praeceptorum Semproniensium curam, praesertim Tuam, quoad per huius ingenii capacitatem fieri poterit, supleturam. Sed iam vale atque me, si lubet, favore Tuo non dedignare! Ita scribebam Iaurini decimo tertio Cal. Iunii MDCCXXIV.

[*Borítékon:*] Monsieur Monsieur Daniel Heynoczi Sub-Recteur de l' Ecole de & à Oedenbourg

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Christoph Deccard (1686-1764) soproni cv. rektor (1712-1740): ÚMIL 1,416.

46 Torkos András Haynóczi Dánielnek

Győr, 1724. augusztus 3.

Fiát, Józsefet, aki most tért haza Besztercebányáról, Sopronba kívánja küldeni, de három év óta annyit költ már gyermekei tanulmányaira, hogy több terhet képtelen vállalni. Az ő útján kéri a beteg Johann Andreas Kastenholtzot, hogy ha van szabad hely az alumneumban, azt fiának juttassa.

Gratia, pax, salus ac benedictio a Deo!

Pereximie ac humanissime Domine!

Etsi eruditionis Tuae virtutumque Tuarum fama ad usum familiaritatis Tuae me saepius provocavit, tamen quasi verecundia ductus abstinui, bene gnarus eam esse conditionis Tuae ac scholastici muneris rationem, quam levioribus literulis turbare religio vetat. Interim quia urgens argumentum nunc prae manibus habeam, non possum non quin ad Te vel paucis scribam. Etenim est mihi filius Iosephus' nuper Neosolio redux, quem ob continuandos in bonis literis profectus Tuae dexteritati, nec non curae destinavi committendum. Verum ingenue fateor me ab annis circiter tribus in filios academicos sumtus fecisse supra vires, adeo ut ferme enervatus ampliores, prout competit, sumtus exponere non valeam. Hinc est, quod a Te enixe rogo, digneris accedere reverendissimum dominum Kastenholtz,[2] cui salutatione meo nomine oblata proponas causam meam, simul et intimes rogari reverendissimum virum a me officiose et amanter, si quis inter stipendiatos vacuus [o]fferetur locus, pristina erga me charitate ductus dignetur supra nominatum filium meum eo accomodare, pro quo beneficii genere meam qualibet in re promtitudinem dexterrime offero et voveo. Equidem literis reverendissimum dominum pro more decenti ipsemet salutassem, sed quia relatum est mihi aegre valere, non censui conveniens esse tantum virum valetudinarium literis molestare vel etiam turbare. Ardentibus tamen precibus Deum adoro, Kastenholtzium diuturna sanitate ac longaeva vita beare velit ad promotionem afflictae ecclesiae suae, etiam in consolationem multorum hac tristi rerum facie calamitatibus variis compressorum. Vale!

Humanissimi nominis Tui

sincerus cultor

Andr. Torkos pastor

In suburbio Iaur. die 3. Aug. 1724.

[*Külzeten:*] Praeclaro ac humanissimo Domino Danieli Hąynoczy, gymnasii apud Sopronienses A.C. Sub-Rectori celebr. etc. etc., Domino Fautori mihi colendissimo
Sempronii

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Torkos József győri rektor, soproni lelkész (1710k–1791): ÚMIL 3,2111; Payr 1931.
2. Johann Andreas Kastenholtz (1682–1724) ev. lelkész: Zoványi 1977. 300. 1713-tól soproni lelkész, 1724. november 7-én hunyt el. 1717-ben kezdett alapítványt szervezni a soproni diákok számára (alumneum). Vö. Németh 1957.

47 Bárány György Haynóczi Dánielnek

Sárszentlőrinc, 1724. október 23.

Útközben eladta a könyvkötőtől hozott könyveket, ezért újabbakra van szüksége. A kereskedő elküldheti e levél átadójával, ám az csak tolmáccsal ért szót vele. A könyvek árát a győriek útján küldi vagy a számára megígért gyűjtésből rendezi. A Spener-mű bekötéséért járó 1 forint Sopronban van, Vázsonyi Márton tudja, kinél. Üdvözli Johann Christoph Deccardot, Kövesdi Jánost és Rumy Sámuelt.

Gratiam Dei, pacem et benedictionem in Iesu Christo, Domino nostro! Clarissime Domine!

Nuper in itinere dedi literas ad Te exarandas, nunc rursus ex domo mea occasione porrecta officium ex cineribus quasi nuper resuscitatum probare volui. Accepi nuper duo paria librorum a compactore nostrate, quos statim in itinere vendidi partim pro pecunia, partim in spem fiendae solutionis, domi autem intellexi restare nonnullos, qui adhuc comparare apud me velint. Igitur scripsi etiam eidem domino compactori, ut nonnulla exemplaria mihi transmittere velit per hunc ipsum praesentium exhibitorem, qui tamen non nisi per interpretem loqui cum compactore p[otes]t. Si autem quaedam adhuc concrediderit, bene communiat, ne ex longo itinere commaculentur. Pretium ipsi per Iaurinenses transmittam, aut si collecta eleemosinaria in recentes nostras ecclesias nunc promissa in tantum excreverit, ex ea poterit exolvi. Poterit etiam illud significari domino compactori, quod pro Speneri compactione exhibitus florenus Sempronii apud quendam haereat, quem clarissimus dominus Vasonyi nuper nominavit, iam mihi excidit. Interim vale in Domino Iesu!

Clarissimi nominis Tui

cultor ingenuus

Georg. Bárány

Raptim Sz. Lorintz die 23. Octob. 1724.

Clarissimi domini Dekart, Kovesdi[1] et Rumi[2] salutentur officiose!

[*Külzeten:*] Ecce agnus Dei.

Clarissimo ac doctissimo Domino Danieli Haynoczi, gymnasii Semproniensis Subrectori meritissimo, Fautori longe colendissimo
Sempronium

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Kövesdi János (+1733) ev. lelkész, tanár: szül. Sopronban, Győrött, Altdorfban (1702-től), Jénában (1703-tól) és Lipcsében (1704-től) tanult, hazatérve egy megszakítással (1707–1709. pápai lelkész, majd kuruc tábori lelkész) Sopronban tanított.

2. Rumy Sámuel (+1761) ev. lelkész: ÚMIL 3,1750. 1724–1726. soproni lelkész

48 Torkos András August Hermann Franckénak

Győr, 1726. január 27.

Öt éve küldte fiát, Justus Jánost Halléba orvosi tanulmányokra. Ő tudományát bár nagy költséggel szerezte, oklevelét az itteni orvosok mégis szegényesnek és gyanúsnak tartják, így nem praktizálhat. Kéri, beszéljen az orvoskarral, nehogy csúfot űzzenek külföldön a hallei egyetemből. Így az egyetem tekintélyén sem esik csorba, s fia is élvezheti fáradságának gyümölcsét.

Gratia et pax a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo!

Admodum reverende, amplissime Domine, Pater in Christo venerande!

Tam diuturnum silentium rumpit dolor non iniustus, quem etiam coram Te, Pater amande, ut exponam, intense urgeor. Abhinc quinque anni iam fere elapsi, a quo filium Iustum Iohannem Halas emisi experientiam in arte medica comparandi causa.[1] Inde redux, laus Deo, non vacuus, attamen (licet magna vi expensarum facta) non sufficienti ornatus titulo. Quippe diploma illud, quo medica facultas exhibuit, elumbe et ieiunum his in terris a medicinae doctoribus pro spurio declaratum, unde etiam filius meus in sua praxi ne ulterius pergat, militari consilio prohibitus. Proinde ad Te, Pater amande, confugio, causam hanc cum viris communicare digneris, quorum interest, ne universitas Vestra apud exteros ludibrio habeatur. Et ita medeamini huic malo, ut et academiae Vestrae autoritas cunctis in oris salva sit, et filius meus tantarum Halis expensarum tantorumque laborum suorum fructum carpere valeat. His Deo commendatus. Vale et fave

amplissimi nominis Tui

cultori

Andr. Torkosio pastori apud Iaurinenses

Iaur. die 27. Ian. 1726.

[*Külzeten:*] Reverendissimo ac amplissimo Domino, Domino Augusto Hermanno Francke, in illustri Academia Fridericiana apud Halenses Theologo summo ac linguarum orientalium Professori publico etc., Patri in Christo venerando, amando
Halae Saxonum

SBPK-FN Kapsel 27. 23:443. Autográf.

JEGYZETEK

1. Torkos Justus János 1721. július 14-én iratkozott be Halléban, 1724. június 1-jén doktorált Michael Albertinél, disszertációja: *De febre petechiali*. Halle, 1724.

49 Michael Alberti August Hermann Franckénak

Halle, 1726. február 13.

Csodálkozik Torkos András levelén. Küld egy példányt a kérdéses diplomából: minden adatot tartalmaz. Torkos Justus János pergamenre nyomott oklevelet kapott a fakultás pecsétjével, ezen kívül még két lepecsételt példányt: senki sem kapott ennél többet. Az egyetem fennállása óta ilyet adnak ki, és sohasem volt vele probléma még katolikus országokban sem. Egyedül Torkos panaszkodott, javaslatát a kiegészítésre azonban a fakultás nem fogadhatja el. A kar írt a győri tanácsnak, ennél többet nem tehetett. Sajnálja, hogy a két Torkos olyan hamar megfeledkezett a Halléban élvezett támogatásokról, hogy Torkos András most költségeit emlegeti. Maga több levelet is küldött nekik tartozásaik miatt, de választ nem kapott. A múlt héten írt az ifjú Torkosnak, ha szükséges, ezt még többször is megteszi. Kéri, álláspontját tudassa Torkos Andrással is.

Hochwürdiger Herr Professor
Insonders Hochwerthester Herr Collega und Gevatter.

Vor communicirten und hiermit zurückkommenden Brief[1] danke freundlichst: ich bewundre das unbedachtsame und übereilte Verfahren des alten Torckosii. Übersende hiermit ein exemplar von dem Diplomate quaestionis, und noch ein anders: um zu sehen in welchem mehrere expressiones neo promotum legitimantes enthalten: es ist diese Art von unsrer Facultät diplomata zu ertheilen a fundata Academica üblich gewesen: wir haben auch niemahls contradiction auch sogar bey catholischen potentien erfahren: bis anjetzo der junge Torckos quaeruliret, und gar leicht erhellet das Papistische pressuren darunter verborgen. Es hat gedachter junge Torckos bey unsrer Facultät laut beygelegten Briefes ein wunderliches Ansinnen gethan, dass er auch sogar mit der Päbste Joch uns vinculiren, überhaupt aber eine ungewöhnliche Neuerung, die von andern üblen Folgerungen gewesen, einführen wollen, darum ihm unsre Facultät nicht deferiren können:

Es hat aber beygelegte copia eines Briefes an den Rath zu Raab von unsrer Facultät in abgewichener Woche Zeugnüsse, wie wir extra ordinem des D. Torckos uns angenommen, und sehe nicht, wann wir das diploma mit güldnen Buchstaben hätten drucken lassen, dass es zur legitimation des jung. Medici ein mehreres hätte fruchten sollen: Inzwischen bedauere, dass die beiden Torckossii so schlecht der Wohlthaten eingedenk, die Ihnen in Halle wiederfahren: Ich habe gleichwohl den jungen Menschen meistens in seinen Studentenjahren durch Gottes beystand durchfüttern helfen, und darf sich der alte Vatter tantarum expensarum nicht rühmen; Ich versicher auch, dass ich viele Briefe wegen der bekannten Schuld nach Hungarn an Vatter und Sohn geschrieben, das jener gar nicht, dieser aber auf diesen punct auch nicht geantwortet; indeßen habe die vergangene Woche abermahls einen nachdrücklichen Brief an jungen Torckos abgehen laßen, dabey seine jetzige tribulationes pro argumento gebraucht; ich hoffe, es soll einmal fruchten, ich werde auch nicht ermangeln noch öfters gehörige Erinnerung zu thun. Bedauere aber das es so lange anstand machet: zu mehrerer Nachricht habe ein paar andre diplomata beygelegt: und wünschete dass der alte Torckos diesen Bericht wissen möchte. Verharre

Ew. Hochwürden
Meines hochwerthesten Herrn Gevatters
Gebet u: Dienstergebenster

Alberti

Halle d. 13. Febr. 1726

P.S. Der junge Torckos hat ein Diploma auff gross weiss Pergament gedruckt und mit der Facult. Siegel bedruckt, nebst dem noch 2 andere mit dem Siegel bedruckt bekommen: ist also an ihm mehr geschehen, als fast noch keinem wiederfahren.

University of Illinois Library at Urbana Champaign.
Megjelent: Geissendorfer 1939. 176-177. A fenti szöveg ezt a kiadást követi.

JEGYZETEK

1. Ld. **48.**

50 Bárány György elszámolása

Sárszentlőrinc, 1726. március?

[Száműzetésekor] elszámol gyülekezeti kiadásaival, az ingóságokkal és az adományok felhasználásával.

Egy pár réz gyertya tartót fl. 1 d. 20 vettem ekklesia számára, keresztelö edény 32 g.

Soproni alamisnaból adtam, mely volt	125 fl.
t. Kolbius[1] uram consecratiójára	fl. 15
Gaupéra[2] és a' nagy szekelyi ekkles.	8
sz. lörintzi ekklesiára	20
györkönyi ekklesiára mit költöttem, mig magam birtam,	4
melly elégett, házrais, vályograis	fl. 12
zombai ekklesiára	4
majosi ekklesiára	4
gyönki ekklesiára	4
mikor köztök szolgáltam	fl. 4
szokolyi és keszi ekklesiák restitut.	8
világtalan öreg Miszlai[3] nevü predik.	2
egy számkivetett predikátornak	2
egy világtalan aszszonynak szeméröl hályogot vetek	5
<kelyheket öntettem az ekklesiákra	8 >
az üldözéskor 1725.[4] varsádi predikatorral[5] Posonban küldött	
a' dominium, kotsisnak s magunknak költségünkre	20
mikor Sopronban mentemis kotsisnak	20
persecutiokor nemes vármegye tisztjeinek	20
Jarfas[6] uramnak hogy marháját el hajtották	2
Dienes[7] uramnak hogy ö ide alá leg többet szenvedett	2
egy el égett templomra adtam	1
Dienes Mihály mesternek[8]	7
tormasi harangra	1
gyönki német ekklesiára egy ón kelyhet	2
harangra	d. 30
kapoltsi ekklesiára egy ón kelyhet	2
gyorkonyi ekkl. kelh.	fl. 2
Varsádra	2

In parata pecunia expendi, quae variis excursionibus et propriis impensis in usum ecclesiarum converti, numerare non possem, quae tamen refusa non sunt, [...] consumserunt.

Bonyhadrol nehai Körtvélyesi János hagyott ekklesiánkra 1 fl. hozta [?] a fia Jantsi.

Az györi evangelikus convent egy meg aranyazott kelyhet ajándékozott etc. fl. 12. Kelemen István[9] uram azon ekklesiának egy adakozó tagja egy harangot circa huszon harom forintost. Az györi ekklesia egy ostya sütö vasatis adott még Györkönyön laktunkban. Gyorkonyre adtuk.

Vagyon egy darab zöld posztó még vásonyi ekklesiából. Egy zöld selyem keszkenyö dorogi Gersei György ajándékja. Egy vörös sujtasos fél selyem szekszardi Marton kovátstól. Egy vékony fejér gyólts szegelenn varrott szekszardi kovatstól. Egy régi selyemmel varrott, feleségem[10] adta. Gyönkre ajándékoztuk.

Frank Mihály halala után a' mi maradott el költ. Sopronyi alamisna penzbol tiz fl. költ a' mi ekklesiankra is, száz egynehány forintok az ekklesiákra osztogattattak és a' mult öszi persecutiokor distrahaltatott.

Sárszentlőrinci Gyülekezeti Levéltár. Az első anyakönyv utolsó lapján (p. 57-58). Mikrofilm: MOL Mt. A 2089.

JEGYZETEK

1. Georg Adam Kolb (+ 1693) ev. lelkész: szül. Modorban, 1715-től Jénában tanult, ord. 1722-ben Varsádra (Johann Egerlanddal együtt), 1725-ben hívei elzavarták.

2. „Ego Jacobus Fridericus Gauppius natus sum Ulmae circuli Suevici urbe parentibus tit. Jacobo Gauppio et Maria Mag. Wolfin. Studia mea cum in gymnasio patrio, cum etiam Tubingae et Halae Saxonum praeeuntibus praeceptoribus viris reverendis Franckio, Breithaubtio, Antonio et Langio promovi, unde etiam ad ecclesiam Kishartensem legitime vocatus sum et sacros ordines a viro excell. reverendissimo amplissimoque domino Samuele Antoni Csetnekini die 1. Julii anno 1726. accepi." EOL G 1. 19(48). (1704-1739) Biberachban született, ordinációja előtt Nagyszékelyben működhetett. Hartáról 1733-ban Kistormásra, majd Varsádra került. Vö. Spiegel-Schmidt 1955. 62-67; Benczc 1999. 178.

3. Valószínűleg a korábbi csurgói ev. lelkész.

4. Ld. **85.**

5. Johann Karl Reichard.

6. Járfás András nagyszokolyi ev. lelkész.

7. „Ego Stephanus Denes patre Mich. Denes matre Anna Kardos. Ad studia Sempronium promotus evocatus sum pro rectore in pagum Szergény, ubi etiam ad officium pastoratus me evocarunt, quod suscepi etc. die 13. Maii 1700." EOL Z 128(91). Gyönki lelkész (1719-1738), Sárszentlőrincen halt meg 1749-ben.

8. Dénes Mihály kölesdi tanító (1719-től).

9. A győri Kelemen István 1725-ben a lelkészképzésre is tett alapítványt (Eöttevényi 1905. 65).

10. Bárány György 1713-ban Győrött vette feleségül Varga Annát.

51 Dalmata János[1] Bárány Györgynek

Simontornya, 1726. július 14.

Nagyszokoly és Magyarkeszi egyaránt tarthat prédikátort. Jöjjön vissza a vármegyébe, vagy legalább ajánljon valakit. Nagyszokolyban biztosított az evangélikusok túlsúlya a reformátusokkal szemben, a sárszentlőrinciek is oda készülnek, mert nem elégíti ki őket a Claudius Florimund von Mercy gróffal kötött szerződés.

Reverende Domine mihi semper colendissime!

Salutem servitiorumque meorum promptitudinem. Tandem aliquando feltett czélomat szokollyi és keszy evangelicus atyafiak eránt illy sokára effectuálhattam,[2] mindazonáltal talám: sat cito, si saltem bene.[3] Az tekintetes magistratustól resolváltatott, hogy mind a' két helynek lelki pásztorok lehessen, 's legyenis. Annakokáért ha mégh megh nem utált Kegyelmed bennünket, 's mi[4] szeretvén Kegyelmedet, maga viszsza jövetele nálunk igen kedves és kellemetes vólna et soçietas quoque acceptaret. Dirigáltam[5] nagy jó Uramhoz Kegyelmedhez ezen betsületes jó emberemet, hogyha casu quo Kegyelmed praesentiájával nem consolálódtathatnának eö kegyelmek, legh alább Kegyelmed szép cooperatiója által valamelly betsületes tiszteletre méltó embert nyerhessenek, én ugyan tehetek assecuratiót hogy per introductionem praedicantis in Szokolly Augustanae Confessionis praevalebunt Helveticos. Szent Lörintziek is oda készülnek, M. Mercy[6] uram excellentiája sem tartván meg eöket azon contractus mellett. In reliquo hamar való irásomról deprecálván Kegyelmedet s tovább is tapasztaltt fávorjában magamat ajánlván, a' ki mindenkor voltam, ez után is maradok[7]

eiusdem reverendae Dominationis Vestrae

obligatissimus semper servus

Ioannes Dalmata

Raptim Simontornya die 14. Iulii 1726.[8]

[*Felirat*]: Reverendo Domino Georgio Bárány Ecclesiae Augustanae Conf. Dörgitsensis Administratori, Domino mihi semper venerando.
Dörgitse

EOL Kis János canonica visitatiója: Nagyszokoly 1814. Másolat. A MOL P 1755 jelzetű, ugyancsak Nagyszokolyban készített másolat eltérő nyelvjárású és helyesírású, s valamivel romlottabb szöveget őriz. A jegyzetek e változat többleteit tartalmazzák.

JEGYZETEK

1. Dalmata János simontornyai szolgabíró.
2. MOL: Tandem aliquando a szokolyi és keszi evangelicus atyafiak dolga illy sokára effectuálodot.
3. MOL: Mind az által talán sat cito et sat bene, mind mondják.
4. MOL: s mi a vármegyében.
5. MOL: Innét dirigáltam.
6. Florimund Claudius Graf von Mercy (1666-1734) tábornok, temesvári, majd eszéki kormányzó, Tolna megyei földbirtokos: NDB 17,126-127.
7. MOL: magamat ajánlván, a mint voltam, maradokis.
8. MOL: Eddig értésére adta Kegyelmednek a tekintetes vármegye végezését.

52 Bárány György Vázsonyi Mártonnak

Dörgicse, 1728. július 12.

Levelét Újvári [Pál?] útján megkapta, s a pénzzel továbbküldi Monoszlóra, ahogy a korábbi írásával is tette. A széket látatlanban nem kéri. Szüksége van viszont a Davidica Theologiára, mert neki csak a Collegium Buddeanumban van meg röviden, s az új énekeskönyvhöz szisztematikus mutatót kíván készíteni. Öccse a napokban készül arrafelé, addig lemásolhatja, hogy melyik zsoltár melyik cikkelyhez tartozik. Pozsonyban van-e Ostffy Mihály?

Az Ur Isten áldja Kegyelmedet minden jókkal, Tiszt. Uram!

A Kegyelmed levelét meg küldötte t. Ujvári uram[1] expressus iffjak által, én a' pénzel által küldöm Monoszlóra, a' mint elsö contradictioját[2] is mindjárt által küldöttem a' Kegyelmed emberei által, hatsak a' tavaszszal nem változott, s meszszebb nem ment, vagy most viszsza kell adni, vagy azutánis repetálom töle, s viszsza küldöm Kegyelmednek. A széket bár egy kevésse describálja Kegyelmed, mert látatlan tartózkodom hozzá állani. Posztóval van boritva vagy börrel, s mitsoda szinü, ollyane hogy alunni is lehet benne, vagy tsak kar szék. A Davidica Theologiának gondolom nem p[...]ját, hanem seriem articulorum kivántam, mert [...] soltárt mitsoda articulusra referálta. Magamnál is van in Collegio Buddeano,[3] de igen summásan. Akarnék penig egy accurata táblát készitteni az uj Graduálra,[4] mellybe hymnusok, ditseretek, soltárok systematice is rendbe repraesentaltassanak. Akarnám tudni, ha tekintetes Ostfi[5] uram Posonba forgolodike. Az ötsém készül rövid nap elött az atyafiakhoz, akkor hirt hozhat, ha széket nemis, de a seriest addig le irhatja vagy irathatja. Ezzel maradok kegyelmednek

idem qui pridem

Georg. Bárány

Dörgitse, die 12. Iulii 1728.

[*Külzeten:*] Tiszt. Vázsonyi Marton Prédikátor régi nagy jo akaró Uramnak adassék bötsülettel Vadosfán

SEL 1383:56. Nr.44. Autográf.

JEGYZETEK

1. Talán Újváry Pál nemesember, soproni polgár, aki 1750-1751-ben városi Vormund is volt.
2. Talán Vázsonyinak a lelkészavatás kérdésében kifejtett véleményéről van szó, amelyről Bárány 1732-ben (!) dörgicsei utódjához, Szentgróthi Mihályhoz küldött levelében emlékezik meg (OSzK Fol. Lat. 2077: 218v-219v. Payr 1910. 355-358).

3. Johann Franz Budde(us) (1667-1729) ev. teológus: TRE 7,316-317; NDB 2,715. 1693-tól Halléban a filozófia, 1705-től Jénában a teológia professzora. A pietizmus és a korai felvilágosodás irányában nyitott orthodoxia képviselője. Különösen történeti módszere fejtett ki széles hatást. A Collegium Buddeanum alatt valószínűleg Bárány jénai jegyzeteit kell érteni, s ezekben lehetett szó a Zsoltárok könyvének teológiai rendszerezéséről.

4. Valószínűleg: *Zengedező mennyei kar.* „Augusta" [Kőszeg? – Sopron], 1735. Ld. Ecsedy 35. sz.

5. Ostffy Mihály (1690k-1753) dunántúli ev. felügyelő (1735-től).

53 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Győr, 1728. július 21.

Tudván, hogy az ifjak Tomka Szászky János gondjára vannak bízva, ő eddig nem akarta beleártani magát a dolgaikba. Most viszont Javornitzkynak új szállást szerzett, mert [Samuel] Frentoltól és Ján Intibytől megtudta, hogy az a magyar nyelv tanulásában nem halad. Ez a szállás azonban drágább. Értesítse őt vagy Tomka Szászkyt, hogy az ifjú a régi helyén maradjon-e, vagy az újra költözzék. Annyi biztos, hogy csak 33 forint van erre a célra.

Clarissimo Viro Domino Danieli Haynoczio, Fautori suo longe aestumatissimo favorem et pacem Domini Iesu ex animo precatur

I. Sartoris.

Literae Tuae quibus, clarissime Vir, me dignatus es, haut mediocri me affecerunt voluptate. Ex eis enim non solum fiduciam meae tenuitatis, sed studium quoque in meos plane paternum satis clare cognovi. Ego, cui educatio tenerarum mentium cum primis curae cordique est, quia sciveram curam adolescentum a Te clarissimo Szaszkio[1] commissam fuisse, non nisi studiis eorum invigilavisse et nefas duxisse rebus ad me non pertinentibus implicari fateor. Nunc autem, quum et ex literis Tuis et ex sermonibus egregiorum iuvenum Frentol[2] et Intibi[3] <Poloni>[4] collegerim Iavornitzkii rebus non satis bene prospectum esse, in primis in causa linguae Hungaricae, meipsum interposui atque adolescentulo hospitium commodissimum commendavi, si modo conditio non displiceat. De quo quod certior fieri non potui per Intibi <Poloni>, rem Tuo arbitrio committendam censui. Sive igitur Tuae prudentiae visum fuerit cognitis iam omnibus rebus adolescentulum priori hospitio uti sinere, sive in aliam domum a me commendatam transire, sive me sive clarissimum Szaszkium certiorem facere non graveris. Illud certum huius copiam non nisi 33 f. haberi posse. Caeterum iam Te, clarissime Vir, benignissimo Numini cum omnibus, quos habes carissimos, commendo atque, ut in ornamentum emolumentumque scholarum patriae nostrae felix diutissime vivas, ex animo voveo. Vale!

Dabam Iaurini XI. ante Cal. Augusti a.n.C. MDCCXXIIX.

[*Külzeten:*] Monsieur Monsieur Daniel Haynoczi mon tres honore fauteur presentement à Oedenbourg

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Tomka Szászky János (1694-1762) ev. tanár: ÚMIL 3,2106. Győri rektor (1724-1732).
2. Valószínűleg Samuel Frentol, aki 1734-ben Udvarnokon rektor.
3. Ján Intiby (Intybi, alias Joanovicz) ev. lelkész: szül. 1712-ben Felsőkubinyban, Modorban, Győrött, Sopronban tanult, 1731-ben Wittenbergbe, 1734-ben pedig Halléba ment. Itt Seckendorff gróf ajánlására királyi ösztöndíjat és menzát élvezett. Hazatérve Selmecbányán lett informátor, 1734-től Csesztvén rektor, ord. 1746-ban Bérre.
4. Ján Poloni (+1762) besztercebányai diák: Wittenbergben tanult 1729-től, később besztercebányai kántor.

54 Fábri Gergely[1] Perlaki Józsefnek[2]

Wittenberg, 1729. október 8.

Hiába vár megígért levelére. – Gottlieb Wernsdorff halála viszályt váltott ki a magyar diákok között. Zornath magának követeli a Cassai Michaelis György-féle ösztöndíjat, a vitát a király fogja eldönteni. Salamon István el fogja mesélni, milyen zavart keltett a rozsnyói M. Sartorius János. Georg Friedrich Schröer továbbra is előad, az elhunyt Wernsdorff helyére a danckai gimnázium rektora, Johann Georg Abicht fog lépni, aki már meg is kapta Drezdából a meghívást. – A legutóbb megkésve küldött pénzből alig 10 forintja maradt, s ha Tomka Szászky János a többi eljuttatásával ugyanígy késlekedik, nehéz lesz a helyzete. Kéri, érje el legalább 10 forint azonnali elküldését. A győri patrónusoktól még semmit sem kapott, de hazájából, Gömörből (Perlaki közbenjárására) igen sok válasz érkezett. Kéri, mindenütt támogassa ügyeit. Salamon majd bővebben beszámol. – Köszöntse nevében Örzsét Sopronban, s küldesse el vele a megígért dohányzacskót.

Viro clarissimo doctissimoque Domino Iosepho Perlaky salutem pacemque precatur

Gregorius Fabri.

Promiseras quidem tempore discessus Tui, si per curas licuerit, Te ad me certissime literas in festo paschatos daturum, vel si tum non vacaret, in festo Ioannis sancti indubitato, sed cum iam praefixi hi termini dudum praeteriere, quare nullus dubitavi has exiles literas ad Te exarare. Dudum hoc officii genus praestitissem, sed cum in maximis angustiis constitutus fuerim (sub quibus iam tempore discessus Tui gemebam), plane non potui. Cape igitur breviter lucubrem animum.

Vir non solum academiae Vitembergensis pulcrum, sed totius orbis Lutherani splendor, dominus doctor Wernsdorfius[3] die 1. Iulii maximo cum gemitu omnium decessit. Utinam Tibi his longe laetiora exarare prima hac vice potuissem, sed infelices nos orbati patre, privati praeceptore desideratissimo non nisi adversa quaeque experiri et amicis exprimere cogimur. Non solum enim studia ex fonte limpidissimo depromta (ut optime nosti) nobis sunt erepta, sed en! mortem eius acerbissimam maximae contentiones civium nostrorum exceperunt. M[agister] enim Zornath[4] Tui stipendii Casschaiani[5] totum fere sibi vult vendicare, quare res ad regem est delata, unde benignum responsum suspirantes expectamus. Quantas hic dederit turbas cum suo mancipio Órás Rosnaviensis[6] scurra, enarrabit Salamon,[7] sed et imposterum quantas dabit, Tibi perscribam. Roborat tamen Numen benignissimum post fata viri beati dominum doctorem Schroerum,[8] qui in suis collegiis diligentissime pergit. In locum vero beati viri quis succedet, aliquid Tibi perscribere hac occasione non possum, intelleximus quidem nuper indirecte rectorem gymnasii Danzicani, virum alias multis speciminibus clarum et simul orthodoxum, dominum doctorem Abichtum[9] vocatorias iam ex aula Dresdensi accepisse, sed donec meliora fuero eductus, asserere non possum.

Ex his relatis patet, quid mecum etiam agatur. Sumtus exigui, qui post multas acerbissimas dilationes fuerunt exmissi, partim debitoribus, partim etiam professoribus sunt exoluti, ita quidem, ut vix 10 f. residui manserint, et sane, si dominus clarissimus Szászky exmissionem residuae pecuniae ita distulerit, uti exmissae, meis rebus pessime consulet, quem urgere, ut quam exmittat ad minimum 10 f., Te cumprimis rogo, non graveris. Ab inclyto patronatu Iaurinensi hucdum nihil ponitur, licet scribat dominus Szászky in literis nuper ad me datis eos iam sumtus exmisisse dudum, ex patria etiam ad literas per Te exaratas responsum multum accepi. Quare Te rogo et obtestor, ut causam mei agere apud inclytum patronatum, alibi etiam conatus promovere meos et simul perscribere non graveris. Plura Tibi uberius recensere poterit dominus clarissimus Salamon. Nihil amplius mihi superest, quam ut Tibi felicissima quaeque in officio Dei cura optento [!] aprecer. Addat ergo Deus benignissimus vires inconcussas successumque felicissimum, ut undique roboratus in ecclesias Dei, quae cumprimis apud Hungaros colliguntur, in patriam afflictam amicosque suasissimos a Te multum emolumenti proficisci possit. Quae ut cuncta Tibi [...]ter cadant, Numen benignum indefessis precibus fatigabo. Vale!

Dabam Vitember. anno MDCCXXIX. die 8. 8bris.

P.S. Kerem szeretettel kegyelmedet, hogy mivel közel lakik kegyelmed az én Sopromban lévö utólsó szallásomhoz, a lanyaszonyokat nevemel, legg fö képpen pedig az Örzse leanyaszonyt köszöntené, s mondja meg kegyelmed ö kegyelmének, hogy épen koránt sem gondoltam volna azt hogy ö kegyelme az meg igért dohány zatskot megne küldje.

[*Külzeten:*] Viro clarissimo doctissimoque Domino Iosepho Perlaky, scholae Iaurinensi evangelicae Con Rectori meritissimo ac Fautori et Amico aestumatissimo colendissimoque
Iaurinum

SEL 1383:57-58. Nr. 43. Autográf.

JEGYZETEK

1. Fábri Gergely (1707-1766) ev. lelkész, szuperintendens: ÚMIL 1,546-547; Schmal 190-191; Payr 1894.; 1903/4. Wittenbergben 1728-tól 1732-ig tanult.

2. Perlaki József (1701-1749) ev. lelkész, szuperintendens: Zoványi 1977. 468-469; Schmal 188-189. 1728/29-ben konrektor Győrött.

3. Gottlieb Wernsdorff (1668-1729) ev. teológus: ADB 42,96; RGG 6,1644-1645. Wittenbergi professzor 1706-tól, szuperintendens 1719-től, a lutheri orthodoxia kevésbé polemikus irányzatát képviselte.

4. Nem azonosítható.

5. Cassai Michaelis György (1640-1725) magyar származású wittenbergi professzor, a mai Hallei Magyar Könyvtár alapítója: Szinnyei 5,1142-1143; Zoványi 1977. 298.

6. M. Sartorius János (+1740) ev. lelkész: Zoványi 1940.; 1977. 526; Szelestei 1996. (az ÚMIL cikke félrevezető!). Ragadványnevét *Magyar lelki óra* c. kiadványáról kapta.

7. Salamon István: Téten született, 1725-ben Perlaki Józseffel együtt iratkozott be Wittenbergben, 1737-től 1753-ig bikácsi jegyző és tanító.

8. Georg Friedrich Schröer (1663-1739) egész pályája a wittenbergi egyetemhez kötődik, teológiaprofesszor (1712-től), a lutheri orthodoxia feltétlen híve: ADB 32,551.

9. Johann Georg Abicht (1672-1740) neves orientalista, a danckai gimnázium rektora (1707-től), wittenbergi teológiaprofesszor és szuperintendens (1729-től): NDB 1,19-20.

55 Fábri Gergely Haynóczi Dánielnek

Wittenberg, 1730. július 23.

Lutheritz Péter, Georg Buchholtz és Johann Gottfried Oertel biztatására fordul hozzá. – Gottlieb Wernsdorff halála után furcsa nézetek hallhatók Luther Márton egykori katedrájáról. Johann Kaspar Haferung a cselekedeteknek is szerepet tulajdonít a megigazulás folyamatában. Ezt kihasználva Johann Georg Joch sok magyar hallgatót vont maga köré, köztük az összes sopronit, Lutheritz kivételével, akit Haynóczi, Johann Christoph Deccard és ő maga tartottak vissza. Ján Severini állítólag ösztöndíjat húz Jochtól, Pavol Doleschall pedig munkát kapott tőle. Michael Ebner remélhetőleg megmarad a tiszta tanításban. Haferungnak csak egy magyar hallgatója van, maga többekkel együtt kitart Georg Friedrich Schröer mellett. Johann Georg Abicht is megkezdte már óráit. – Az Ágostai Hitvallás benyújtásának 200. évfordulója tömegverekedéshez vezetett, az ügyben a drezdai kormány fog ítélkezni. – Kéri, hogy a Perlaki Józsefnek szóló levelet juttassa el Győrbe. A nemescsói Sartoris János küldje el a kőszegiek adományait Christoph Lyci útján vagy még hamarabb. Ha Ostffy Mihálynél remény nyílna állásra, kéri, méltassa ajánlására. Az ígért győri állásról eddig semmi hír, a szüleitől sem. – A fentieket kezelje bizalmasan.

Viro clarissimo, amplissimo doctissimoque Domino Danieli Haynóczio salutem pacemque precatur

Gregorius Fabri Osgyaniensis Hung.

Ignosces, Vir clarissime, quod Te incomto hoc scripto e latebris quasi erutus compellare audeam, habeo enim causas praegnantes, quae me ad hoc institutum impulerunt. Hic me versantem dominus Lutheris[1] amicus singularis saepe monuit, ut Te de statu nostrae universitatis certiorem redderem, quin imo id mihi saepe in mentem venit, uti non diffiteor, quo me quondam dominus clarissimus Buccholtz[2] praeceptor fidelissimus et cumprimis admodum reverendus dominus Ertelius,[3] fautor aeternum colendus consilii loco ex superiori Hungaria ad partes inferioris transeuntem instruxerant, ut scilicet in iis locis Tuam prae aliis captare amicitiam studerem. Illa licet praesens potiri non poteram, laurini enim detentus, uti nosti, fueram, tamen absens omni nisu illam sectabor. Ut itaque meo desiderio satisfiat, animum Tui studiosissimum breviter declarabo.

Expectabis a me Viteberga procul dubio optima quaeque, et de puriore Dei ecclesia faustum nuntium, at proh dolor, fata adversa tristissima scribere iubent. Nosti optime olim ex hac alma matre lucem purioris doctrinae in totum orbem Christianum, quaqua patet, emanasse, sed vix illam hodie omni ex parte et ab omnibus illibatam expectare potest purior Christi coetus. Nam ante paucos tantum annos uno ore et uno corde depositam Vitembergae veram Dei doctrinam doctores omnes depromtam auditoribus propinabant, hodie et cumprimis post fata acerbissima beati d[octoris] Wernsdorffii, praeceptoris aeternum venerandi nova quaedam et vel ob id etiam suspecta in cathedra beati Lutheri audire cogimur. Inter alios ante paucos dies dominus Hafferung[4] disputationem publicam cum de iustificatione[5] defenderet, non simplici vice inter disputandum, uti et ante annum in lectionibus publicis proterne affirmabat, semper bona opera fidei adesse in momento iustificationis, nunquam vero actum iustificationis ingredi, sed saltem adstare. Item: fides sine bonis operibus perinde, ut bona opera sine fide non ingredi iustificationis actum. Quin haec sibi in momento iustificationis intime sunt invicem connexa. Distinctionem iustificationis actum inter et statum, ut novum inventum, damnat et alia, quae cum libris nostris symbolicis collata qualiter conveniant? lectori ad diiudicandum relinquo. De aliis ut Tibi perscribam, necessum non habeo, siquidem in patria etiam communiter sunt nota.

Dominus Ioch[6] occasione ista nactus est auditores e numero nostrorum civium, omnes ex Vestro gymnasio, quod vehementer miramur, quia candidi praeceptores, de ecclesia puriore optime meriti viri tam atros nacti sint discipulos, unico tamen excepto Lotharutzio, quem etiam dudum ad suas pertraxissent partes, si Tuae preces et clarissimi domini Deccardi lacrumae meaque tenuia consilia constantem non reddidissent, quem ut imposterum etiam scripto serio moneatis, maiorem in modum abs Te cumprimis expecto. Dominus Severini,[7] ut fertur, ab eo non contemnenda stipendia propter diligentem collegiorum eius frequentationem accepit, nuper vero Doleschalium[8] in vicinum locum pro informatore promovit; ita et alios stipendiis suis, utinam puriore doctrina! lactat. De domino clarissimo Ebnero[9] optima speramus, forte enim in doctrina puriore manebit constans. Dominus vero Hafferung unicum e civibus habet auditorem, reliqui omnes adhuc Dei gratia constantes adhaeremus vestigiis beati viri et domini doctoris Schroeeri, quem Deus diutissime adhuc nobis servet, qui in collegio thetico et cumprimis antifanatico contra putatitiae pietatis praecones strenue decertat. Dominus doctor Abicht nuper in Augustanam Confessionem aperuit collegium, historiam ecclesiasticam et disputatorium brevi orsurus, qui licet zelo beati sui antecessoris non gaudeat, tamen de ecclesia Dei puriore optime est meritus.

Iubilaeum quidem secundum feliciter ad invidiam usque vicinorum celebravimus, at his diebus primo cives oppidani inter se decertabant, mox studiosos inter et omnes oppidanos maximus tumultus est excitatus, hi enim ex recreatione publica ante festum Iacobi celebrari solita ex campo armati et quidem ebrii reduces cum studiosos, eorum quidem primo tantum servos inhoneste tractarent, eos cives academiae monuerunt, ut a verbis incomtis abstinerent, qui tamen e vestigio iam ante intra se bis extra oppidum decertantes primum ante claustrum nostrum hospitium, dein ante curiam ad verbera descenderunt, ubi quidem duos e numero studiosorum laeserunt, sed cum clamor ingens fuisset excitatus, pluresque studiosi convenissent, in oppidanos cives irruerunt, [eorum] ducem decusserunt, instrumenta musica conquassarunt, carcerem, in quem cuiusdam nobilis servus ante moram ab oppidanis fuerat detrusus, effregerunt, et nisi pedelli, uti vocantur, a rectore magnifico[10] appulissent iniuriaeque illatae satisfactionem plenariam denunciassent [!], extrema tentassent, intempesta dein nocte sedati sequenti die ex publicis valvis omnes studiosi invitabantur ad forum, oppidani igitur evitare pericula volentes omnes autores turbarum ad carceres detruserunt, quare studiosorum animus componitur, a magistratu academico de[...]tur, et omnes oppidani in consilio Dresdensi accusantur, inde qu[...] responsum accipiemus, eventus docebit.

Literas ad dominum clarissimum Perlaki [...] inclusas Iaurinum expedire procul omni mora non graveris [...] rei enim gravitas urget. Scripsissem etiam ad dominum reverendum Sartorium Nemes-Csoinum, sed occasio prohibet, quapropter rem mihi gravissimam facies, si ei brevi aliquo scripto vel verbo denuntiabis, ut exiguos illos sumtus ab inclyto patronatu Ginssiensi mihi exhibitos expedire per dominum Lycium,[11] vel si liceret citius, non gravetur, dari enim occasiones a Vobis expediendi frequentiores non dubito. Quodsi quaedam spes promotionis apud perillustrem dominum Ostffy esset, me de meliori commendare non dedigneris, adversa enim fata me nimium quantum exercent. A Iaurinensi enim conventu licet promotio mihi fuerit promissa,[12] tamen hucdum nihil accepi, a parentibus itidem, quia eorum adversa sors non permittit.

Priora Tibi sub rosa scripsi, apud nos enim hodie et verissima clarissimaque proferre cautum est, at dolor iustus exprimit tales querelas de coetu puriore. Ceterum Te Tuosque et omnes de ecclesia Christi puriore bene meritos optime valere cupio.

Dabam Vitembergae anno r[ecuperatae] salutis MDCCXXX. die 23. Iulii.

[*Külzeten:*] Viro clarissimo, amplissimo doctissimoque Domino Domino Danieli Haynoczio, celeberrimi gymnasii Semproniensis Sub-Rectori longe meritissimo, Domino Fautori aestimando, colendissimo
Sempronium

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Lutheritz Péter szentbenedeki származású orvos: Szinnyei 8,143. 1729-től volt wittenbergi diák, Fábrival együtt részt vett a *Magyar lelki óra* kiadásában.

2. Ifj. Georg Buchholtz (1688-1737) késmárki rektor (1723-tól), Fábri tanára: ÚMIL 1,294.

3. Johann Gottfried Oertel (+1757) ev. lelkész: Zoványi 1977. 449. Osgyáni (1720-1724), ezután besztercebányai, majd soproni lelkész (1739-1757), Ribini János apósa.

4. Johann Kaspar Haferung (1669-1744) wittenbergi professzor (1726-tól), az arndti teológia képviselőjeként a tevékeny, bensőséges kereszténység szorgalmazója: ADB 10,317.

5. *De doctrina christiana de iustificatione peccatoris coram Deo ministerio b. Lutheri puritati restituta.*

6. Johann Georg Joch (1685-1731) wittenbergi professzor (1726-tól), a speneri újjászületés-tan képviselője, legjelentősebb műve: *Disputatio de desperatione salutari* (1730): ADB 14,101-102.

7. Ján Severini (1706-1789) ev. lelkész: garamszegi születésű, soproni, majd wittenbergi (1727-1730) diák, ord. 1733. Toporcra. Ld. Szinnyei 12,957-959.

8. Pavol Doleschall (1700-1778) ev. lelkész: szakolcai, majd wittenbergi diák (1727-1730), nemescsói tanító, ord. 1744.: Szinnyei 2,971-972.

9. Michael Ebner: soproni születésű wittenbergi diák (1724-1730), latin elégiájáról megemlékezik Szinnyei 2,1173.

10. Christoph Ludwig Crell, a poétika professzora.

11. Christoph Lyci ev. lelkész: wittenbergi diák (1730-1733), ord. 1741-ben Pusztafödémesre, ahol haláláig maradt.

12. Fábri végül 1732. május 6-án lett Győrött konrektor, majd augusztus 25-én rektor és diakónus.

56 Asbóth Ádám[1] Gotthilf August Franckénak[2]

Kassa, 1730. október 14.

Francke levelére fia és kollégája halála miatt válaszolt késve. A görög Újtestamentumok és a 13 forint a briegi Samuel Trautmann útján végre megérkeztek. – Philipp Heinrich Weissenseenek is ugyanezzel a postával írt Ulmon keresztül. Ő igazolhatja, s az elhunyt gothai szuperintendens, Georg Nitsche írást is adott róla, hogy akár Sachsen-Gothában, akár Württembergben kaphatna lelkészi állást, de még a württembergi herceg hívására sem hagyta el üldözött evangélikus honfitársait. – Így került meglepetésére 4 éve Kassára. Mivel először tanító is volt, a jezsuiták többször zaklatták, a mindennapos gúnyolódásról nem is szólva.

Caschau 14. Oct. 1730.

Immanuel!

Hoch-würdiger, hochachtbarer, hochgelahrter, sonders hochzuehrender Herr Vater in Christo!

Euer Hochwürden hochgeneigtes schreiben von 2. Aug. habe den 14. Sept. mit geziemenden respekt erhalten. Die ursach, warum solches gebührender massen nicht eher beantwortet, ist theils das liebe hauß-creutz und andere schicksaalen Gottes, indem ich wehrender solcher zeit ein liebes und einziges kind und söhnlein mit 2 jahren und einen collegam mit 80 jahren, dessen stelle aber auch schon durch die gütige vorsorge Gottes mit einem andern subjekto würcklich ersetzt ist, durch den zeitlichen Tod nach Gottes heiligem rath und willen eingebüsset, aber vielmehr nur vorangeschickt dahin, da unser

rechtes vaterland und unser πολίτευμα[3] ist; theils aber auch der verzug in dem empfang der zur ehre Gottes von Euer Hoch Würden christrühmlich ord[...] G[riechsichen] Neuen Testamente, welche erst den 10. dieses par addresse herrn Trautmanns[4] in Briege empfangen, und zwar schon eingebunden und mit clausuln, wie mein hierüber an herrn Trautmann gestellte quittung solches außweiset. Ich habe dieser quittung noch eine andere beygeleget, nehmlich über die bewuste 13 fl., welche auch richtig eingegangen. Hoffe, Eure Hoch Würden werden solche mit gegenwärtigem schreiben par addresse Herrn Trautmanns richtig empfangen. Tit[ularis] herr consistorial rath und abbt Weissensee[5] hat auch hiervon allen schon nachricht, indeme ich seiner hochwürden auch mit dieser post per Ulm geschrieben und von allen dem avisiret. Der Herr, zu dessen heiligen nahmens verherrlichung und beförderung vieler seelen zu dem wahren thätigen christenthum so wohl tit[ularis] herrn abbts Weissensee alß auch Euer Hoch Würden hiedurch geha[bte] mühe und sorge abzwecket, vergelte Ihnen diese christbrüderliche handreichung, mühe, liebe und sorgfalt reichlich an leib und an der seele in zeit und ewigkeit.

Vor Dero geistreichen stärckung und herrl[ichen] zuspruch in dem Herrn sage hertzlichen danck: ich bin freylich nicht würdig, daß ich die mahlzeichen meines Herrn und Heylandes Jesu Christi in ecclesia pressissima tragen solte; allein eben das ist es, wofür ich meinem Gott täglich mit gebeigtem knie dancke, daß er mich derselben auß seiner unendlichen liebe und barmhertzigkeit gewürdiget hat. Tit[ularis] herr abbt Weissensee kan, ohne ruhm zu melden, zeugnus geben, auch der gewesene Gothische general-superintendent, der seelige Nitschius,[6] wann er noch lebte, könte seine mir ertheilte schrifftliche testimonia mündlich bekräfftigen, daß ich so wohl in Sachßen Gothischen, alß auch in dem Würtembergischen, qua extraneus et ubique in numerum patria-candidatorum ministrorum admissus, welches doch in beyden örtern viel ist, ankommen können, wann ich bey dem heiligen predigt-amt gute täge hätte haben wollen; allein weilen mit meinen armen, bedrängten evangelischen landsleuten lieber die schmach Christi leyden, alß anderwärtig derselben müssig gehen wolte; alß ist geschehen, daß da ich schon letztens in dem Würtembergischen auß ihro hochfürstlicher durchlauchtiger clement solte legitime promoviret werden.

Ich wider alles hoffen und vermuthen hieher nach Caschau, mithin an einem orth beruffen worden, welcher mir die tage meines lebens niemalens im sinn gekommen. Nun bin ich hier durch die gnade Gottes, und habe in kurtzer zeit, massen ich nur 4 jahr lang hier bin, ohne mich zu beschweren, schon vieles außgestanden. Da ich im ersten jahr rector und diaconus zugleich war, bin ich von den Jesu wider und dero pullis öfters mit gewaffneter hand überfallen worden, um zu expisciren: was? und wie hoch ich die classes informire? Da ich das schuhl-rectorat nachmahlens einem ander übergeben, und wegen meines alten herrn pastoris das predig-amt meistentheils allein geführet, ist mir öffters widerfahren, daß ich manchen ruf mit schnee und stein auf den bückel bekommen; von den täglichen höhnischen verbal-scommatibus will nichts melden: und diese wäret noch immer fort, wer will ihnens wehren? Allein getrost! Gott wird doch endlich Zion helffen! wie Eure Hoch Würden schreiben, und das glaube ich auch, und bekräfftige es mit einem: Amen! Womit Eure Hoch Würden samt Dero hohen familie der göttlichen gnaden-ölsicht, mich aber und meine arme gemeinde Dero imbrünstigem gebet zu Gott und christ-thätiger liebe und hohem patrocinio gehorsamst empfehlend verharre

Euer Hochwürden, meines Herrn Patrons, vornehmen Gönners
zu gebet und diensten gehorsam ergebenster

Adam Asboth V.D.M.

SBPK-FN Kapsel 27. 6:4. Autográf.
Másolat: FuIHUB Cragger archívum 12:163k.

JEGYZETEK

1. Asbóth Ádám (+ 1690) ev. lelkész: Nemeskéren született, Sopronban és (1712-től 1726-ig!) ösztöndíjasként Tübingenben tanult, családja 1715-ben kapott nemességet. 1726-ban ordinálták Württembergben kassai német lelkésznek. Lackner Kristóf életrajzának (Regensburg, 1714) szerzője: Szinnyei 1,267; Gulyás 1,860; Németh 1955. 103.

2. Gotthilf August Francke (1696-1769) ev. teológus: NDB 5,325. August Hermann F. fia és utóda a hallei professzúrában (1727). Szerény képességei dacára II. Frigyes Vilmos király, valamint sógora, Freylinghausen támogatásával sikerült tovább virágoztatnia a hallei intézményeket. Apja művét főleg a tengerentúlon építette tovább: Indiában, Pennsylvaniában, Georgiában. Vö. Sträter 1994. 211-232.

3. Fil 3,20.

4. Samuel Trautmann briegi (Brzeg) könyvárus és kiadó: Winter 1954. 121; Rösel 1961. 38; Csepregi LKW 1997. 177-178; Matwijowski 1998. 240-241.

5. Philipp Heinrich Weissensee württembergi szuperintendens.

6. Georg Nitsche (1663-1729) gothai szuperintendens: Jöcher/Adelung 5,754-755.

57 Johann Christian Lerche[1] Gotthilf August Franckénak

Bécs, 1731. június 9.

Két levelét a mellékelt nyomtatványokkal megkapta. A címzettek közül eddig csak Hans von Diedennel beszélt, aki Nikodémusként sokat tehet még posztján. – A Carolina Resolutio sok templomtól fosztotta meg a protestánsokat, Michael Friedrich von Althan kardinális ráadásul nyíltan támadja a rendeletet, mintha az a katolikusokat sértené. – Vas megyében már négy templomot elvettek. Az új településeken Bárány Györgyöt vasra verték és elhurcolták. – A tescheni gyülekezet egyre inkább felmorzsolódik. Vasárnap már csak egy prédikációt tartanak, az új lelkészek állami jóváhagyása is késik. [Johann Anton] Widmann udvari tanácsos most Triestbe és Fiuméba utazik, így egyelőre semmi sem várható. Lotharingiai Ferenc állítólag rövidesen fogadja a tartomány hűbéreskütjét, ez talán hoz valami változást. – Fivére, Johann Jacob Lerche Friedrich Hoffman megbízásából Moszkvába utazik.

Hochehrwürdiger, insonders hochzuehrender Herr Professor!

Seither wenigen tagen habe von Ew. Hochehrwürden 2 geehrteste schreiben nebst einigen beylagen gedruckter piecen empfangen, da denn so wohl für meine person als auch

im nahmen derer dancke, welche diß mahl von Denenselben so wohl bedacht worden sind. Bisher habe nur den einigen herrn von Diden[2] mündlich sprechen können, mit welchem dann das mehrere, den zustand unserer kirchen betreffende geredet habe. Was Dieselben von deßen vorsichtigkeit schreiben, ist allerdings die warheit und für diesen platz höchst von nöthen, weil sonsten nur mehr geschadet, als genutzet wird. Jedoch ist dabey zu beklagen, daß derer politicorum heut zu tage so wenige, ja fast keine angetroffen werden, welche mit dem Nicodemo etwas um Christi willen wagen wollen,[3] sondern ihre menschen-furcht und menschen-gefälligkeit mit den mantel der klugheit und vorsichtigkeit bedecken. Hievon muß aber nach meiner erkäntniß den gedachten herrn excipiren, und vielmehr bekennen, daß er sich sehr rechtschaffen beweise und bey längern verweilen an diesem orte viel gutes schaffen werde, worin ihn denn der Herr so wohl am leibe als geiste stärken wolle, zumahlen da itzo recht die zeit anzugehen scheinet, da die ministri der unsrigen ursach haben werden ihren mund aufzuthun vor verlaßene und bedrängte glaubens-genoßen. Deren ist itzo das gantze Ungerland voll, nachdem eine kayserliche resolution[4] in caussa religionis derselben publiciret worden. Denn durch dieselbe werden wir am gewißen propter iuramentum more catholico praestandum et propter cerimonias cum ipsis superstitiose exercendas fast bedränget, vieler äußerlichen commodorum beraubet und sonderlich außer den besitz vieler kirchen gesetzet. Fast aus allen comitaten sind leute hier, die mit bitten und flehen gnade suchen; man giebt auch wohl vertröstungen, aber in der that ist noch wenig erfolget, es habe auch nicht das ansehen dazu, wo Gott nicht dem lieben kayser muth und freudigkeit, die ihm von der clerisey gemachte bollwerke durch zu brechen. Unter denen hat sich der bischof zu Agrim, [!] cardinal Althan,[5] so gar unterstanden, wieder die emanirten kayserlichen resolutiones öffentlich zu protestiren und nach Rom zu appelliren, als ob darin denen acatholicis zu viel nachgesehen und der catholischen kirche geschadet werde. Wie aber solches alhier sehr übel aufgenommen seyn soll, also ist zu hoffen, es werde auch dieses uns einiger maßen zum besten dienen.

Inzwischen hauset man im lande mit den unsrigen gar übel. Im Eisenburger comitat hat man uns schon 4 kirchen genommen, eine wird von den unsrigen noch bewachet, womit aber nur übel ärger gemachet wird. In den neuen colonien hat man einen feinen prediger, herrn Barany, weil er den gottesdienst so gleich nicht eingestellet, in die eisen geschlagen und fortgeführet.[6] Und dergleichen Hiobs-pesten lauffen fast täglich mehr ein.

In Schlesien siehet es nicht beßer aus. Denn wie mir jemand aus Teschen berichtet, so zerschlägt sich die dortige nombreuse gemeine mehr und mehr, wie denn auch die beyden prediger[7] den früh-morgens- und nachmittags-gottesdienst gäntzlich eingestellet haben, ohnerachtet noch in der schule leute wären, welche die predigten wohl verrichten könten und wolten. Woraus denn gar sehr zu besorgen ist, daß man gar die freyheit, mehr als eine predigt zu halten, verliehren werde. Mit der confirmation der neuberuffenen siehet es auch sehr weitläuffig aus und hat es je länger, je mehr das ansehen, daß man dem orte keine prediger mehr geben, sondern alles eingehen laßen wolle. Derjenige böhmische hofrath, herr von Widman,[8] welcher die curam dieser sachen sonst über sich gehabt, muß nun wieder auf kayserlichen befehl nach Trieste und Fiume gehen, folglich ist diesen gantzen sommer hindurch an diese sache weiter nicht zu gedenken. Inzwischen gehet die rede, daß der hertzog von Lothringen[9] von dem fürstenthum

Teschen nächstens werde die lehn öffentlich alhier durch seinen gesandten annehmen laßen; vielleicht daß diese veränderung für uns etwas gutes nach sich ziehen möchte.

Mein bruder, der medicus,[10] ist mit Gott schlüßig worden, auf antrag des herrn doctor Hofmans[11] sich nach Moscau schicken zu laßen, zu welchem ende er denn bereits abgereiset ist. Er wird Denenselben etwas von den ung[arischen] religions-sachen communiciren, denen Dieselben nach Dero belieben usage machen können. Empfehle übrigens denselben zu fernern gewogenheit und verbleibe unter göttlicher gnaden-erlaßung

Ew. Hochehrwürden

zu gebeth und dienst verpflichtestender

J.C. Lerche

Wien, den 9. Junii 1731.

AFrSt/H C 383:10. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Christian Lerche (1691-1768) ev. lelkész: szül. Potsdamban, 1709-től Wittenbergben, 1712-től Halléban tanult, informátor az árvaházban (1716-1723), majd svéd követségi prédikátor Bécsben (1723-1733), ezután neustadt/aischi szuperintendens. Vö. Doerfel 1994.

2. Hans W. von Dieden zum Fürstenstein báró: brit-hannoveri követ Bécsben. Ld. Bél 626; Schmersahl 1751. 236-238.

3. Jn 19,39.

4. A Carolina Resolutio 1731. március 21-én kelt.

5. Michael Friedrich Graf von Althan (1680-1734) váci püspök (1718-1734), kardinális: LThK 1,397; NDB 1,220. Nem tévesztendő össze unokaöccsével, ez Michael Karl Graf von Althan (1702-1756) váci püspök (1735-1756): MÉL 1,26.

6. A sárszentlőrinci anyakönyvben 1731. június 26-ánál a következő bejegyzés olvasható: „Pinter János kis fiatskája András más fél esztendös korában meg hólt és üldözés s tilalom alatt ének szóval eltemettetett." Májustól szeptemberig egyetlen prédikációs temetésre nem került sor!

7. Johann Christian Hentschel és Gottfried Schmidt. Vö. Patzelt 1969. 55-57.

8. Valószínűleg Johann Anton Widmann (*1675): Wurzbach 55,247.

9. Franz Stephan von Lothringen (1708-1765), 1729-től Teschen hűbérura, 1736-tól Mária Terézia férje, a későbbi I. Ferenc német-római császár: NDB 5,388.

10. Johann Jacob Lerche (1703-1780) orvos: NDB 14,311-312. Hallei diákoskodása (1724-1730) és magyarországi útja után Oroszországba és Perzsiába (1732-1736; 1745-1748) utazott, ahol fontos természettudományos megfigyeléseket tett.

11. Friedrich Hoffman (1660-1742) az első hallei orvosprofesszor (1694-től), I. Frigyes udvari orvosa (1709-1712), a Hoffmann-cseppek feltalálója: NDB 9,416-418.

58 Asbóth Ádám Gotthilf August Franckénak

Kassa, 1732. január 19.

Samuel Trautmann útján megkapta a Lehre von Anfang christliches Lebens 25 példányát, az adományozó intenciói szerint osztja szét, ezért már csak 8 van belőle. Kér néhány korábbi kiadást a missziós újságból, mert az egy éve küldött 23. számnak igen nagy sikere volt. – Ha nem volna békeszerető királyuk, még rosszabb volna itt a sorsuk az evangélikusoknak. Michael Friedrich Althan bíborosnak, aki szembehelyezkedett a király protestáns-rendeletével, jószágvesztés mellett két héten belül el kell hagynia Magyarországot, a kassai tanács pedig köteles visszaadni a protestánsoknak büntetésből elkobzott ingóságaikat. Mindezek kimenetele azonban még bizonytalan.

Immanuel!

Hoch-würdiger, hochzuehrender Herr Professor, hochgeehrtester Bruder in Christo!

Euer Hochwürden hochgeehrtes von 6. Julii, habe erst den 20. Dec., jedoch mit dem paquet von 25 exemplarien der Lehre vom anfang christlichen lebens[1] par addresse herrn Samuelis Trautmann richtig empfangen. Der Herr, unser Gott, segne so wohl den legatorem, alß editorem dieses schönen tractät[lein] an leib und an der seele, und gebe ihnen dafür den jenigen gnaden-lohn, welchen die undanckbare und auch unvollkommene welt nicht geben kan. Die außtheilung dieses schönen und sehr erbaulichen tract[ätleins] soll allerdings nach der rühmlichen intention des herrn legatoris richtig observiret werden; dahero ich auch von solchen examplarien noch dato nicht mehr außtheilen können, alß 8. Gott gebe auch hierzu seine göttliche krafft und gelegen und erwecke noch mehrere hertzen, die solch tract[ätlein] zur verherrlichung seines göttlichen nahmens und zur heilsamen erbauung ihrer armen seelen mögen mit grossem segen und nützen gebrauchen und anwenden können. Hier unterstehe mich, krafft Euer Hoch Würden hochgeneigtem offerten, Eure Hoch Würden zu bitten, wanns möglich, von der Continuation des berichts der Königlich Dänischen Missionarien in Ost-Indien vom anfang dieses wercks etliche Continuationes zu senden. Die 23ste Continuation,[2] welche Eure Hoch Würden mir vor einem jahr gesendet, hat bey einigen frommen hertzen so viel gewürcket, daß sie grosses verlangen bekommen, den anfang dieser mission zu wissen und davon etwas zu lesen. Wann sie hiervon einige Continuationes bekämen, vielleicht würden sie dadurch, wo nicht zu einiger christlichen handreichung, jedoch zum lob und preiß Gottes über die armen heyden in ihrem hertzen erwecket und aufgemuntert werden. Dahero wann Eure Hoch Würden hiervon noch etliche exemplarien entberen könten, bitte davon etliche mitzutheilen.

Für die abermalige geist-reiche stärckung und aufrichtung in dem Herrn sage gehorsamsten danck: der Herr mache uns selbsten würdig, ferner seine theure mahlzeichen zu tragen, und komme dißfals zur hülffe der blödigkeit unsers fleisches mit der krafft seiner gnade, die in dem schwachen mächtig ist.

Die betrübte nachrichten und umstände für uns evangelische hier zu lande wären noch betrübter, wann wir nicht einen könig hätten, der fried und einigkeit liebte und dabey die natürliche billigkeit gegen seine treue vasallen ohne unterschied zu prosequiren

sich äußerstens bemühete. Hiervon haben wir in dem vergangen jahr hier in unserem lande zwey herrliche proben erlebet: eine an dem cardinal von Althan, der vielleicht, wie bekannt, wegen der schimpflichen contradicirung und umstossung der jenigen puncten, welche ihro Majestät respecta protestantium in puncto religionis zimlich favorable publiciren lassen, das gantze königreich Ungarn mit confiscirung aller seiner gütter innerhalb 14 tagen quittiren müssen; die andere aber an unserem hießigen stadt-magistrat: dann nachdeme dieser wegen der nicht erscheinung der protestanten auf ihrer fronleichnahm-procession mit weggnehmung ihrer hauß-mobilien, gegen 2000 fl. gestraffet, ist er von ihro Majestät befehliget worden, alles und jedes bey einem pfennig zu restituiren, und künfftig uns dißfals unperturbirt zu lassen; wiewohl das erste dato noch nicht erfolget (sic enim hic caesari datur, quod caesaris est), ob aber auch das letztere erfolgen wird? stehet es zu gewarten. Verbo: Deus in adiutorium nobis intende, congemamus iugiter, necesse est. Womit nebst hertzlicher anwüntschung alles geist- und leiblichen hohen wohlseyns in Christo zu dem angetrettenen neuenjahr und meiner ferneren gehorsamsten empfehlung mit allem geziemenden respect verharre
Euer Hochwürden

gebet- und dienstverbundenster

Adam Asboth
evangelischer deutscher Prediger

Caschau den 19. Jan. 1732.

SBPK-FN Kapsel 27. 6:5-6. Autográf.

JEGYZETEK

1. [A.H. Francke:] *Die Lehre von Anfang christliches Lebens / Bestehend in vier Theilen.* H.n. 1698.
2. *Drey und zwanzigste Continuation Des Berichts Der Königlich-Dänischen Missionarien in Ost-Indien.* Halle, 1730.

59 Asbóth Ádám Gotthilf August Franckénak

Kassa, 1733. augusztus 1.

Levelére azért nem válaszolt eddig, mert a salzburgi és az indiai missziós újságra várt, ezeket azonban Zsolnán elkobozták. A fuvaros szerint mindennek Samuel Trautmann az oka, mert nem volt őszinte hozzá: ha ő tudta volna, hogy könyveket szállít, jobban elrejtette volna. Csak a levelek menekültek meg, ám ezek a fuvarosnál rekedtek Lőcsén, s hetekbe kerül, míg ez Boroszlóból visszatér. – Az újságok állítólag a császári udvarba kerültek. – Csehországban a salzburgihoz hasonló módon próbálták előcsalogatni a titkos protestánsokat, de néhány letartóztás után többszázan el tudtak menekülni. – Philipp Heinrich Weissensee írta Württembergből, hogy Christian Hochstetter, Andras Adam H. tübingeni professzor öccse és Johann Andreas H. bebenhauseni apát fia és utódja szélütés-

ben meghalt. Johann Adam Steinmetz átvette már Joachim Justus Breithaupt hivatalát? – Selmecen Christoph Nicolaus Voigt meghalt. Mindenfelé visszaszorítják a lelkészek és iskolai osztályok számát. – Bárcsak hasznára válna a szorongattatás a protestánsoknak! A legnagyobb nehézség az, hogy a szegényeknek nem telik Bibliára, kátéra és vallásos olvasnivalóra. – Ezért tervez egy biblikus kátét összeállítani, mely a lutheri Kis kátén kívül az elméleti és gyakorlati kereszténységből minden fontosat tartalmazna, úgyhogy Bibliául, kátéul és építő olvasnivalóul egyaránt szolgálna, s nem lenne vaskosabb Philipp Jacob Spener kátéjánál, hogy olcsó és hordozható legyen. Igaz, hogy vannak már ilyenek, mint Spener, Ambrosius Wirth vagy Christoph Matthäus Seidel kátéja, de ezek közül egyik sem tartalmaz minden felsorolt tudnivalót, s bibliai idézetekben és gyakorlati útmutatásban is szegények. Még Speneré a legjobb, de ennek stílusát az egyiigyű ember nem érti, ráadásul ritka Magyarországon, s a wittenbergiek szemében is szálka. Az ő kátéja viszont, melynek szerkezetét részletesen ismerteti, Biblia helyett is használható lenne, s erkölcsi kézikönyvet is tartalmazna, s még így sem lenne oktáv formában vaskosabb annál, mint a gothai káté vagy Speneré duodecimában. Ha Francke azt gondolja, hogy egy ilyen hasznos káté az árvaház költségén kinyomtatható volna, akkor munkához lát. Az első két elkészült részt elküldi megtekintésre.

Caschau, den 1. Aug. 1733.

Jesum und dessen süsse gemeinschafft!

Hoch-würdiger, großachtbarer, hochgelahrter, hochzuehrender Herr, in Christo hochwerthgeschätzter Bruder!

Euer Hochwürden hochgeehrtes schreiben von 27. Maii vorigen jahrs habe zwar noch dasselbige jahr, allein erst den 2. Dec. erhalten. Die ursach, warum ich dieses schreiben, welches doch voller liebe, redlichkeit und aufrichtigkeit über den schaden Josephs, in specie aber eine abermalige außnehmende probe einer unverdienten hohen gewogenheit gegen meine wenige persohn ist, nicht eher beantwortet, ist, weilen ich immer auf die hochgeneigt überschickte Saltzburgische[1] und Ost-Indische mission-schrifft,[2] worzu Eure Hoch Würden mir die süsse hofnung gemacht, gewartet, um von derer richtigen einlauffung Euer Hoch Würden was positives schreiben zu können; allein leyder! solche bißher noch nicht empfangen, werde auch nimmermehr empfangen, massen solche hier in Ungarn, nehmlich zu Silein, confisciret und weggenommen worden. Daran aber, wie der fuhrmann dieses alles mir erst vor wenigen tagen erzehlet, niemand ursach, alß der gute herr Trautmann: dann hätte er die kistel oder paquet nicht im nahmen eines officirers gut dem fuhrmann aufgegeben, so hätte der fuhrmann solches, wann ers gewust hätte, daß bücher wären, leicht salviren können, so aber ist die kistel eröffnet, und nachdem die sache anders befunden worden, ist auch leyder confisciret worden, ja wenig angestanden, daß der fuhrmann nicht um pferd und wagen gekommen. Die brieffe aber, welche bey diesen schrifften gewesen, sind wunderbahrlicher weise, indeme solche in herumreissen der jesuiter ohnvermerckt auf seite gefallen, vom fuhrmann aber aufgehoben, salviret worden. Aber auch diese habe dato noch nicht bey handen, hoffe aber solche mit nechsten zu bekommen. Ubrigens weilen der fuhrmann nicht lesen kan, so konte er dermalen in Caschau, nachdeme er die brieffe zu hauße, nehmlich in Leutschau hatte, nicht sagen: an wehme dieselbige lauten, muß also diese puncts halber nachwarten, biß er wiedrum in 4 oder 3 wochen von Breßlau hieher nach Caschau retourniret wird.

Dieser fuhrmann erzehlet ferner, daß er nach der zeit in gewisse erfahrung gebracht, daß erwehnte confiscirte schrifften nach dem kayserlichen hof zugesandt worden. Si ita, nec sic male! Veritatem Deus per veritatis hostem propagandam saepius fecit. Und kan also der endzweck dieser zugesandten schrifften durch göttliche direction auch bey denen widriggesinnten erhalten werden. Dann daß dieses Saltzburgische werck noch manchem in die augen leuchten wird, wie Eure Hoch Würden schreiben, das ist ohnstreitig. Blosse mentschen hätten dieses wichtige werck nicht anfangen, viel weniger soweit bringen können, ist aber Gott mit in dem werck selbsten, so wird Gott dabey nicht stille stehen, sondern seine göttliche krafft und mit-würckung noch ferner hier und da sehen und fühlen lassen.

Was in Böhmen dißfals kürtzlich passiret, das ist vielleicht schon bekannt, nehmlich weilen man besorgte das licht des evangelii, dessen feuer auch schon eine geraume zeit in diesem königreich unter der aschen glimmet, möchte eben auf die Saltzburgische art hervorlodern und durchbrechen, alß ist ein angelus lucis,[3] scilicet in dem gantzen land unter dem evangelischen schaaf-beltz herum gewandert, und diejenige leute, von welchen er mit aufgewiesenen evangelischen gebet- und gesangbücher, Bibel und anderen practischen bücher das losung-wort: ich bin auch so gesinnt, heraußgelocket, notiret; da dann nach verfleißung weniger wochen diese arme κρυπτο-lutherani gefänglich eingezogen worden, ohne zu melden die ursach: warum? Doch aber hat der feind der wahrheit seinen zweck nicht erhalten, dann ehe man 8 bis 18 personen gefänglich eingezogen, ist die ursach kundtbar worden, da dann die übrigen, derer wohl schon etliche 100 sollen gewesen seyn, sich per fugam salviret und auch das ihrige alles im stich gelassen: Gott stehe ihnen und auch uns gnädig bey!

Diese außnehmende durchbrüche und dann die bedaurenswürdige und aufeinander schnell folgende hinweggeraffung der säulen unserer evangelischen kirchen sind zeichen und merckmahlen, daß die herrliche offenbahrung des Herrn zu dem tag der vergeltung nicht mehr weit seye. Er, der Herr, mache uns, seine knechte darzu bereit, daß wann die stunde bald herein brechen wird, wir mit unserm langen uns fertig halten und nicht schlaffend, sondern wachend mögen erfunden werden. Inzwischen getreu ist der Herr und wird seinen gepflantzten weinberg ohne treuen und exemplarischen arbeitern nicht lassen. In dem lieben Würtembergischen gehet auch nicht anders zu, auch da gehet ein treuer lehrer nach dem andern schlaffen, wie dann herr abbt und consistorial rath Weissensee mir nicht ohnlängst geschrieben, daß abermal ein theurer Hochstetter[4] von unserer Würtembergischen kirche durch einen schlagfluß entrissen ist. Dieser Hochstetter war des seeligen herrn doctor Andreas Adam Hochstetters,[5] meines treugewesen praeceptoris in Tübingen, bruder und hat alle ämter seines etlich 80 jährigen vatters[6] im closter Bebenhaußen nach seinem tode alß general-superintendent, landschaffts assessor, abbt und consistorial rath mit ruhm verwaltet und wird sehr bedauret, indem er den edlen Hochstetterischen geist und rare qualitaeten zimlich inne gehabt. Was den seeligen herrn abbt Breithaupt anbelangt, so ist schon war, wie Eure Hoch Würden schreiben, daß wir auch an diesem mann einen wichtigen theologum, besonders aber einen eyfrigen und fleißigen better verlohren haben, welches uns billig zu hertzen gehen soll, und wir hinderlassene dißfals billig ursach hätten, im sack und asche buße zu thun, allein dessen und andrer theuren männern hintritt kan uns auch zum trost dienen, dann

wir wissen, daß sie in der zahl derer im himmel sind, die überhaupt für die streitende kirche hier auf erden, folglich auch für uns zu Gott flehen und betten. Möchte gerne wissen, ob herr superintendent Steinmetz[7] des seeligen herrn abbt Breithauptens stelle schon würcklich angetreten. Er ist mir von person unbekannt, wohl aber von renommé, hoffe also, der Herr wird den gethannenen riß durch ihne widrum gnädig ersetzen.

Hiernechst komme ich mit Euer Hoch Würden erlaubnuß auf unsern betrübten statum hier in Ungarn und melde, daß derselbe von tag zu tag elender und miserabler wird. In Schemnitz, so eine von den berg-städten hier in Ober-Ungarn ist, ist der herr pastor Vogt mit tod abgegangen, welcher noch einen diaconum unter sich gehabt, nu will man denen auditoribus keinen successorem lassen,[8] sondern soll die kirche nur auf einen geistlichen, die schule aber, welche doch in 6 classen bestanden und philosophiam und theologiam dociret, jetzt biß auf die grammatique reduciret werden. Und wie man höret, so soll dieses procedere in gantz Ungarn gehalten werden, daß wo 2-3 geistliche seyen, soll nach ihrem tode nur auf einen, die gymnasia aber, biß auf die grammatique herunter gebracht und gehalten werden: Gott stehe uns bey und rette sein wort und sein volck!

Hier fällt mir bey, was Eure Hoch Würden in Dero gütigem schreiben melden: die protestanten sollen dergleichen verfahrung sich darzu dienen lassen, daß sie Gott desto ernstlicher sucheten und sich bemüheten, andere durch einen rechten evangelischen wandel von der wahrheit ihrer lehre recht zu überzeugen etc. Gar wohl und recht gesprochen; und wäre zu wüntschen, daß alle bedrängte protestanten diesem schönen theologischen porismati nachkommen möchten; allein leyder, so muß man auch hier das sagen, was dorten der Heyland beym Matthaeo gesprochen: Das wort fast nicht jedermann! Und da ich dieses schreibe: nicht jedermann, so muß ich doch bekennen, daß doch noch hier und da seelen unter uns hier in Ungarn anzutreffen, die es mit Gott und ihrer seeligkeit ernstlich meinen und das κατεργάζεσθε Philipp 2:12 noch zimlich in acht nehmen. Allein wer sind diese? Gewiß wenig unter den reichen und vornehmen, wohl aber unter denen inferioris pauperiorisque sortis et conditionis, diese aber haben das obstaculum, daß sie deficientibus libris in ihrem christenthum nicht so fortfahren können, wie sie es wüntschen möchten, dann theils fehlet ihnen an mitteln, Bibel, catechismum und andere practische bücher anschaffen zu können, theils aber auch an der gelegenheit, solche bücher zu überkommen, massen, wie bewust, auf das schärffeste verbotten, solche bücher ins land zu bringen.

Bey diesen umständen bin ich auf die gedancken kommen, welche ich mit Euer Hoch Würden schon längstens communiciren wollen, ob nicht rathsam wäre, ein biblisches catechismus-büchlein ediren zu lassen, welches nach den 6 haupt-stücken des seeligen Lutheri Kleinen catechismi die nöthigsten stücke des gantzen christenthums in theoria und praxi darstellte, so daß das büchlein an statt der Bibel, catechismi und eines practischen büchleins dienen und doch nicht viel dücker, alß des seeligen Speners catechismus[9] kommen solte. Dann ich habs vielfältig observiret, daß viele sich in büchern gerne üben möchten, allein der anklebende alte Adam hat vieles darwider einzuwenden. Worunter dieses das vornehmste: ich kan mir nicht so viel bücher anschaffen, daß ich Bibel, catechismum und etwan auch ein practisches buch darneben haben solte: diese bücher sind in Ungarn zu theuer, darzu auch schwähr und gefährlich zu bekommen, etc. Um nun diese objection zu tolliren, wäre nicht undienlich, gedachte ich, ein solches büchlein zu verfertigen, allwo sonderlich diese drey stücke: Bibel, catechismus und ein

practisches buch beysammen anzutreffen wären, damit wann der gemeine mann sich dieses büchlein anschaffen möchte, er das jenige beysammen hätte, was er zu seinem christenthum verlangte, und doch, wie gedacht, nicht in grosser forma, um solches wohlfeiler kauffen und auch bey sich tragen zu können. Hierauf möchte man vielleicht dieses einwenden: es sind ja schon dergleichen catechismus bücher herauß, alß das seeligen Speners, Wirthens,[10] Seidels,[11] etc. und andere mehr; allein meinem wissen nach ist noch kein einiger catechismus herauß, der die oberwehnt-praetendirte stücke in sich hätte, dann einige sind mit außgedrückten, einige aber nur mit citirten sprüchen, einige aber mit gar keinen sprüchen versehen. Die außgedrückten sprüche aber sind in manchen überflüssig, in manchen aber mangelhafft, und das in keiner rechten ordnung anzutreffen, folglich so kan ein solcher catechismus die Bibel, wenigstens dem kern nach nicht praesentiren. Die nutzanwendung, welche ein practisches buch zugleich außmachen soll, ist auch in manchen hier und da, in manchen aber gar nicht zu sehen. Was die fragen anbelangt, so sind dieselbe auch in manchen nur auf den text, einige aber nur auf die außlegung des catechismi gerichtet, und das bald mit vielen und überflüssigen, bald mit wenigen und magern fragen, welche also die nöthige stücke des christenthums nicht außmachen können. Des seeligen Speners catechismus komt denen praetendirten stücken noch am besten bey, aber auch in diesem sind die sprüche bald überflüssig und außgedrückt, bald aber mangelhafft und gar nicht außgedrückt; die fragen aber samt der antwort sind manchmal mit so schwerem stilo vorgestelt, daß mancher literatus mit grosser noth, der gemeine mann aber gar nicht verstehet. Zudem so ist dieser catechismus hier in Ungarn theils wegen den abgegangenen exemplarien gar rar, theils aber zumal denen herren Wittembergischen theologis und ihren auditoribus, leyder! Gotterbar! sehr odieux zu bekommen. Und daß Eure Hoch Würden sehen, daß noch kein catechismus mit dem methodo herauß seye, welcher meinem geringen erachten nach die obpraetendirte stücke in sich fassen möchte, so will Euer Hoch Würden unmaßgeblich zeigen, wie dieser catechismus müste eingerichtet werden: 1./ müste der text, hernach aber die außlegung Lutheri, jedes mit besonderen wichtigen und nöthigen fragen erleutert werden. 2./ Die fragen müsten allezeit mit 2 haupt-sprüchen, der eine auß dem Alten, der andere aber auß dem Neuen Testament, illustriret werden, jedoch so, daß kein spruch im gantzen büchlein zwey- oder mehrmal, sondern nur einmal außgedrückt, an anderen orten aber, wo sie vorkommen, ohngedrückt, nur ad paginam citiret werden; zu welchen 2 außgedrückten sprüchen aber sollten allezeit wiedrum auß Altem und Neuem Testament viele andere sprüche angehängt, aber nicht exprimirt, sondern nur citiret werden; welche aber dannoch meistentheils schon in diesem buch, ohne zu-ziehung der Bibel könten im hint-angehängten spruch-register aufgeschlagen und auch in diesem buch exprimirt gelesen werden. Und auf diese art, meinte ich, würde die gantze Heilige Schrifft dem kern nach in diesem büchlein anzutreffen, und dieses büchlein, wie gedacht, an statt der Bibel zu gebrauchen seyn. 3./ Nach denen fragen des texts und auch der außlegung Lutheri solten allenthalben besondere nutzanwendungen: zur lehre, wahrnung, vermahnung und zum trost annectiret, und auch erwehnter weise mit sprüchen Alten und Neuen Testaments illustriret werden. Und dieses stück würde also an statt eines nützlichen moralischen büchleins dienen. Betreffend die formam und grösse dieses büchleins, so würde solches in 8vo nicht dücker, alß etwan der Gothische catechismus[12] oder Speneri catechismus in 12. ist: dann die einfach exprimirte sprüche wür-

den vieles contribuiren. Meinen Eure Hoch Würden, daß mit diesem büchlein an bedrängten örtern, wo man nicht viele bücher anschaffen kan, noch darf, und auch in florentioribus locis bey denen angehenden predigern zur catechization, einiger nützen könte geschafft und mit unkosten Dero lieben waysenhaußes zur ehre Gottes, welche einig und allein der zweck seyn soll, exprimiret werden, so bitte davon gütige nachricht zu geben. Ich will mich in krafft des Herrn nach meinem geringsten [...] zu diesem werck machen, nachdeme ich schon die zwey erstere hauptstücke nach erwehntem methodo elaboriret, und will ad censuram et praefationem Euer Hoch Würden vollends verfertigen. Der Herr richte alles nach seinem weisen rath und wohlgefallen und erhalte Eure Hoch Würden zum trost und aufnahm seiner kirchen und schulen bis ins späthe alter bey unverruckter gesundheit und allem selbst desiderirenden wohlseyn in Christo Jesu, deme ich Eure Hoch Würden samt Dero hohen famillie hertzlich, mich aber zu Dero unverdienten hohen gewogenheit gehorsam empfehlend

Euer Hoch Würden

zu gebet und dienst schuldigst ergebenster

m[agister] Adamus Asboth, ecclesiae A.C. Cassoviensis archi-diaconus m.p.

SBPK-FN Kapsel 27. 6:7-8. Autográf.

JEGYZETEK

1. A salzburgi emigránsokkal kapcsolatban 1732-1733-ban rengeteg irat látott napvilágot. A georgiai letelepedésükről rendszeresen tudósító hallei *Ausführliche Nachrichten* viszont csak 1736-tól kezdve jelenik meg.

2. Ld. **58.**

3. 2Kor 11,14.

4. Christian Hochstetter (1672-1732) Johann Andreas H. fia, a tübingeni Stift tanára, majd ev. szuperintendens, bebenhauseni apát: Jöcher 2,1633.

5. Andreas Adam Hochstetter (1668-1717) ev. teológus: ADB 12,526-527; RGG 3,387. Johann Andreas H. fia. 1697-től professzor (majd rektor) Tübingenben, 1711-től udvari prédikátor Stuttgartban. Bengel tanára, nyitott gondolkodású, az egyetemen meghonosítja a katechetikai képzést és a diákság collegium pietatis-szerű összejöveteleit.

6. Johann Andreas Hochstetter (1637-1720) ev. teológus: NDB 9,292-293. Az előbbiek apja, Spener, Francke és Pfaff barátja. A tübingeni Stift ephorusa (1677), majd professzor, maulbronni szuperintendens (1681), bebenhauseni apát (1689): évtizedekig a legtekintélyesebb egyházi személyiség Württembergben. Hajlik az irénizmusra, engedélyezi a pietista összejöveteleket.

7. Johann Adam Steinmetz (1689-1762) kiváló tanár Teschenben, kiutasítása után ev. szuperintendens Neustadt/Aisch-ban (1729), majd Magdeburgban (1732): ADB 36,1-5; RGG 6,351.

8. Christoph Nicolaus Voigt 1732. április 29-én halt meg, a Helytartótanács június 10-i rendeletében tiltotta meg új pap beiktatását: Breznyik II. 190.

9. Ph.J. Spener: *Einfältige Erklärung der Christlichen Lehr nach der Ordnung des kleinen Catechismi des theuren Manns Gottes Lutheri.* Frankfurt, 1677.

10. Ambrosius Wirth (1656-1723) nürnbergi ev. lelkész, kiváló katechéta, a lutheri Kis kátét is feldolgozta.

11. Christoph Matthäus Seidel (1668-1723) pietista szerző, kátéja: *Lutheri kleiner Catechismus aus dem großen erkläret.* Stendal, 1729.: Jöcher 4,483.

12. Salomon Glassius (1593-1656) gothai udvari lelkész: NDB 6,434-435. *Kurzer Begriff der christl. Lehre aus dem Catechismo Lutheri gezogen und in Gewisse Stücke ordentlich zerleget* (Gotha, 1642) c. kátéja hatással volt Franckéra és Freylinghausenre.

60 Szeli József Fábri Gergelynek

Brassó, 1734. augusztus 22.

Békésebb az életük, mint a magyarországiaknak, mégis onnan kell könyveket kérniük, mivel a magyar evangélikusok Erdélyben kevesen vannak. Eddig a reformátusok könyveivel érték be, most evangélikus könyvekről kér tájékoztatást. – M. Sartorius János wittenbergi Magyar lelki órájának két példánya került Erdélybe, az egyik hozzá. Tetszik nekik, de pénzen megvenni nem tudják, ezért kérik tőle mint társszerzőtől. Ács Mihály Boldog halál szekerét és Zengedezőjét nagy becsben tartják. Régóta várják Torkos András győri lelkész Újtestamentumát, de hiába. Amíg az meg nem jelenik, az új utrechti és amsterdami Bibliákról érdeklődik. Pozsonyban Spaiser Ferenc Domokos graduál formában amsterdami felirattal titkon kinyomta Károlyi Gáspár Újtestamentumát, ezt is kéri. Tájékoztassa az árakról, mind különféle kötésben, mind fűzve. Mivel a Magyar lelki óra részeiből nekik inkább az első kellene, az egyes részek árát külön tudakolja, hasonlóan az Aranyláncét és a Zengedezőét. – Értesítse, hogyan lehetne a pénzt, ill. a könyveket biztonságban eljuttatni. Jobb híján az örmények is szóba jöhetnek, akikkel már nyomban küld néhány könyvre pénzt. Erről Magdó András, Kapusi Vas István és Apátzai Márton is biztosíthatják.

Tisztelendö esméretlen; mindazonáltal énnékem bizodalmas Uram!

Kész szolgálatomnak ajánlásával kivánok Istentöl Kegyelmednek minden lelki és testi ajándékokat. Vévén ez kis irásomat, minthogy személyünk szerént esméretlenek vagyunk, ez tsekély irásomnak neme is, nem kétlem, idegennek láttathatik a' Kegyelmed tisztelendö személlye elött: melly dolog szerzö oka vólt, hogy az Isten anyaszentegyházának elömenetelére szolgáló régen fel tett szándékomat mind ez ideiglen rejtékben tartván, jó reménységemtöl tápláltatván kivánságomnak bé tellyesitése iránt, mostan már mintegy kételenitetésemböl Kegyelmednek kinyilatkoztatnám. Ugy vagyon, hogy minékünk mind eddigelé tsendes lelki békességben élöknek mintegy gyalázatunknak tulajdonitathatik, hogy a lelki dolgokban sok háboruságos hajó törést szenvedö szegény, de nálunknál gazdagabb Magyar országhoz kellessék folyamodnunk könyvek iránt: de ha szintén rész szerént azt magunkról el nem vethetjükis, mindazáltal az evangelicus magyar halgatóknak kevés számok vettethetnek okul, kik elégtelenek magok erejektöl oly derekas dolognak meg inditására. Ne tulajdonitsa tehát Kegyelmed ezen dolgot vétkül minékünk, ha valami bizonyos dolgokra alkalmaztatott magyar könyvekröl bizonyosokká tétetni kivánunk. Mert valamint minekünk egy néhány szegény magyar evangelica ecclesiaink egészlen a kálvinistáknak seregek közzé vannak hintetve; ugy mind eddig kételenségböl tsak az ö könyveikkel kelletett élnünk. Mostan pedig szivünk szerént kivánván azoktól meg válni, kivánunk Magyar országhoz folyamodni.

Esett értésünkre, hogy tisztelendö M. Sartorius János uramnak egy penitencia tartásra serkentgetö Magyar LELKIÓRÁja[2] botsáttatott világosságra Vitenbergában, mellynek ugyan két exemplárai Erdélyben hozatván, egy magam kezemhez, másik egy betsületes emberéhez költ. Ezen munka minékünk igen kedves vólna, de hatalmunkban nintsen, hogy pénzünk általis erre szert tégyünk, hanemha Kegyelmed mint az author fáratságos munkájának társa ebben mi hozzánk való használatosságát meg mutatni nem terheltetik.

B. e. Aáts Mihály uramnak könyvetskéinek, ugy mint a Boldog halál szekerének[3] és a Zengedezönek[4] nem kitsin emlékezete vagyon mi közöttünk. Régtöl fogva ohajtjuk tisztelendö Torkos András uramnak, az györi anyaszentegyháznak érdemes I. pásztorának, énnékem esméretes, érdemem felett való patronusomnak Bibliáját, avagy tsak Uj Testamentomát,[5] de talán tsak meg tsalatunk az idöröl. Mellyrölis bizonyosokká akarnánk tétetni. Mig pedig annak világosságra való jövése el közelit, kivánjuk bizonyosan meg tudni a mostan kiadatott ultrajectomi[6] és amstelodami Bibliáknak[7] mivoltát. Posonyban egy papista Speiser nevü compactor egy gradualis formájú quantitásban amstelodami titulussal a' Károlyi[8] Uj Testamentomot ki nyomtattatta titkon,[9] és ugyan titkonis árulja; erreis vólna szükségünk. Hogy tehát ennek legjobb módját találjuk, Kegyelmedet az Istenre, kinél feljebb nem lehet, alázatosan kérem, hogy bizonyos árrokat minél hamarébb meg irni ne terheltessék, mind in communi, mind elegantiori compactione, 's mind pedig in materia cruda. És mivel a' Lelki órának három fertállyai vadnak; minekünk kiváltképpen tsak az elsö kellene, mellynek minden részeinek különösön akarnok az árát meg tudni. Szintén igy az Arany lántznak[10] és Zengedezönek is. Mellyhez képest én ezen könyvekröl való relatiót Kegyelmednek azon lelke esméretére bizom, melly a maga hitének szivesen kivánja naponként való sz. tenyészését.

Egyszersmind ha ollyas bizonyos alkalmatosság találtatnék, melly által mind mi a' pénzt, mind pedig Kegyelmetek a' könyveket el szolgáltathatná, jó vólna tudtunkra adni. Ha pedig épen semmi vigasztalással az iránt Kegyelmed bennünket nem illethet; talán az alá s fel járó örmények által dógainkban boldogulhatunk. Kik által, mihellyen a Kegyelmed leveléből bizonyos lehetek, mindjárást bizonyos exemplarokra pénz küldök fel. Ezen dolog iránt Magdo András,[11] Kapusi Vas István és Apátzai Márton[12] betsületes ifjaktól Kegyelmed bizonyosabbá tétethetik. Melly istenes dologban ha fáratságát Kegyelmed mi tölünk meg nem tagadja, meg bizonyitja, hogy kedvez a Krisztus dolgainak és bennünketis kötelezni fog Kegyelmedhez való szolgálatunknak meg bizonyitására. Ezek után én magamat Kegyelmed gratiajában ajánlván, Kegyelmed levelét elvárom, és maradok
Kegyelmednek, tisztelendö Uramnak

érdemtelen szolgája

Szeli József m.k.
brassai magy. osk. mester

Brassóban, 22. August. 1734.

SEL. 1383:61-62. Nr. 48. Autográf.
Megjelent: MPEA 2 (1903) 168-170.

JEGYZETEK

1. Szeli József (1710-1782) ev. lelkész: Zoványi 1977. 589; Binder 98-102.

2. Négy részben (énekeskönyv – zsoltárok – imakönyv – káté) Wittenberg 1731-1733. A kiadásban Fábri Gergely is részt vett. Ez alapján tekinthetjük őt a levél címzettjének.

3. Imádságoskönyv: Strassburg 1702. (RMK I.1662); Lőcse 1708. (RMK I.1744). Vö. Petrik I.15; Ecsedy 85. sz.

4. Énekeskönyv: *Zöngedözö mennyei kar.* Lőcse, 1696. (RMK I.1490); Lőcse, 1706. Sztripszky 426; „Lőcse, 1696." [Komárom, 1718 körül]: Ecsedy 28-29. sz.; *Zengedező mennyei kar.* Lőcse, 1726. [Győr, 1733]: Ecsedy 35. sz. Vö. Petrik I.15.

5. Wittenberg, 1736. Ld. Petrik V. 63. Ecsedy 46-47. sz.

6. Utrecht, 1730.

7. Ez vonatkozhat az 1720-as évekre datált ún. „Boroszlói Bibliára" („Amsterdam, 1700." RMK I.1549) vagy az amszterdami Újtestamentumra (Amsterdam, 1725. Petrik VII. 75).

8. Károlyi Gáspár (1530-1591) ref. bibliafordító: ÚMIL 2,973.

9. Vö. Payr 1939. 190.

10. Ács Mihály imakönyve: Lőcse, 1696. (RMK I.1489); Lőcse, 1701. (RMK I.1631); Lőcse, 1706. (Sztripszky 425); Lőcse, 1707. (Sztripszky 432); „Lőcse" [Komárom], 1716. (Ecsedy 27.sz.); Lőcse, 1726 [Győr, 1733]. (Ecsedy 34. sz.). Többnyire a *Zengedező*-vel kötötték egybe. Vö. Petrik I.14;

11. Magdó András (1713-1785) ev. lelkész: szül. a barcasági Hosszúfalúban, Besztercebányán, Győrött és (1734-től) Wittenbergben tanult, hazatérve Győrött lett konrektor, 1740-től pedig Bakonyszombathelyen lelkész, 1756-ban szuperintendensnek jelölték.

12. Győrött tanuló erdélyi diákok. A brassói iskolai anyakönyvben Vas kiskapusiként, Apátzai hétfalusiként szerepel (1730-1731).

61 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1734. augusztus 24.

Vázsonyi Márton vadosfai lelkésszel együtt Johann Arndt Wahres Christentumjának magyar fordításán dolgoznak, már csak a tisztázás és az utolsó simítás van hátra. Mivel nincs alkalmas másolójuk, tőle kér jelentkezőket. A szöveg még tartalmaz helyesírási hibákat, melyeket a másoló az ő útmutatása segítségével könnyen kijavíthat.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori suo longe aestumatissimo gratiam et pacem Iesu ex animo precatur

I. Sartoris.

Quod literis hisce tenuissimis Te, Clarissime, compellare, simul rem aliquam a Te petere audeam, eo me adduxit singularis Tua humanitas, quam mihi verbis literisque, imo ipso quoque opere testatam fuisti. Ego scilicet una cum domino reverendo Vasoni Vadosfalvensis ecclesiae pastore bene merito sudamus in libris beati Arndi de Vero Christianismo[1] in idioma Hungaricum transferendis.[2] Iamque versione peracta nihil super est, quam ut chartae maculatae purius describantur descriptaeque ultimam censuram subeant. Quia vero apud nos copia scribarum idoneorum haberi nequit, ad favorem Tuum, clarissime Vir, decurrendum putavi, simulque Te rogandum duxi, faceres nobis rem gratissimam atque Tua auctoritate permoneres iuvenem unum alterumque, qui in his plagulis, quas transmitto, ad fideles manus pure describendis operam a me iusto praemio compensandam commodaret. Orthographicos errores, quipe valde multos, expungere ex hisce chartis quamvis revisis non potui. Si ergo non reperirentur iuvenes, qui eos in

scribendo observare et expungere possent, adieci schaedulam, quasi filum qualecunque orthographiae Hungaricae. Eam si secutus scriba fuerit, potiores errores facile omittet, residuos ego abs [?] expungam. Mihi [...]urim clarissime Vir, molesta petenti veniam, credo, dabis: ut et ego spondeo me operam navaturum, ne Te petitioni meae adnuisse paeniteat. Ita vale, clarissime Vir, cum clarissima coniuge[3] et mihi fave!

Dabam Nemescsó die festo Apostoli Bartholomaei 1734.

P.S. Si placebit chartas duobus aut et tribus iuvenibus exhibere, danda erit opera, ne chartas inter lacuna inveniatur, inprimis ne chartae pereant.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Arndt: *Vier Bücher Vom Wahren Christenthum.* Frankfurt-Magdeburg, 1605-1610.
2. Arnd János: *Az igaz keresztyenségről irott négy könyvei.* „Jena" [Sopron], 1741. Ld. Ecsedy 55. sz.; Petrik I.117. Vö. **12.**
3. Özv. Anna Rosina Neuholdot (+1742) 1720-ban vette feleségül.

62 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1734. szeptember 13.

Köszöni a küldött írásmintát: még német nyomdász is el tudja olvasni, csak a z-t ne ß-nek írja a másoló, s javítsa ki az általa felsorolt helyesírási hibákat. Bár a másolást a Körmenden tengődő Lepossay György tudná a legjobban elvégezni, valószínűleg nem vállalja, így ő a diákok ajánlatát fogadja el.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori et Amico suo longe omnium honoratissimo favorem et pacem Iesu ex animo precatur

I. Sartoris.

Non me fefellerat spes, qua fretus nuperas literas[1] etsi molestiarum non vacuas ad Te, clarissime Vir, transmiseram. Nam non solum eas benigne accepisti, sed petitioni quoque meae locum ex meo voto reliquisti. Quo nomine uti grates ago maximas et simul quaevis obsequia spondeo; ita etiam oro, ut quam rem precibus meis motus in Te recepisti, eam porro pro spectata Tua prudentia et bonitate urgere haud graveris. Iuvenum manus, quarum specimen ad me miseras, non est cur mihi displiceat. Talis enim est, quae a typographo etiam Germano possit legi, modo litera 3 Z ordinaria forma et non Germanice exempli causa aß pingatur, et scopuli, quos tamen nupera schaeda osten-

di, vitentur. Quod si ergo boni illi iuvenes hancce operam non detrectaverint et tempus iis per imminentes ferias suppetierit, age quaeso atque iis iustum praemium adiudicans auctor sis, quo chartas transmissas describant. Nam licet certus sim opus hocce neminem melius posse per agere, quam dominum reverendum Lepossani; tamen ut taceam, quod vix Körmendini degat (dixerat enim nuper apud nos existens se ad Rascianos descensurum),[2] dubito etiam num fatiguum hocce – si velit suscipere. Nihil ergo super est, quam ut iuvenum opera utar. In unum autem volumen cogant tres fleras, quae descriptae illico ad me transmittantur. Non vero est, ut amplius Tibi, clarissime Vir, molestus sim ulla petitione: boni iuvenes poterunt, ubi necessum fuerit, ad me scribere Teque onere scribendi liberare. Ita vale et ut caepisti fave!

Dabam Nemescsó die 13. Sept. 1734.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **61.**
2. Lepossay György ev. lelkész: szül. Felsősálban (Vas vm.), Sopronban és Wittenbergben (1724-1726) tanult, hazatérve nemescsói rektor, 1727-től 1733-ig őrihodosi (Vas vm.) lelkész, elűzetése után a Bánátba távozott.

63 Michael Weiß[1] Haynóczi Dánielnek

Kismányok, 1734. szeptember 23.

Ha lesz pénzük, feleségével Sopronba készülnek apósával, Haynóczi Tamással találkozni. A megélhetés ugyan olcsó náluk, de a szegénység is nagy. Sárszentlőrincről Bárány Györgytől remél olcsó fogatot. – Említse meg Faciusnénak, hogy a két keresztény tisztért minden nap imádkoznak. Johann Friedrich Fischer von Ehrenbachot kérte fel levélben keresztszülőnek. A pénztelenség miatt ír oly ritkán. Üdvözli Johann Sigismund Pilgramot, Samuel Serpiliust és Haynóczi Sámuelt. Anton Ignaz Mercy gróf kastélyt építtet Hőgyészen.

Mein hertzens Herr Bruder etc.

Desselben sehr angenehmes vom 2. 7bris habe den 15. eiusdem zusammt der innlage zu recht erhalten und daraus die erfreuliche nachricht von meines lieben herrn schwieger vaters[2] ankunfft in Oedenburg vernommen, worauff ich und die Susanna[3] (welche Gott sey danck mit ihrer kleinen tochter recht wohl auf ist) immer mit grossen verlangen gewartet. Zweifle nicht, es wird die gantze reyße nunmehre glücklich geendiget seyn. Wegen meiner lieben Sußl ihren sachen, wie auch wegen meinem kleide wäre es folglich

besser, wann es alles zu Oedenburg in unserm beysitze geschehen könnte, es ist auch unser will gäntzlich darbey, wann uns nur nicht, ausser der gesundheit, hindernüsse davon abhalten, davon die gröste auf meiner seiten ist, daß ich ehe nicht gern wolt nach Oedenburg reisen, biß ich im stand wär das schwartze kleid meinem herrn schwieger vater zu bezahlen. Jetzund ist kein geld bey mir, die gute geldzeit ist vorbey, der krieg[4] schleppt alles aus dem land hinaus, daß gar wenig davon zu sehen ist. Es ist mir in geldsachen noch nie so hart gangen, als jetzund. Es ist hier zu land alles stoff wohlfeil, der schönste wäitz gilt der metzen, der um was zimmlich grösser ist, als in Oedenburg 1 f. Das korn 3 siebenzehner, der haber 1 siebenzehner, wann er gar schön 7 biß 8 groschen. Das macht, daß gar keine land-militz bey uns ist. Die armen unterthanen werden auch sehr ausgesauget von ihren herrschafften. Hi deglubunt pecora, non tondent. Die armen pastores leyden auch dabey, weil sie das ihrige von den inwohnern nicht richtig bekommen können. Mit einem wort, es ist ein grosses elend unter den leuten, daß sie sich fast nicht zu helffen wissen. Die kayßerlichen portionen schlagen auch auf. Einem jeden inwohner ist auf den gulden 20 [...] gesetzt worden. Wiederum auf das reyßen zu kommen, so lebe ich der hoffnung, daß auf dem künfftigen heurigen wein von denen hochzeiten mir dürffte etwas geld eingehen, weil zu der zeit die meisten hochzeiten zu seyn pflegen, ob aber das geld auf das bewuste schwartze kleid zureichen wird, kan ich nicht sagen. Schuldig möchte ichs nicht gern bleiben. Die abreise von hier müste im advent geschehen, nemlich in dießem jahr gleich nach Catharina, daß ich auf das weyhenachtfest gantz gewiß mit Gottes hülffe wieder in Kis-Mányok seyn könnte. Auf einem schlitte zu fahren ist nicht wohl rathsam, weil die schlitten-weg gar veränderlich sind. Sicherer ists mit dem cadesch, welches uns der Herr Bruder mitgebracht. Wir wolten sehen, daß wir einen fuhrmann bey dem herrn Bárány in Sz. Lörentz bekämen, der uns mit 3 pferden um ein billiches hinauf führte. Unsere pferd in Kis-Mányok sind zu schwach und die fuhrleut zu theuer. Mein hertzgeliebter Herr Bruder siehet aus diesen allen, daß ich nur mit condition die hinaufreyse versprechen kan, nemlich wann mir das geld für das bewuste kleid eingehet, denn mein herr schwieger vater wird sich darauff verlassen. Die gesundheit und den lieben frieden wird uns der liebe Gott biß dahin hoffentlich erhalten.

Für die 2 Xstlichen officierer geschiehet täglich folgende fürbitte: Gott als der rechte krieges-held nehme diese persohnen in seinen allmächtigen gnaden-schutz, sey aller orten eine feurige maur und wagenburg umb sie her, daß sie kein feind verletze, gebe ihnen auch einen frommen und Xstlichen sinn, daß sie ihre selbst-eigene gewissen nicht verletzen. Er seegne ihre waffen zum besten des vaterlands und nach glücklich erlangtem sieg schencke Er dieselben wiederum den lieben ihrigen um unsers Immanuels und friedefürstens J.C. willen. Amen! Dieses mag etwan bey guter gelegenheit der frauen von Facius (an welche von mir und der meinigen ein unterthäniger befehl ergehet) oder sonst jemandem aus der familie beygebracht werden. Damit sie an der vollbringung ihres befehls desto weniger zweifeln. Dem herrn von Fischer[5] und der frau ist der gevater brieff auf der post geschickt worden.

Für des Herrn Bruders gute gedancken gegen mich bey andern wie auch für die überschriebenen zeitungen dancke schönstens. Hier zu land kan man gar nicht erfahren. Was aber das correspondiren anbetrifft, so wolte ich gar nicht unfleissig darinnen seyn, wann ich nur bessere müntzbanck darzu hätte. Die herren in städten haben gut von correspondiren reden, weil sie mehr geld, als wir auf denen dörffern darzu haben. An herrn

Pilgram[6] und herrn Serpilium[7] erfolget von uns beyden ein höfflicher befehl. Daß der haußkrieg bey Herrn Bruder noch immer dauret, betrübt uns beyde nicht wenig. Was zu thun? Levius fit patientia, quicquid corrigere est nefas. Indessen wolle der Herr Bruder einen schönen befehl von uns beyden an sie[8] ablegen. Bitte auch meine hertzlieben eltern[9] von uns freundlich grüssen zu lassen, in specie ergehet von unser tochter Maria Susanna an ihren Herrn Vetter Daniel und fr. Mämb ein hertzl. gruß, sie giebt beyden ein schönes bußl. Der herr bruder Samuel[10] wird in specie von mir und der Sußl gegrüßt wie auch alle andere freunde, die unser gedencken. Ich wolte mehr schreiben, der bot befiehlet zu eilen. Auf dieses bitte mir bald mir antwort aus. Unser graff Argenteau[11] last ein schönes und prächtiges schloß in Hegyéz bauen.

Adieu, mein hertzens Herr Bruder. Ich betaure, daß ich so viel läre platz lassen.

Mich. Weiß

<die 17. Octob. advenerunt.>

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. „Ego Mich. Weisz Sempr. Hungarus natus parente Iohanne Weisz, matre Maria, filia pie defuncti Dannhauser. Quod studia attinet theologica, eadem tractavi Tubing. per quinque annos, inde Lipsiam me contuli [1724]. Lipsia me conferebam in patriam, ubi munus informatorium apud illustrissimum comitem de Windisgrätz obibam. Post Viennam vocatus ad dominum de Fischer, nobilem de Ehrenbach ibique per 4 annos informationem filii habens vocatus sum posthac ad Kis Manyokiensem ecclesiam, ordinationem ab excell. viro domino Sam. Antonio superintendente ecclesiae Csetnekiensis amplissimo nactus. Dabam Csetnek die 1. Maii anno 1732." EOL G I. 26(76). Tübingenben ösztöndíjat is kap (1718-1723). 1742-1749 között varsádi lelkész, majd 1769-es haláláig ismét Kismányokon működik. 1743-1757-ig a tolnai németek alesperese, ezután Bárány utódja az esperességben. Vö. Vízkelety 1963.; Brüsztle 3,661.

2. Haynóczi Tamás vágbeszterczei polgár, Haynóczi Dániel bátyja.

3. Michael Weiß felesége: Haynóczi Zsuzsanna.

4. A lengyel örökösödési háború (1733-1735).

5. Johann Friedrich Fischer von Ehrenbach: magyarországi eredetű kereskedő Bécsben, 1731-ben szerezte meg a birodalmi nemességet. Weiß a hasonló nevű fiúnak volt nevelője.

6. Johann Sigismund Pilgram (1682-1739) ev. lelkész: Zoványi 1977. 479. Svéd követségi prédikátor Bécsben (1719-1723), ezután soproni elsőpap. Vö. Keserű 1996.

7. Samuel Serpilius (+1749) ev. lelkész Sopronban: Zoványi 1977. 541; Hepding 1972/73.

8. Haynóczi Dániel 1720-ban között első házassága nem volt boldog.

9. Johann Weiß (1660k-1742) soproni polgár 1686-ban vette el Maria Dannhausert.

10. Haynóczi Sámuel (1697-1755) soproni takács, Haynóczi Dániel öccse.

11. Anton Ignaz Karl August Mercy d' Argenteau (1691-1767) tábornok: 1760-tól egri katonai kormányzó, Claudius Florimund von Mercy 1725-ben adoptált unokaöccse és örökösc. Vö. NDB 17,126-127.

64 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1734. október 4.

A küldött írásmintát megfelelőnek tartja. A másolásért ívenként 3 polturát ajánl, ráadásul majd két példányt a könyvből. Az egyes füzetek úgy záruljanak, hogy a többi megfelelhessen nekik. – Nem hallotta, hogy mások már magyarra fordították volna [az Igaz keresztyénséget], de nyomtatásban még biztosan nem jelent meg. Eliaš Miletz a minap mondta neki Pozsonyban, hogy fiatalkorában egy erdélyi református báró könyvei közt látta pár fejezet kéziratos fordítását, de ennek már 15 éve, s nincs remény a megszerzésére. Ismeretes, hogy Johann Arndt Paradicsomi kertecskéjét egy erdélyi református lelkész Apafi Mihályné Bethlen Katalinnak ajánlva magyarította, ezt Bél Mátyás Nürnbergben újra kiadta, bár szerencsétlen javításokkal. Kívánatos volna, hogy ezután a már angolul is olvasható [Wahres Christentum] végre magyarul is megszólaljon. – Most Heinrich Varenius és Johann Georg Pritius jegyzeteit forgatja (a stockholmi német és a lipcsei latin kiadásból), melyek elhárítják az eretnekség vádját és Arndt kívánságának megfelelően a négy könyvet a hitvallási iratok szellemében magyarázzák: ezekkel szeretné még a fordítást kiegészíteni. – A másolásra szóló ajánlatát emelni is hajlandó: 2 garas és egy példány. – Pozsonyból az a hír, hogy a király megengedi Bélnek segédlelkész alkalmazását. Még kérdéses, hogy mit szól ehhez a királyi tanács, és mit szólnak Bél kollégái.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori suo longe omnium aestumatissimo gratiam et pacem Iesu precatur

I. Sartoris.

Singularis Tua, clarissime Vir, et mira prorsus humanitas adeo affecit animum meum, ut, quia ego par pari referre nequeo, magnum dolorem persentiscam. Manus optimi iuvenis, cuius specimen ad me transmiseras, mihi sane arridet: hinc etiam eius opera in describendis chartis uti mihi certum est, si 3 polturas, ut vocant, pro descriptione unius phylirae atque spem duo exemplaria operis imprimendi, consiquendi acceptare non detrectet, opusque maturet, Uti chartae meae initium incipiunt, ibi fiat initium; sed finis quoque ita instituendus, ut singula volumina rite claudantur, quo hac ratione reliquis voluminibus respondere possint.

Ceterum translationem huius libri Hungaricam ab aliis adornatam esse ne fando quidem audivi: saltem typis expressum non esse certum est. Referebat quidem mihi reverendus dominus Miletz[1] nuper Posonii existenti se iuvenem libros baronis cuiusdam Transylvani eiusque reformatae relligioni addicti, quaedam eius capita manuscripta vidisse ab eo ipso translata;[2] sed ante plus minus 15 annos: quorum tamen copia est res voti, nec spei. Arndii Hortulum Paradisiacum a quodam reformato pastore in Transylvania[3] lingua Hungarica donatum et Catharinae Apafianae principi Transylvaniae[4] dedicatum[5] a domino Belio ad [?] autem Norinbergae, quamvis parum feliciter revisum notum est.[6] Ut adeo optandum et laborandum quoque sit, ut liber aureus in plures linguas etiam Anglicam transfusus Hungariae quoque nostrae suos thesauros praebeat.

Habeo prae manibus beati Varenii[7] et celeberrimi Pritii[8] notas, illas editioni Stokholmiensi,[9] has Lipsiensi Latinae adiectas,[10] quibus phrases quaedam beati Viri, quas non-

nulli haeterodoxias postulant, explicantur et vindicantur atque ad normam librorum symbolicorum, secundum quos suos libros vult intelligi, ut in praefatione ipse protestatur, accomodantur. Has quoque addere cogitavi.

Ego benevolentiae Tuae confisus, uti molestias hasce ausus sum, ita quoque omnem dabo operam, ut constet me ingratum non fuisse. Deus Te, clarissime Vir, una cum clarissima coniuge quam felicissime agere iubeat. Vale!

Scribebam in Nemescsó die 4. Oct. 1734.

P.S. Si forte optimus iuvenis meae conditioni non adnuat, ego eiusdem adimplebo et 2 g. cum uno exemplare promitto. A Sua Maiestate ad Consilium Regium decretum advenisse, in cuius reverendo domino Belio facultas conceditur pastorem vicarium[11] partem sui oneris subiturum constituendi, heri Posonio accepimus. Quid Regium Consilium ad haec dicturum, imo collegae, sine quorum, uti etiam conventus, scitu hoc factum est, dies docebit.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Eliaš Miletz (1693-1757) ev. lelkész: ÚMIL 2,1383.
2. Gróf Pekry Lőrinc (+1709) fordítását Miletz egykor Daniel István (vö. Szinnyei 2,594) házánál látta.
3. Huszti Szabó István (1671-1704) orvos: Szinnyei 4,1468-1470; ÚMIL 2,851.
4. Bethlen Katalin (+1725) fejedelemné: ÚMIL 1,224.
5. RMK I.1524.
6. Arnd János *Paradicsom kertecskéje. Huszti István 1698. fordítása után kibotsátotta* Bél M. Norinberga, 1724. Ld. Petrik I.117.
7. Heinrich Varenius (+1635) ev. lelkész Hitzackerben, majd szuperintendens Ultzenben: RGG 6,1137. Fő műve: *Christliche / Schrifftmäßige / wohlgegründete Rettunge der Vier Bücher vom wahren Christenthumb Johann Arnds entgegen gesetzt D. Lucä Osiandri theologischen Bedencken in zwey Theilen.* Lüneburg, 1624. Vö. Walch 1730. III. 206.
8. Johann Georg Pritius (1662-1732) ev. teológus: ADB 26,602-604. Franckéval együtt lett lipcsei magiszter (1685); noha közel állt a pietizmushoz, 1708-ban Greifswaldban lett professzor. Különösen szövegkiadásai, pl. egy görög Újszövetség tették ismertté.
9. *Herrn Johann Arnds /...Sechs Bücher vom wahren Christenthum von heilsamer Busse, hertzlicher Reu und Leid über die Sünde / ...Nebst einer ausführlichen Vorrede Johann Dieckmanns /* Stockholm 1723.
10. Johann Arndt: *De vero christianismo libri 4, Latine versi, nunc accurato studio revisi et cum adnotationibus adhuc ineditis Jo. Georg. Dorschei editi a Georgio Pritio. Lipsiae, 1704.* Újabb kiadás: Lipsiae 1732. Vö. Walch 1730. III. 209.
11. Samuel Wilhelm Serpilius (1707-1762) ev. lelkész: Zoványi 1977. 541; Hepding 1972/73. 1734-től Bél mellett volt pozsonyi német lelkész.

65 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1734. október 14.

Tomka Szászky Jánostól tegnap kapta meg Johann Arndt néhány fejezetének másolatát. Mivel ez negyedíves formátumú, kéri a soproni ifjút, hogy a másolást ugyanígy folytassa. Ha már valamit fólióban írt le, mégse írja újra. Minden marginális megjegyzés maradjon ki a szövegből, kivéve a javításokat.

Clarissimo Viro, Domino Danieli Haynoczio, Fautori aestumatissimo S.P.D.

Sartoris.

Hesterna die acceperam a clarissimo domino Szaszkio chartas quasdam aliquot capita Arndii continentes.[1] Quas quum quarto, ut loqui solemus, esse videam, idque praeter opinionem meam, hisce monendum duxi optimum iuvenem, qui Sempronii meas chartas describit, ut pariter in quartanam formam easdem redigat et non in folium maius, uti existimo hucusque fuisse. Si forte quaedam iam in folio perscriptae sunt, illae tamen non scriptae reputentur, ita tamen, ut labor non sit inanis futurus. Illud quoque addendum putavi, ut omnia marginalia excludantur, praeter quae ad correctionem pertinent. Ceterum molestias quod iterum iterumque Tibi, clarissime Vir, facessere sustineam, est quod humillime Te deprecer. Vale!

Dabam Nemescsó die 14. Oct. 1734.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **61.**

66 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1735. május 22.

Megkapta a kéziratokat, a piszkozatot és a tisztázatot egyaránt. Kívánságát sajnos nem tudja teljesíteni: bár ismeri a magyar nyelvű könyveket, most azonban kevés van a keze ügyében. Pünkösd után mégis megpróbál eleget tenni a kérésnek. Tavaly nyáron Tomka Szászky Jánosnál látta Adolph Lampe magyar egyháztörténetét. Ez ugyan református mű, de az evangélikus egyháztörténethez, s a magyar irodalomtörténethez is fel lehet használni. – A 25 ívnyi másolásért 2 forint 10 garast átadott megbízottjának, nem tudni, mikor jut el a másolóhoz.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynoci, Fautori aestumatissimo gratiam et pacem Servatoris ex animo precatur

I. Sartoris.

Accepi, clarissime Vir, literas Tuas amicissime scriptas, simul quoque chartas et maculatas illas et purius exaratas.[1] Maximas hoc nomine ago gratias, quod ne c[ircu]m quidem gravissimas occupationes mei dememineris, nihilque magis in votis habeo, qui ut ego quoque aliquid in causa Tua facere possim. Doleo vero, quod in primis hoc tempore Tuo desiderio etsi iustissimo respondere nequeam. Nam licet non negem me aliquam notitiam Hungaricorum librorum habere, pauci tamen eorum actu prae manibus meis sunt. Illud tamen spondeo me, quam primum laboribus festis gratia Dei sublevatus fuero, operam omnem daturum, ut apud Te, clarissime Vir, constet me voluntati Tuae esse obsequentissimum. Id unicum hac vice silentio praeterire non possum me apud clarissimum Szaszkium, cum anno aestate superiori unum alterumque diem hospitarer, vidisse Historiam Ecclesiae Hungaricae Adolphi a Lampe.[2] Is omnino est Reformatae Ecclesiae addictus eiusque fata in Hungaria percenset, nullus tamen dubito, quin ex ea nostrae etiam ecclesiae historiae et in genere historiae literariae in Hungaria lumen affundi posset. Quae mea amicorumque opera in rem Tuam conferre potero, suo tempore faciam.

Pro descriptione 25 philyrarum 2 fl. 10 g. ut numerentur, meo aedili quidem die, quo literas scripsi, ordines dedi, quando autem optimus adolescens illud aes sit percepturus, dies et eum et me docebit. N[o]n sua tardiusculi agunt.

Tibi ceterum, clarissime Vir, ut imminentes dies effusioni [!] sanctissimi Spiritus sacri felicissime affulgeant et copiosissimam benedictionem eo plenitudine Iesu Christi per verbi fidelem auditionem et piam meditationem adferant, ex animo precor. Vale!

Dabam Nemescsó die 22. Mai 1735.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Vö. **61.**

2. [Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* a Frid. Adolpho Lampe. Utrecht, 1728. Friedrich Adolph Lampe (1683-1729) ref. teológus, utrechti professzor (1720-1727), a coccejusi szövetség-teológia és a német református pietizmus képviselője: NDB 13,460; RGG 4,219. Debreceni Ember Pálhoz (1661-1710) ld. ÚMIL 1,410.

67 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Kismányok, 1735. szeptember 1.

Egy hete tértek haza. Modorban Elias Mohl helyett prédikált. Sógornője és Pavol Jacobaei betegek, amint hallotta, Sopronból való távozásukkor ő is ágynak esett. – A bécsi prédikátorok megígérték, hogy támogatják gyülekezetét. Christian Nicolaus Möllenhoff már küldött is neki könyveket. Szóljon a soproni gyűjtés dolgában Johann Sigismund Pilgramnak, ő maga Johann Georg Kramernek fog írni. Johann Friedrich Fischer von Ehrenbach bécsi gyűjtése nagyon szegényes volt, csak Meuténé volt nagyvonalú. – Pozsonyban Samuel Wilhelm Serpilius jól van, Bél Mátyás megmutatta neki a Notitia első kötetét. Komáromban Johann Jakob Neuholdék barátságosan fogadták őket. A belgrádi hajóról végül Tolnán szálltak partra. Apósának, Haynóczi Tamásnak is ír most, szüleit és Samuel Bre[...]t is üdvözli.

Jesus!

Hoch und wehrtgeschätzter, hertzallerliebster Herr Bruder etc.

Nach vielen ausgestandenen ungemächlichkeiten sind wir endlich den 25. Aug. glücklich nacher hauß kommen. Wir haben etlichmahl auf den wasser müssen wind feyren. Modern hat uns auch hindernüsse in so weit geben, daß ich erst 8 tag darauf, als ich daselbst mit den meinigen ankam, eine gast-predigt für den herrn Mohl ablegte. Wir haben, Gott lob! alle freunde gesund in Modern angetroffen, doch, welches ich bald vergessen, ist herr Jacobaei[1] fast täglich von dem leydigen fieber geplagt, welches ihm ganz und gar ausmergelt, daß er mehr einem sceleton, als menschen gleich siehet. Meiner Susannas schwester ist eben mit diesem gast geplagt, wie aus dem brieff, den ich mit andern von Preßburg nach Oedenburg geschicket, wird zu ersehen gewiß seyn. Mit grosser betrübnüs muste ich noch in Modern vernehmen, wie daß mein hertzgeliebter Herr Bruder auch von diesem gast sey angegriffen worden, und zwar zu der zeit, da wir als gäste von Demselben unsern abschied genommen hatten. Mein lieber Gott! wie bist du immer mit deiner zucht-ruthe hinter uns her und wilst uns hierdurch dir nur gefälliger machen. Es bleibt darbey: ubi nulla crux, nulla lux. Sapienti sat. Ich muß betauren, daß ich vor diesesmahl mit meiner gegenwart in Oedenburg mehr verdruß, als lust gemacht. Dancke indessen nochmahls vor die fürgestreckte 20 f. Werde beachten, dieselbe zu seiner zeit mit danck zu ersetzen. Zu Wienn habe denen beyden herren [?] pastoribus[2] den grossen gelden-mangel bey meiner gemeinde und also auch bey mir genugsam dargestellt. Haben auch versprochen, so viel ihnen möglich, mir zu helfen, wie ich dann erst gestern einen brieff von herrn Möllenhoff[3] erhalten, darinn er mir etliche bücher durch gelegenheit geschickt und auch versprochen, wann es nur mir gleich seyn will, wie seine worte lauten, mir jährlich zur bezahlung meiner dienstboten etwas am gelde zu übermachen. Ich weiß nicht, ob ich dem Herrn Bruder die commission darff auftragen wegen der geld collect in Oedenburg. Nur daß bey gelegenheit etwan eine erinnerung bey herrn Pilgram geschehen möchte, daß die sach seinen fortgang nehmen möge. Ich werde selbsten nächstens deßwegen an herrn stadtrichter herrn Kramer[4] schreiben und ihn darum erinnern. Dona s[acra] munera Viennensia apud Fischerum nimis erant

parca. Haec sub rosa. Doch ist die freyfrau von Meute noch mit einem ducaten herausgeruckt, bey der ich auch die ehr gehabt zu speisen. Sie haben mich alle beyde auf das allerfreundlichste empfangen und zum mittagessen eingeladen, welches ich ihnen auf ihr vielfältiges ansuchen nicht abschlagen können. Meine Susanna lag indessen zu hauß kranck. Von Wienn auf Preßburg zu kommen, so sind die herren pastores daselbst wohl auf. Herr Serpilius lebt gesund und vergnügt. Herrn Bel hab ich auch gesprochen, der mir dann unter andern ferner [?] den 1sten tomum von s[einem] opere Hung[arico] wieß.[5] Von Preßburg auf Comorrn zu kommen, so ist unser ankunfft auf die nacht geschehen. Wir sind gleich aus dem schiff gestiegen und haben den herrn d[octorem] Neuhold[6] besucht, welchen wir zusammen mit seiner frau[7] angetroffen, haben auch das abendessen bey ihnen müssen einnehmen. Humanissime nos exceperunt, sed quia in navi pernoctavimus, id quod ob infantem dormientem tunc temporis fieri debuit, hinc aegre tulerunt. Gantz 8 tag haben wir auf dem wasser zugebracht. Den 17. Aug. reyßten wir von Preßburg ab und den 24. kamen wir in Tolnam abends an. Es war ein schiff, das gar nach Belgrad ging. Rogo Te, charissime Domine Frater, ut meum dilectum eumque senem Isaacum cum sua Rebecca, intelligo charos parentes, cures ex intimis meis visceribus salutari. Item coniugem Tuam, si ve[...]. In primis salutatur intimus meus affinis, dominus Samuel Bre[...] a me literas expectabit. Nunc impossibile fuit ei scribere. Cum hac posta etiam meo socero scribitur. Multam negotiorum farraginem domi appellens deprehendi. Ich schließe und befehle Dich, mein hertzallerliebster Herr Bruder, der theuren gnade und obsicht Gottes. Verharrend bis in tod

Dein freiw. [?] ergebenst

Mich. Weiß

Kis-manyok den 1. Sept. 1735.

P.S. Meine Susanna läst ihren Herrn Vetter und fr. Mämb auf das verbindlichste grüssen und dancke sagen für alle ihr erwießene wohlthaten. Das kind[8] ist glücklich abgespenst.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Pavol Jakobaei (1695-1752) ev. lelkész: Zoványi 1977. 280. Rektor, majd szlovák lelkész volt Modorban.

2. A bécsi svéd és a dán követségi prédikátorról lehet szó. A svéd prédikátor 1733 és 1737 között Christoph Friedrich Tresenreuter (1709-1746), később altdorfi professzor volt.

3. Christian Nicolaus Möllenhoff (1698-1748) ev. lelkész: ADB 22,121. Dán követségi prédikátor Bécsben: 1728-1736. Hadd álljon itt egy idézet életrajzírójától: „Während seines Aufenthalts in Wien hatte er einen starken Briefwechsel mit auswärtigen Gelehrten. Nemlich: 1) Mit dem August Hermann Franken in Halle, wegen der Mission nach Tranquebar, und anderer Dinge. 2) Mit dem Herrn Johan Henrich Callenberg in Halle, in Ansehung des Instituti zur Judenbekehrung, und der deswegen ausgesandten Arbeiter. 3) Mit dem Bernhard Raupach in Hamburg, dem er gedruckte und geschriebene Urkunden zu dem evangelischen Oesterreich verschafte. 4) Mit vielen lutherischen Predigern in Ungarn. Er war ein Werkzeug, die liebreiche Absichten des damaligen Königlichen Grosbritt. und Churhanoverischen Gesandten an dem Kaiserlichen Hofe, Frei-

herrn Diede zum Fürstenstein, auszuführen. Dieser Herr hatte weislich geurtheilet, es würde ein wichtiger Liebesdienst gegen die so sehr eingeschränckte Glaubensbrüder in Ungarn seyn, wenn man ihnen erbauliche Bücher in ihrer Sprache zubrächte. Er versprach, die anschnliche Kosten dazu theils selbst zu geben, theils von seinen Brüdern und Verwandten zu verschaffen. Deswegen fieng unser Möllenhof mit verschiedenen Ungarischen Predigern einen Briefwechsel an. Und so verliessen durch seine Betreibung folgende Bücher die Presse: a) Marpergers Sammlung der Lämmer in ihres guten Hirten Arme. Leipzig 1735, in ungarischer und böhmischer Sprache. b) Luthers Catechismus, mit einer Erklärung. Nürnberg 1735, in ungarischer Sprache. c) A. Wolf und G.F. Rogals brüderliche Erweckung an einige angehende Lehrer. Jena 1736, in ungarischer Sprache. d) Das neue Testament, Wittenberg 1736. in gedachter Uebersetzung. e) Der erste Theil der würtenbergischen Summarien, in sklavonischer Sprache. Auch schafte man andere, vorhin schon ungarisch gedruckte Bücher an, und schikte sie ins Land. Ueber 2000 Gulden, die auf vorhin gedachte mildthätige Art zusammenkamen, giengen durch Möllenhofs Hände, und wurden zu dem erwehnten christlichen Entzweck angewandt. Verlies der bemeldete Freiherr von Diede 1735 Wien; so schikte er, aus seiner Bibliothek, dem Unsern **einen ziemlichen Vorrath von deutschen erbaulichen Büchern zu, welche dieser gelegentlich an die in Ungarn wohnende deutsche Glaubensbrüder vertheilte.**" [kiemelés: Cs. Z.] Schmersahl 1751. 234-241.

4. Johann Georg Kramer (+ 1742) soproni ügyvéd: 1721-től városi belső tanácsos, 1734-1735. városbíró, 1736-1737. polgármester. Michael Meissner lelkész veje. Nem tévesztendő össze Johann Georg Kramer soproni származású orvossal (1684-1744, MÉL 1,1012).

5. *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis primae Cis-Danubianae tomus I.* Bécs, 1735.

6. Johann Jacob Neuhold (1700-1738) orvos: ÚMIL 2,1488. Komárom vm. orvosa 1731-1738.

7. Szül. Maria Susanna Pamer.

8. Maria Susanna Weiß (* 1734).

68 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1735. november 10.

Ugyan többen akarják őt szuperintendensnek jelölni, de nem vállalja. Köszöni, hogy megírta neki a dunáninneni választás történetét: jobb más kárán tanulni. Többet ér feltűnés nélkül dolgozni, mint a világban forgolódni. – A könyveket visszakapta, hamarosan újabbakat küld. A Chariclia szerzőségének kérdésében egyetért vele. Már annakidején csodálkozott a stílus egyenetlenségén. Balthasar Meisner prédikációinak Madarász Márton-féle fordítása megvan nála. Bodzai István osgyáni lelkész a minap mutatta neki Martin Moeller Kézbe hordozó könyvetskéjét, ezt Zólyomi Perinna Boldizsár fordította, aki Johann Gerhard meditációit is magyarította (ezt jelentette meg újra ifj. Ács Mihály). Id. Ács Mihály Boldog halál szekerének mindkét kiadását ismeri: kollégája [Ludwig Friedrich Cless] állítása szerint ez egy német mű fordítása. A fiatalabb Ács adta ki Johann Friedrich König Theologia positivájának egy magyar nyelvű didaktikus átdolgozását is. Az előszó felsorolja Leonhard Hutter, a két Hunnius, Meisner, Matthias Hafenreffer és Friedrich Mayer magyarul olvasható munkáit. Ezek közül Hutter Compendiuma van nála kéznél Lethenyei István fordításában. Ennek ajánlása Kis Bertalan szuperintendenset és Textoris György büki lelkészt említi. Megvan neki Pálházi Göncz Miklós traktátusa az úrvacsoráról és Kürti István imakönyve is, az utóbbi címlap nélkül. A minap látta Abraham Scultetus posztilláit Szenci Molnár Albert magyar kiadásában.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori et Amico longe omnium aestumatissimo gratiam et pacem Iesu ex animo precatur

Sartoris.

Nescio prorsus, quomodo id a Te, clarissime Vir, meruerim, ut in omnibus, quas ad meam tenuitatem das, literis singularis pietatis et favoris in me exstent documenta. Sed quid merita, quae plane nulla sunt, commemoro, amor sine omni dubio non fucatus, quidquid benevolentiae a Te in me profusum est, expressit. Quo nomine ecquidem magnas Tibi grates ago, neque etiam id sine grati animi significatione praetermittendum puto, quod de sancta mihi provincia gratuleris; at vero Te, clarissime Vir, rogo, hocce officii genere apud alios potius, quam apud me defungi velis. Diffiteri exquidem nequeo mihi iam altera vice et literis et vicinis sermonibus Spartam superattendentis suffragiis piorum, ut verba se habent, oblatam esse;[1] sed tamen huc usque nec adnui, nec etiam in posterum, nisi Deus mentem meam praepotenti sua manu flecterit [!], adnuere animus est. Sunt viri et aetate et eruditione et omnibus virtutibus, quibus ecclesiarum Dei praesulem excellere oportet, me <...> graviores. Interim gravissimum mihi accidit, quod historiam creati superintendentis Trans-Danubiani mihi perscripseris. Aliorum nocumenta fiunt, certe esse debent nostra documenta. Profecto si unquam valuit, nunc valere debet illud: qui bene latuit, bene vixit.[2] Et praestat esse, quam videri. Praestat sane longissime ἄνευ πολλῆς φαντασίας Dei opus promovere regnumque eius in praecordias [!] hominum diffundere, quam ab iis, quae caput rei sunt, ad mundi schaema homines avocare. Sed haec de his sufficiant.

Libri ceterum mihi omnes redditi sunt. Expetitos libros, quam primum commoda occasio se mihi offeret, lubentissime sum missurus.[3] Nunc illud significo, quod de Charicliae[4] auctore subolfecisti, verissimum esse, quod mihi iam non tam ex titulo libri, quam praefatione certissimo constat: prius tamen non observavi. Illud vero iam ante, quam res innotesceret, mihi mirum videbatur virum eundem tam diverso stilo uti posse. Balthasaris Meisneri[5] conciones festas[6] habeo prae manibus. Habitu Hungarico eas induit Martinus Madarász[7] pastor Hungaricus apud Eperiesienses et Sigismundi Praepostvári,[8] cui dedicavit, capellanus, Leutsoviae 1641. Quum ante octo admodum dies reverendus dominus Stephanus Bodzai[9] pastor hoc tempore Osgyaniensis apud me fuisset, huncce librum mihi ostendit: Martini Molleri[10] (erat pastor Görliczensis) Manuale de praeparatione ad mortem, az az: Kézbe hordozó könyvetske, kérdésekkel és imádságokkal tellyes.[11] Perina Sólyomi Boldisár[12] a' Semptei Eklesiának méltatlan Pásztora által. Lötsén 1614. Dedicatus est liber Georgii Turzó[13] coniugi natae Czoborianae. Hic ille est Solyomi, qui meditationes Gerhardi[14] atque Prax. pietatis (compendiosam illam) Hungarica c[lari]tate donavit,[15] Michaelis Ats (nostratis senioris M. Ats filii) rectoris Bartfensis opera 1710. denuo editam Bartphae.[16] Ceterum notissimum est modo commemoratum Ats seniorem librum, cui titulus est: Boldog halál szekere, anno 1702. Argentinae typis exscribi curasse,[17] postea vero quum exemplaria potiora bello Gallico[18] direpta fuerunt, eundem Leutsoviae 1708. recusum fuisse.[19] Illud vero identidem animo volui, nonne liber hicce ex Germanica esset translatus: saltem reverendus dominus collega[20] mihi contestabatur librum Germanicum sub hoc titulo prostare, qui tamen mihi visus huc usque nondum est. Huius senioris Ats modo dictus filius Theologiam Königii[21] methodo

quaestionum et responsionum conscriptam in Hungaricam linguam transfusam edidit.[22] Liber hic secundum Theologiam positivam Königii est a quodam adornatus. Quum autem eum Nicolaus Sirmai[23] in bibliotheca sua invenisset, Michaeli Ats, qui tunc scholam Bartfensem regebat, dedit recudendum et in typographia quoque corrigendum: id quod bonus ille vir fecit Bartfae 1709. Ceterum in praefatione praeter iam commemorata refertur lingua nostra Hungarica prostare compendia theologica Leonardi H[utteri], Aegidii[24] et Nicolai Hunnii,[25] Balthasaris Meisneri,[26] Matthiae Haffenreferi,[27] Fr. Mayeri[28] et aliorum, qui notissimi sunt. Ex his modo prae manibus est Leonardi Hutteri[29] Compendium,[30] quod opera Stephani Lethenei[31] pastoris et senioris Csepregiensis 1635. prodiit. Dedicatum Iudithae Revai, viduae Pauli Nadasdi.[32] Eo tempore Bartholomaeum Kis[33] fuisse superintendentem partium Cis-Dan. ex quibusdem versiculis praefixis patet. Mentio quoque fit Georgii Textoris[34] ministri Bükiensis. Habeo quoque Palházi Göncz Miklos[35] pastoris Levaensis Tract. de s. coena reformatis oppositum.[36] Dedicatus est Seifrid Colonitsnak[37]...Lévárdnak örökös és Levanak zálogos uranak. Leva 1612. Item: Kürti Istvan[38] szeredi ecclesianak pastoranak könyve, qui Elizabetae Czobor coniugi Georgii Thurzo palatini R[egni] H[ungariae] sub Matthia II. prodiit. Titulus deest, hinc de anno non sum certus.[39] Est vero liber precum constans 11 capitibus. His diebus quoque mihi visus est hic: Postilla Scultetica,[40] in quo conciones habentur secundum evang. ordinaria per totum annum. Auctor est Abrahamus Scultetus[41] infelici [!] Frid. V. Palat.[42] a concionibus aulicis in Hungaricam linguam transfudit Alb. Molnar[43] et Oppenheimii edidit anno 1612. Plura hac vice non habeo, quae scribam. Deus Tè, clarissime Vir, servet! Vale! Deproperabam die festo Martini 1735.

P.S. Quod superius adieci de Königio, scripsi libro (neque enim prae manibus erat) nondum inspecto. Putaram vero Königium Theologiam quandam et per quaestiones et responsiones scripsisse, sed liber inspectus me edocuit memoratum librum theologicum Hungaricum ex Positiva theologia,[44] quam etiam Quenstedius[45] secutus est, methodo catechetica exscriptam esse ab auctore mihi incognito.

[*Borítékon:*] Monsieur Monsieur Dan. Haynotzi mon tres honore fauteur presentement à Edenbourg

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. A másik két jelölt Torkos András és Tóth Sipkovits János volt, a választás meghiúsult.
2. Ovidius: Tristia 3,4,25.
3. Haynóczi Dániel irodalomtörténeti érdeklődésének gyümölcse kéziratos műve: *Additamenta et supplementa ad David Czvittingeri Specimen Hungariae literatae.* OSzK Fol. Lat. 60.
4. Feltehetőleg RMK I. 1564-ről van szó. Gyöngyösi István: *Uj életre hozatott Chariclia.* Lőcse, 1700. Vö. ÚMIL 1,313.
5. Balthasar Meisner (1587-1626) ev. teológus, 1611-től wittenbergi professzor, a reformorthodoxia képviselője: ADB 21,243; RGG 4,832.
6. *Elmélkedések...* RMK I.719. RMNy 3,1894. A fordítás a *Meditationes sacrae* második részének 1635-ös wittenbergi kiadása alapján készült.

7. Madarász Márton (+1654) ev. lelkész: ÚMIL 2,1261.

8. Prépostvári Zsigmond (+1645).

9. Bodzai István (1692-1742) ev. lelkész: szül. Nemeskoltán, Győrött, Besztercebányán (Bél Mátyásnál) és (1714-től) Wittenbergben tanult, ord. 1720-ban kuntaplocai lelkésznek, 1724-ben Osgyánba került.

10. Martin Möller (1547-1606) görlitzi ev. lelkész (1600-tól), népszerű énekszerző és egyházi író: NDB 18,1; RGG 4,1089.

11. RMNy 2,1077. A fordítás az 1593-as latin kiadás alapján készült.

12. Zólyomi Perinna Boldizsár (+1620 vagy 1624) ev. lelkész: ÚMIL 3,2317.

13. Thurzó György (1567-1616) nádor: ÚMIL 3,2089. Özvegye, Czobor Erzsébet Árva vm. főispáni teendőit is ellátta.

14. *Ötven szentséges elmelködesek.* Bártfa, 1616. RMNy 2,1100. Johann Gerhard (1582-1637) ev. teológus: TRE 12,448-453; NDB 6,281. 1615-től coburgi szuperintendens, 1616-tól jénai professzor. Dogmatikája *(Loci theologici)* ismét felhasználja Arisztotelész metafizikáját, a polemikát kerüli. Építő irataiban Arndt tanítványának mutatkozik, ezek közül a legnépszerűbb, a *Quinquaginta Meditationes sacrae ad veram pietatem excitandam et interioris hominis profectum promovendum accomodatae* (Jéna, 1606) misztikus hatásokról árulkodik.

15. Kegyes és keresztién életnek négy rendbeli gyakorlása. Az előzővel egy kiadvány: RMNy 2,1100. Eredetije: *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum.*

16. RMK I. 1771 és 1772.

17. RMK I.1662.

18. A spanyol örökösödési háborúban (1700-1713).

19. RMK I.1744.

20. Ludwig Friedrich Cless (+1738) württembergi születésű nemescsói német lelkész (1724-1738).

21. Johann Friedrich König (1619-1664) ev. teológus, greifswaldi (1651) és rostocki (1659) professzor: NDB 12,341-342; RGG 3,1699. Sokáig népszerű tankönyve a *Theologia positiva acroamatica* (Rostock, 1664).

22. Magyar Theologia. RMK I.1757.

23. Szirmay Miklós (+1720), Ács patrónusa.

24. *Az igaz aniaszentegyhazrol es ennec feieröl az Christusrol.* Sárvár, 1602. RMNy 2,888. Eredetije: *Articulus de ecclesia vera et huius capite Christo.* Ägidius Hunnius (1550-1603) ev. teológus: TRE 15,703-707; NDB 10,67-68. 1576-tól marburgi, 1592-től wittenbergi professzor. Teológiájának központi pillérei az ubiquitas-tan, a praescientia-felfogás, a verbális inspiráció és az arisztotelészi filozófia alkalmazása. Ő vezette be a látható és a láthatatlan egyház megkülönböztetését.

25. *Roevid és Fundamentomos Tracta.* RMK I. 1398. Nicolaus Hunnius (1585-1643) ev. teológus, az előbbi fia, wittenbergi professzor (1617-1623), majd lübecki szuperintendens, kedvét lelte a polémiákban: NDB 10,68; TRE 15,707-709.

26. *Catholicus Válasz.* RMK I. 1397.

27. *Az szent irasbeli hitvnk againak...harom konyvekre valo osztasa.* RMNy 2,1072. Matthias Hafenreffer (1561-1619) ev. teológus: NDB 7,460. Brenz veje, 1590-től stuttgarti udvari lelkész, 1592-től a tübingeni Stift vezetője, majd professzor, 1617-től az egyetem kancellárja. A Formula Concordiae hű, ám szelíd képviselője, *Loci theologici* c. műve (Jéna, 1601) sokáig népszerű tankönyv.

28. *A papista vallasra hajlott lutheranusok lelkek ismeretinek kinnya.* RMK I. 1399 és 1424. Johann Friedrich Mayer (1650-1712) ev. teológus, wittenbergi, kieli, majd greifswaldi (1701) professzor, szenvedélyes antipietista: ADB 21,99-108; RGG 4,815-816.

29. Leonard Hutter (Hütter, 1563-1616) ev. teológus, 1596-tól wittenbergi professzor, a verbális inspiráció tanának kidolgozója: NDB 10,104-105; RGG 3,468.

30. *Compendium locorum theologicorum.* Wittenberg, 1609. *Az szent jrasbeli hitünc againac rövid öszve-szedese.* RMNy 2,1602.

31. Lethenyei István (+1653) ev. lelkész: ÚMIL 2,1219.

32. Nádasdy Pál gróf Vas vm. főispánja (1604-től) és dunántúli főkapitány (1622-től).

33. Kis Bertalan (+1646) ev. lelkész, szuperintendens: Szinnyei 6,275-276; Schmal 90.

34. „Ego Georgius Textoris honestis parentibus in comitatu Soliensi in pago Dubravicz natus, ab iisdem ad liberales artes addictus, nunc accepta honesta vocatione per reverendissimum dominum M. Petrum Zabelerum et reliquos assessores eius ordinatus anno 1635. die 25. Martii Leutschoviae." EOL Z 37(143).

35. Pálházi Göncz Miklós (+1619) ev. lelkész: ÚMIL 3,1552.

36. *Tractatus Az Vr vachoraiarvl az igaz Avgvstana Confessio szerint.* RMNy 2,1057.

37. Siegfried Kollonits (+1623) érsekújvári kapitány.

38. Kürti István (+1612) ev. lelkész: ÚMIL 2,1173.

39. *Az elö Istenhez valo aieitatos imatsagokat magaban foglalo könyvéczke.* Kassa, 1611. RMNy 2,1018.

40. RMNy 2,1144.

41. Abraham Scultetus (1566-1624) ref. lelkész, udvari lelkész (1615), majd professzor Heidelbergben (1618), V. Frigyest Prágába is elkísérte. Nevéhez fűződik a reformáció centenáriumának megünneplése 1617-ben: ADB 33,492-496; RGG 5,1628.

42. V. Frigyes (1596-1632) pfalzi választófejedelem, „a téli király": NDB 5,535-536.

43. Szenci Molnár Albert (1574-1634) ref. teológus: ÚMIL 3,1948-1950.

44. A fordítás problémájához ld. Sólyom 1955.

45. Johann Andreas Quenstedt (1617-1688) ev. teológus, Gerhard unokaöccse és Calixtus tanítványa, 1649-től wittenbergi professzor, 1685-ben megjelent tankönyve *(Theologia didactico-polemica sive systema theologicum)* Königre támaszkodik: RGG 5,735.

69 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1735. november 21.

Már elküldte levelét Kőszegre, mikor sorait most kézhez kapta. Kérdésére pillanatnyilag nem tud mit válaszolni. – Kéri a mellékelt írás tisztázását úgy, hogy az egyes ívek külön maradjanak: az esetleges hézagokat utólag ki tudja tölteni.

Clarissimo Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori aestumatissimo S.P.D.

Sartoris.

Quum literas meas[1] ad Te perscriptas Günzinum, ut ad Te promoverentur, demisissem, incidit in manus meas schaedula Tua, ad quam tamen non habeo fere quidquam, quod reponam. Spe a[utem] fretus fore, ut earum rerum notitiam prope dierum acquiram.

Hac vice illud a Te expetere ausim, velis pro spectata Tua benevolentia adlaborare, ut chartae, quas transmitto, purius describantur, Atque tres quidem chartae in totidem coniiciantur, <ita tamen> reliquae a[utem] exarentur in alias diversas, ita tamen, ut quatuor priores totidem plagulis absolvantur, reliquis quatuor pariter vero tot destinentur, quot capere possunt, in medio enim si tamen post quartam paginam lacuna est, sed suppetunt quoque scripta, quibus ea expleri potest. Ceterum audaciae meae quaeso ignosce et vale etiam etiamque!

Nemescsó die 21. Nov. 1735.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. 68.

70 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Kismányok, [1736. január?]

Húsvét után tud csak útnak indulni rokonai meglátogatására. Az aratnivaló sok: elődei sokat romboltak a gyülekezetben. – A Christian Nicolaus Möllenhoff által összegyűjtött német könyvek megérkeztek Bárány Györgyhöz Sárszentlőrincre. Eddig főleg hívei erkölcseivel foglalkozott, a könyvek segítségével ezután rátérhetnek a dogmatikára is. – Üdvözli Johann Sigismund Pilgramot, Johann Georg Kramert és Haynóczi Sámuelt. A Johann Friedrich Fischer von Ehrenbachnak küldött keresztszülői felkérés nem ért oda.

Hertzvollerliebster, mir sehr wehrtgeschätzter Herr Bruder etc.

Die viele arbeit, mit welcher zeithero überhäufft war, hat nicht wollen zulassen, auf die 2 schreiben (davon das erstere den 25. Octob. anni elapsi, das 2te mit den strümpffen den 21. Sept. datiert war) schuldigermassen zu antworten. Das vom Octob. datierte wurde mir überbracht den 7. Nov., vom Sept. aber, dabey die strümpff gewest, habe erst den 17. Nov. vergangenen jahres erhalten. Gleich im anfang muß ich hertzlich dancken meinem geehrtesten Herrn Bruder vor die mühwaltung, die Er sich immer wegen mir und meiner lieben Sußl macht, wolte mir wünschen, daß wir auch einmahl gelegenheit hätten, unsre erkänntlichkeit nur einiger massen dafür an den tag zu legen. Von unserer reiß etwas zu gedencken, so schrieben wir den 10. dießes auch meinem lieben herrn schwieger vater, daß es mir am gelegensten wär, gleich nach denen osterfeyrtägen die reise von hier wegzunehmen, wie zu denen h[eyligen] zeiten mir gar viel arbeit zu handen kommt, ist sich nicht zu verwundern, liebster Herr Bruder, denn die erndt ist groß und nach proportien sind sehr wenig der arbeiter.[1] Giebt es auch schon arbeiter hier zu land bey denen deutschen gemeinden, so dienet der mehrere theil dem beruf mehr, als Gott. So gehet es! Wo keine lautere liebe zu denen schääflein J. Xsti ist, und das ist die schöne frucht des unglaubens, welcher, wie überhaupt bey allen menschen, also innsonderheit wann er bey lehrern angetroffen wird, ein sehr grosses verderben in der Xstenheit anrichten kan. Prediger, die es ein wenig getreu meinen mit ihrem Gott, müssen zwar öffters klagen ex Psalm CXX. v. 5. Wehe mir, daß ich ein frembdling bin unter Meseck etc. Doch wer den gewinn der seelen zu seinem zweck hat, läßt sich dießes nicht anfechten. Ich habe durch die gnade und beystand Gottes bißher theiles bey meinen gemeinden gebauet, was zum theil andere von meinen vorgängern mit ihrem bösen leben niedergerissen gehabt. Gott sey gedanckt, der zu den pflantzen und begiessen sein väterliches gedeyen geben wollen.

Eben vor wenig tagen erfuhr ich, daß mein liebwehrter herr Möllenhoff mir die deutschen bücher vor meine gemeinden, welche bücher er vor mich zu seiner zeit in Wienn mit allem fleiß colligiret, schon würcklich überschickt hat, und sollen selbige in Sz. Lörintz bey herrn Bárány (ist ein weg von 7 stunden dahin) anzutreffen seyn. Diese bücher erwarte ich alle tage und freue mich nicht wenig, daß die armen leute Gottes wort reichlicher in die hände bekommen, denn biß dato waren sie fast gantz und gar davon entblößt. Solte ich noch NB ein jahr ein arbeiter in dem allhiesigen weinberg meines Gottes seyn können, würde mit göttlicher hülffe nicht wenig frucht können geschaffet

werden. Zumahl ich jetzt gesonnen bin, bey erlangung der bücher die dogmatica fleißig mit ihnen zu treiben. Vorhero müste ich wegen des sehr undisciplinirten wesens unter diesem volck mit der moral scharff dran seyn, wiewohl ich noch immer damit frisch dran bin und nicht aufhöre, mit lehr und leben zu moralisiren. Ich möchte in dieser materie noch weiter fortfahren, wann ich nicht eben jetzt in einer amts-verrichtung seyn müste.

Die gesundheit anlangend, so ist Gott lob! das kleeblat noch frisch und wohlauf. Die kleinere Sußl hat ein grosses verlangen, mit ihrem Herrn Vetter Daniel bekannt zu werden. Sie macht uns beyden eine grosse freud. Gott laß sie zu seinen ehren groß aufwachßen und gönne uns das glück, daß wir zu seiner zeit uns untereinander gesund antreffen mögen. Wie ich denn mit meiner lieben Sußl (die gar hertzlich salutiret) in diesem neuen jahr alles seel- und leibes-vergnügen will angewünschen haben. Gott gebe dem herrn Bruder im neuen jahr neue krafft, ja rechte vires pancraticas, damit Derselbe sein schul- und hauß-martyrium recht standhafft erdulten möge. Denn es bleibt doch bey dem ausspruch Hiobs cap. 7., daß der mensch immer im streit seyn muß auf erden. At dulce bellum aeterna pace terminandum. Clarissimi mei parentes a me meaque millies salutantur. Numen clementissimum iisdem senectute iam confectis sit propitium et ab omni malo eosdem liberet! Brevi literas a me espectabunt. Reverendum dominum Pilgram ut meo nomine decenter etiam salutes, est quod enixe abs Te peto. Salutantur in genere omnes, quorum interest mei meminisse. Weil ich aber deutsch angefangen, will ich auch deutsch schliessen. In letztern brieff von meinem herrn schwieger vater geschrieben, von Herrn Bruder aber überschrieben war das siegel offen, als wenn mans mit einem messer durchschnitten gehabt hätte. Bitte, der Herr Bruder wolle ein wenig mehr siegelwax seinen brieffen geben. Giebts gelegenheit mit herrn Kramer zu sprechen, bitte gleichfals einen höflichen befehl von mir abzulegen. Ich muß wegen enge des raumes wieder meinen willen schliessen und sage nur so viel, [...], dennoch bleib der alte, nemlich

sine fuco usque ad aras

M. Weiss

Der herr bruder Samuel, mein lieber herr schwager, wird auch von uns sammt seiner frau[2] hertzlich gegrüßet.

P.S. Bitte den Herrn Bruder, mir etwas neues von kriegs-sachen zu überschreiben. Möchte wünschen, daß wir bald ein praesidium militare bey uns hätten. Adieu!

P.S. Von unserm gnädigen herrn gevatter, herrn von Fischer, erhielten erst den 27. cott. [?] pass. eine sehr gütig- und verbindliche antwort, darinn er sich sehr excusierte wegen des langen verzugs der antwort auf unsere gevatter-brieff. Er versicherte uns auf seine ehr, daß er keinen brieff wegen unsers kinds erhalten hätte, erst aus der gratulations schreiben zu seiner gemahlin geburths-tag (darinn ich, was in vorigem brieff war, kürtzlich wiederhohlte) würde er dessen verständiget, und darauf kam jetzt die antwort.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Mt 9,37.
2. Haynóczi Sámuelné szül. Sophia Gruber.

71 Miskei Ádám[1] Vázsonyi Mártonnak

Nemesdömölk, 1736. április 20.

Levelét a kőművesek ajánlatával megkapta nagy csodálkozására, mert Nemesdömölkön nem gondolnak templomépítésre, a patrónusokból is hiányzik az áldozatkészség. A mesterek vállaljanak inkább más munkát, míg ő tovább prédikál a szabad ég alatt, hisz még a fizetésére sincs pénz. – Perlaki Józseffel való vitája úgy végződött, hogy véleményét ő citátumokkal megtámogatva elküldte Ostffy Mihály útján Sopronba, ahol a lelkészek elfogadták. – Versét letisztázta, meg is toldotta, s egy ódával zárta le. Figyeljen a javításokra! Ha kiadhatónak tartja, nyomassa ki, maga is hozzájárul a költségekhez. Csak ne kerülne annyi hiba bele, mint Sankó Boldizsárné gyászbeszédébe! Ha mégsem jelenik meg, visszakéri a kéziratot. – Maga is beteg, májusban Odor Pállal Füredre készül.

Tisztelendö Atyám Uramnak Kegyelmednek!

[Fiu]i engedelmességgel való szolgálatomat ajánlván, az Istentöl hoszszas betegeskedési után állandó, kivánt, jó egességet mind egyébb lelki 's testi jókkal edgyütt szivessen kivánok. Vettem az Kegyelmed levelét az kömives és téglya vetö mester emberek leveleivel; ugy a' n. dömölki nem látom [?] templom lerajzolásával edgyütt, tsudálkoztam, ki ültette fel azokat a' mester embereket, holott mi itt Kemenes alatt a' templom épétese eránt peregrini sumus in Hyerusalem, az én halgatoim arrul még nem-is álmodnak, kissebb gondgyok-is nagyobb, azt mondgyák, annál, ha arra intem, meg felelnek ex Aggei cap. I. v. 2. Mit éreznek, nem tudom, velem tekéntetes patronus uraimék semmit sem communicalnak. Látom, hogy itt nem tsak meg hült, de ugyan meg fagyott az isteni szeretet. Azon bötsületes emberek bizvást más munkát fogadgyanak fel, mert kivánnám, de alig hiszem, hogy a' n. dömölki templomot lássam. Melly nehéz légyen sub dio hol temetön, hol az udvaron a' szélen kiáltoznom, el gondolhattya Kegyelmed, nem hogy templom épétésére, de még az én tsekély salariumom meg fizetésére sints pénzek.[2] Az el mult esztendeig való szolgálatomért nem vettemtiz forentnál többet, kenyerem is igen kevés és sovány.

Tiszteletes Perlaki urammal való controversiamnak[3] akképpen vagyon vége, hogy én az én sentimentumomat mind a' Sz. Irásból, mind ex libris symbolicis, orthodoxorum doctorum scriptis, 's ugy ex ratione etiam sana meg erösitvén t. Ostffi ur által sopronyi tiszteletes praedikator uraiméknak fel küldöttem, kik-is, mint az ur referalta, approbálták sententiamat, én azzal meg elegedtem.

Kegyelmed kivánsága szerint én a' verseket purisaltam, 's majd husz versel amplialtam-is, és egy kis odát is a' végéhez adjicialtam, néhol correcták vadnak benne, mert siettem sok agságim miat az irással. Ha ki purisallya, reá vigyázzon, mit hová kell irni, notál-

tam. Ha meltónak iteli Kegyelmed az typusra, lássa, nyomtattassa ki, magam-is, a' mi kevés költséggel lehet, succuralok, reménlem, talám az olvasok valami lelki hasznot fognak belöle venni, tsak hogy a' typographus reá vigyázzon, ne légyen annyi error benne, mint t. Sankóné aszszonyom felett tett praedikatiok és versek ki nyomtattásában.[4]

A' mint egésség[telensége] felöl panaszolkodik Kegyelmed, sajnálom; de én-is mondhatók ollyant, majd esztendötöl fogva egésségem nintsen, a' mult nyári, öszi, 's téli hideglelésben a' lépem meg dagadott, mast is bajoskodom véle. Isten éltetvén in Majo Odor Pál ötsém urammal Firedre a' savanyu vizre és fürdöre szándékozom, ha valamit segittene. In reliquo Kegyelmed atyai grat[iajá]ban, áldásában, 's imádtságában magamat aj[ánl]ván, iterato hogy az Isten Kegyelmedet gyogyéts[a, él]tesse sokáig az ö sz. neve ditséretire, 's sok lelkek idvességére kivánom, maradván

Kegyelmed [?] engedelmes, alazatos fia, 's szolgaja

Miskei Adám m.p.

Nemesdömölk, 20. Aprilis 1736.

P.S. Ha a' versek ki nem botsáttatnak, ezen irást viszszavárom.

[*Külzeten:*] Summe reverendo, doctissimo clarissimoque Viro
Domino Martino Vásonyi ecclesiae Augustanae Confessionis pastori vigilantissimo, fidelissimo Domino et in Christo Patri mihi filiali cultu ac obsequio prosequendo
Vadasfalvae

SEL 1383:63-64. Nr. 49. Autográf.

JEGYZETEK

1. Miskei Ádám (1695-1774) ev. lelkész: Zoványi 1977. 407. 1733-1765. nemesdömölki lelkész.

2. Miskei beszámolója a templom építéséről: Payr 1910. 296-299.

3. A vita tartalma nem ismeretes. Hadd álljanak itt Miskei Perlakit méltató – kétségtelenül valósághű – szavai: „Vir longiori vita dignus, tam ob zelum erga sinceram Religionem, quam et summam eruditionem linguarum Hebraicae et Graecae praeter Latinam peritissimus contra Ministros exorbitantes acer et severus." Payr 1910. 305.

4. Miskei Ádám: *Világtalan világi vigság...* [vers] H.n. 1734. Petrik II.756; Perlaki József: *Néhai Zsankóházi Zsankó Boldizsár úrnak özvegyen maradott világi élete kedves párjának, Kisfaludy Anna aszszonynak ...Nemeskéren... illendő halotti pompával való el takarittatásának meg-tiszteltetése.* H.n. 1735. Petrik III.72; Vázsonyi Márton: *Siralomnak völgyébe...Kisfaludi aszszonynak...Sankó Boldizsár párjának...tett halotti elmélkedés.* H.é.n. Petrik V.538. Sankó Boldizsár (+1723) özvegye, Kisfaludy Anna 1734-ben hunyt el.

72 Sartoris János Haynóczi Dánielnek

Nemescsó, 1736. április 25.

Újévkor kapott levelére nem küldött pénzt, mert személyesen készült Sopronba. Ám mikor a soproni orgonaépítők nála jártak, ezek útján írhatott Johann Sigismund Pilgramnak, így pünkösd előtt már nem jut el hozzá. Ezért mellékeli az ifjú számára a 11 garast. Igyekszik a Haynóczit érdeklő magyar könyveket összegyűjteni.

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danielo Haynotzio, Fautori inter paucos longe aesturnatissimo gratiam et pacem Iesu precatur

Sartoris.

Sint literae pudoris expertes, censeantur, ego tamen pudorem meum ne inter scribendum quidem possum dissimulare, quod ad literas surgente hocce anno perceptas nec literas dare, nec etiam 11 g. mittere me induxerim. Causa non alia obstitit, quam quod inde a Februario perpetuo intenderim Sempronium adscendere atque sine epistolarum ope de aliis quoque rebus Tecum, clarissime Vir, colloqui. Conatibus superiori hyeme itinera difficillima, ineunte autem vere labores creberrimi obstiterunt et hucdum obstant. Quare quum et organifices Sempronienses, cum quibus rogatu incluti nostri conventus agere debebam, ad nos accesserint et negotium quoque Iandalam [?] literis summe reverendo domino Pilgram commendaverim, spes mei erepta est votis meis ante ferias pentec. potiundi atque amicissimo Tuo, Vir clarissime, colloquio fruendi, hasce literas ad Te dandas tandem censui, simul quoque 11 illos g. iuveni optimo mittendos mearum partium putavi. Inurbanitatem ceterum meam, ut mihi condones, oro, neque etiam id mihi male verseris, quod in libris Hungaricis colligendis solitam operam intermiserim. Faciam brevi, ut scias me Tui esse cupidissimum rerumque, quibus delectaris, esse studiosissimum. Numen optimum Te, clarissime Vir, servet atque amplissimis benedictionis suae accessionibus labores praecipue indefessos prosequatur! Vale!

Dabam Nemescsó die festo Marci 1736.

[*Külzeten:*] Monsieur
Monsieur Daniel Haynotzi mon tres honore fauteur
presentement à Edenbourg
avec 11 g.

REG. Autográf.

73 Torkos András Sartoris Jánosnak

Győr, 1736.? szeptember 6.

A császár két éve engedélyezte már a protestánsoknak szuperintendensek választását, a reformátusok már be is iktatták választottaikat, csak a dunántúli evangélikusok késlekednek. Júniusban Győrött Ostffy Mihály kemenesaljai felügyelő elnökletével 3 jelöltet állítottak: Samuel Serpiliust Sopronból, Tóth Sipkovits Jánost Tétről és Sartoris Jánost Nemescsóról. De Serpilius visszautasította a jelölést, így a szavazatok őrá estek, amint ez hamarosan ki fog derülni. Ne húzódozzon hát Mózesként vagy Jeremiásként, ne is meneküljön Jónásként, hanem Ézsaiással mondja: itt vagyok. – Egyben azonban meg kell változnia: a pietistákkal tart ugyanis, akik támadják a hitvallási iratokat, pl. az Ágostai Hitvallás 4. (a meigazulásról), 8. (a szentségek hasznáról), 12. (a bűnbánatról), 17. (a feltámadásról) és 18. cikkelyét (a szabad akaratról). Az esperesek és patrónusok megbízásából felszólítja, vesse el ezeket a tévtanokat, időben szakítson azzal, ami ellenkezik az Ágostai Hitvallással, az Apológiával, a Formula Concordiaevel, a Schmalkaldeni Cikkekkel és Luther kátéjával, hisz beiktatásakor épp ezekre kell esküt tennie.

{*Copia litterarum reverendi domini Andreae Torkos ad admodum reverendum dominum Ioh. Sartorium VDM. Csóiensem.*}

Gratia, pax, salus ac benedictio a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo!

Plurimum reverendo, amplissimo ac eruditissimo Domino Ioanni Sartorio suffragiis bonorum denominato Superattendenti, nec non articularis ecclesiae in Nemes-Csó Pastori solertissimo, Fautori mihi colendissimo salutem plurimam dicit

Andreas Torkosius V.D.M.

Secundus, ut reor, agitur annus, a quo sacra Caesarea Maiestas protestantibus utriusque confessionis, Augustanae nimirum ac Helveticae, eorumque ecclesiis per Hungariam plantatis superintendentem clementissime indulsit,[1] quam Caesaris indulgentiam uti cum decenti submissione excipere debuissent protestantes, ita et ex industria ac summa ope anniti oportuisset, quantocius tam benigna indulgentia suum effectum sortiri potuisset. At proh dolor! propria nostra incuria, inertia ac desidia ad hoc usque tempus sacrum hoc negotium sine effectu protractum. Equidem Helveticae professionis [!] homines longe alacriores fuere, utpote qui superintendentes suos iam dudum elegerunt, denominarunt, in functiones episcopales ritu inter ipsos usitato elevarunt, imo etiam excelso Consilio Regio praesentarunt. Saltem nos Augustani in partibus Cis-Danubianis opus Domini ad pudorem usque negligenter tractamus. At tandem clementia divina et nos excitavit. Etenim elapso mense Iunio hic Iaurini conventu super hac re celebrato praesente perillustri ac generoso domino M. Ostfi, cuius nimirum prudentia et autoritate res in Kemenes-allja ecclesiasticae p.t. reguntur, tres de ecclesia bene meriti viri nova candidatione alto calculo adscripti sunt. Nempe reverendus dominus Serpilius ecclesiastes Soproniensis, reverendus dominus Ioannes Tot pastor ecclesiae Thetiensis, reverendus Do-

minus Ioannes Sartorius ecclesiae articularis in Nemes-Csó V.D.M.[2] Cum vero reverendus dominus Serpilius hanc pio consensu factam candidationem contempsisset, imo pro turpi prostitutione existimasset, et recensente perillustri domino Ostfi de eadem candidatione inconsideratum eius commissum vehementer exprobasset, tandem a clarissima suae reverentiae persona abstinere coacti sumus. Hinc vota ferme omnium in Te, reverendissime Sartori, cumulatim convenere. Prout Deo rebus nostris favente tempore synodi super hac re celebrandae, dum vota hactenus in secreto habita publica fient, Tibimet ipsi videre licebit. Nec dubito quin admiratione sancta inflammatus in verba erumpas: Opus Dei est hoc, digitus Dei est hic. Proinde, reverendissime Domine Sartori, de sacra Tibi Sparta amplissime gratulor, et agnosco mirabilia Altissimi, qui Te sibi carum habuit, et posuit ἐπίσκοπον ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ, ἣν περιεποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος.[3] Etiam sincerrimo affectu voveo, Deus patrum nostrorum, qui fecit ora verbo suo et sapientia sua constituit hominem, donet mittatque Tibi sapientiam de coelis sanctis suis, ut Tecum sit et Tecum laboret, ut scias faciasque id, quod est acceptum coram ipso. Induat Te spiritu ac virtute desuper, accingat gladio spiritus, roboret galea salutis, muniat scuto fidei,[4] constituat Te Iehovah, ut Ieremiam in civitatem munitam, in columnam ferream, in murum aereum principibus et sacerdotibus et omni populo.[5] Nec est, ut cum carne et sanguine deliberes, vel cum Mose ac Ieremia Temet excuses, vel cum Iona fugam mediteris. Quin potius da gloriam vocanti Deo, submittas Te nutui rerum humanarum moderatoris sapientissimi, et adesto paratus, dicasque cum propheta Esaia: Ecce adsum, mitte me, Domine, quo tu vis...[6] Nihil formides. Deus Tecum, quis contra Te.

Attamen est aliquid, quod in Te desideratur. Nam nec angeli ecclesiarum apocalypticarum sine naevo fuere,[7] quid mirum, si et in Te aliquid est, quod correctione ac emendatione opus habet. Nimirum sectaris in quibusdam sententiam pietistarum contra sacrae orthodoxiae tabellas impie pugnantium. Sane hoc genus hominum pharisaicae pietatis opinione fascinatum in multis haesitat, in multis libros symbolicos ecclesiarum nostrarum e diametro impugnat. Imprimis impugnat nonnullos Augustanae Confessionis articulos, nempe articulum IV. afferendo necessitatem bonorum operum in iustificatione. Articulum VIII. afferendo pietatem ac bonos mores V.D. ministri esse necessarios ad efficaciam verbi et sacramentorum. Articulum XII. afferendo tres partes poenitentiae, contritionem, fidem ac novam obedientiam. Art. XVII. afferendo cum Iudaeis: ante universalem mortuorum resurrectionem pii regnum mundi occupaturi sunt oppressis ubique impiis. Art. XIIX. afferendo hominem naturae suae viribus templum frequentare, verbum Dei salutariter audire, verbum auditum ad sui conversionem applicare, donaque spiritualia appetere posse, ut reliqua praeteream. Igitur iussu dominorum seniorum piae fraternitatis et dominorum patronorum Te praemonere debui, insuper et hortari, ab his impiis pietistarum opinionibus Temet solertissime enodare solertissime studeas. Etenim quia in choro orthodoxiae dux, fax, tuba et antistes futurus es, turpe foret, si in Te inveniretur aliquid, quod divinae veritati, quodve sacrae orthodoxiae noxium censeretur iuxta illud Catonis: Turpe est doctori, cum culpa redarguit ipsum. Sane Tu superattendens dum aliis invigilare ex officio teneris, ne vel in doctrina errent vel in moribus, ut Tu ipse erroribus scateas, inconveniens foret. Hinc ex pio caritatis affectu Te iterum iterumque rogo, ac iussu superiorum moneo: quicquid Augustanae Confessioni, Apologiae, denique Formulae Concordiae, Articulis Schmalcaldicis, nec non Catechesi beati Lutheri dissentaneum videtur, sequestrato, expurgesque, quicquid f[er]mentum in Te esse pote-

rit, ut sis massa pura in sacrificium Domino. Quid? atqui et Tibi constare potest: tempore inaugurationis seu investiturae Tuae inter alios solemnitatis ritus Tibi pro orthodoxia Augustanae Confessionis tuenda propagandaque in conspectu synodi iuramentum deponendum est, quo insimul omnes errores abiurare erit necessum. Cures igitur intendasque, ut quemadmodum mihi de Te spes magna est, ita in actu solemnitatis tota confratrum sacra societas Tibi gaudere, Tibi applaudere valeat, ac sibi de Te gratulari possit. Vale!

Dabam Iaurini die 6. Sept. anno 1739. [!]

SEL 1381:17-18. Nr. 19. Másolat.

JEGYZETEK

1. A II. Carolina Resolutio, mely 1734. október 20-án kelt, mind a reformátusoknak, mind az evangélikusoknak 4-4 szuperintendens választását engedélyezte.
2. Vö. 76; Payr 1910. 299-300.
3. ApCsel 20,28.
4. Ef 6,16-17.
5. Jer 1,18.
6. Ézs 6,8.
7. Jel 2-3.

74 Bárány György Vázsonyi Mártonnak

Sárszentlőrinc, 1736. november 30.

Fordításaikat újra ki lehet adni. A Torkos András-féle Újszövetségben talált hibákat közölné vele, de előbb Sartoris Jánosnak küldi el a kőszegi könyvárus, [Ludvig János] útján. Rekedtsége elmúlt. Piltz beszámolt Károlyi István fiának az ügyéről, ő mint érintett nyomatékosan írt Tóth Sipkovits Jánosnak, de választ nem kapott. Fia, István most nincs Pozsonyban.

Az Ur Isten éltesse és áldja kegyelmedet minden jókkal!

Tiszt. Ur! A' mint látom a' kegyelmed Papi terhe[1] az Atyafiságos serkentéssel[2] még egyszer kereskedésre fordittathatik, tsak kellyen az olvasoknak. T. Torkos uram Testamentomat[3] vettem a' köszögi compactortól[4] Sexardon, és obiter által futván alkalmatos hibákat registraltam, mellyeket ö kegyelme el kerülhetett vólna, ha serio communicalta vólna másokkalis, most kegyelmeddel communicalnám az én animadversioimat, de a' köszegi compactort várom vissza Pétsröl minden órán, ö kegyelme által akarom elöszszer t. Sartoris uram kezébe küldeni, ö kegyelme communicalhatja a' kivel tettszik. Az én hét fertály esztendeig gyötrö rekedezésemet ugy tettszik Vadosfán, vagy kevesbe az akkori utamban valahol inopinato el hagytam, már otthon szolgálván kevéssé esmérszett rajtam,

de azután éppen ki tisztultam, a' nagy Urnak neve légyen örökké áldott. A nyáron Piltz[5] uram a' tabor után mascherozván beszéllette t. Karolyi uram fiának gyalázatos esetét és az ekklésiával való dolgát, és melly imprudenter 's pertinaciter opponálta magát, mint hogy penig én ellenem leg hatalmasabb boszankodások van, megint e' materiában gravis admonitiot küldöttem t. Tót uramhoz, hogy tiszti szerint a' dolgot válolja fel és a' satisfactiót urgealja; de mindenk tsuda melly nagy hallgatásban vannak. Az én Istok[6] fiam Posont elhagyván most feleség után jár ha szolgál a' szerentse.

Ezzel ajánlván Istennek kegyelmébe kegyelmedet maradok Tekegyelmed [?]

régi igaz barátja 's szolgatarsa Krisztusban B.

Raptim Sz. Lör. Fer. Andr. 1736.

[*Külzeten:*] Tudós és tiszteletes Vásonyi Marton Wadosfalvai Predikátor régi bizodalmas jó Uramnak adassék Vadosfán

SEL 1383:65. Nr. 50. Autográf.

JEGYZETEK

1. *Kortholt Christian Súlyos Papi Terhe Kibotsáttatott Wásonyi Mártony által.* Jéna [Lipcse], 1726. Petrik II.452.

2. „Jéna" [Sopron], 1736. Ld. Ecsedy 50. sz. A fordítók Bárány és Sartoris voltak, és az ajánlás szerint a költségeket Christian Nicolaus Möllenhoff viselte.

3. Wittenberg, 1736. Ld. Ecsedy 46-47.sz. A győri konvent jegyzőkönyvei ezen kiadvány esetében is Christian Nicolaus Möllenhoff anyagi támogatásáról emlékeznek meg.

4. Ludvig János. Vö. Ecsedy 1996. 40-42.

5. Talán Johann Peltz (+1770k) jogász: szül. Kőszegen, Wittenbergben (1720-tól) és Hallében (1722-től) tanult, Sopronban 1742-től jegyző, 1750-től belső tanácsos. Vö. Szinnyei 10,722-723.

6. Bárány István (+1717) ev. lelkész: Izményben (1744-ig), Kistormáson és Varsádon szolgált, 1768-tól esperes. Vö. Szinnyei 1,552. Első feleségével, a nagyvázsonyi Domokos Annával 1737 februárjában kelt egybe. *Sammlung dem Schicksaale des Europäischen Scythiens von den ältesten Zeiten her* c. műve: OSzK Quart. Germ. 89-90.

75 Perlaki József Vázsonyi Mártonnak

Nemeskér, 1736. december 7.

Sajnálja, hogy nem látogathatta meg mostani betegségében. A halotti prédikációkból 50 példányt küldött. Fodor István februárban el fogja juttatni hozzá a hagyatékot.

Áldás, kegyelem és békesség az Atya Istentől és a' mi Urunk Jezus Xtusunktól mostan és a' következendö szent innepekben!

Hallotam, edes' t. jó Uram, a' Kegyelmed újobban való lebetegülését, bánom igen, hogy tartozó kötelességem szerint a' Kegyelmed látogatására által nem mehettem, mellyet el nem mulattam vólna, ha az ekklézsiához való kötelességem annyira való szabadságot engedett vólna. Az Ur Jezus látogassa, 's gyógyitsameg Kegyelmedet kivánom, hogy testében meggyógyúlván sok megsérült lelkeket gyógyithasson sok számos esztendökig, 's az elöttünk levö jeles napokban is Kegyelmed. A' halotti prédikátziókból[1] imé ötven exemplárt küldöttem által, a' mint kivánta Kegyelmed. A' legatum eránt szólottam t[ekintetes] Fodor István[2] urammal, nagyon assecuralt ö kegyelme, hogy februariusban bizonyossan letészi ö kegyelme', ha úgy lészen, és talám az én kezemhez fog jöni, magam által viszem Kegyelmed kezéhez, ha Isten engedi. Az Ur Jézus légyen Kegyelmeddel és a' Kegyelmed kedveseivel, kivánom, és maradok
Kegyelmednek

mindenkori alázatos szolgája

Perlaki József

Nemeskér, 7. Decembr. 1736.

[*Külzeten:*] Viro Dei plurimum reverendo, clarissimo eruditissimoque Domino, Martino Vásonyi, ecclesiae Dei in Vadosfa articulariter privigeliatae Pastori vigilantissimo, Domino Fautori mihi colendissimo
Vadosfa

SEL 1383:66. Nr. 51. Autográf.

JEGYZETEK

1. Perlaki József: *Az Úr Jézus nevében. Nemes, nemzetes, vitézlö Seregély Péter nékem kiváltképpen való jó uramnak az 1735. esztendönek végén kinos szülesnek fájdalmi közöti, az ö dolgaiban tsudálatos, de igaz Istentöl, (August) e' nyomorúságnak völgyéből, bóldog halál által kiszólittatott kedves párjának nemes és nemzetes Kis Judit aszszonynak, utólsó tisztességének megadattatásának oszlopa.* H.n. 1736. Petrik III.72.

2. Fodor István alsóbüki nemes, akit a *Centifolia* ajánlása is megnevez: ld. Payr 1903. 129; Szelestei 1991. 350.

76 Johann Michael Fischer[1] Georg Sarganecknek[2]

Pozsony, 1737. október 31.

A cseh könyveket megkapta, a pénzt bármikor küldhetné, de inkább vár, míg biztonságban eljuttathatja Lipcsébe. – Bárcsak betöltené az Úr itt is Ezékiel próféciáját, s maga viselné gondját nyájának! De a szakadatlan civakodás a hazában gátolja Isten akaratának teljesedését, s az egyszerű ember nem tudja, kihez húzzon. Aki Isten igéjét hirdeti, az azt sem tartja magában, hogy mi gátolja ennek befogadását, míg mások mind szavukkal, mind életükkel rosszul tanúskodnak az igazságról, így a hívek kétségek közt vergődnek. – Most választják a negyedik szuperintendenst a Dunántúlon. Három jelölt

van: egy hallei, Bárány György, egy jénai, Sartoris János és egy wittenbergi, Samuel Serpilius. Az egybegyűlt prédikátorok az utóbbit támogatták, de a világiak Sartorist, a Sopron melletti lelkészt akarták. Bárányról a lekészek hallani sem akartak, hanem megkövezéssel fenyegették. Sartoris személyében végül úgy egyeztek meg, hogy nyilvános vitában kell kinyilvánítania, hogy pietista-e vagy ortodox. Hogy ebből mi lesz, majd elválik. – Az ellenség éjjel-nappal kiirtásukra tör, Isten viszont testi bajokkal sztíkíti egyre munkásainak körét: ínség, betegség, korai halál, nincs, aki magához venné az özvegyeket és árvákat, és sokan elhagyják hazájukat. Mindennek a lelkipásztorok önzése az oka: a kegyeseket képmutatóknak nevezik, s azzal fenyegetik, hogy bevádolják őket az ellenségnél. – Már régen elhagyta volna az országot, hisz a legtöbben erre várnak, néhányan mégis visszatartották eddig azzal, hogy várja meg az Istentől származó elhívást. Ebben a nehéz döntésben tanácsát kéri. Ha ugyanis Krisztus barátai hívnák, pozsonyi és bécsi barátai aggodalom nélkül útnak engednék, ám ha ezek maradásra bírják, úgy nem mozdul Magyarországról.

Gleichwie die überschickten bömischen büchlein richtig erhalten, also sind dieselben auch sämbtlich angebracht worden, und habe das geld bey meinen händen, welches allezeit, wenn es verlangt wird, senden kan. Kan es aber, bis eine sichere gelegenheit nach Leipzig gehet, verbleiben, so laße mirs auch gefallen.

Gott thut große barmhertzigkeit an den menschen, der sie nicht gantz im finstern sitzen läßet, sondern noch immer die gnaden-blicke seines göttlichen worts vielen seelen angeleyhen laßen will, auf daß sie nicht wandeln mögen in finsterniß, sondern das licht des lebens haben. O! daß ihn viele aufnehmen und sie macht bekommen, Gottes kinder zu werden, weil sie an seinen namen glauben. Sind sie kinder, so sind sie auch erben, nemlich Gottes erben und mit-erben Christi, so sie mit leiden, auf daß sie auch mit zur herrlichkeit erhaben werden. Und obschon wenige offenbahr sind, die Christo folgen, und sein verdienst an sich kräftig werden laßen, so wird doch sein reich nicht so gar leer seyn, sondern viele werden im verborgenen, die er alleine kennet, hin und da säufzen, glauben, lieben. Der Herr aber nehme sich seiner kleinen heerde an und erfülle besonders an den einwöhnern unsres königreichs, was er durch den propheten Hesekiel verheißen hat, er wolle sich seiner heerde selbst annehmen.[3] Denn des unnützen zanks in unserm vaterlande wird keine ende, und dadurch wird das wollen und vollbringen der liebesvollen hand Gottes verhindert, und wißen die einfältigen nicht, zu wem sie sich halten sollen. Die meisten predigen Gottes-wort, wie aber einer so prediget, daß er denen zuhörern die hinderniße zur annehmung des göttlichen willens nebst denen gewißen mitteln deutlich entdecket, der andere hingegen ein schlechtes bekäntniß von der wahrheit ableget, auch wohl noch dazu mehr hinderniße zur ergreifung der wahrheit in weg leget, als er sich durch lüste in irrthum verderbet, also kan der gemeine mann daßelbe nicht so genau unterscheiden und wird damit in beständigen zweifel erhalten.

Amjetzo soll der vierte superintendens erwehlet werden in parte Trans-Danubiana. Bey dieser wahl sind 3 in vorschlag kommen, nemlich ein Hallenser, mit namen Baran,[4] der andere ein Jenenser, heißet Sartoris, der dritte ein Wittenberger, Serpilius: auf den letzteren wurde von den übrigen versammleten predigern angetragen, dahingegen die politici den pfarrer Sartoris, ungrischen prediger bey Oedenburg, verlangten, von herr Baran wolten die prediger gar nichts hören, sondern droheten ihm mit der steinigung. Mit dem herrn Sartoris ist die sache dahin verglichen worden, daß er sich in einer

öffentlichen disputation solte hören laßen, ob er ein so genandter pietist oder ortodoxe sey.[5] Wie es ferner ergehen werde, wird die zeit lehren; der Herr schencke uns in unserm vaterlande wahrheit liebende und einträchtige gemüther, zum genuß der himlischen und ewigen seeligkeit mit ihm durch Jesum Christum, den Hertzog des lebens.

Wie sehr aber der himlische Vater zum zorn von den häuflein der lutherischen kirche gereitzet werden müße, mag man auf seiten der glieder dieser kirche daher abnehmen, daß da die gegner tag und nacht sinnen, wie sie mit uns den garaus spielen mögen, sie demohngeachtet mit verfolgung unter sich täglich fleißiger sich beweisen und sich damit den weg zum verderben bahnen; auf seiten Gottes siehet man, wie er den kern der tüchtigen zum bau des reiches Christi nach und nach entziehet, dadurch das leibliche übel auch mit haufen einkehret, als höchste armuth, vielerley ungewöhnliche kranckheiten, frühzeitiger tod der bürger, da die jungen weiber zu wittwen und ihre kinder zu waysen werden und auch in solchem stande bleiben müßen, weil kein fremder zum bürgerrecht mehr gelanget, und viele lands-kinder ihre professionen außer ihrem vaterlande zu treiben suchen. Aber wer glaubet dieser Predigt, und wem wird der arm des Herrn offenbahret. Diese trübsaalen kommen gewiß daher, daß man solche hirten hat, die ohne liebe Christi und des nächsten das ihre suchen und anderer geistliches und leibliches unglück sich nicht zu hertzen gehen laßen. Man läßt die leute freßen, saufen, szielen, [?] dantzen, pracht treiben, diejenigen, welche zu geistlichen unterredungen zu sammen kommen, dern noch wenige sind, und solche gemeine sünden und unerkandliche leibes- und seelen-verderbliche laster meiden, schildt man öffentlich vor heuchler, drohet ihnen mit anklagung bey denen gegnern. Dadurch werden die boshaften zu ihrem schaden in der sünde gestärcket und geübet; die, welche mehr licht haben, werden schüchtern, lau und träge gemacht. Das ist der zustand der evangelischen in Ungarn, unsern ort nicht aus genommen.

Ich hätte mir zu dem ende gewünschet, wenn Ungern lange wieder hätte verlaßen können; zumahlen die meisten lehrer tag und stunde zehlen, wenn ein solcher sein vaterland verläßt, der ihre abwege misbilliget. Indeßen bin noch immer von einigen aufgehalten worden, die ein deutlicheres licht von der wahrheit haben und wollen, ich solte Ungern nicht eher verlaßen, bis Gott seinen willen an mir durch einen öffentlichen beruf hinaus bestätiget. Hierbey aber ist große weisheit und kraft Gottes nöthig, zu erkennen, was sein wille ist. Weßwegen mir dazu aller in der wahrheit erleuhteten [!], insbesondere Ew. Hochedl. gebeth gehorsamst ausbitte, nebst dem, daß dieselben mir Dero güttiges urtheil davon, so es Dero geschäfte leiden, kürtzlich anzuzeigen geruheten. Denn wo es der Herr nach seiner weisheit fügen solte, mir einen ort durch die wehrten freunde Christi anrathen und bestimmen, so würden gutte freunde so wohl in Wien als hier kein bedencken tragen, mich, ohne sie an der liebe zu verletzen, dahin freywillig gehen zu lassen. Solten aber dieselben es vor nöthiges erachten, noch länger in Ungern zu verbleiben, so will mir auch daßelbe gefallen laßen, in hoffnung, daß der Herr durch seine freunde solches befehle. Denn das halte ich für einen wahrhaftig göttlichen ruff, welcher nach dem exempel Christi und der apostel unter hertzlichen gebeth zu Gott geschiehet, von welcher art Ungerland nichts weis. Ubrigens wolle der segens Herr denenselben alle wege wohl thun und mit seiner güthe täglich erquicken und stärcken.

J. Mich. Fischer

Presburg den 31. October 1737.

<An Herrn Inspector Sarganeck geschrieben>

SBPK-FN Kapsel 27. 10:94-96. Másolat.

JEGYZETEK

1. Johann Michael Fischer: 1730-tól jénai, 1733-tól hallei diák, 1734-től uo. informátor, 1736-tól Pozsonyban tanított, 1744-től a sziléziai Billendorf lelkésze.
2. Georg Sarganeck (1702-1743) ev. tanár: Wurzbach 28,247-248. 1732-től rektor Neustadt/Aisch-ban, 1735-től inspektor a hallei Paedagogium Regiumban. Vö. Bél 759.
3. Ez 34,11.
4. Valószínűleg a szintén hallei diák Tóth Sipkovits Jánossal téveszti össze.
5. A választásról másképp tudósít 73 és Payr 1910. 299-300.

77 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Kismányok, 1737. november 19.

Köszöni az adóssága rendezéséhez nyújtott segítséget. Johann Georg Kramernek is írt ebben az ügyben. – Apósát, Haynóczi Tamást türelmetlenül várja. Hol van [Haynóczi] Pál? Igaz-e, hogy Friedrich Heinrich von Seckendorffot őrizetben tartják Bécsben? Az ellenség már a közelben jár: a rácok két lovát ellopták. Üdvözli Samuel Wilhelm Serpiliust Pozsonyban.

Kis-Mányok den 19. 9bris 1737.

Hochgeschätzter Herr Bruder, wehrtester Gönner etc.

Daß der Herr Bruder so viel mühe in causa debiti mei vor mich hat, bin ich Demselben dafür lebenslang höchstens verbunden. Ich muß mit Dario sagen: didici esse infelix etc., aber der Höchste wird alles wohl machen. Derselbe weiß, daß aus keinem dissoluten leben diese schuld von mir contrahirt werden. Ich habe dem herrn bürgermeister Kramer geschrieben und ihn geziemend ersucht, dem Herrn Bruder in dieser sach zu assistiren, hoffe, er wird das seinige dabey thun. Wolte nur von hertzen wünschen, auch gelegenheit zu haben, meinem sehr wehrten Herrn Bruder worinn dienen zu können. Es wird der Herr Bruder mir die lieb erweisen und eine antwort überschreiben, ob etwas effectuirt worden oder nicht.

Das kleeblat ist, Gott lob! noch wohl auf. Den herrn bruder Thomas erwarten wir alle tag mit schmertzen. Ich sammt meiner lieben Susanna (die sehr hertzlich grüsset) möchten gern wissen, ob von unsern herrn Paul' noch keine nachricht vorhanden, wo er sich befindet. Item möchte auch gern wissen, ob der herr general Seckendorff[2] in

Wienn in verhafft ist oder nicht? Hätte gern mehrers geschrieben, aber die occupationes woltens nicht zulassen, denn mit den krancken giebts unter anderm auch sehr viel zu thun. Wie es mit gegenwärtigem krieg[3] annoch ablauffen wird, ist Gott bekannt. Wir haben aber unsern feind schon in der nachbarschafft herum, das sind die gottlosen rätzen. Diese haben mir vor kurtzer zeit 2 pferdt gestohlen vor 32 f., welches geld ich mit meiner Susanna kümmerlich zusammen gespahret, hab auch dieße pferdt nicht so wohl wegen meinem privat, als der armen gemeinden hierinn ihr interesse willen mir angeschafft. Dießes mir einen grossen stoß in meiner oeconomie. Schreibt der Herr Bruder an herrn Serpilium in Preßburg, so bitte mir eine hertzliche salutation an ihn aus. Ich verbleibe lebenslang

meines hochwehrtgeschätzten Herrn Bruders

zu gebeth und dienst verbundenster

M. Weiß

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Valószínűleg Haynóczi Pál (Michael Weiß sógora?), aki 1732-ben iratkozott be a hallei egyetem orvoskarára.
2. Friedrich Heinrich von Seckendorff (1673-1763) hadvezér, diplomata: ADB 33,514-517. Ld. Csepregi LKW 1997.
3. Az 1737-1739-es török háború kudarccal végződött, s többek között Belgrád elvesztésével járt.

78 Sartoris János Johann Christoph Colernek[1]

Nemescsó, 1738. május 12.

Nem feledkezik meg barátságukról, melyet az Elba partján [Wittenbergben?] kötöttek. Örömmel hallotta M. Sartorius Jánostól, hogy Weimarban lett udvari lelkész. – Nyilván tudja, miként veszítették el néhány éve [1733-ban] több mint 200 templomukat. A jezsuiták dühe nő, a vallásgyakorlat lehetősége egyre csökken, a népnek könyvek híján 10 mérföldre is kell járnia istentiszteletre. Ezért határozták el vallásos könyvek magyarra fordítását és külföldi kinyomatását, mivel itthon ez főbenjáró bűn volna. A patrónusok jóvoltából tavaly megjelent az Újtestamentum Wittenbergben, de Johann Arndt műveinek magyar kiadásán is dolgoznak, amihez a protestáns fejedelmek segítségéért folyamodnak. Őket is kéri, hogy járjanak közben ezen ügyben a hercegnél.

Summe reverendo, excellentissimo Domino omnigenam felicitatem a Salvatore nostro Iesu Christo precando humillima et demissa servitia mea offero.

Quod has ad Tuam Excellentiam exarare sustineam, me non tam vinculum mutuae inter nos amicitiae olim in alma studiorum matre ad Albim innitae,[2] quam status ecclesiae Christi, quae apud nos colligitur, pressae impulit. Huius amicitiae nostrae quoties recordor, toties et virtutes Tuas, quibus pro reliquis exsplendescis, et benevolentiam, qua me saepius affecisti, palam celebrare soleo. Ita etiam quam gratissimum mihi audire erat ex domino M. Sartorio Tuam Excellentiam in aula Vimariensi summi antistitis vices sustinere in principisque summa gratia vivere. Quam felicitatem Tuam ut Deus ter optimus maximus perpetuam esse velit, ex animo precor.

Quod ad statum ecclesiae nostrae attinet, et qua ratione ante paucos annos ultra duocentena templa pontificii a nobis acceperunt, procul dubio Tuae Excellentiae iam constabit. Quo facto cum nostratibus libertas colendi Deum arctissimis limitibus insolentia Iesuitarum coarctaretur, in diesque crescente eorum furore, sensim paulatimque imminueretur, tum ruinam illius ea insecuta est calamitas, ut amissis templis misera plebs sacris destituta libris, quibus verbum Dei puriorque religio continetur, ad decem usque milliaria ad sacra peragenda confluere cogatur. Quibus acerbissimis ecclesiae pressae fatis ut pro virium nostrarum tenuitate succurreremus, libros quosdam sacros, in vernacula translatos apud exteros, siquidem protestantibus capitale est in Hungaria publicas typographias habere, typis imprimendos curare voluimus. Hinc etiam factus est, ut patronorum benevolentia atque liberalitate Novum Testamentum proxime elapso anno Vitembrgae prodiit,[3] pro usibusque pressae ecclesiae ad nos transmissum est. Sub huius Numinis divini auscipio b. Arndii scripta in natalem translata imprimi quoque laboramus.[4] Sed proh dolor! cum ad hoc sacrum opus moliendum afflicta ecclesia propter persecutionum vicissitudines no[n] sufficientibus instruxit sumptibus, ad principes imperii protestantes caeterosque moecenates indulgentissimos confugere necesse habuimus. Ob quam causam etiam has ad Vos, Viri summe reverendi, dare volui, Vosque enixe orare, ut propositum hocce nostrum benevolentia Vestra apud principem longe clementissimum promovere ne defugiatis, quod ad amplificandam gloriam Dei multarumque animarum salutem spectat. Exspectaturi hoc nomine immensam a Numine propitio mercedem, me vero et reliquos sub iugo papali ingemiscentes ardentissimos ad Deum pro Vestra incolumitate habituri estis deprecatores.

Excellentissimorum Nominorum Vestrorum

cultor perpetuus

Ioh. Sartoris V.D.M.

Nemestsoini d. 12. Mai. 1738.

[*Borítékon:*] Viro summe reverendo excellentissimoque Domino, Domino Cholero, serenissimi celsissimique ducis Saxo-Vaimariensis Confessionario, nec non aulae Concionatori primario etc., Maecenati suo perquam colendo
a Vaimar

In absentia praetitulati Domini excellentissimo Domino Superintendenti patebunt

FBG Chart. A. 962. Nr. 32. Autográf.
Megjelent: Szelestei 1986. 120-121. 54.j.

JEGYZETEK

1. Johann Christoph Coler (1691-1736) ev. lelkész, 1731-től weimari udvari lelkész, az *Acta Historico-Ecclesiastica* c. folyóirat (1734-1758) alapítója: ADB 4,403. A levél már halála után érkezett.
2. 1719-ben érkezett meg Sartoris Németországba, Coler pedig 1720-ig Wittenbergben tanított.
3. Torkos András fordítása. Wittenberg, 1736. Ld. Petrik V.63; Ecsedy 46-47.sz.
4. Arnd János: *Az igaz keresztyenségről irott negy könyvei.* „Jéna" [Sopron], 1741. Ld. Petrik I.117; Ecsedy 55. sz.

79 Friedrich Wilhelm Beer[1] Gotthilf August Franckénak

Pozsony, 1739. április 8.

A Sopron melletti Nemescsó lelkészétől [Sartoris Jánostól] kapott levelet a minap, melyben kéri, járjon közben Franckénál Johann Arndt Wahres Christentumjának magyar kiadása érdekében. Két társával ugyanis, melyek egyike, Vázsonyi Márton, a hallei diák már halott, sokat fáradozott, hogy e könyv magyarul megjelenhessen. Előjegyzésekre azonban nem lehet számítani, mivel a magyar lelkészek többnyire tudatlanok, s wittenbergi indíttatásból elfogultak a könyv és fordítója ellen, akit az ottani pietisták vezérének tartanak. Ő maga látva, hogy a rácok kedvéért Arndtot illírre is lefordítják, úgy véli, hogy a magyaroknak is jár hasonló. Igaz, hogy [a magyar evangélikusok] kevesen vannak és szegények, de a kálvinisták annál számosabbak, s egy ideje igen barátkozóak lettek. Annak következtében, hogy tanáraik az evangélikusoknál tanultak, sok előítéletüket elvetették. Ez a könyv is kedvező fogadtatásra számíthat náluk. Ha a kiadáshoz sikerül patrónust találni, korrektorok akár Halléban, akár Jénában akadnának. Talán ez a könyv ébredéshez vezetne a reformátusok között. – A katonák közt nagy a félelem. Belgrádból és Temesvárról a készleteket a Dunán Budára menekítették, de a polgári menekülőket Péterváradon tartották. Maday Dávid Sámuelnek már korábban beszámolt.

Hochwürdiger Herr Doctor, herzliebster Herr und Gönner!

Ich bekomme dieser tagen von einem ungarischen predigern zu Nemescsó nicht weit von Ödenburg einen brief, in welchem er mich ersuchet, Euerr Hochwürden zu ersuchen um rath und hülfe, wie sie des seeligen Johann Arndts bücher von Wahren christenthum in die ungarische sprach übersetzet möchten drucken laßen kennen. Es hat dieser gute mann mit noch zween anderen, davon einer Vasony, welcher in Halle studiret, schon todt ist, sich dieses buch seinen ungarn in die hände zu bringen sehr angelegen seyn laßen.[2] Aber alle seiner mühe ungeachtet kan er doch nicht so viel erhalten, daß man eine praenumeration dazu erlangen konnte. Die größte ursach ist, weilen die ungarischen pastores meistens ignoranten und von dem wittenbergischen geist wieder dieses buch sowohl, als auch diesen dolmetscher, der für ein haupt der pietisten dorten gehal-

ten wird, eingenommen sind. Da er nun siehet, daß man der raitzischen nation zu liebe den Arndt ins illyrische übersetzen laßen,[3] so meinet er, seine nation verdienete ja auch eine solche zeitliche wohlthat. Wahr ists, daß die ungarn sehr wenig seyn, und die auch sind, sind meistenstheils arme unterthanen, aber die Calviner sind um so viel stärcker und haben einige zeit her eine große zuneigung gegen uns spüren laßen. Wir haben ihnen leute für die vornehmsten schulen versorgt und die guten leute ziemlich von ihren praeiudiciis abgebracht. Denn zu ihrem glück leuchtete ihnen unsere lehrart ziemlich ein. Es möchte also hoffnung seyn, daß ein solches buch ziemlichen ingress bey solchen leuten finden könte. Wäre hoffnung, daß ein solches werck in Halle könte vorgenommen und etwa ein patronus dazu erwecket werden, so hätten wir jetzo sowohl in Halle als Jena gute correctores dazu. E. Hochwürden belieben mir doch einen wink davon zu geben. Der Herr erbarmet sich ja seiner creaturen an allen enden und laßet sich nicht unbezeugt gegen dieselben. Villeicht solls auch dadurch eine erweckung geschaffet werden bey diesen leuten.

Die völcker marchiren nun allmählig zur musterung. Aber erstaunend ists, daß die alten, sowohl als jungen soldaten eine ungemeine furcht haben. Kayserlicherseits gibet man dazu gelegenheit, weilen man von Belgrad und Temesvar die grösten stücke auf der Donau nach Ofen salvirt. Dahero haben die besten familien aus beyden orten sich auch zu retiriren angefangen, aber man hat sie alle zu Peterwardein angehalten. An herrn doctor Maday[4] habe vergangens mehres berichtet. Jetzo befehle E. Hochwürden Gottes gnade und mich samt meinem sohn Eurer liebe und vorbitte und verharre

Euerr Hochwürden

ergebner diener

F. Wilh. Beer

Presb. den 8. April 1739

SBPK-FN Kapsel 27. 8:29-30. Autográf.
Megjelent: Winter 1954. 251-252.

JEGYZETEK

1. Friedrich Wilhelm Beer (1691-1764) ev. tanár, lelkész: Zoványi 1977. 60. 1709-től jénai diák, 1715-ben Halléban bejegyezte nevét Heinrich Milde esch Újszövetségébe (Rösel 6). 1716-tól Pozsonyban konrektor, 1721-től rektor, 1747-1763. német lelkész. Halálának éve egy sajtóhiba következtében (Klein 2,36) a lexikonokba tévesen került be.

2. A harmadik munkatárs Bárány György volt.

3. Beer itt az 1735-ben megjelent egyházi szláv fordításra gondolhatott.

4. Madai Dávid Sámuel (1709-1780) orvos, gyógyszerész Halléban: ÚMIL 2,1259; ADB 20,28-29. Vö. Kaiser – Krosch II. 1964. 383-390.

80 A felpéciek meghívólevele Bárány Jánosnak[1]

Felpéc, 1740. március 17.

Meghívják a lelkészük, [Sárosi János] halálával megüresedett állásra a szokásos feltételek mellett. A híványt Sipkovits Tóth János esperes hitelesíti.

Az Atya Istennek előre lett rendelése szerént a Szent Léleknek megh szenteléséből Jesus Kristusnak vérének engedelme és el hintése által áldás és békesség bővölködjön Kegyelmeden!

Érdemes és tisztelendő jó Urunk Bárány János Urnak!

Valamint bizonyos, hogy az Istennek lölki szőlőjében munka és dolog mindenkoron találtatik és annak mívelését akar alkalmatos, akar alkalmatlan időben megh nem gatolhatja 2 Tim IV.2, igy nem csak szükséges, hogy abban minden orában munkások legyenek, hanem amaz mennyei gazdának példájával is megh erősítettettett dolog Matth. XX. Az Istennek ecclesiája hasonló amaz mezőben helyheztetett nyájhoz, melly ha pasztor nélkül vagyon, vagy épen boduló félben forog, vagy legg alább olly veszedelmes sorsban keveredett, hogy valóban félő legyen ne talántán vagy el téveledjék, vagy másoktul megtsalatván az igaz útról el tántorittassék.

Midőn annak bölcs rendelésébűl, kinek titkos kezeiben forog éltünknek és halálunknak fonála, ezen folyo esztendőnek elein néhai boldog emlékezetű tiszteletes atyánk[2] egy csöndes halál által ez árnyék világból mellőlőnk el vétetvén az őrőkké valóságra által szollitatott, nem tagadhatjuk hogy nálunk lévő Isten szőlőcskéje, munkás nélkül s árvául nem hagyattatott volna.

Tudván pedig mind ezeket, mind pedig azt hogy a hol Istennek igéje ritkán és profétálás nincsen 1Sam III. ott legg közellyebb légyen a veszedelem, tehát keresztényi kötelességünktűl viseltetvén eddigh is mind azon voltunk, mostis azon vagyunk hogy az előbb említett lelki atyánknak halála által gyülekezetünkben történt szakadást más jó tudós lelki tanitónak hivatalja által ismét helyre hozzuk és helyre intézzük.

Minthogy pedig érdemes és tisztelendő jó Urunk Bárány János Urunk az Kegyelmed mégh hazánkban lételekor való szorgalmatos tanulása s külső országokbanis az Isteni tudományokban lévő gyors indulatja, mint más istenfélő tudós férfiaknál, mind pediglen nálunk is tudva vagyon, s bizonyossakis vagyunk abban hogy Kegyelmed kegyes tanítása által nálunk Isten dicsőssége elő mozdittattdatik, miis lelkünkben Isten áldása mellett jövendőben épülhetünk azért a tellyes Szent Haromságnak Atya Fiu és Szent Lélek Istennek áldott és dicsősséges szent nevében, Kegyelmedet tisztelendő jó Urunkat, egyenlő és közönséges nagy és szorgos okokbul származó akarattal hivjük ezen ecclesiánkban lévő prédikátori szent tisztre, és ezen vokatoriánk által kérjük, hogy Kegyelmed jol meg fontolván mind maga Istenhez való kötelességét, mind pedig a mi arva sorsunkk mivoltát, ezen istenes és kegyes kivánságunknak eleget tenni ne terheltessék.

Az Kegyelmed nálunk való bőcsületes és illendő el tartásával hogy bővebben emlékezzünk nem szükségh, ugy is tudva vagyon Kegyelmednél az ecclesiánkk állapotja, mellyel a predikatori tiszt mellyet lévő salariumot és minden egyházi beneficiumokat szokásképp-

pen offeráljuk, inkább illendőnek itélnünk lenni ezen levelünk által ezt meg jelenteni, hogy Kegyelmed le jövetelére és consecratiojára tőlünk ki telhető módon való külcségrül is provideálni fogunk és azontul Kegyelmed kezéhez juttatni mihelyt ezen vocatoriánkra szolló Kegyelmed ajánló feleletit vesszük.

Azonban valamint tellyes reménséggel vagyunk, hogy tisztelendő jó Urunk Kegyelmed kérésünket megh nem vetendi, sőt inkáb vevén ezen irásunkat arra mentül hamarább feleletet adván bennünket consolál, igy tiszta szivbűl kivánjuk, hogy az Ur a lelkekk és minden testekk Istene igazgassa az Kegyelmed szivét és elméjét szegény gyülekezetünkk vigasztalására, hogy találhasunk Kegyelmedben egy ollyaten személyt a ki ki menjen és be menjen előttünk az Ur előtt, hogy ne légyen az Urnak gyülekezetje ollyatén mint a juhok, mellyekk pasztora nincsen Mos 5[4]. köny. XXVII.16.17. Melly kegyes kivánságunk mellett Kegyelmedet Isten gondviselésének szent szárnyai alá ajánolván minden illendő veneratioval maradunk

igaz jó akarói és engedelmes halgatoi fölpéczi A. C. levő nemes nemtelen lakosok közönségessen m.p.

Fölpécz die 17. mensis Martii 1740.

Érdemes és tisztelendő jó Urunk kezébe

Legitimas vocatorias ad ecclesiam Fölpeczicnsem exhibenti clarissimo Domino Iohanni Bárány confirmat simul ipsi Spiritus S. illuminationem gratiam et operationem precatur Iohannes Sipkovits Thodt ecclesiarum Aug. Confessioni addictorum senior m.p.

MOL P 1755. Másolat.

JEGYZETEK

1. Bárány János (1716-1758) ev. lelkész, 1756-tól szuperintendens: Zoványi 1977. 48. Bárány György fia. Sok alkalmi verset írt (néhányat meg is jelentetett). Teológiai művei: OSzK Quart. Lat. 993.

2. Sárosi János (+1739) ev. lelkész: szül. Sároson (Vas vm.), 1711-től jénai diák, 1713-tól várpalotai, majd felpéci lelkész.

81 Friedrich Wilhelm Beer Gotthilf August Franckénak

Pozsony, 1740. augusztus 1.

Egyszerre kapta meg két levelét és az indiai missziós hírek 46. számát. A 47. még nem jött meg, a címzés (Christian Kortholthoz) jó, nem tudja, miért nem kapta még kézhez. – Sopronban már nyomják Johann Arndt Igaz keresztyénségét és a Paradicsomi kertecskét. Sartoris János néhány ne-

mestől és a Grazban fogvatartott Friedrich Heinrich von Seckendorfftól kapott támogatást. Az utóbbi azt kérte ugyanis, hogy a Kőszeg melletti Nemescsóról jöjjön hozzá valaki úrvacsorát osztani. Paul Pitroff, a német lelkész utazott oda, s 1000 forintot kapott a könyv kiadására. Bár ne szidnák úgy a lelkészek, ahogy a cseh Arndt fordítással tették! – Fia, Johann Samuel Lipcsében rossz társaságba keveredett, ez a lecke talán jó útra téríti. Pintzger Andrással együtt őreá bízza. Kubány György és Johann Michael Fischer üdvözletüket küldik.

Hochwohlehrwürdiger Herr Doctor, hochgeehrtester Herr und Gönner!

Ich habe die ehre, in einer wochen zwey von ihren hochgeehrtesten schreiben, das erste von 19. jan. 1740., das andere von 9. octbr. 1739., mit der 46. Continuation[1] durch einen fuhrmann zu bekommen. Mein Gott hat mich durch beyde unsern betrübten umständen recht inniglich ergötzet. Lebt doch unser Jesus noch! Beweiset er doch immer, daß er mit seinem Vater würcke und seinen heufern lieb [?] mache. Halleluja! Ach nur fest an ihm gehalten, so werden wir wohl bleiben, und all unsere oder sei[ne] feinde werden zurück gekehret und zu schanden gemachet werden. Wenn uns die 47. Continuation[2] auch in die hände kommet und wieder an die guten freunde werden distribuiret werden, so werden wohl wieder einige zuflüße der liebe gegen die lieben brüderlein in <...> von zu äußern sich anfangen. Die addresse an magister Korthold[3] ist gut. Woran es aber lieget, daß sie uns dieses mahl so spät eingehändiget worden, werde ehesten erfahren und hernach meine gedancken communiciren.

Von hieraus kan Ew. Hochehrwürden versichern, daß das Arndische Wahre Christenthum und Paradisgärtlein in Oedenburg fleißig gedrucket werde.[4] Der liebe herr Sartoris hat unter großen anfechtung [!] endlich einen geseegneten vorschuß, so wohl von einigen adelichen[5] als insonderheit von den in Grätz aretirten feldmarschall Sekendorf bekommen. Dieser liebe herr hette verlanget, daß von der Nemescoischen gemeine bey Güntz einer von den predigern zu ihm komme, daß er mit seinen leuten communiciren möchte. Diese sache muste sehr heimlich zu mall bey der sperr angegrifen werden. Es reißte herr Pitroff,[6] prediger bey den teutschen, dahin und berichtet ihm seines collegen vorhaben. Der herr General resolvirte sich, dann das werck an arme desto leichter könte distribuiret werden, von den seinigen 1000 fl. darzulegen und auch bey anderen orten das werck zu recommendiren. Kurtz, das werck hat glücklichen fortgang. Wir kriegen wieder in unsere sprach ein theures buch. Wolte Gott, daß doch nur die prediger es nicht zerlästerten, als wo sie es mit dem böhmischen Arnd[7] gemacht haben. Aber ich glaube immer, es wird noch der gantze äußerliche cultus bey uns aufhören und da werden diese böhmische und ungarische büchlein in den kellern und kammern besser predigen, als die heutigen prediger es thun.

Mein armer sohn[8] hatte nemlich durch seine gesellschaft in Leipzig sich einen solchen übeln ruf zugezogen, daß er hie als ein helluo und scortator ausgeschwetzt ist. Ach wollte Gott! daß dieses ihm eine ernstliche bewegung wäre, völlig mit dem reich des teufels zu brechen. Mein Gott stärcke E. Hochehrwürden mit geist und weisheit, daß Sie ihm diesen gefährlichen fall so zu nutzen machen konnen, daß er sich gäntzlich in die arme seines Jesus übergiebet und nicht so, wie es bishero, halb Gott, halb der welt dienet. Denn diesen Samaritanischen götzen dienst, welchen er her erwehlet hat, wollte ich für nicht fortgesetzet wißen. Wir wollen unsern lieben Jesum fleißig bitten, daß er

diese arme seele heraus reisse durch eine wahrhaftige bekehrung zu sich. Denn sie gehöret je mehr ihm, als mir zu, und er ist für ihn gestorben, sein wird auch das lob der bekehrung dieser seele seyn. Und in diesem vertrauen recommendire ich ihn E. Hochehrwürden aufs fleißigste, Jesus wird helfen, und wir werden ihn mit ein ander heylich loben und preisen. Mein lieber Kubany[9] und Fischer, welche mir eine freude seyn, grüßen E. Hochehrwürden hertzlich, und ich verbleibe nebst recommendirung des armen Pintzger[10]

E. Hochehrwürden

dienstergebenster

Fried. Wilhelm Beer

Presb. den 1. Aug. 1740.

<pr. den 11. aug.>

SBPK-FN Kapsel 27. 8:38-39. Autográf.

JEGYZETEK

1. *Sechs und vierzigste Continuation Des Berichts Der Königl. Dänischen Missionarien in Ost Indien...* Halle, 1740. A „Hallesche Berichte" 1708 és 1772 között jelent meg.

2. *Sieben und vierzigste Continuation Des Berichts Der Königl. Dänischen Missionarien in Ost-Indien...* Halle, 1740.

3. Christian Kortholt (1709-1752) későbbi göttingeni professzor: dán követségi prédikátor Bécsben (1736-1742). Levelei Gotthilf August Franckéhoz: AFrSt/H C 522.

4. Csak az *Igaz keresztyénség* jelent meg: „Jéna" [Sopron], 1741. Vö. Ecsedy 55.sz.; Petrik I. 117.

5. A könyv ajánlása a következőket nevezi meg: Jeszenák Pál, Zitkovszky István, Radvánszky György, Radvánszky László, Podmaniczky János, Prónay Gábor.

6. Paul Pitroff (Bitroff, 1710-1741) ev. lelkész: szül. Gáloson (Moson vm.), Pozsonyban és (1730-tól) Jénában tanult (vö. Bél 394), 1738-tól nemescsói német lelkész.

7. A *Wahres Christenthum* csehül: *Patery Knihy o Prawém Křťanstwj.* [Halle], 1715, míg a Paradies-Gärtlein csehül: *Záhradka Ragská plná Křťanských Ctnostj.* [Pozsony], 1720. Vö. Rösel 1961. 8.

8. Johann Samuel Beer: 1739-től Hallében joghallgató, később Bécsben működött.

9. Kubány György (+1705) ev. tanár: 1728-tól Halléban tanult, 1730-31. uo. árvaházi informátor. Ezek jegyzékében (I.47) a következő olvasható róla: „Natus 1705. Kam nach Halle 1728. und in die Mägdlein schule 1730. mense Oct. Fürchtet Gott, hat gute studie und mutlosen vortrag, weil er in der deutschen sprache nicht richtig ist, mit dem regimen weil es auch nicht fortging, 1731. mense Oct. in patriam." 1736-ban Bél Mátyás (Bél 601) Acsára ajánlotta lelkésznek, de 1739-ig Pozsonyban maradt.

10. Pintzger András (+1725) ev. lelkész: szül. Kassán, Pál bátyjával 1736-ban Potsdamba utazott, 1740-től a hallei árvaházban, 1745-től uo. az egyetemen tanult, 1747-től informátor. Ezek jegyzékében (I.367) a következő olvasható róla: „Natus 1725. bezog von hiesiger schule, da er unter den orphanis erzogen wurde, in April 1746. die universität und erhielt mense Maj. 1747. in der Weingart. schule information. Er ist noch im natürlichen zustande, hat mittelmäßige studia, feinen vortrag und ziemliches regimen." 1749-től Németországban, 1756-tól Erdélyben Wesselényi Istvánnál házitanító. Ord. 1758. kassai magyar lelkésznek.

82 Bárány János Haynóczi Dánielnek

Felpéc, 1740. szeptember 7.

A Michael Weißnak szóló borítékot továbbította, a beszédgyűjteményt örömmel vegyes szomorúsággal olvassa. Johann Christoph Deccard sorsa lesújtotta. Csodálkozik, hogy ennek a jénai Societas Latina elnökéhez intézett leveléből akkora zűrzavar támadt. Sejti, ki lehetett a bajkeverő. Perlaki [József] ugyanilyen sorsot szánt neki is: megpróbálta híveit ellene hangolni. – Köszönetet mond a soproni konventnek a számára nyújtott egyetemi ösztöndíjért. Vácott dühöng a ragály, Győr körül lezárták az utakat. Kutsán István Sopron felé kacsingat, támogassa őt szándékában!

Clarissimo ac doctissimo Danieli Hainotzi, Fautori et Praeceptori venerando S.D.P.

Iohannes Bárány.

Et primas Tuas cum fasciculo ad Weisium et alias has cum alio dissertissimarum Tuarum orationum accepi: quorum alteris iam pridem promoto fasciculo satisfecisse me existimo, alteras maiorine cum iucunditate, an moerore legam, haereo. Singularis benevolentia in me Tua et liberalitas gratulari iubet, fatum vero optimi Decardi non potest non pessime adficere. Conscius omnino sum litterarum, quas vir meliori fortuna dignus ad directorem societatis[1] exaravit, et exhorresco has inde turbas exortas fuisse.[2] Vellem auctorem turpis delationis nosse, quamquam propemodum conicio, taceo tamen, quum sciam Te non coniectura, sed certis indiciis intelligere nefarium hominis ausum, qui ideo doctorum virorum monumenta aucupatur, unde, quod calumnietur, habeat. Sed quid miror hoc viro in celebritate versanti contingere? quum nec ipse quidem in his tenebris a pessimorum hominum iniuriis tutus sim. Eandem mihi Perlaki, homo, quem Deus, ut dignus est, habeat, praeceps et livore insano vehemens fortunam meditabatur: qui nuper clam noctu ad nostros divertit, animosque meorum, quantum poterat, verbis petulantibus et mordacibus avertere studuit, sed fefellit hominem impii consilii conatus.

Ceterum, quod tam liberalis es in gratiis agendis, Tuae adscribo humanitati, quae quum lenissimum officium conduplicato compensaverit, tamen debere se existimat. Ne tamen non nimium Tua benevolentia uti videar, etiam atque etiam rogo, ut has nostras ad sanctiorem Vestrum senatum missas verbis, quam potes, exornes maxime. Gratias ego iis pro beneficio academico ago tardas quidem, sed debitas, sed veras et animi affectibus proficiscentes. Absolutissimae vero illae fuerint, si Tua commendatio accesserit. Vale, itineras ad Iaurini confinia iterum custodibus impediuntur, lues enim, quae aliquantum desaeviisse videbatur, Vatzini crudelissime grassari fertur. Deus immortalis haec mala a nobis quam remotissima esse velit!

Vale iterum iterumque!

Föpétz, 1740. die 7. Sept.

Kutsan[3] noster salutem Tibi dicit optimam, quem nescio quae spes Sempronium trahunt post Spartam marthan [?]. Scilicet vel aucupatur vel non negligere docetur. Tu si hac in re fortunam vicini mei optimi iuveris, spero operam optime collocaturum esse.

<Accepi die 2. Novembr.>

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Friedrich Andreas Hallbauer (1692-1750) jénai professzor (1731-től), a Societas Latina elnöke: ADB 10,415-416.

2. A soproni konvent jegyzőkönyvéből 1740. július 16. „...dass herr Christoph Deccard ein sehr lästerliches und den Patronis höchst praejudicirliches und schimpfliches scriptum aufgesetzet...vorinnen er insbesonders die Patronos et Inspectores perstringiret..." Az ülésen a rektort elmozdították, majd augusztus 11-én mégis csupán nyugdíjazták. Vö. Leitner 1941. valamint Bél 739, 745, 747.

3. Kutsán István (+1712) ev. lelkész: szül. Mihalócon (Vas vm.), Sopronban és (1735–1738) Wittenbergben tanult, ord. 1740. június 17-én Bárány Jánossal együtt, kispéci lelkész.

83 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Kismányok, 1740. szeptember 29.

Sopronba, Modorba és Bécsbe indult rokonlátogatóba, de csak Kisbérig jutott, a járványőrök ott feltartóztatták. – Gyülekezetében a tanító feladata is reá hárul, még katolikus tanítványai is vannak, pl. a hőgyészi intéző fia. – Sartoris János írt neki Johann Christoph Deccard felmondásáról, Haynóczi méltó utódja lesz. Thessedik Sámuel alberti lelkésztől kapott levelet: szolgálati helyére panaszkodik. – A rossz aratásra jó szüretet várnak. Attól fél, hogy leveleit a postán fölbontják. Feleségének honvágya van. Hívei terhei növekednek, ráadásul filiáit Bárány György önállósítani akarja, ez érzékenyen érintené jövedelmét. Johann Gottfried Oertelt üdvözli.

Prae-clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynoczi, Affini suo honoratissimo S.P.D.

Mich. Weiss.

Amore ducti erga consanguineos nostros movimus ex Kis-manyok die 10. labentis intraque triduum ad locum Kisbir provenimus. Ast proh dolor! transennam (quam dudum ruptam putabamus) denuo praeclusam ob infectam Budam Pestumque deprehendimus. Terminus quidem 2 hebdomadarum ab officialibus nobis praefixus, quo feliciter transacto viam ulterius patere nos edocuerunt. Sed praeter quam, quod contractus novus is-

que commendae nostrae satis molestus cum auriga 3 equorum fuisset ineundus, rationes etiam aliae ab isthac incarceratione nos absterrebant. Ultra spatium 5 septimanarum in itinere haerere nobis non erat in animo. Modicum sic temporis pro oblectatione mutua apud amicos Sempronienses, Viennenses nec non Modrenses reliquum mansisset. His aliisque rebus bene ponderatis domum cum Deo iterum sumus reversi, vivimusque adhucdum ex Dei gratia sani et incolumes. Sic homo proponit, Deus disponit. Iam ad alia.

Accepi Tuas humanissimas, honorande Domine Frater, quas una cum adiectis chartis ante menses duos ad me dedisti, pro qua fraterna in me propensione Tibi maximas sane ago gratias. Ne mireris, amantissime Domine Frater, me tam parcum esse in scribendo: non provenit hoc ex defectu magnae obligationis, quam Tibi debeo, sed ex aliis causis. Ago hic non tantum pastorem ecclesiae, sed et praeceptorem. Et quod tanto magis miraberis, scias filios Romanensium institutioni meae esse traditos eum in finem, ut humaniora discant. Non dudum filium per-illustris domini nostri praefecti, iuvenem 19 annorum a me demisi, quem per trimestre in arithmeticis, ortho- et calligraphia Germanica instruxi. Parentique eius, laus Deo, satisfeci. Huic successit alius praeclari viri filius ex Högyész, quem itidem in arithmeticis etc. informo. Ceteros scholares confessioni nostrae addictos taceo. Taceo et alia, quae mihi indigno circa ecclesias nostras sunt commissa. Ob has aliasque rationes mihi non succenseas, charissime Domine Frater, quod rarissimas literas a me accipias. Ideo per iter a me susceptum, a Deo vero impeditum personali responso defectum supplere volui.

His diebus plurimum reverendus dominus Sartoris literas ad me dedit variisque de rebus me edocuit. Inter alia scribit: clarissimum dominum Deccardum officio suo renuntiasse, id quod causam mihi suppeditat Tibi, clarissime Domine Frater, vel de actuali, vel de futuro munere rectorali congratulandi. Dignum sane hoc atque aequum foret. Non minus ante mensem accepi literas a dilectissimo cognato nostro, domino Samuele Thessedik,[1] qui nunc Albertinensibus est a sacris, quive novam suam Spartam satis laudare nequit. Magno erga nos desiderio flagrat cupitque nos videre, uti ex literis satis perspexi. Animus etiam noster fuisset eum invisendi, nisi Deus mirificus in suis factis impediisset.

Quod comitatum nostrum attinet, nunc per Dei gratiam immunis est ab omni lue pestifera. Purget Deus cetera quoque loca ab isthac grassanti lue, ut integrum tandem regnum ab hoc malo liberetur! Quod tempestatem apud nos concernit, fruimur hactenus, laus Deo, serenissimo autumno. Hoc non obstante multo tardiorem, quam annis praeteritis, vindemiationem nobis promittimus. Fruges hoc anno apud nos rariores existunt. Unum kila puri tritici 4 f., siliginis cum tritico mixtae 3 f. Kila vero (ut notum forte erit) dimidia parte metretam Posoniensem superat. Doch lassen wir den alten Vater walten, der uns schon so lang hat erhalten. Hac occasione honorando meo domino socero quoque scripsi. Adhuc plura transcribere in animo fuit, sed vix audeo plura literis committere, eo, quod verear, ne eaedem a publicis tabellariis in hoc rerum statu aperiantur. Contigit mihi semel, quod epistola a Te, quae resignata fuit, acceperim. Id, quod animum meum a scriptione plane alienum tunc temporis effecit. Susanna mea dilecta animo eo, quo eam decet, Te salutat optatque mecum, ut vel Tibi vel Modrensibus propiores essemus: multis enim malis hic premimur, adeo, ut canities capillorum in dies fere crescat. Lateres in dies fere multiplicantur apud subditos, exinde fit, ut vix iusta pastori suo exolvere queant. Accedit, quod reverendus dominus Bárány filiales ecclesias meas in maiorem Dei gloriam, ut prae se fert, ab ecclesia matre, sc. Kis-mányok divellere

vult. Ad huius rei executionem sibi expetiit mandatum dominale, quod etiam acquisivit. Videat bonus vir, qualem eventum res sit habitura. Interim ego in re mea familiari maiorem defectum sentirem. Mi Deus! libera nos ab omni malo! His a me acceptis, quaeso, mihi rescribas, utrum recte inviolataeque literae meae ad Te pervenerint. Plurimum venerabilem dominum Ertel plurima salute impertio. Proxime eidem, si Deus voluerit, scribam. Nunc fuit impossibile. His vale in Domino!

Dabam die 29. 7bris 1740.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Id. Thessedik Sámuel (1710–1749) ev. lelkész: Zoványi 1977. 628. Modorból került Albertibe, ahol 1744-ig maradt.

84 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Varsád, 1742. július 13.

Levelét Johann Brunner útján megkapta. A két halálesetről csak ebből értesült. Haynóczi felesége elhunytával béke lesz a házban! Johann Georg Kramert inkább gyászolja, hisz Johann Christoph Russt kivéve aligha támad méltó utódja. – Varsád kies hely, azért jött át ide, mert ezt a gyülekezetet elődei igen elhanyagolták. Utódja Kismányokon a modori Vörös Zsigmond lett, ő hozott levelet Friedeltől, de apósáról nem kapott hírt. Leveleit Tolnán keresztül küldje, úgy biztonságosabb.

Viro prae-claro, doctissimo, humanissimo, Domino Danieli Haynóczi S.D.P.

Mich. Weiss.

Accepi Tuas, clarissime Domine frater, per lanionem Brünner[1] recte. Duorum in iis funerum facis mentionem, quorum mihi adhuc nihil antehac constabat, sc. mors coniugis, itemque domini Krameri. Quod coniugem pie defunctam attinet, non invidebimus ei coelestia, qualia iam dudum ipsa desiderabat. Largiatur interim Deus, ut miseriae omnes, quas uxore filiove in vivis existentibus sustinuisti, cum morte ipsorum feliciter sint sepultae! Quodsi verum Germanorum proverbium: Daß 2 höllen nicht aufeinander kommen können; certe Tibi, honorande Domine Frater, in posterum prospera quaevis promittere poteris: nam ei, qui gustavit amara, necessario dulcia conveniant necesse est. Aquam alienam puteo Tuo inferre superfluum iudico, ipse enim satis Te solari nosti. Quod mortem domini Krameri attinet, eam profecto haud parum doleo, vix enim parem

ex modernis senatoribus (Ruscium[2] excipio) post se reliquit. Deus lacuňam hanc alio subiecto apto expleat, quo Sempronium Augustanum semper habeat, de quibus respublica sibi gratuletur. Amen!

De mutatione mea forte aliquid constabit. Iam aliquot vicibus diverso tempore a Varsadiensibus rogatus sum, ut parochiam ipsorum acceptarem, tandem per conscientiam suasuque aliorum renuere amplius haud potui. Die 4. Junii anni elabentis stationem novam ingressus sum; die 10. eiusdem concionem pro accessu in Varsad habui. Scopus mutationis fuit non meam, sed aliorum, sc. animarum conditionem meliorare. Augiae stabulum deprehendi. Quotidie purgo. Deus mihi largiatur vires animi et corporis! Antecessoribus meis ex parte vecordibus imperitisque Deus benignus ignoscat![3] Locus alioquin satis amoenus in Varsad, dignus visitari a bonis amicis. Oratorium sacrum duabus superbit (liceat hac voce uti) campanis. His omnibus recte sese habentibus tamen sumus pagani, ab urbanis multis parasangis distincti.

Ceterum vivo ex Dei gratia cum meis sanus et incolumis. Modrenses item bona valetudine fruuntur: accepi enim his diebus per meum successorem in Kis-mányok, dominum Vörös[4] (filium Modrensem) epistolam a domino Fridel Modrensi affine meo, qui mihi bona quaevis transcribit; verum de domino fratre venerando meo socero nihil scribit. Nescimus igitur, utrum sit in vivis, [an] minus. Duas iam epistolas tum per bonam occasionem, tum per postam ad eum scripsimus, sed responsi nihil accepimus. Si quas in futurum ad me dare vis literas, clarissime Domine Frater, saltem per Tolnam ad Varsad dirigas, rogo, locis ceteris in suscriptione retineri solitis. Susanna mea salutat eo, quo eam decet, modo, i.e. devinctissimo, cuncta fausta atque prospera mecum apprecans nihilque aliud optans, quam ut ad tempus coquam apud Dominum Fratrem agere posset, utque dies luctus atque tristiarum proxime finiantur. Sic a me Deo benignissimo commendatus optime in Domino vale!

Dabam Varsad die 13. Iulii 1742.

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Johann Brunner (+1771) soproni mészáros.

2. Johann Christoph Russ (+1750) soproni polgár: teológushallgató, majd apja mellett tanársegéd Sopronban, 1703-ban Johannes Vibeg pozsonyi lelkész árváját vette feleségül, egy gyászbeszéde nyomtatásban is megjelent (RMK III.4731). 1734-ben lett városi belső tanácsos, 1742-1743-ban városbíró, 1744-45-ben polgármester.

3. Ld. Triebnigg-Pirkhert 1929.; Schmidt J. 1932.

4. Vörös Zsigmond ev. lelkész: 1742-től Kismányokon, 1750-ben Tabon találjuk.

85 Bárány György: A tolna-baranya-somogyi esperesség története

Sárszentlőrinc, 1739–1742.

Az evangélikus egyháznak Tolnában és Somogyban 1718-tól kezdődött növekedése is bizonyítja, hogy Isten erőtlen eszközökkel éri el célját. – Temesvár és Belgrád elfoglalása előtt jött a vallásüldözés és a földesúri elnyomás elől menekülve néhány evangélikus család, akik Gyönkön, az akkor kincstári, később Magyary-birtokon telepedtek le lelkészestül. Ennek a híre a pécsi káptalanhoz is eljutott, s a pap csak vesztegetésnek köszönhette menekülését, ám az evangélikus vallásgyakorlatot betiltották. A gyönkiek kérésére a nagyvázsonyi Domokos Sámuel és Bárány György felmentek Budára a kincstári birtokok felügyelőjéhez és Regahhoz (?), az evangélikus vallású katonai parancsnokhoz, erre Gyönkön meg is indult az evangélikus istentisztelet. A részeges [Molitoris András] helyére Bárány kapott meghívást, s ennek minden észérvvel dacolva eleget is tett. 1718. március 24-én három evangélikus lelkész kelt át ugyanazon a réven, [Ján Kerman] Magyarkeszire, az Esterházy-birtokra tartott, [Peter Vélits] a somogyi Tabra, Bárány pedig Gyönkre. Hamarosan a negyedik gyülekezet is megszerveződött Meszlényi János györkönyi birtokán. Az első támadást még az alispán segítségével sikerült elhárítani. Ezután csapatostul jöttek a német telepesek, akiket Bárány szervezett gyülekezetekké, kivéve ha papot is hoztak magukkal, mint Johann Karl Reichardot, Johann Nicolaus Tonsort és Walthert. A pesti vallásügyi bizottsággal (1721-1728) kapcsolatos összeírás idején már a következők léteztek: I. A bizottság előtt: 1. Gyönk 2. Magyarkeszi Nagyszokollyal 3. Tab 4. Györköny 5. Majos Kismányokkal, Izménnyel, Mucsfával, Cikóval és Hidassal, ekkor alakult Eszék alatt a tiszavirág életű Martinetz is, 6. Varsád Kalaznóval 7. Lápafő 8. Fadd 9. Vajta 10. Mucsi 11. Kölesd. II. A bizottság alatt: 1. Sárszentlőrinc 2. Kistormás a későbbi Felsőnánával 3. Nagyszékely 4. Hidas 5. Tófű Torvajjal 6. Keszőhidegkút. III. A bizottság után: 1. Zomba 2. Bábony 3, Bikács 4. Mekényes 5. Kötcse 6. Fiad 7. Felsőnána Kistormáshoz. – Friedrich Samuel Bertram, az első majosi lelkész kölcsönt vett fel, majd eltűnt, fél év múlva tért vissza Szászországból új feleségével. Az első varsádi lelkész, a körmöcbányai Jeremias Schwartzwalder szerencsétlenségének oka: a reformátusoknak kenyérrel osztott úrvacsorát, ráadásul megkeresztelt egy gyereket, akit már a plébános meghintett keresztvízzel; ezért szenvedett Pécsett börtönt és ötven vesszőcsapást. – A nyolc felsorolt lelkészt Bárány először magától látogatta, majd Daniel Krmann megbízásából alespereskénti tartott évenkénti vizitációt, de gondjai voltak a német nyelvvel. 1725-ben összehívta társait Sárszentlőrincre, hogy békét teremtsen köztük, s hogy a németek számára egy külön felügyelőt válasszanak: ez a majosi Andreas Christoph Wider lett, majd Modorba távoztával a györkönyi Tatay István. – Ebben az évben kezdődött az üldözés, mely a gyengébb gyülekezeteket felszámolta, mint Majost, ahol a lelkész a szolgabírót pisztollyal fenygette, ezért a gyülekezet csak tanítóját tarthatta meg. Főleg Bárány volt a támadás célpontja, de mivel a vármegyei hivatalnokok (hála az ajándékoknak) kedveztek a sárszentlőrinciekneк, később visszatérhetett. Ekkor szűnt meg: 1. Nagyszékely 2. részben Majos 3. Cikó 4. Fadd 5. Mucsi 6. Lápafő 7. Magyarkeszi 8. Kölesd.

De ortu, propagatione et fatis ecclesiarum evangelicarum in inclyto comitatu Tolnensi et Somogy brevis relatio per reverendum dominum Georgium Bárány, pastorem Szent Lorintziensem producta

Insigne providentiae divinae testimonium se prodit, quodque brachium eius, qui a dextris maiestatis Dei sedet et regnat regnumque suum inter medios hostes propagat, regit ac potenter defendit, non est abbreviatum. Non minus vivum eius rei testimonium, quod Deus in suscipiendis huiusmodi negotiis infirmissimis utatur instrumentis, ut illud locum habeat: virtus mea per infirmitatem perficitur. Id quod fidelibus verbi ministris magno esse potest solatio, si magnam in se infirmitatem et donorum paucitatem sentiant, novumque stimulum ad faciendum officium addere potest (imo et pro comparanda prudentia pastorali non parum luminis suppeditabit), praesumtuosos admonebit, ne sibi multum tribuant. Etenim fieri potest, ut tales ad pinguiores quidem parochias, honores et opes perveniant, non tamen digni reputabuntur quidpiam eximii in regni Christi perficere. Hinc enim vera paupertas spiritus, quam Deus spectare solet, requiritur. Siquis consideraverit, quo mediante, quale et quantum inde ab anno 1718. sqq. in comitatu nostro Tolnensi in Hungaria, ex parte et Somogy, ecclesia evangelica incrementum sumserit, ortus et progressus rei ita se habet:

Paullo ante occupationem Temesvariensem et Belgradiensem descenderunt nonnullae familiae evangelicae religioni addictae, partim ex turbatis ecclesiis, partim a dominis territorialibus oppressae, quae cum diversae religionis hominibus misceri non poterant. Consident itaque seorsim in praedio quodam nomine Gyönk, tum temporis fiscali (cuius tamen haeres et dominus terrestris factus est superintendens refomatae religionis Magyari vocatus), obtinentque ab inspectore fiscalium bonorum Budensi potestatem et licentiam pastorem evangelicum introducendi. Ubi hoc ovibus dispersionis innotescit cultum evangelicum in Gyönk administrari, evigilant incipiuntque cum primis diebus dominicis frequentare ex vicinioribus pagis et oppidis. Id non poterat diu latere clerum. Per proximum enim plebanum informatur capitulum Quinque Ecclesiae, unde mox tremendum mandatum ad comitatenses extradatum de capiendo pastore. Quia vero praecipui auctores pastoris introducti venatores erant venationemque liberam haberent, crebris muneribus comitatenses demulcebant, minimum obtinebant, ne pastor caperetur, sed tandem ab exercitio prohiberetur. Discurrunt miseri pro libero religionis exercitio. Veniunt forte in meam priorem ecclesiam Vasoniensem, et eiusdem ecclesiae patronum nobilem dominum Domokos rogantes enixe, ut pro ipsorum libertate Budam usque ad inspectorem fiscalium, nec non eius temporis commendantem evangelicum, excellentem dominum Regah [?] fatigium subire non dedignaretur. Ego praesens intercessionem meam addo, ut id pro gloria Dei facere velit. Respondet: si ego ivero, reverentia tua debebit mecum venire. Ego siquid conferre possim, libens promitto. Quidquid tamen obtinuimus, maneat in secreto.[1] Satis est, quod consilio inter nos collato rescripserimus in ecclesiam, ut statim publicus cultus [!] inchoentur. Quod et factum. Sed quia pastor[2] inter scyphos magis, quam inter libros consenuit, raro a confluentibus ad sacra domi repertus, mihi ipsi dant vocationem ante ipsam occupationem Belgradiensem. Secundum rationis ductum omnia dissuadere poterant descensum: incertus belli eventus, cleri contradictio, Rascianorum et latronum propinquitas, ecclesiae nimia parvitas. Nihilominus et ratione reclamante et auditoribus et ipso domino territoriali[3] omni nisu resistentibus descendi statimque novam cleri comminationem incurri. Adiumento tamen fuit mira Dei directio, quod uno die, qui erat annuntiationis beatae Mariae virginis, tres pastores evangelici per idem telonium transvecti fuimus. Unus[4] in amplissimum dominium principis Eszterhazy eiusque pagum Keszi, alter[5] in Somogy eiusque pagum Tab, ego in

Gyönkiensem. Sed 4-ta ecclesia statim succrevit in bonis Meszlenianis[6] in Györköny. Respondi itaque: si una vel altera tollatur, omnes tolluntur. Oportet, quod vix domini territoriales permissuri sunt. Sed primam impetitionem repraesentanti spectabilis dominus vice-comes respondit: si dominus archidiaconus plus scit, doceat suos, sin minus, veniat ad te et discat. Quo responso quem animum sumserim, colligi potest. Post haec turmatim veniunt ex Germania novi coloni, inter eos evangelici multi, qui ubi in me incidunt, mea directione et consiliis utuntur, occupantque praedia complura, mox et pastores expetunt, nonnulli etiam secum adduxerunt, quales erant: reverendus dominus Reuchardus[7] et reverendus Tonsoris[8] hoc anno vita defunctus, item reverendus Waltherus.[9] Cum sacra Caesarea Maiestas anno 1719. commissionem in negotio religionis Pestinum indiceret, quae deinceps anno 1720. Posonii continuata, quam clerus diligenti ecclesiarum conscriptione praevenire voluit, iam numerabantur seqq.

I. Ante commissionem: 1. Gyönkiensis tenerrima, quae tres alit pastores, Hungaricum, alterum Germanicum, tertium reformatum. 2. Kesziensis cum filiali Szokoly in dominio principis Eszterhazi. 3. Tabiensis Slavonica. 4. Györköny, quae iam frequentissima ex natione Hungarica et Germanica. 5. Majosiensis a, cum filialibus Kis-Manyok, Ismin, Mustefa, Cziko, Hidas cet. omnes Germani, qua tempore in Martinetz collecta infra Eszek, sed mox dissoluta. 6. Varsadiensis b, cum filiali Kallazno Germanica 7. Lapafőiensis Hungarica iam a reformatis oppressa. 8. Faddensis Hungarica 9. Vajtensis Hungarica 10. Mutsiensis Sclavonica 11. Kölesdiensis Hungarica.

II. Sub commisione: 1. Szent Lörintz. Hungarica 2. Tormasiensis, cui filialis accrevit post commissionem in Nana, utraque Germanica 3. Nagy Szekel Germanica, sed partim a reformatis, partim persecutione oppressa 4. Hidas Germanica 5. Tofi Germanica et denique Torvaii Sclavonica 6. Hidegkut Germanica.

III. Post commissionem: 1. Zomba Hungarica 2. Babony Hungarica 3. Bikats Germanica 4. Mekenes Germanica 5. Kötse Germanica 6. Fiad Germanica 7. Nana Germanica ad Tormás filialis.

N.B. Mira fata Maiosiensis ecclesiae cum primo pastore reverendo domino Bertram, qui collectis ad 70 fl. debitis mense Iunio discedit ex ecclesia in summa necessitate propter plurimos morbidos, imo et morientes, sub praetextu, quod velit ad me venire: ille aliam viam elegit. Venit Iaurinum, inde in Saxoniam. Mox post discessum pastoris cursitant alii pro pastore, alii pro pecunia mutuo concessa. Cum lamentationes audiri non possent, nec spes reditus esset, in fine mensis Augusti alius pastor substititur. Reverendus Bertram cum nova coniuge venit mense Novemb., sed redire cogitat. Fata denique ecclesiae Varsadiensis, utpote: primus pastor fam. Ieremias Schwarzwalder Cremnitziensis, satis religiosus, industrius, satis infelix. Primum, quod reformatos pane domestico ad postulatum eorum communicavit hac imprudentia, quod id publice fecerit una cum evangelicis, quibus hostias altero orbiculo consecravit, non sine offensione infirmorum. Accedit, quod ante ingressum Bertrami omnes Germanicas ecclesias percurrens alicubi offerunt infantem ad baptismum, quem catholicus plebanus iam ante aqua quidem baptismale adsperserit, sed quod librum ritualem non secum haberet, verba usitata adhibere non potuit, ideo mulierculis praecepit, ut mater e puerperio liberata infantem secum accipiat, ac melius baptisabit. Hinc rustici dubitantes infantem recte baptisatum esse, huic forte divertenti afferunt, quod ubi innotescit, capiunt pastorem et Quinque Ecclesiis in aresto detinent, reversalibus acceptis et 50 plagis inflictis dimittunt.

Ex numeratis iam octo instructae [!] pastoribus, ad quos regendos primum mea sponte excurrebam, et siqui requisiverint, excepi et commendatione mea promovi. Deinceps excellens dominus Daniel Krman superintendens inspectionem mihi commisit sub titulo vice-senioris. Copia litterarum ita sequitur.[10] Fructus publica auctoritate quotannis collegam assumens singulas visitavi, quicumque difformitatem quandam in exercitio cultus divini animadverterem, nec me sufficientem ad regendas ob defectum linguae Germanicae iudicarem. Anno 1725. die 8. Ian. convocavi ad parochiam meam Szent Lörintziensem reliquos hoc fine: 1. ut si fieri posset, harmonia quaedam inter singulos introducatur, 2. ut inspectio transferatur in Germanum perfectiorem. Admoniti quidem sunt Germanici, ut cultum divinum pro more regni nostri singulis diebus precibus et Biblica lectione absolvant, sed frustra. Inspectio tamen translata in Maiosiensem reverendum dominum Widerum,[11] deinceps Modram evocatum. Post eius discessum iunxi mihi reverendum atque clarissimum virum dominum Stephanum Tatay Györköniensis ecclesiae Germanicae et Hungaricae antistitem.

Eodem tempore anno [!] mense Octobri publica et communis persecutio ingruit, quae etiam nonnullas ex teneris ecclesiis absorpsit. Inter quas primario memoranda Maiosiensis propter temeritatem pastoris, quod iudici nobilium pistoleto, ut fertur, minaretur, libertatem pastorem suum intertenendi finaliter amisit, iamque ludi magistro contenta esse cogitur. Quia vero mihi potissimum infensi essent, reliquas sive plantanti, sive regenti, aliquamdiu cedere debui, mox tamen revocatus, partim quod pagus in via regia commodo loco esset, habitareturque potissimum a piscatoribus et cancrariis, qui catholico more ieiuniantibus valde utiles essent, partim vero et illud nonnihil contulit, quod prope ante conscriptionem comitatenses munusculis sint conciliati.[12] Inde factum est, ut in ipsa proscriptione mitius procederent et aliqua convenientia uterentur. Sublatae itaque sunt 1. Nagy Szekeliensis Germanica 2. Maios Germanica ex parte 3. Czikoviensis Germanica 4. Faddiensis Hungarica 5. Mutsiensis Slavonica 6. Lapaföiensis Hungarica 7. Kesziensis Hungarica 8. Kölesdiensis Hungarica. In comitatu supra memorato talem processum institui, primum cecinimus alternatis versibus Hungaricis et Germanicis Komm, heiliger Geist, deinceps praemissum votum.

OSzK Quart. Lat. 1136:1r-5v. A szöveg első változata 1725-ben keletkezhetett, fenti formájában 1739-ből származó kiegészítéseket is tartalmaz, s alapul szolgálhatott annak az 1742-es részletesebb megfogalmazásnak, melyet Payr Sándor az egykori paksi Szeniczey-levéltárból adott közre (Payr 1910. 350-355.; másodközlés: Tafferner 3. 1978. 206-215. Nr. 530-531.) A teljesség kedvéért hadd álljon itt ennek is magyar nyelvű summáriuma:

Buda bevétele után az üldöztetés hozott ide evangélikusokat a felső megyékből, de 1715-ig ezek még szétszórtan éltek. Ekkor érkeztek a pápai uradalomból [Csótról] telepesek Gyönkre, Pincehely mellé, akik Molitoris Andrást, az egykori várpalotai lelkészt hozták magukkal. Erre felfigyelt a klérus, hiszen hogyha hagyott is a tridenti zsinat után Dudith András[13] pécsi püspök a megyében néhány gyülekezetet, ezeknek ekkorra már nyomuk sem akadt. – 1717-ben a vármegyei hivatalnokok betiltották a vallásgyakorlatot. A gyönki küldöttek Madarász János simontornyi szolgabíró tanácsára Nagyvázsonyba jöttek, hogy Bárány György és Domokos Sámuel a budai katonai parancsnoknál (aki evangélikus volt) eszközölje ki számukra a szabad istentiszteletet. A parancsnok nem volt megközelíthető: abban az évben foglalták vissza Belgrádot a töröktől. A gyönkiek mégis folytatták a vallás-

gyakorlatot, az illetékesek pedig azt hívén, támogatójuk akadt az udvarban, nem zaklatták őket. 1722-ben ráadásul Claudius Florimund von Mercy megvette Philipp Wenzeslaus von Zinzendorf[14] gróf birtokait, s ezeket főleg evangélikusokkal telepítette be. – 1718-ban a gyönkiek elzavarták a részeges Molitorist, s meghívták Bárányt. Annak nem volt kedve ugyan menni, de megorrolván a nagyvázsonyiakra, mégis kedvező választ adott. Ugyan felesége, és Zichy Imre gróf, akinek a lányait oktatta, tiltakozott, egy éjjel mégis útnak indult. III. 24-én reggel ért Szabadhídvégre, ahol a Sió révjénél két evangélikus lelkésszel találkozott. Az egyik Peter Velits tabi, a másik Ján Kerman magyarkeszi lelkész volt. Abban az évben csapatostul jöttek a német telepesek. 1719-ben Bárány a gyönkieket Dénes Istvánra bízva átment Györkönybe. Ekkor alakult Nagyszokoly (előbb Magyarkeszi filiájaként, majd örököseként), aztán Varsád (Kalaznóval), majd Majos Johann Michael Schilson báró[15] birtokán (Hidassal és Cikóval), továbbá Izmény, Kismányok, Mucsfa és Bátaapáti, ezután Kistormás (melyhez később Felsőnána csatlakozott), Mórágy, Tófű, Vajta (Fejér megyében), végül Lápafő: ez később református lett. 1722-ben Györkönyből vált ki Sárszentlőrinc, ennek Nagyszékely lett filiája. 1723-ban alakult Zomba és Keszőhidegkút, ugyanekkor Somogyban Torvaj és Bábony, valamint Tolnában Bikács. Később jött létre Mekényes Baranyában az Esterházy-birtokon, Somogyban pedig Kötcse és Fiad. – 1725 januárjában volt Sárszentlőrincen az első egyházi gyűlés, ahol Tatay István távollétében a később Modorba távozott Andreas Christoph Widert választották a németek felügyelőjéül. – 1725 szeptemberében Simontornyára citálták a lelkészeket, a reformátusoknak megtiltották a szolgálatot, az evangélikusokat pedig egy havi határidővel kiutasították a megyéből, de Száraz György személynök[16] Pesten leállította az üldözést. Addig azonban odalett Fadd és Nagyszékely, részben Majos is. 1726-ban Sárszentlőrincet is el akarták pusztítani, Bárány könnyű szívvel távozott, mert addigra éppen végigmagyarázta itt az Újszövetséget, ám három év után végül visszahívták, addig Bödő Mihály helyettesítette. 1730 körül megismétlődött ez az üldözés, az utolsó háborgatást 1742-ben a pécsi püspök[17] látogatása jelentette. Ekkor vették el a mekényesi és dúlták föl az izményi imaházat haranglábastul. Tengődön, Nagyszokolyban és Medinán a tetőt később helyreállították. –

Evangélikus lelkészek:

Gyönk: Molitoris András, Bárány György, Dénes István, Kelemen Márton,[18] Balog Ádám.[19]

Györköny: Bárány György, Tatay István.

Vajta: Kis Péter tanító,[20] Miszlai András.

Bikács: Salamon István jegyző.

Varsád: Jeremias Schwartzwalder, Georg Adam Kolb, Johann Karl Reichard, Konrad Leopold Tieftrunk,[21] Jakob Friedrich Gauppe, Johann Gustav Kastenhoffer,[22] Michael Weiß.

Sárszentlőrinc: Bárány György, Bödő Mihály, Bárány György.

Kismányok: Walther, Andreas Christoph Wider, Michael Weiß, Vörös Zsigmond.

Izmény: Walther, Bárány István.

Majos: Friedrich Samuel Bertram, Johann Egerland, Andreas Christoph Wider.

Zomba: Tonsoris Ferenc,[23] Dienes Sándor.[24]

Kistormás: Johann Nikolaus Marsilius Tonsor, Jakob Friedrich Gauppe, Johann Rudolph Walther,[25] Bárány István.

Mekényes: Tonsoris Ferenc.

Lápafő: Tonsoris Ferenc.

Magyarkeszi: Ján Kerman, Járfás András, Tomcsányi György.[26]

Nagyszokoly: Járfás András, Szilvágyi István,[27] Ratkóczy Miklós.[28]

Tab: Peter Velits, Tomcsányi György, Ján Masnitius.[29]

Torvaj: Tomcsányi György.
Bábony: Farkas Ferenc, Szilvágyi István.
Kötcse: Michael Harmonia.[30]

JEGYZETEK

1. A későbbi változat ezt nem titkolja: ld. Payr 1910. 351-352, ill. itt alább.

2. Bárány gyönki elődje (1718-ig) Molitoris András volt. Ebből a korszakból két hasonnevű személy ordinációját ismerjük (1692, 1696), a fiatalabbik így ír magáról: „Ego Andreas Molitoris patre Andr. Kapius, matre Dorothea Braxatoris in pago Badin comitatus Vetusoliensis natus. Horum nutu Vetusolii et Briznae studui, hic sub Mart. Dubovsky. Hinc per adversarios expulsus contuli me laurinum, ubi per aliquid tempus habui praeceptorem et rectorem scholae Andr. Szánto. Inde evocatus ad officium rectoratus in pagum Sokoru Kajar, ubi penes rnd. doct. d. Mich. Bors eiusdem comitatus seniorem per annos 6 scholae praefui. Tandem per eundem locatus sum in pagum Sokoru Gyömörö in comitatu laurinensi pro pastore, confirmatus et inauguratus vero per exc. virum d. Iac. Zablerum superintendentem Bartphae anno 1696. die 15. Maii." EOL Z 123 (57). Őt említheti Bárány – tévedésből? – csikvándi lelkészként (Payr 1910. 358), s ő működhetett 1703-ig Várpalotán, majd kerülhetett Tolnába a csóti telepesek hívására.

3. Zichy Imre gróf (+1746): 1684-től nagyvázsonyi kapitány, 1696-tól királyi kamarás, 1720-tól árvai főispán.

4. Ján Kerman (1669-1720) ev. lelkész: szül. Turolukán Daniel Krmann öccseként. Trencsénben, Modorban és Körmöcbányán tanult, 1690-ben összeveszett bátyjával, s átment a Dunántúlra, Zalaszentgróton, majd Nagyvázsonyban volt rektor, ord. 1692-ben Kapolcsra, 1695-től Szegváron, 1711-ben Mórichidán találjuk, ahonnan a következő évben elűzik, 1718-tól magyarkeszi lelkész.

5. Peter Velits ev. lelkész: szül. Lászlófalván (Turóc vm.), dabronyi tanító, ord. 1706. Mersére, 1711-től oroszlányi, 1718-tól tabi lelkész.

6. Meszlényi János (1699-1734), ekkor Fejér, majd 1732-től Győr vm. alispánja.

7. Johann Karl Reichard (+1701) ev. lelkész: goddelausi születésű, 1724-től langenfeldi (Bánát), 1725-1731-ig varsádi lelkész. Felesége búskomorságba kergette, így visszatért Hessenbe. Vö. Johann Schmidt: Wie Pfarrer Reichard nach Varsád kam. *Christlicher Hausfreund* Nr. 14-15. 1929. III. 3-10; Spiegel-Schmidt 1955. 61-65.

8. Johann Nikolaus Marsilius Tonsor (1692-1739) ev. lelkész: szül. Wallauban Wiesbaden mellett, ord. Wertheim/Mainban, 1724-ben érkezett Kistormásra, rövid kismányoki kitérővel (1728-1730) haláláig itt lelkészkedett. Vö. Spiegel-Schmidt 1955. 58-67.

9. Walther (+1744, keresztneve ismeretlen) ev. lelkész: Hessen-Darmstadtból 1718-ban érkezett Kismányokra, 1720-ban átment Izménybe.

10. Bárány itt teljes terjedelmében idézi a 35-ös szám alatt közölt levelet.

11. Ifj. Andreas Christoph Wider (1692-1749) ev lelkész: a pozsonyi lelkész fia, Halléban tanult (1709-től), ord. 1723-ban Majosra, innen többször elűzték, 1732-től modori német lelkész.

12. Vö. 50.

13. Dudith András (1533-1589) humanista főpap: ÚMIL 1,470-471; TRE 9,204-206.

14. Philipp Wenzeslaus von Zinzendorf (1671-1742) udvari kancellár (1705-től), Philipp Ludwig v. Z. győri püspök apja: Wurzbach 35,20-22.

15. Johann Michael Schilson (+1739): szül. Würzburg mellett, 1704-ben fertőrákosi intéző, 1707-ben soproni városi belső tanácsos, I. József bárósította, az 1715-ös ogy. honfiúsította, Szécsény, Egyed és Bonyhád birtokosa.

16. Száraz György személynök (1724-1730), paksi birtokos, 1731-től báró, udvari tanácsos.

17. Berényi Zsigmond gróf pécsi püspök (1739-1749), egyben tolnai főispán.

18. Kelemen Márton (+1707) ev. lelkész: szül. Pásztoriban, Sopronban és Győrött tanult, Kővágóörsön, Balatonszepezden és (1731-től) Nagyvázsonyban volt rektor, ord. 1732. Nagyvázsonyba.

19. Balog Ádám (1717-1771) ev. lelkész, szuperintendens (1758-1771): szül. Győrött, itt, Pozsonyban és Wittenbergban (1739-1741) tanult, 1742-től gyönki, 1744-től várpalotai, 1750-től nemeskéri lelkész.

20. Kis Péter: 1746-os elűzetése után Sárszentlőrincen halt meg.

21. Konrad Leopold Tieftrunk ev. lelkész (Zoványi 1977. 638): Konrad Gottfried Tieftrunk fia, Sopronban, (1723-tól) Tübingenben és Altdorfban tanult (vö. Fabó 1887. 597), 1732-35. varsádi lelkész, hívei elűzték, Hartára ment (1733-1752), másodszor Samuel Serpilius lányát vette feleségül (1741), Sopronban halt meg.

22. Johann Gustav Kastenhoffer (1704-1742) ev. lelkész: szül. Bazinban, Pozsonyban és (1722-től) Lipcsében tanult, ezután Bécsben volt 7 évig informátor, ord. 1740. Varsádra.

23. Tonsoris (Borbély) Ferenc (1702-1750k) ev. lelkész: Bárány György ordinálta, magyarul, németül és szlovákul is prédikált. 1723-tól zombai, 1726-tól lápafői (vö. Brüsztle 3,894), 1735-1743. mekényesi lelkész, 1744-ben került Gyönkre, s itt halt meg nyomorúságos körülmények között.

24. Dienes (Dénes) Sándor ev. tanító: a zombai magyarokkal 1744-ben Orosházára távozott.

25. Johann Rudolph Walther („junior") frankfurti származású ev. lelkész: 1731-től Gyönkön, 1739-től Kistormáson, majd Mezőberényben működött. Vö. Spiegel-Schmidt 67.

26. Tomcsányi György ev. lelkész: szül. Szenicen, Zsolnán tanult, rektor volt Sárszentlőrincen, ord. 1729. Magyarkeszire, ezután Tabra került.

27. Szilvágyi István ev. lelkész: Nagyszokolyban, Bábonyban és Lovászpatonán szolgált. Bárány János halotti búcsúztatójának (1758) szerzője: OSzK Fol.Lat. 2077. 339r-345v.

28. „Ego Nicolaus Ratkóczy ex patre Blasio Ratkóczio pastore Szöczeiensium et matre Heva Temlin ortus ad verbum Dei sincere praedicandum sum ordinatus ab excell. summoque vener. antistite Samuele Antonio a.r.s. 1737. 15. Julii." EOL G I.30(97). Wittenbergben tanult (1733-1735), ordinációja előtt Bárány György avatta licenciátussá. Bárány Rozinát vette feleségül (1738).

29. Ján Masnitius (+1715) ev. lelkész: Besztercebányán, Késmárkon, Necpálban és Győrött tanult, 4 évig tanított Oroszlányban, ord. 1741. Tabra.

30. Michael Harmonia: 1745-ben reverzálist adott (EOL I.a.13.23).

86 Michael Weiß Haynóczi Dánielnek

Varsád, 1743. július 29.

A kőszegi Ludvig Jánossal küldött neki pénzt, hogy továbbítsa Johann Friedrich Fischer von Ehrenbachnak Bécsbe. – Új házasságához gratulál. – Nemrég megtiltotta neki a szolgabíró, hogy Kalaznón szolgáljon, holott ez Varsád filiája, s Claudius Florimund Mercy tábornoktól szabad vallásgyakorlatot nyert. Üdvözli Johann Christoph Deccardot és Roykó Jánost. Elvitte-e már Meute a küldött pénzt Bécsbe?

Hertzgeliebt- und geehrtester Herr Bruder!

Diese erwünschte gelegenheit hab ich nicht können vorbey gehen lassen, umb dem Herrn Bruder zu schreiben, und von ein und andern nachricht zu geben. Doch weil die gelegenheit in etwas eilet, will ich mich kurtz expediren. Ich hoffe, es wird der Herr Bruder die 5 f. und etliche [kreuzer], die nach Wienn an den herrn von Fischer gehörten, durch den herrn Ludwig von Günß sammt einem brieff erhalten haben, dessen seinem diener, M. Sam. Valesius, ich das geld vor etlichen wochen auf einem marckt in unser nachbarschafft hab eingehändiget, mir auch die quietantiales darüber geben lassen. Hiervon genug.

Zu der getroffenen und mit Gott glücklich vollbrachten mariage gratulire recht von hertzen. Es freuet mich, daß das sprüchwort beym Herrn Bruder, daß 2 höllen nicht können aufeinander kommen, nicht fallirt hat. Item quod non nisi ille dulcia meruit, qui antea etc. Was nur die zeit weiß zu erwarten. Der Höchste lasse den Herrn Bruder in derjenigen vergnügung stets verbleiben, wovon mir Derselbe überschrieben hat, und

mache, daß aus diesem bifolio bald ein schönes trifolium möge herauskommen, worann [?] nicht nur der liebe Gott, sondern auch die freunde ein vergnügen haben mögen. Gott setze den Herrn Bruder und dessen neue frau eheconsortin[1] zum seegen immer und ewiglich. Amen!

Was uns anlangt, sind wir, dem Höchsten sey gedanckt! mit unsern 4 kindern: Maria Magdalena, Joh. Friedrich,[2] Joh. Michael und Johann Christian noch wohl auf, leben auch, Gott lob! vergnügt. Sonst aber sieht es nicht gut aus in unserm comitat circa ecclesiastica. Ohnlängst war der stuhlrichter mit einem iurato bey mir und verbot mir sub poena perpetuae incarcerationis, doch mit terminis modestissimis, nicht mehr auf mein filial Kallaszna zu excurriren und daselbst den cultum zu verrichten, da doch das filial von general Mercy die freyheit überkommen, daß der pfarrherr von Varsad (welches die mutter ist) den 3ten sonntag allzeit dahin kommen soll, welches zeithero auch geschehen ist. Orate pro nobis, nos itidem sumus facturi.

An alle gute freunde, absonderlich an die frau Mämb, wie auch an herrn schwiegervater herren Deckhardt erfolgt von uns beyden eine cordiale salutation und empfehlung. Der ich verbleibe mit aller treuen freundschafft

Meines hochgeehrte Herrn Bruders

dienstwilligster

M. Weiß

Varsad den 29. Julii 1743.

P.S. Der Herr Bruder beliebe mich nächsten auf der post wegen der 5 f. und 5 gr. zu berichten, ob Sie es durch den Ludwig von Günß empfangen haben, und ob das geldt durch herrn von Meute schon nach Wienn geschickt worden. Herr Rojko[3] wird auch hertzlich von uns salutirt.

<Accepi die 14. Aug.>

[*Külzeten:*] A Monsieur Monsieur Dan. Haynoczi etc. etc. mon tres aimé Beau-Frere à Oedinbourg

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Haynóczi Dániel 1742. november 26-án vette el Susanna Catharina Deccardot.
2. Később kismányoki, hartai és bazini lelkész (Sárkány 1983. 94; Benczc 1999. 179).
3. Roykó János (+1793k) soproni szabó: vágbesztercci származású, anyja Haynóczi Zsuzsanna volt.

87 Torkos József Prónay Gábornak[1]

Győr, 1743. október 1.

[Ján Thessaris] négy évet töltött a győri iskolában, fogadja fiai nevelőjéül! Felesége számára a most megjelent [Uj zengedezö mennyei kart] küldi. Új Ótestamentum-fordítást tervez apja, Torkos András Újtestamentumához kapcsolni: erre Ján Láni útján biztatták őt a Dunán túli patrónusok. A munka majd öt évet vesz igénybe, az ő támogatását is kéri.

Spectabili, amplissimo, consultissimoque Dno Dn. Gabrieli Pronai de Prona, Maecenati & Fautori suo summo opere observando eu!

Facit hoc saepe frequentia litterarum, ut iis & gratiam adimat & si quem alias novitatis florem habeant, etiam illum ipsum eripiat. Apud TE, Vir consultissime, vix tale quid scriptioni hinc meae tralatitiae decretum & statutum iri mihi subvereor propterea, quod, quamquam nuper admodum mea ad TE commeaverit epistola, tamen in praesens qui TE iterum appellem, hinc TVA jussit auctoritas, hinc hominis,[2] quam TVAE indulgentiae adscriptum ivi, jamq. has tradit honesta ex sinu meo dimissio. Nunc ergo eo, quo ante hac feceram animo, TIBI eum de meliori commendo. Exegit is apud nos tres & quod excedit annos pie, honeste, diligenter; & ea studiorum sub meis institutionibus adspirante & adiuvante Deo fundamenta, quorum nec me oppido pudeat, neque illum forte poeniteat. Recipe jam, vir amplissime nostrum huncce ita quidem, uti assoles, id est humaniter. Admove & adplica indolis praeclarae filiolis. Lustret numen optimum felicibus coepta successibus & faxit, uti juvenis hicce sit homo ex asse TVVS, illustrique TVA aula & statione, quam indeptus est, ab omni parte dignus. Sustinui, TVA quidem Spectb. Dne, pace, hac, dum se obtulit ita res, occasione, exemplar unum Cantionalis Hungarici aucti & reformati,[3] quod nuper prela nostra reliquit, Spect. TVAE conjugi, quam plurimum salvere jubeo, submittere. Munus, fateor, papyraceum, sed sacrum & bono animo oblatum, quod velim liberali fronte accipias & inter meae erga Spect. donum TVAM submissae devotionis argumenta recenseas. Meditor nunc etiam novam Bibliorum Hungaricorum Vet. Testamenti ex lingua Spiritus & authentica, die defuncti Parentis mei Novo Testo Hung.[4] jungendam versionem. Ad quod opus inchoandum me per Spect. Dnum Joannem Lani[5] nuper hic apud nos Jaurini commorantem animarunt Mecaenates passim trans Danubium degentes indulgentissimi, quibus siquidem se Spect. TVA Dignitas, cum nonnullis aliis promovendae Dei gloriae in gente nra studiosis adjungeret, mihi quidem foret gratissimum & promovendo operi sacro ut quam maxime conducibile. Fateor laborem non esse unius annis, sed pene lustrum integrum requiere; in tempore tamen propositum pium, honestum, necessarium proponendum erat, ne umbris et tineis, ut fieri saepe assolet, laboremus. Feceris, Vir consultissime, id quod singulari TVAE in rebus administrandis prudentiae zeloque TVO in religionem SS. Evangelicam maxime conveniat; ego omni prorsus pietate ac religione maneo
TVVS

in preces & obsequia prompt.
M. Josephus Torkos VDM & R. mp.

Deproperab Jaurin. Kalend. Octobrib.
A. O. R. MDCCXLIII.

[*Külzeten:*] A Monsieur, Monsieur Gabriel Prónaj de Prona c. treshumblement & avec beaucoup de respect

à Acsa

Olim Acsa. Prónay-levéltár.
Megjelent: MEEE 394-396.

JEGYZETEK

1. Prónay Gábor jogtudós: 1751-ben Pest vm. követe.
2. Ján Thessaris 1719-ben született Nógrádban, Besztercebányán, Győrött és Wittenbergben (1746-1748) tanult, 1749. december 15-én ordinálták Dunaegyházára. Prónayéknál Acsán (1743-1745) és Sopronban (1749) nevelősködött. Ld. még MEEE 386-388, 393-394.
3. „Frankfurt" [Sopron], 1743. Vö. Petrik V.524 és Ecsedy 62-63.sz.
4. Wittenberg, 1736. Vö. Petrik V.63 és Ecsedy 46-47.sz.
5. Nem lehet Ján Láni csömöri lelkész, mert ez már 1740-ben elhunyt (Bencze 1999. 180). Talán azzal a poprádi Johannes Lanival azonosítható, aki 1744. november 22-én iratkozott be Wittenbergben, s később Bakonyszentlászlón lelkészkedett.

88 Miskei Ádám Haynóczi Dánielnek

Nemesdömölk, 1746. november 8.

Vidos Miklóstól megkapta üzenetét, hogy szedje magyar versekbe Örvendi Molnár Ferenc mintájára a bibliai apokrifok summáit is. E munkáját előszóstul Vidos fogja elvinni Sopronba. – Három diákot küld hozzá, Acsádi Ádám és Noszlopy István fiait cserediáknak magyarul tanulni vágyó soproniak helyébe, a mesteri Lőrinc István fiát viszont az alumneumba kéri felvétetni.

Clarissime doctissimeque Vir, Domine mihi ea, qua par est, adseverantia colende!

Desideratissimae incolumitatis, pacis gratiaeque divinae praevio serio ardenti voto mea paratissima Claritati Tuae offero servitia. Aliquot ante septimanas perillustris ac generosus dominus Nicolaus Vidos,[1] dominus compater et patronus mihi colendissimus domum suam Sempronio regressus mihi nomine Claritatis Tuae salutem plurimam detulit, pro qua quidem Claritatis Tuae erga me benevolentia maximas ago gratias aeternam Claritati Tuae reciproce vovens felicitatem. Idem dominus referebat Claritatem Tuam summam capitum librorum Veteris Testamenti apocryphorum versibus Hungaricis ad instar versuum per Franciscum olim Molnár de Örvend[2] in canonicos libros editorum[3] velle habere ac mihi hoc oneris imponere, ut ego qua nativus Hungarus illos

elaborarem, forte typis imprimendos, [hos], utpote ecclesiae Dei utili petitioni morem gerens pro exilitate ingenii mei rudi Minerva eosdem elaboravi, pureque descriptos una cum praefatione praefato domino patrono tradidi brevi Claritati Tuae transferendos. Praeter quos si labor meus ecclesiae utilis ac necessarius a me requiretur, eundem non subterfugiam, verum si auro aut argento tabernaculum Domini exornare nequirem, saltem pelles aut pilos caprarum eidem addere adnitar.

Coeterum quia nostri, qui in officio pastorali a Deo constituti sumus, officii exigit ratio, ut puerorum etiam curam habeamus, quo ii ad gloriam Dei excrescere queant, ideo Claritati Tuae tres honestorum ac nobilium parentum filios praesenti occasione humillime recommendo. Duos quidem ex hac articulari ecclesia, alterum nobilis Adami Atsádi, alterum vero nobilis dominae relictae olim Stephani Noszlopi[4] viduae filium, obnixe rogans, ut non modo eosdem in numerum discentium eiusdem inclyti gymnasii recipere velit, verum et si possibile, ex eadem civitate honestorum parentum liberos requirere ac in locum horum huc pro Hungarica lingua ediscenda mittere dignetur. Assevero tam praefatum Adamum Atsádi, quam dictam viduam debitam ac honestam puerorum, qui huc mittentur, curam habituros, [sunt] enim bene possessionati ac sufficientem facultatem eos intertenendi habent, praeterea hic et scholam frequentare et non modo linguam, sed etiam [literas] Hungaricas addiscere possunt. Tertium [autem] nobilis Stephani Lörintz ex possessione [...] Mesteri dicta filiolum, qui iam fere ab [...] utrius anni scholam eandem Semproniensem frequentat. Rogo Claritatem Tuam, quod si numerus alumnorum permitteret, inter eosdem eundem recipere dignetur, ob distantiam namque loci [necnon] itineris nonumquam incommoditatem ad [...] necessaria parentes eidem subministrare nequeunt. Beneficium Claritatis Tuae in praefatos pueros [...] non modo eorundem parentes, sed etiam ego ipse modo animo gratissimo referre haud [tamen praeter]mittam. In reliquo memet cum iisdem favori ac gratiae Claritatis Tuae recommendans assevero

clarissimae Dominationis Tuae

ad obsequia paratus

Adamus Miskei ecclesiae articularis
Nemes Dömölkiensis VDM m.p.

Nemes Dömölk 8. Novemb. 1746.

[*Borítékon:*] Clarissimo doctissimoque Viro Domino, Domino Danieli Hajnotzi, illustris gymnasii Semproniensis Augustanae Confessioni addictorum Rectori industrio fidelissimoque Domino et Fautori mihi colendissimo
Sempronii

REG. Autográf.

JEGYZETEK

1. Vidos Miklós kemencsaljai birtokos: 1733-ban Ostffy Mihály követtársa, 1742-1743-ban nemesdömölki felügyelőként szerepel.

2. Örvendi Molnár Ferens ref. lelkész: ÚMIL 2,1536.

3. *Lelki Tár-Haz Avagy az O es Uj Testamentum Canonicus Könyveinek rövid Summái. Mellyek Magyar Rythmusokba foglaltattak Eörvendi Molnár Ferencz akkori Debreczeni Deák által.* Debrecen, 1666. (RMK I.1034); Lőcse, 1692. (RMK I.1431)

4. Noszlopi István (+1705) nemesdömölki birtokos: Ferenc nevű fia 1731-ben született.

89 Bárány György Gotthilf August Franckénak

Sárszentlőrinc, 1747. július 14.

Válasza igen megörvendeztette, s arra indította, hogy munkatársait, Sartoris Jánost és Bárány Jánost az Újszövetség-fordítás korrigálására és tisztázására buzdítsa. 1. Korrektorról az iskolák rektorai fognak talán gondoskodni, de a Halléban tanuló debreceni [Domokos Lajos és Kuthy István] is alkalmasok a feladatra. 2. Az Újszövetség kézirata két éve jár körbe szabad észrevételezésre, nem találhat tehát benne majd senki kifogásolnivalót. 1736-ig a reformátusok fordítását használták, ekkor jelent meg Torkos Andrásé Wittenbergben, ám szövege ennek csapnivaló, így újra munkához láttak, különösen, hogy a wittenbergiek gyűlölködése is alábbhagyni látszik. 3. A szállítás gondokat fog okozni, időben kell tárgyalni a tiltott könyveket behozó kereskedőkkel. A magyar patrónusok, mivel lelkészeik sem törődnek a köz üdvével, nem sokat foglalkoznak Isten országával. – A sziléziai gyűjtésről nem tudni, hogyan áll, a gyűjtő [alsóki Mészáros György] halála előtt értesítette, hogy 120 forint Boroszlóban, 70 pedig Schweidnitzben van letétben. Ennek, valamint kéziratainak felkutatását rábízza. Az egyik Canstein evangéliumharmóniájának első része, a másik a Luther-káté magyarázata. Ezeket még a háború előtt küldte Daniel Wohlgemuth bécsi kereskedővel Melchior Gottlieb Minor landeshuti inspektorhoz. – Azóta, hogy [Nikolaus Schill] laubani nyomdász a kiadásra ajánlkozott, semmi hír nem érkezett hozzá. Most a Canstein-harmónia gyakorlati magyarázatainak második részén dolgozik. Ha nem is adathatná ki, legalább kéziratban szeretné viszontlátni.

Summe reverende et excellentissime Domine, Fautor demisse venerande!

Responsum Vestrum diu desideratum, a die 31. Maii datum, tandemque die 14. Iulii redditum totum me exhilaravit et in spem erexit. Quem spem communicaturus sum cum dissitis meis cooperariis, ut in censura ac purius describendo exemplari Novi Testamenti alacriores sint. Quod tria puncta attinet:

1. De correctore idoneo gymnasiorum nostrorum rectores forte prospicient. Nunc actu auditur spectabilis iudicis Debreczeniensis[1] filium[2] cum ephoro suo Halis versari in studiis,[3] qui nec alieni, nec inepti essent in instituto nostro.

2. Novum Testamentum emendatum in manuscripto sub libera censura a duobus annis circumfertur.[4] Non ergo habebunt, quod posthac de iure improbent. Sed Deus misereatur, quid privatum studium, quid livor et invidia non efficiunt? Si qui paullo exci-

tatiores fuerunt, exitiali fratrum discordia voti compotes reddi non potuerunt. Ad annum usque 1736. reformatorum versione usi sumus, tum versio nova reverendi Torkos Vittenbergae prodiit,[5] sed proh dolor! sermone tam inculto, ut nostri nauseant, extranei rideant. Necessarium ergo fuit de ornatu verbi nativo restituendo cogitare, ut naturali dulcedine sua se omnibus commendet. Novum addere videtur stimulum ad laborandum, dum dies est, quia Vittenbergensis livor iam iam remittere videtur.

3. Invectio difficili hoc aevo maximam curam et sollicitudinem nobis relinquit. Qua de re tempestive agendum erit cum quaestoribus, mercatoribus et compactoribus nostratibus, qui subinde vetitos libros nobis procurant et adferunt. Divites patroni inter stricte dictos Hungaros, si qui residui sunt, quia nec pastores habent pulicae salutis studiosos, nihil minus curant, quam regnum Dei.

De collecta Silesiacarum ecclesiarum 120 fl. memorata et signanter Wratislawiae deposita apud Kupfer und Kern f. 70, item Sveidnitzii apud Litetsz [Lititz ?] et Compan. f. 50, de quibus collector ante fata[6] diligenter me informavit, nondum constat, ubi haereat. Perceptio igitur committitur summe reverendae Dignitati Vestrae, necnon manuscriptorum meorum (1. Harmonia evangelica Cansteiniana[7] tum non nisi ad medietatem perducta, 2. Explicatio catechetica Lutherana in gemino exemplari) investigatio per studiosos tentanda, qui illic forte ex Lusatia aut Silesia studiorum caussa morantur, nisi illa ante renovatum bellum Silesiacum per manus domini Danielis Wohlgemuth[8] Vienensis mercatoris, qui, puto, per Wratislawienses promovit, dirigebantur manuscripta ad maxime reverendum dominum Melchior Gottlieb Minor[9] inspectorum Landeshutensem cum adiecta epistola. Ubi Laubanensis typographus[10] officiosissime operam suam obtulerat, ex eo tempore nec ad epistolam ullam responsum datum, nec de fatis manuscriptorum quicquam constare potest. Harmoniae Cansteinianae pars posterior est prae manibus cum selectioribus usibus exegetico-practicis. Si in publicam lucem prodire non potest, contentus essem, sane in manuscripto rehabere possem. His, ubi cooperarios meos saltem de nomine insinuavi maxime reverendum dominum Iohannem Sartoris et filium meum reverendum Iohannem Bárány, maneo

summe reverendae et excellentissimae Dignitatis Vestrae

ad pia vota devinctissimus

Georg. Bárány VDM ecclesiarum evangelicarum in inclyto comitatu Tolnensi senior

Sz. Lörintz, die 14. Iulii 1747.

SBPK-FN Kapsel 27. 7:15-16. Autográf.

JEGYZETEK

1. Domokos Márton (1697-1764) ref. teológus, jogász, debreceni bíró: ÚMIL 1,457. 1719-től volt halléi diák.
2. Domokos Lajos (1728-1803) jogász: ÚMIL 1,457.
3. 1746. június 16-án iratkoztak be Halléban:

Ludowicus Domokos Ung. Debreczeniens. Jur.
Stephanus Kuthy Ung. Debreczeniens. Jur.

4. Bárány Jánostól tudjuk (vö. **93**), hogy Perlaki József, Fábri Gergely, Németh Sámuel, Miskei Ádám és Torkos József kapták meg a kéziratot.

5. Ld. Ecsedy 46-47. sz.

6. Alsóki Mészáros György (+1743).

7. Carl Hildebrand von Canstein: *Harmonie und Auslegung der heiligen vier Evangelisten...samt daraus gezogenen Lehren und erbaulichen Anmerckungen.* 1-2. Halle, 1718.

8. Ld. Seefeldt 1967. 92.

9. Melchior Gottlieb Minor (1693-1748) a hallei Paedagogium diákja, 1742-től landshuti ev. lelkész, népszerű biblikus prédikátor, a porosz egyházpolitika képviselője Sziléziában: ADB 21,768-769; Schian 1913.; Sachs 1961.; 1963.

10. Nikolaus Schill.

90 Bárány György Prónay Gábornak

Sárszentlőrinc, 1751. február 2.

Passionáléja helyett meglepetésére Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Enchiridionját találta a csomagban. Magyarázatot vár. A könyvön Domokos Márton nevét találta, talán az ő műve került tévedésből Debrecenbe? Ha valaki kiadná, nem fizetne rá. Amit a múltkor küldött Prónaynak, az vejénél [Haynóczi Sámuelnél] rekedt Hartán. – Február 14. Hallja, hogy szedik össze az Enchiridion példányait. Az övé tele van bejegyzésekkel, ezért a biztonság kedvéért visszaküldi. Törölje-e ki belőle Domokos Márton nevét?

Az UR ISTENtől kglmes, áldást, és békességet kivánok a Tekintetes Urnak.

Tekintetes Uram!

A mult őszszel hallván a Veszprémi Méltós. Püspök[1] mitsoda ártalmas comentatiot nyomtattatott ki ellenünk,[2] és nevezet szerint azon alázatos memorialis, vagyis supplicatio ellen, mellyet, taval a Teként. Ur a Felséges királynénak beadott. En minek elötte lattam vólna azon Püspök munkáját, kezdettem egyet is mást is öszve szedni. Azonban érkezik a Tekintetes Ur levele hozzám ollyan argumentummal, mintha az én Passionalem küldetnék vissza, felbontom a paketet, hát a Veszprémi Püspöknek azon mérges munkája van benne. Hogy nem tudhattam mint hogy lett a tsere, itt fogtam a munkát, mig a Tekint. Úr ujjon informál felőle. Minthogy ebben Tekint. Domokos Márton uram neve volt, gondoltam talám az én Passionalem Debretzenbe vitetett, és talám eddig nyomtatják is, mellyen szivessen örűlnék. És ha melly Compactor maga költségével ki nyomattatná nem lenne kárára. A minémű irásokat a múlt szűretkor, a Hartán lakozó vőm[3] által az urnak küldöttem, értem hogy mai napig is Hartán süllyedtek. Ezzel várván a Tek. Urnak informatióját mind a Biro Márton könyvéről, mind a Passionalerol, maradok

A Tekintetes Urnak

alázatos Szolgája

Bárány György mp.

Szt-Lörintz d. 2. Febr. 1751.

Küldhettem Paksra d. 14. Febr.

P.S. Hallatik, hogy a Veszprémi Püspök könyvét conquiralják mind Varmegyekben és összve szedik. En p. mellyet a Tekint. Urtol vettem, az előtt is volt irás benne, én meg többet tettem, és ugyan meg tömtem, más két predikátorokkal is közlöttem, most sincs kezemnél. De ha kézhez kell adni visszaküldöm az Urnak, h. könnyen nyomba ne igazodjanak, ki tette azokat az irásokat benne. Mindenek fölött az a kérdés, ha Tekent. Domokos Márton Uram nevét ki töröljük-e, vagy benne hagyjuk?

[*Külzeten:*] Perillustri ac Generoso Domino Gabrieli Pronai, per Regnum Hung. Fori utriusq. Jurato Causar. Advocato (Salv. tit.) Patrono demisse colendo

Acsa

Olim Acsa. Prónay-levéltár.
Megjelent: MEEE 464-465.

JEGYZETEK

1. Padányi Bíró Márton (1693-1762) kat. püspök: ÚMIL 3,1542.
2. *Enchiridion ... de fide, haeresarchis ac eorum asseclis in genere de apostatis deque constitutionibus atque decretis imperatorum et regum contra dissipatores cath. ecclesiae editis.* Győr, 1750.
3. Bárány Erzsébet férje Haynóczi Sámuel hartai jegyző volt.

91 Fábri Gergely Prónay Gábornak

Vadosfa, 1751. szeptember 19.

20 éve jött el a Felföldről, külföldi tanulmányai után a Dunántúlra került, 6 évet volt rektor Győrött, 14 éve van Vadosfán. Most akarata ellenére szuperintendensnek választották. Mivel két elődjét akadályozták feladatuk végzésében, az egyházat romlás fenyegeti, ugyanis 1. elvették a templomokat, 2. a lelkészek tudatlanok, 3. nincs magyar nyelvű teológiai irodalom. – Ezen a következő módon kíván segíteni: 1. kiadja a Győri Luther-kátét, 2. egy magyar Theologia didactica et moralist. Küldi munkája vázlatát és részleteit. – Kéri, hogy járuljon hozzá a költségekhez, valamint ajánlja a Pesten összejövő patrónusoknak, csak nevét ne említse.

Tekéntetes, Nemzetes, és Vitézlő Nagy s Jó Akaró Fautor Uram!

A minden áldásnak Istenétűl az Ur Jezus Kristustúl áldást, kegyelmet és Békességet kívánok a Tekéntetes Urra, Uri háza népére. El hiszem, tudalkozni fog a Tekén. Ur rajta,

hogy illy messze földrül egy es[mére]tlen szolgája levén, mertem ezen csekély irásommal alkal[matla]nkodnom, de tudom megengeszteltetik, mihelyt irásomból mélt[óztati]k megérteni istenes szándékim mellett, a több messze levők[kel men]nyire revereálom a Tekéntes Urnak még tsak drága emlé[kezeté]t is.

Husz [esztendeje] mult miolta fel-földrül elszakadván kölső ország[okban járto]m után, a Dunán innen levő Magyar ekklésiákba, [...]ba a Nagy Győri mostani árva ekklesiába[1] Rectori [...] tisztbe hat esztendeig, azontul a mostani ekklesiámba [...]gy esztendőtül fogva kitelhető munkámmal erőlködv[...] immár azt vártam volna, hogy Jákób Patriarchával [...] mulva az én menynyei hazámba szabadíttatom [...] cselekette velem a jó Isten, hogy a Dunán innen Augus[tana confes]sion levő ekklesiánkat Superintendentialis gondvise[lésembe] ajánlta. Én a második electiokor, bizonyságim a Tekén[tetes In]spector Uraink, Ekklesiaink Elől-Járói, nem külömben [...] keserves könyhullajtással deprecáltam az Isten [...]re obtestáltam ekklesiáink követjeit, hogy ezen sulyos ter[ehtől] mentsék meg elégtelenségemet tekéntvén, de haszontalan volt [az] ösztön ellen rugódoznom: Oka pedig annak, hogy a Superintendenséget kerültem, e volt: mivel a két boldogult Superintendens antecessorim az egyházi s világi főrendek dispositiójából minden visitatiók és congregatiókban nagyobb részből applicalván, fohászkodva láttam a mi Magyar ekklesiáinkat im e következendő vékső romlásokba lenni.

I-sör Nagyobb részről templomaink elszedettek lévén a szegény tudatlan kösség meszsze érvén a még fent lévő ekklesiáinktól, sok ezer még a gyónáshoz is allig juthat, az Isten igéjét ritkán halgathatja, veszedelmes lelki erőtelenségbe s tudatlanságba nyomorogván, a hit dolgába alig evez.

II-sör A tanítók között Sokaknál nagy a tudatlanság, az oskolákból időnek előtte kiragadtatván, az Istenről való tudománynak tsak az első betőire is allig mehettek, Sid. 5., 12. nem hogy a Theologiába lévő tökélletessebb Tudományokba szükséges fundamentumot vethettek volna, Sid. 6., 1. a deák s egyéb hasznos nyelveket kevesen értik, hogy más nyelveken ki botsatott Irásokkal magokon segíthetnének.

III-sör Magyar nyelven a melly régi Theologus könyvek voltanak, azok is az Hitnek ágazatiban tsak Summásak, rövidek, sok articulusok héjjával valók, éppen el is fogytak, a kegyes életre vezető keresztényi Virtusokrúl, melly a tudósoknál Morális Theologia névvel ékesíttetik, magyar nyelven irott könyvet még tudományom szerint, senki sem látott.

Ezen sok rendbéli fogyatkozást s romlást eddig keserves szívvel szemmel kéntelenítettünk elnézni, most Isten segedelme velünk lévén, megkivánjuk orvosolni, hogy mind az oskolákba s mind pedig a Templomokba tanító s halgatókon segítsek, míg a kegyelmes Isten életemnek kedvezvén, több hasz[nos] munkákra segítend, im e következendő Munkákat kivánom világosságra bocsátani, superintendentialis hivatalom mellett letett hitemtűl indíttatván és egyébb velünk egyet értő Fő Egyházi s világi [nagy]jaink onszoló Javallásokbúl. Legyen tehát az

Első A D. Luther Márton Győri kis katechismusa,[2] mellyhez szokott a Dunán innen való nép, Summás Magyarázattal, a keresztényi hitnek s életnek főrészeit (Capita Fidei [et Pi]etatis) feljegyezvén, de hogy a magyar kereszténység, tam in s[ecul]is quam in ecclesiis, bővebb s örökös és mindenkor kész Funda[mentum]ra akadhasson, leszen a'

Második Magyar nyelven ki[bocsát]tatott Theologia Didactica és Moralis, mellynek részeit, ága[zatosan] ezen tabellán, in figura speculi ex 1. ad Cor. 13. [...] erudito sistálni kivántam, és mind ezen két könyvnek 's [...] munkámnak sengéit akartam beajánolni

a Tekéntet[...] Eleget serénykedtem rajta, hogy az ország Gyüllése berekesztese előtt [...] is vihessem a munkát, hogy a Tekentetes Urasságnak kedv[...] volna, de a Sok rendbéli gátlások miatt esett a szándék [...] – maradás. Ez így lévén helyesebb módot nem találtam benne, [...]dő Magyar-Országi Magyar nyelvűnket nagyon kedvellő [...]zeknél insinuálnám, hanem Tekentetes Nagy 's Jó Uram által a [...val]lásunkban való Zélusa, Patrociniumja Dunántulról [...hoz]zánk nevezetes hírrel elterjedett, bátorságos alkalmatosság [...] Aszód fele.

Tekéntetes Uram! minthogy mindezek olyan üdvösséges hasznos munkák 's igyekezetek, mellyek [...] nem tsak a mi Magyar ekklesiáink de Felső Magyar országban lé[...]ő Rendek, azoknak, uri háza-népei is a tiszta Magyar szóban gyara[pod]ást, és az hitnek fundamentumában is örökös előmenetelt nyerhetnek; ez okból alázatossan kérem a Tekéntetes urat, kegyes költségbéli gazdálkodással ezen szent munkámat előlmozdítani és egyéb érdemes Uri Patronusoknál is de meliori recommendálni, a kik gyakorta Pesten nagy számmal szoktak concurralni,[3] ne terheltessék, mellynél Isten előtt, magyar nemzetünkkel kedvesebb dolgot nem cselekedhetik. Mindazonáltal arra kérem alázatossan, hogy míg [vilá]gosságra nem jövend az egész munka, addig az autornak nevét [si]lentiumba venni méltóztasson, ne talám reá igazodván az ir[igy] világ, gátlást vethetne e kegyes szándékban. Midőn a Tekéntetes urat, Uri háza népével együtt az Istennek gondviselésében ajánlnám, magamat pediglen Kegyes dexteritásába mél alázatossággal insinuálnám, maradok

A Tekintetes ur boldogulásáért

Istenem előtt buzgó imádságimmal áldozó

Fábri Gergel érdemtelen Superintendens mp.

Költ Vados-fa die 19. Sept. 1751.

Olim Acsa. Prónay-levéltár.
Megjelent: MEEE 465-468.

JEGYZETEK

1. Győrött 1749-ben szűnt meg a protestáns vallásgyakorlat.
2. A *Győri Katechismus* (Halle, 1709. RMK I.1758) bővített kiadása: „Jéna" [Sopron], 1751. (Petrik II.625; Ecsedy 84.sz.).
3. A Zay, Prónay, Podmaniczky stb. családok ekkoriban a pesti Grassalkovich-Beleznay palotában szoktak összejönni.

92 Kerman József[1] Wilhelm Ernst Bartholomäinek[2]

Lauban, 1751. szeptember 30.

Laubanba visszatérve az ígért magyar kátét küldi neki. Az ő útján üdvözli a patrónusokat, akikért maga és az üldözött magyarok is imádkoznak.

Vir summe reverende, amplissime nec non doctissime, omni honoris cultu venerande!

Post longum itineris spacium iam Deo iuvante Laubam redux, ne qua ratione ingratitudine arguar, officii mei satisfacere volui, nec aliud argumentum scribendi habeo, quam ut Te, Vir summe reverende, de felici meo reditu certum faciam ac Tibi promissum catechismum Hungaricum[3] transmittam. Quod per occasionem spero Te, Vir summe reverende, certo accepturum. Hac occasione nihil superest, quod scribam, verum Tuam, Vir summe reverende, imploro opem, velis meo nomine gratiosos benevolosque patronos meos salutare; ego vero, cui incumbit, imo, non solum ego, sed et omnes in persecutionibus gementes patriae filii preces ardentes ad Deum fundere non intermittemus, velit Deus Te et omnes, qui de Hungariae ecclesia bene mereri student, omni prosperitate beare. Ceterum me favori ac benevolentiae Tuae comendo et precor, ut Deus optimus maximus Te diu incolumem servet, ut gloriam eius atque salutem auditorum concreditorum longa annorum serie promovere possis, et maneo

summe reverende [!] Dignitatis Vestrae

humilimus cliens

Iosephus Kerman de Kapolts m.p.

Raptim Laubae die 30ma 7br. 751.

[*Külzeten:*] Monsieur Monsieur Bartholomaei Premier Predicateur de Cour de son Altesse Serenissime le Duc de Weymar et d' Eisenach de etc.
à Weimar

FBG Chart. A 949:16r. Autográf.

JEGYZETEK

1. Valószínűleg Ján Kerman fia, a *Historischer Vorbericht...* (Lauban, 1758) szerzője: ld. Csepregi MKSz 1996.

2. Wilhelm Ernst Bartholomäi (+1753) ev. lelkész, Jénában tanult, 1736-tól weimari udvari prédikátor és az *Acta Historico-Ecclesiastica* szerkesztője: Jöcher/Adelung 1,1465. Az ifjú Franckéhoz írott levelei: AFrSt/H C 505.

3. Bárány György kátéját (Lauban, 1750. Petrik II.625; Payr 1898. 155).

93 Bárány János Ribini Jánosnak[1]

Felpéc, 1751. november 1.

Nyáron kapta meg a Bárány György kátéja ellen írott tézisét. Mivel a kálvinizmus, szinkretizmus és indifferentizmus vádja elleniik egyre szélesebb körben terjed, nem hallgathat tovább. – Hasonló támadások értek más jó könyveket is, pl. Sartoris János kátéját. – Ezt példányai elfogytával Bárány György dolgozta át új kiadásra, s miután Ratkótzy Miklós lemásolta magának, a nyomdakész kéziratot elküldte Sartorisnak, Perlaki Józsefnek és Szakonyi Ferencnek ellenőrzésre, ahol az megrekedt. Kerman József időközben nyomdászt és pénzt szerzett, s a sietség folytán kénytelenségből Ratkótzy másolata került sajtó alá. – Ami a 16. kérdést illeti, belátható, hogy ha nem is a fő, de a főbb cikkekben, ahol az emberi találmányok még nem homályosítják el a bibliai tanítást, megegyeznek a katolikusok a protestánsokkal, pl. az Istenről vagy a Szentháromságról. Ez nem calixtinizmus, hiszen Calixtus az egymásnak ellentmondó tételeket igyekezett összebékíteni. Ugyanezt az egyetértést fogalmazza meg az Ágostai Hitvallás utószava, valamint Jacob Andreae és Martin Chemnitz az Egyességi Irat előszavában. – Vajon Luther is Calixtust követi, amikor Veit Ludwig von Seckendorf szerint azt írja, hogy a pápisták is lehetnek igaz keresztények? Az 1668-as pozsonyi országgyűlésen pedig Szent Istvánra hivatkoztak a protestáns rendek, aki katolikus volt. – Ezeken kívül még Bárány György korára és érdemeire is tekintettel kellett volna lennie. – Őelőtte a katechetika ismeretlen fogalom volt Magyarországon. – Saját költségén adta ki a Panoplia catholicát, majd Sartoris kátéja kifogytával annak bővebb, az eredetit követő változatát. A korábbi ínséghez képest inkább örvendetesnek, mint zavart keltőnek mondható a káték ezen elszaporodása. – Arra az intésére, hogy Philipp Jacob Spener kátéját kellett volna követniük, az a válasza, hogy a bírált káté maga tanúskodik Spener hatásáról, s amit a főbb cikkekben való egyetértésről mondott, azt egy Spener idézettel is alátámasztja. – Kéri, hogy Pál apostol tanácsa szerint legyen türelmes másokkal, a hitben gyengékkel.

σὺν τῷ Θεῷ

Viro clarissimo et eruditissimo Domino Ioanni Ribiny gratiam et pacem Iesu precatur

Ioannes Bárány.

Citra initium messis non nemo reddidit thesin abs Te, Domine clarissime, contra quaestionem 16. catecheseos curis patris mei Georgii Bárány in lucem editae,[2] quae graves veritatis ac prudentiae laesae imputationes continet. Dolebat id mihi, partim ob rei ipsius indignitatem, partim quod ab eo fieret, cui ego ob constantem eruditionem et solertiae famam plurimum semper tribuebam et gustum doctrinae non vulgarem inesse credebam. Sed existimans turbinem hunc vel insusurratione iniquorum hominum vel aliquo meditationis paroxismo excitatum cito transiturum esse, malueram iniuriam hanc dissimulare, quam conquerendo igni oleum affundere. Posteaquam vero a pluribus audio, crambem hanc saepius recoqui et magno conamine id agi, ut libello et auctoribus mala fama concilietur et animi tum patronorum, tum studiosorum in sinistra de illis iudicia praeoccupentur, immo mentionem scribendae refutationis factam ac scommata Calvinismi ac syncretismi aut indifferentismi passim spargi, video per me non stare, nisi prodita bona caussa amplius tacere. Fateor equidem me a puero distentationes athleticas

abhorruisse, quod illas vanitatis ac Thrasonicae ostentationis plenas esse animadverterem, quam Christiano homine, multo magis theologo indignam puto. Nunc vero, cum et fama nostra publica declamatione et cathedrali fulmine icta graviter laboret et astum et rabiem satanae huc adeo periculosum sufflamen aedificationis publicae ponentis sentiamus, in amicam disquisitionem descendendum est.

Scil. neque novum est hoc ita fieri. Vix ullus bonus liber lucem in Hungarico solo adspexit, qui non immites Aristarchos experiri necessum habuerit. Eadem fata editio prima catecheseos Sartorianae[3] habuit, putasses universos adversus invasionem Scythicam armari et concitari, ita omnes orae ecclesiarum Cis et Trans Danubianarum clamoribus, criminationibus immo tonitribus et fulminationibus perstrepebant. Iam triteismus, iam Calvinianismus, iam quid non innocenti libello imputatus. Adeo metuebant, ne bonis libris domus et schola inundarentur. Eadem nunc ab indiscretis zelotis excitatur tragedia, qui ipsi ad gloriam et emolumentum forte proprium aliquid, ad aedificationem publicam parum vel nihil laborant, qui tamen alienum laborem sine alto supercilio legere nequeunt, nec quidquam, quod a se profectum non est, probant. Igitur non cuiusquam offendendi, multo minus aliquo eristico scripto inclarescendi studio, sed medelam scandalo allaturus et sinistra iudicia declinaturus quaedam ad vindicandam et libri et auctoris orthodoxiam, licet ipse libellum, priusquam editus est, ne oculis quidem usurpassem, adferam.

Proderit vero primum historiam editionis huius cognitam habere. Deficientibus scil. exemplaribus catecheseos Sartorianae et illo adhuc de iteranda editione ambiguente pater meus retentis fere omnibus verbis et ordine domini Sartorii, additis tantum iis, quae ab amplius 40 annis exercitio et usu continuo proficua reperit, catechismum conscripsit et ad dominum reverendum Sartorium censendum transmisit, qui nihil improbans, nisi elenchum apertiorem, remisit monendo, ut ne prius typo subderetur, quam cum superioribus communicatus, alioquin habituros praetextum clamandi: id priusquam fieret. Reverendus dominus Rátkotzi, pastor Szokolyensis eundem catechismum manu sua descripsit multis propriis observationibus interspersis non tam publicandi animo, quam suis usibus serviendi. Receptum ab hoc manuscriptum transmissum est sub censuram summi reverendi domini superintendentis iam fatis functi Perlakii, qui tamen libellum non lectum porro censurae domini Szakonyi,[4] Dabroniensis pastori submisit, et licet saepe interpellatus auctori nunquam restituit. Accidit interim, ut Iosephus Kerman ob fati iniquitatem in exteras oras profugus collectae alicuius piae copiam nostris faceret et patrem meum creberrimus litteris urgeret, ut aliquis libellus exmitteretur, in quem illa pecunia collocaretur. Patri prae aliis opusculis cum editio catechismi cordi esset, suo vero exemplari eo, ut dixi, modo privaretur, reverendus dominus Rátkotzi suam sat pura manu descriptam effert, sic ille mixtus labor dedicatione a Rátkotzio praemissa sine ulteriori censura exmissus et typis mandatus est. Tuo iam iudicio relinquo, an pater meus non fecerit, quidquid fecisse debebat, ut libellus iste quam castigatissimus prodiret, et annon illi, si quis etiam libro naevus inesset, accusandi sunt, qui censuram libellorum magnis clamoribus arrogant, communicatos vero nauseant et supprimunt, sed eo faciunt, ut vestigiis territi amplius talibus censoribus nostras lucubrationes submittere exhorrescamus.

Quod vero ad caput Medusae illud, tantum lectoribus quibusdam horrorem incutiens [!] quaestionem scil. 16-tam attinet, primum rogo lectorem, ut non unum alte-

rumve verbum, sed totam quaestionis resolutionem perlegat, deinde ut vulgarem illum, sed turpissimum adfectum exuat, quo in alienis libellis non ea, quae bona et tandem merentur, sed naevos solummodo vel fidiculis extortos verantur [!], et sub quavis herba anguem latere suspicantur et clamant. Si quis animo sic defocato quaestionis citatae resolutionem legerit, perspiciet clare partes praecipuas, in quibus Romani cum protestantibus convenire dicuntur, non intelligi plerasque, si quidem non absolutum fö, sed restrictum föebb ponitur, quid ipsum per sequentia plene determinatur, sed eas, quae a novis inventis praeter et contra apostolicam praedicationem inter articulos fidei numeratos diversi. Ergo intelliguntur illa ipsa, quae Romani ex sacra scriptura et praedicatione apostolica vel plane vel ex parte adhuc salva retinuerunt: e.g. de Deo, de trinitate et reliqua. Iam quis sanae mentis homo, qui vel prima elementa theologiae tenet, negabit nos illa, quae Romani ex praedicatione apostolica salva habent, docere, adeoque eos in his nobiscum convenire. Aut quis quibusve fidiculis hinc Calixtinismum aut syncretismum exsculpet, nisi qui vel crassa historiae ecclesiasticae ignorantia laborat, aut imprudens ac malignus criminatus esse velit. Calixtus[5] articulos controversos conciliare et eorum momenta extenuare conatus est. Ostendatur in hoc catechismo vel unicus articulus, quo contra adversarios non fideliter propugnetur. Quodsi non poterit, frustra innocentia verba in Calixti castra proscribuntur. At dicis insolitam esse hanc et scandalosam in ecclesia evangelica locutionem, ego vero reperio illam esse symbolicam et theologis gravissimis non inusitatam. Lege, quid confessores nostri in epilogo Auguatanae Confessionis pag. [4]5. collato pag. 19. et 20. scribant. „Hi sunt praecipui articuli, qui videntur habere controversiam. Tantum ea recitata sunt, quae videbantur necessario dicenda esse, ut intelligi possit in doctrina ac ceremoniis apud nos nihil esse receptum contra scripturam aut ecclesiam catholicam" cet.[6] Quid ab his diversum in catechismo dicitur? Quo loco habebis Iacobi Andreae[7] et Chemnitzii[8] verba in praefatione Formulae concordiae. „Nequaquam consilium et institutum nostrum est eos homines, qui ex quadam animi simplicitate errant, nec tamen blasphemi in veritatem doctrinae coelestis sunt, multo vero minus totas ecclesias, quae vel sub Romano imperio nationis Germanicae vel alibi sunt, damnare. Nequaquam enim dubitamus multos pios et minime malos homines in iis etiam ecclesiis, quae hactenus non per omnia nobiscum senserunt, reperiri, qui simplicitatem quandam suam sequantur cet."[9] Qua spe tanti theologi non damnant vel quo fundamento pios adpellant multos, qui non tantum in ecclesiis nostrae adversis vivunt, sed et cum iis errant. Putaruntne tales sine cognitione praecipuarum veritatum salutarium per fanaticas inspirationes ad pietatem et vitam salutis perduci potuisse? An ipsis erroribus illarum ecclesiarum tam salutarem virtutem tribuerunt? Quis talia de columnis his ecclesiae evangelicae adfirmet? Respexerunt ad residuas in illis ecclesiis veritates praecipua[s], licet magna sui parte erroribus contaminatas, quae veneno errorum, per gratiam Dei specialem suppresso poterant et possunt in quibusdam fidem salutarem operari et conservare. Atqui hae non possunt aliae esse veritates, quam quas in evangelica ecclesia ab omnibus erroribus segregatas profitemur.

An et Lutherum Calixtinis adnumerabis, qui epistola contra anabaptistas referente Seckendorfio[10] in Historia Lutheranismi pag. 116. scribit.[11] „Fatemur igitur sub papatu multa, imo omnia Christiana et bona esse, quae ad nos profecta sunt. Habuerunt enim in papatu veram scripturam, verum baptismum, verum sacramentum altaris, veram absolutionem a peccatis, veros ministros, verum catechismum, Decalogum, Symbolum fi-

dei et Orationem dominicam. Papa scit nos haec habere." Porro „Non reiicimus, ut fanatici solent, omnia, quae sub papatu sunt, sic enim Christianorum coetum sive templum Dei reiiceremus, sed id solum improbamus et reiicimus, quod papa non contentus iis Christianae ecclesiae bonis, quae ab apostolis accepit, ex se instinctu diaboli addidit et cumulavit non ad aedificationem, sed destructionem templi Dei facitque, ut suae leges ordinationesque praeferantur ordinationi Christi, conservavit in hac ipsa desolatione Deus Christianos suos, sicut Lothum in Sodoma 2 Petr. II.6.7. Blandiri me dicent papae, sed si is haec blandimenta pati potest, obediens ero filius et bonus papista et revocabo omnia, quibus eum offendi." Porro „Ita pugnandum est contra pontificem, ne per eius latus etiam veri Christiani vulnerentur, qui sub eius tyrannide gemant et primariis fidei articulis inhaerentes assuta figmenta non aestimant. Importuni enim aggressores essent et facerent, sicut quidam, qui fratri, cum quo per silvam ibat, ab urso oppresso opitulaturus et ursum et fratrem uno ictu transfodit. Requiritur prudens et circumspectus spiritus, qui sub papa intactum sinat templum Dei et solum additamentis eius resistat, per quae templum Dei destruitur."[12] En Lutherum idem, imo plus oppugnato catechismo dicentem, qui eius apologetam argutam. Addo denique confessores nostros Hungaros in apologia contra criminationes cleri in dieta Posoniensi anni 1688., ubi inter alia inquiunt: „Quippe quemadmodum ad normam sacrarum scripturarum iuxta Athanasium in decreto sancti Stephani regis apostolici loquuentem: credimus in Deum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unitatemque in trinitate et trinitatem in unitate veneramur, hancque fidem ornandam esse bonis operibus docemus, absque quibus illam vanam seu mortuam esse profitemur et reliqua."[13] An hi apologetae evangelicae religionis, quod consensum Stephani regis primi, ut Christiani, ita et Romano-catholici urgeant, ideo Calixtianismi aut syncretismi evangelicae ecclesiae vulnus inflixisse censendi sunt, sed ne prolixior sim, remitto Te ad Consilia theologica Vitteb. Pars I. p. 929. Dede – – p. 1089. nro 2. Von Religions Streiten. Ex his ergo sequitur catechismum impugnatum idem imo multo minus dicere ac theologi maximi vere evangelici et confessores eius dixerunt laudatissimi, adeoque nihil insoliti aut scandalosi continere.

Iam conscientiae Tuae decidendum permitto, an a laesa Christianae imo et naturalis aequitatis lege absolvi possis. Certe respicere debebas senectutem viri ultra septuagenarii et merita, quae si non amplitudine et splendore auditorii proventuum affluentium, pompa titulorum, litteralismo ac eruditione magis ad applausum populi, quam aedificationem ecclesiae composita, sed productione pomeriorum, ecclesiae Christi repurgatione et vegetatione, plagis religionis in doctrina, disciplina, oeconomia speciali spirituali, moribus, item passionibus pro Christo et eius caussa exantlatis, metiamur illum, dicendum enim et hoc est in gloriam Dei, vix alicui inferiorem, multis superiorem faciunt. Tanto autem indignius est talis viri famam non modo coram patronis tantae ecclesiae, sed et coram iuventute scholastica, brevi in omnes oras patriae dilapsuram lacerasse, semen vero turbarum et offensionum tanto latius sparsisse. Ubi hic sunt gradus admonitionis fraternae a Christo praescripti?[14] Et quam humanitati conveniens est disputationis tela in absentem, defendere se non valentem iaculari, eumque quasi triumphatum in speculum producere, sed iam paucas ad ipsam Tuam thesin considerationes addam.

1. Adseris theologiam catecheticam per se planam et facilem esse, quod omnino ex vero dictum est, sed et id verum, ante meum patrem, si forte civitates quasdam excipias, nusquam de theologia catechetica vel auditum fuisse. Hic primus eius exercitia intro-

duxit alios sequaces nactus apud alios, cum serio invitaret, moneret, corriperet, tantum non lapidationem meritus. Certe a fratribus ultra rapsodias sapere detrectantibus sexcentenis criminationibus, scommatibus et minis ad hunc diem oneratur, ea vero caussa, quod in priori editione catechismi quaedam minus plana et facilia existimavit, hunc auctiorem et planiorem edere conatus est.

2. Adseris multitudine catechismorum obscurari theologiam catecheticam. Videris in eo mihi notitiam miseriae ecclesiarum nostrarum vel nullam vel minus practicam habere. Priusquam catechesis reverendi domini Sartorii ederetur, ne fando quidem unquam de ullo catechismo maiori auditum est. Pater meus, cum praeter minorem catechismum nihil, hunc vero ipsum parce admodum in manus puerorum dari posset, propriis sumtibus 1733. libellum dictorum[15] typis exprimi curavit et maxima parte gratuito in omnes partes distribuit, ut ex impensis 150 fl. vix 10 redierint. Accessit postea catechesis domini Sartorii 1735., prima post reformationem, si excipias brevem et sterilem commentationem cuiusdam. Cum, ut supra tetigi, huius exemplaria deficerent, pater meus novam, auctiorem et emendatiorem meditatus editionem, quae eo, ut dixi, modo lucem vidit. Quia vero et censorum iniquitas et Kermanni conditio spem eius dubiam fecit, ipse dominus Sartorius eodem tempore iteratam suae catecheseos editionem[16] exigua propter suborta impedimenta cum mutatione procuravit. An haec illa sit multitudo catechismorum, quae theologiam catecheticam obscurat, non video. Dominus clarissimus vero videtur optare illam barbariem et tempora famis spiritualis, ubi, ne dicam, codices integri scripturarum, sed ne libelli quidem ulli dictorum haberi poterant. Tum scil. theologiam catecheticam fore planam et facilem, nec ulli molestiam creaturam. Si vero catechismus reverendi domini Sartorii theologiam catecheticam non obscurat, multo minus iste patris mei, cum hic catechismi Sartoriani omnia verba, ordinem et virtutes retineat, additiones vero solum ad illum explanandum et facilitandum factae.

3. Mones, ut viam a Luthero ostensam duce Spenero constantes teramus. Delectat me Lutheri cum Spenero collatio, et hoc ipsum facit, ut Te magis, quam unquam antea aestimem. Sed mihi crede in Hungaria inferiore nullum patre meo priorem ac fideliorem Speneri non aestimatorem tantum, sed et imitatorem fuisse; observabis etiam, si libellum diligenter legeris, plerasque additiones, quae patris mei sunt ex Spenero transumtas. Quodsi prima editio catechismi per eum stetisset, non alium, quam theologorum iudicio omnibus aliis praeripientem editurus fuisset. Posteaquam vero reverendus dominus Sartorius pro sua libertate, ut qui in nullius auctoris verba cogi possumus, et pro circumstantiis et statu scholarum nostrarum aliam editionem procuravit, pater meus ne diversa omnino editione theologiam catecheticam obscuraret, priorem editionem retrivit et auxit.

4. Cum infers hoc si facerent, non possent docere sectis Christianis in fundamentalibus religionis Christianae articulis convenire. Respondeo 1/ in catechismo non de fundamentalibus, sed de praecipuis rebus esse sermonem. Est vero aliqua distinctio inter praecipuum et fundamentale. Praecipua dicuntur, quae in se et absolute necessaria sunt, qualia sunt doctrinae paradisiacae; fundamentalia vero et doctrinae de mediis ac ordine salutis post lapsum habentur. Sed 2/ licet praecipuum et fundamentale perfecte synonimum esset, non dicitur in omnibus fundamentalibus vel plerisque et quidem totaliter convenire. Ita enim omnino a vero et a Lutheri Spenerique mente alienum dixisset. Esse vero praecipuos quosdam articulos plerisque sectis Christianis communes quis ausit ne-

gare. 3/ Cum dicis imitare Lutheri et Speneri non legisse, sed ex paucis solummodo speciminibus de iis bene sentire. Lutheri locum iam adduxi. Addam et Speneri ex concionibus eius catecheticis de ecclesia p. 343.[17] „Auch in denen erzehlten falschglaubigen kirchen unter den christen dem göttlichen-wort bey ihnen übrig ist, daß mann noch die Bibel hat, daß einige der nothwendigsten stücke des glaubens bey den meisten auch in denen öffentlichen gemeinden gelehret und etwa zu erst der jugend eingepflanzet werden, befinden sich allezeit auch einige, die darinn selig werden. Theils die junge getauffte kinder, die sich gar keiner irrthümer noch theilhafftig machen können, theils aber einige einfältige, welche auch allein die allgemeine glaubens funken faßen und sich an dieselben halten, der irrthum aber ihrer gemeinden sich nicht theilhafftig machen und hingegen zu mehrer erkäntnüß zu kommen keine gelegenheit oder gaben gehabt. Dergleichen leute werden auch viel selig in andern falschglaubigen gemeinden nicht krafft der irrthum, die diese lehren und ihr eigen sind, sondern krafft der noch übrigen gottlichen wahrheit, da von eine stück bey dem selben geblieben ist." Qua in re, ut auctoribus Formulae Concordiae ad amussim consentit, ita patris mei apologia est. 5/ Cum ergo quae dixit, veritati conveniant, et tantis auctoribus praeeuntibus dixit, quibus nemo prudentiam denegavit, etiam pater meus immerito et frustra accusatur in collatione diversarum religionum quandam illarum convenientiam concedendo, sed capitale etiam discrimen sufficienter detegendo prudentiae non convenienter scripsisse.

Quae cum ita sint, Te et Tecum omnes, qui forte non malo animo, sed non sufficienti cum cautione et mansuetudine, non considerato pleno contextu ac non de re ipsa, sed uno alteroque verbulo ad pravum et contextui contrarium sensum detorto bonis libris malam famam conciliare et sic pietatem et religionem sufflammare, imbecilles vero animas turbare solent, rogo et obtestor, ut magis studeatis unioni resarciendae, quam vulneri iam per se late diducto magis ac foedius lacerando. Id vero fieri alias nequit, nisi observato apostoli salutari monito Rom. 15. v. 1.seqq. „Debemus autem nos, qui fortes sumus, imbecillorum [!] infirmitates tolerare, neque nobis indulgere. Quisquis nostrum alteri indulgeat boni caussa ad eius utilitatem. Etenim Christus non ipse sibi indulsit. Sed quemadmodum memoriae proditum est: tuorum conviciatorum conviciis impetor." Caeterum Tibi scholaeque Tuae fausta et optata quaeque precor. Vale!

Dabam in Föl-pétz die 1. Nov. 1751.

SEL 1393:89-94. = OSzK Quart. Lat. 1538:1r-3r. Másolatok.

Függelék 1: Bárány János Ribini Jánosnak (részlet)

[Felpéc, 1752 elején?]

Már említette, hogy a káté nyomdai kézirata a cenzorok kezén elkallódott, s Bárány György Ratkótzy Miklós másolatát küldte ki Lausitzba. Ezt még azzal egészíti ki, hogy Berényi Zsigmond pécsi püspök egy egyházlátogatás során vitát kezdett Bárannyal: azt állította, hogy az evangélikusok a kereszténségen kívül semmit nem vallanak. Bárány erre a Sartoris János-féle Augustana confessióból és Kézi-

könyvecskéből bebizonyította, hogy az evangélikusok mindent elfogadnak a katolikus tanításból, ami biblikus. A könyvet a püspök szívesen elolvasta, s míg élt, kedvezett a tolnai egyházmegyének. A fenti vita hatása alatt fogalmazta Bárány a káté szövegét. Tavaly egyébként a bencés apát és a győri püspök a pécsiéhez hasonló váddal illette a felpéci evangélikusokat.

[...] Interim de circulo non multum laboro, iamque nuper quaestus [!] sum libellum hunc per censorum oscitantiam ita prodiisse, ut patri ultimam manum addere non liceret. Immo, quod iam intelligo, exemplar illud, ex quo libellus impressus est, patri meo nunquam visum esse, sed a domino reverendo Ratkotzio non innuto nec insciente tamen patre meo in Lusaciam exmissum. Qui sine dubio posterioribus curis haec et quaedam alia, in quibus morem seculi cognitum habenti facile fuit praevidere fore, qui sibi hic reperisse videatur, non quod pueri in faba solent. Ideo polixiorem historiam editionis huius dedi. Sed dices quem in modum loquendi hunc primum incidit. Aperiam rem totam. Comes Berényi, episcopus Quinque Ecclesiensis cum in sua dioecesi vehementissime nostras ipse quavis ecclesias accedens turbaret, ut solebat passim, cum patre meo enim in disputationem descendit. Accursabat nostros nihil praeter baptismum habere, quo nomen Christianum meremur. Pater meus contendit omnia, quae Romani bona Christiana et scripturae conformia haberent, et nos integra habere, solum aditiones [!] praeter et propter scripturam reiicere. In cuius testimonium Augustanam Confessionem Hungaricam,[18] reverendi domini Sartorii curis publicatam, cum eiusdem Sartorii manuali seu ordine salutis[19] ei obtulit. Quem libellum ille et grato accepit animo et diligenter legit, ac ex eo tempore non modo patri habuisset dioecesis Tolnensis eum satis commodum, si diutius ipsi vivere licuisset. eo ipso tempore in hac scriptione catechetica fuit occupatus, ex qua disputatione illa verba in calamum fluxerunt. Et erat animo hunc ipsum catechismum frequentius postea patrem convenienti offerre, sed mors illius paucos post annos sequuta huic editioni obicem posuit. Interim acusatio [!] haec frequenter repetitur. Autumno praeterito Abbas Pannonius, alias satis moderatus, eadem acusatione [!] auditorium meum gravavit. Sub initium adventus Iaurinensis episcopi idem auditioni praecipuae indignationes obiecit. Iam iudica, an non pronum sit adversus tales potentum acusationes [!] nostras summorum religionis Christianae artorum consensum provocare [...]

SEL 1393:101-105. = OSzK Quart. Lat. 1538:6r-9r. Másolatok.

Függelék 2: Bárány János Ribini Jánosnak (részlet)

Felpéc, 1752. május 30.

Már a maga részéről le akarta zárni a vitát, de mivel éppen a kezébe került Ratkótzy Miklós apológiája, mégis válaszol levelére. Hogy távol áll tőlük az önfejűség, azt az is bizonyítja, hogy Újtestamentumuk kéziratát elküldték Perlaki Józsefnek, Fábri Gergelynek, Németh Sámuelnek, Miskei Ádámnak és Torkos Józsefnek, ám ezek bele sem tekintettek. Csodálkozik, hogy Ribini hitelt ad az őket ért vádaknak.

Clarissimo et doctissimo Ioanni Ribiny gratiam Iesu precatur

Ioannes Barany.

Quemadmodum Tu, Vir clarissime, licet nuper ultimum Tibi vale dixerim, adeoque de respons. ne cogitaverim quidem, denuo me compellandi et salutandi ius Tibi sumsisti: ita non aegre feres has non exspectatas a me proficisci. Venit, antequam posteriores Tuas acciperem, apologia reverendi domini Ratkotzi in manus meas, quam qui iam silentio controversiam hanc sepelire constitui: sola hac de caussa Tecum communicandum ratus sum, ut porro cognosceres, quam maligne nobiscum agatur, et quam procul a solipsismo, quem nobis familiari Tibi empegnio tribuis, absimus, quamque imperitus vel lurdamatione corruptus ille fuerit, quicumque hanc de nobis Tibi suspicionem movit. Quid non fecimus cum Novo Testamento,[20] quem [?] iam edimus? Obtulimus reverendis dominis Iosepho Perlakyo, Fabrio, Nemethio,[21] Miskeio, imo et venerando Torkosio, ab omnibus tamen praetextu multarum occupationum reiectum, ut tandem in felicitatis parte ponendum fuerit salvum recipere scriptum. Nunc dicimur sali sapere velle. Miror autem Te talibus aures praebere, qui fatearis Te iam in adolescentia audisse famam nostram maligne et inscite a plerisque vellicari. [...]

SEL 1393:87-88. = OSzK Quart. Lat. 1538:11v-13r. Másolatok.

Függelék 3: Bárány János a soproni konventnek (részlet)

Felpéc, 1753.

A nehéz időkben két teendő van: készleteket gyűjteni a szűk esztendőkre és bűnbánatot tartani. Az elmúlt 30-40 évben isteni gondviselésből számos lelkész dolgozott derekasan jó könyvek kiadásán, úgyhogy ezekből még a reformáció korabelinél is nagyobb készlet halmozódott fel. Az utókor számon fogja tartani Torkos András Engesztelő áldozatát, Győri katekizmusát, különösen pedig Újtestamentumát, Bél Mátyás teológiai Compendiumát és arndti Paradicsomi kertecskéjét, Sartoris János kátéját, arndti Igaz keresztyénségét, Augustana confessióját és Kézikönyvecskéjét, valamint másokkal együtt kiadott énekeskönyvét. Bárány György nemcsak mások munkáinak kiadásában járt elől, hanem a Panoplia catholicával és kátéjával is jeleskedett. Ezeket kritikusai is az egyház kincseinek tartják.

Spectabili [!] summe reverendis, perillustribus et generosis incluti conventus rei evangelicae Semproniensis Praesidi et Assessoribus Dominis et Benefactoribus venerandis gratiam, pacem et felicitatem omnigenam precatur

Iohannes Bárány VDM
Augustanae Confessioni addictus

Hoc adeo tristi tempore, quo ecclesiis nostris extrema quaeque imminent, nobis pastoribus ecclesiarum duo potissimum sunt agenda: alterum, ut annis istis qualiscunque fertilitatis thesaurum colligamus pro annis futurae famis; alterum, ut quoniam haec mala, quae patimur et metuimus, ob dominantem passim impoenitentiam et contemtum verbi divini iusto Dei iudicio in nos immituntur [!], primum nos ipsi pastores vias nostras coram oculis Dei serio corrigamus, deinde omni zelo, fatigiis, precibus et motivis elaboremus, ut omnes, saltim plerique auditorum nostrorum nobiscum ad poenitentiam et infucatam emendationem flectantur et adducantur. Istud enim iudicia imminentia certo vel averteret vel mitigaret; illud saltim posteritati nostrae media ad eluctandum ex tenebris et miseria spirituali suppeditaret. Agnoscenda etiam est grato animo divina erga nos Hungaros potissimum ab annis triginta vel quadraginta providentia, dum plures ex pastoribus viros diligentes et pro salute ecclesiae excubantes excitavit, qui duro hoc tempore in libris bonis edendis pro virili elaborarunt, ut eum thesaurum librorum habeamus, qualem a tempore reformationis ecclesiae Hungaricae vix habuerunt. Quid beatae memoriae Andreas Torkos in eleganti libro precum,[22] Catechesi minori[23] et Novo Testamento[24] edendo praestiterit, eius postremi praesertim laboris in mea ecclesia cum gaudio sentio fructus. Belii operam in Compendio theologiae,[25] in Horto paradisiaco Arndi,[26] Sartorii in Catechesi maiori, in libro Arndii De vero Christianismo,[27] in Augustana Confessione, in manuali, porro eius et aliorum in cantionali pulcherrimo[28] posteritas etiam praedicabit. Eadem intentione pater meus non tantum in recensitis libris aliquibus concurrit, sed praeterea libellum dictorum et catechesim Sartorianam auctiorem edidit. Quid in hac posteriore praestitum sit, non est meum laudare, possem tamen testimonium producere eorum, qui dum unum alterumve punctum vehementissime oppugnant, reliqua summis laudibus efferunt et pro cimelio ecclesiae nostrae agnoscunt. Ecquidem qui in libri nec elaboratione, nec censura, neque editione concurri, vindicias quaestionis 16. scripsi. [...]

OSzK Quart. Lat. 993:88. Másolat.

JEGYZETEK

1. Ribini János (1722-1788) soproni ev. rektor (1747-1758), majd 1759-től pozsonyi lelkész: Zoványi 1977. 510; ÚMIL 3,1726.

2. *D. Luther Marton Kis Katekismusa és annak Oskolai, Templombéli és házi tanításhoz alkalmaztatott, s meg könnyebbittetett magyarázatja melly az MDCCXXXV. esztendöben Norimbergába nyomtattatott Kátekismusból, jóbb rendbe vétellel, sok igazitással, és feles, szükséges uj kérdésekkel meg bövittetett az alföldi Evangyelika Eklésiákbán munkálkodó némely lelki Pásztorok által. Nyomtattott Laubanban az MDCCL. Eszt. 29:* „16. Mit tanitnak a Romaiak? F. A főbb dolgokban egyet értenek a Protestánsokkal, csak hogy sok uj találmányokkal meg toldják, mellyeket hitnek ágazatinak tartnak; és anyiba uj Vallás; a mienk pedig hogy minden ujságot ki rekeszt, egyedül regi és Apostoli, azt tartván meg, melly a széles világon prédikáltatott, bé vétetett és azért Catholica."

3. *D. Luther Marton kis katekismussa.* „Nürnberg" [Kőszeg?], 1735. Petrik V.305; Ecsedy 42.sz.

4. „Franciscus Szakonyi nobilis Papensis ex comitatu Veszprim natus patre Andrea Szakonyi, matre Eva Bek 1715. Didicit domi et Iaurini, unde Gergaliam pro officio rectorali evocatus pro posse tenellos Christi informabat. Ad ecclesiam Dobronyiensem ordinatus 1741". EOL G. III. 48(12). Szakonyi József (Szinnyei 13,304-305) apja.

5. Georg Calixt(us, Kallissen) (1586-1656) ev. teológus: TRE 7,552-559; NDB 3,96-97. A református országokba tett utazásai után lesz professzor Helmstedtben (1614). A melanchthoni irénikus közvetítő kísérletet

folytatva különbséget tesz az alapvető hitcikkek (ókori hitvallások) és a nem alapvetőek között (reformációi hitvallások), amiért szinkretizmussal vádolták. Maradandó érdeme a dogmatika és az etika elkülönítése.

6. BSLK 133,8-9 és 134,16-21.

7. Jacob Andreae (1528-1590) ev. teológus: TRE 2,672-680; NDB 1,277. 1561-től tübingeni professzor és az egyetem kancellárja, a *Formula Concordiae* egyik részének (*Epitome*, 1577) szerzője és a Konkordia Könyv (1580) szerkesztője. A brenzi ubiquitas-tant képviseli.

8. Martin Chemnitz (1522-1586) ev. teológus: TRE 7,714-721; NDB 3,201-202. Melanchthon rokona, későn kezd teológiát tanulni, 1567-től braunschweigi szuperintendens. A lutheri és melanchthoni tanítás közti középutat képviseli, a *Formula Concordiae* (1577) legnagyobbrészt az ő munkája. *Examen Concilii Tridentini* c. iratában a zsinat határozatait értékeli a Biblia mérlegén.

9. BSLK 756,3-26.

10. Veit Ludwig von Seckendorf (1626-1692) jogász, történész: ADB 33,519-521; RGG 5,1629-1630. Gothai kancellár, Spener követője, halála előtt nevezték ki a hallei egyetem első kancellárjának. *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo* (1688-1692) c. reformációtörténeti műve úttörő jelentőségű volt.

11. Az idézett kiadás: *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo sive de reformatione religionis ductu D. Martini Lutheri...* Editio secunda emendatior. Lipsiae, 1694. Tomus I. A *Historia Lutheranismi* cím az előzéklapon olvasható.

12. WA 26,147,35-149,8. *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn. Ein Brieff Mart. Luther* (1528). A latin fordítás az altenburgi Luther-kiadásból származik.

13. [Okolicsányi Pál]: *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta.* [Frankfurt], 1710. (RMK III.4721) 242.

14. Mt 18,15-17.

15. *Panoplia Catholica.* [Győr], 1733. Ld. Petrik III.33. Bárány György szerint 3 évi fizetésébe került a könyv kiadása (Payr 1910. 355).

16. *D. Luther Marton kis katekismussa.* „Nürnberg" [Sopron], 1747. Petrik II.625; Ecsedy 68. sz.

17. Nem sikerült megállapítani, hogy a *Catechismuspredigten* melyik kiadásáról van szó.

18. *Augustana confessio az az: a' hitnek azon vallása...* „Jéna" [Sopron], 1740. Petrik I.437; Ecsedy 52. sz.

19. *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek.* „Jéna" [Sopron], 1740. Petrik III.178 és II.7; Ecsedy 54. sz. A fentivel egybekötött példánya is van!

20. Lauban [-Jauer], 1754 [-1758]. Petrik I.177.

21. Németh Sámuel (1701-1756) ev. lelkész, 1753-tól szuperintendens: kőszegi születésű, 1717-től soproni alumnus, 1722-től lipcsei diák, ord. 1728. Malomsokra és Marcaltőre, 1737-1749-ig győri lelkész.

22. *Engesztelő áldozat.* Halle: Orbán, 1709. RMK I.1759.

23. *Győri kis katechismus.* Halle: Orbán, 1709. RMK I.1758.

24. Wittenberg, 1736. Petrik V.63; Ecsedy 46-47. sz.

25. *Compendium, avagy rövid summája az egész kereszteny tudomanynak.* Halle: Zeitler, 1713. Petrik I.832.

26. *Arnd Jánosnak Paraditsom Kertecskéje.* Nürnberg, 1724. Petrik I.117.

27. *Arnd Jánosnak az igaz keresztyenségről irott negy könyvei.* „Jéna" [Sopron], 1741. Petrik I.117; Ecsedy 55. sz.

28. *Uj zengedezö mennyei kar.* „Frankfurt" [Sopron], 1743. Petrik V.524; Ecsedy 62-63. sz.

94 Bárány György védekezése

[Sárszentlőrinc, 1751.]

Csodálkozik, hogy már az iskolai katedráról is támadják a laubani káté 16. kérdését, pedig ez az Ágostai Hitvallás több helyével is összhangban van. Az akkori hitvallók sem tagadták, hogy a római egyház ragaszkodik az Apostoli Hitvalláshoz, sőt Isten igéjéhez és a szentségekhez, így ő sem vitatja ezt. A megtámadott kérdés kimondja, hogy a rómaiaknál a lényeget emberi találmányok és hagyományok homályosítják el. A most támadt vita oka a szeretet hiánya, a nyolcadik parancsolat lutheri magyarázatának figyelmen kívül hagyása.

{Ipsius auctoris reverendi dominis Georgii Bárány brevis apologia}

Venit in aures quaestionem 16. catecheseos[1] a quibusdam orthodoxis impugnari, id quod putabam tantum ab ignorantibus fieri. Vehementer autem miror ad maiorem simplicium offensionem in cathedram plane scholasticam (quod hic fere tantum esse videtur ac academicam) productam. Cum autem optimus sit interpres verborum quisque suorum, sine omni causa offendendi ad intelligendumdare volui me ita docuisse ac docere ad mentem piorum nostrorum confessorum in Augustana Confessione in libris symbolicis p. 19. 20., item p. 45., ubi articuli nostri ita clauduntur: „Haec fere summa est doctrinae apud nos, in qua cerni potest, nihil inesse, quod discrepet a scripturis vel ab ecclesia catholica vel NB a Romana cet." P. 20. De abusibus. „Cum ecclesiae apud nos in nullo articulo fidei dissentiant ab ecclesia catholica".[2] Et probe sciam, quanta auctoritate et nisu Romana ecclesia Symbolum Apostolicum, imo totum verbum Dei et sacramenta proprium κειμέλιον (h.e. thesaurum) esse contendat nobisque abiudicet. Quam vanam et praesumtuosam Romanensium gloriationem fam [?] pii nostri confessores ut mitissimi pacisque studiosissimi forti giganti ex toto eripere noluerint, an ego tam audax et turbulentus sim, qui id tentem.

* Quaestio palam docet principale negotium seu doctrinam evangelicam multis novis additamentis ac traditionibus humanis obscurari et sic cibum in se salutarem veneno infici ac lethalem reddi, quae omnia nova inventa suis locis renuntiantur et damnantur. Ratio ultima [?] contradictionis est tantum modo defectus Christianae caritatis, ut frustra Luthero magistro gloriemur, qui eius doctrinam in explanatione praecepti octavi[3] non observamus.

SEL 1393:94. = OSzK Quart. Lat. 1538:3. Másolatok.

JEGYZETEK

1. *D Luther Marton Kis Katekismusa.* Lauban, 1750. 29. „16. Mit tanitnak a Romaiak?" Ld. 93.
2. BSLK 83,29-31.
3. BSLK 509,18-24.

95 Bárány György Kis Zsigmondnak[1]

Sárszentlőrinc, 1753. december 3.

Egy várpalotai emberrel küldött levelet neki nemrég, akkor ez nem jutott eszébe: a gyönkiek tanítót keresnek. Kéri, hogy szerezzen Bakonycsernyéről vagy bárhonnan, mert így a gyönki reformátusok is hozzájuk pártolnának. János fiát is ez ügyben küldte oda Öskün és Dudaron keresztül, de elvétette az utat.

Az UR ISTENtöl idvösséges adveti [![napokat kivanok Kegyelmednek.

Tiszt[elendö] Uram!

A' napokba palotai ember köszöntvén a' Kegyelmed nevével, nem akartam üressen botsátani, irtam a' mi akkor elmémre jött, el felejtettem pedig, hogy a' gyönki atyafiak egy alkalmas praeceptor nélkül szüköllködnek. Ertem pedig, hogy Csernyön légyen arra való iffjú. De akar honnét tudna Kegyelmed szerzeni, küldje hozzám, szeretném, ha szolgálhatnék nékiek; de most nálom szüken fordulnak meg ollyanok, kik szolgálatot kivánnának, vagy arra alkalmatosok volnának. Ha pedig Gyönkre jó mestert tehetnénk a' reformatusokatis könjen hozzánk szelidithetnénk, mert azok sem kaphatnak jora valót. Ezeránt adtam instructiot elott v[aló] héten Bárány Janos fiam nálom lévén, de a' mint igazgattam Eöskünek, Dudarnak, nem találta el az utat, s ezen commissiombol sem lett semmiis. Kegyelmed ha szolgalhat, kedves lészen. Es maradok

tiszt[elendö] Uramnak
szives indulatu colleg[ája]

Bárány György

Sz. Lörintz die 3. Decemb. 1753.

SEL 1383:98. Autográf.

JEGYZETEK

1. Kis Zsigmond (+1769) ev. lelkész: Kis Péter fia, wittenbergi diák (1740-1742), nemesdömölki, nagyvázsonyi, várpalotai (1750-1756), végül téti lelkész, majd esperes. Vö. Szinnyei 6,393; Payr 1898. 167.

96 Bárány György Gotthilf August Franckénak

Sárszentlőrinc, 1754. január 24.

1747-ben hírül vette, hogy Halléban cseh Bibliát adnak ki, majd ezután magyar Biblia kerülne a sajtó alá. Ekkor több levelet is váltottak, hogy az általuk javított szöveg jelenhessék meg ezen alkalommal, de eredménytelenül. Időközben a Sziléziába menekült [Kerman József] kiadta magyarul a Luther-kátét Gottfried Arnold magyarázataival, s most az általuk javított, Hedinger-féle haszonrafordításokkal kiegészített Újszövetséget nyomatja ki Laubanban merő adományokból, s már a feléig jutott a munka, legalábbis az Apostolok cselekedetei végéig. Hol tart most, nem tudni. – Johann Kaspar Schade Was fehlet mir noch? c. traktátusával együtt újra elővette August Hermann Francke Schrifftmässige Anweisung recht und Gott wolgefällig zu beten c. művét, melyet 30 éve magyarra fordított, s látja, hogy az 5. fejezet – hogy tanítsuk a gyerekeket az imádságra – hiányzik. E dolgot maga

is megtapasztalta 1710-ben a glauchai templomban: Johann Anastasius Freylinghausen a délelőtti prédikáció alapján tartott délutáni hitoktatást. A tanulságok levontával kérdi a gyerekeket, melyikük tudja imába önteni a mondottakat. Egyikük erre olyan imát kerekített, hogy ő ámultan hallgatta. Sajnos nem kérdezte meg akkor Freylinghausent, hogy ez kötött szövegű vagy szabad ima volt-e. Most hasonlóval szeretne itthon kísérletezni, s mások számára is útmutatást adni, ehhez viszont szüksége volna tanácsra, főleg pedig a Francke-mű hiányzó 5. fejezetére. Ezért vagy irodalmat kér, vagy annak ismertetését, hogyan tanítják a hallei árvákat imádkozni. A német Francke-szöveg azért is fontos volna neki, hogy egykori fordítását egybevethesse az eredetivel. Ennek kiadását már 30 éve fontolgatja. Ha küldhetnének Halléba diákokat, valószínűleg megjelenhetnének ezek, ahogy egykor ő jelentette meg Francke 1. Útmutatását a kereszténységre 2. Életszabályait 3. Oktatását a gyermeknevelésről. De a szállítási nehézségek miatt csak kevés példány jutott el hozzá. Jobb nem jutott eddig eszébe, mint hogy bibliai igékből vagy káté-feleletekből formálhatnák imáikat a gyermekek, mindazonáltal izgatottan várja a kért ismertetést.

Gratiam Dei Patris in Filio propitii in virtute Spiritus Sancti ad fructum laborum cum solatio et gaudio percipiendum in votis devotis!

Summe reverendissime, amplissime Domine!

Ante non multos annos, scilicet anno 1747. relatum nobis est Halae Bohemica Biblia imprimi[1], post illa absoluta Hungarica prelo submittenda, qua occasione unam alteramque epistolam commutaveram,[2] ut illud beneficium fiat post quandam emendationem nostram prius praestitam. Ubi voti compotes reddi non poteramus, commercium literarium interruptum est. Interea id beneficium obtinuimus per amicum quendam in Silesia exulantem,[3] ut prius Catechismum Lutheranum a Godofredo Arnoldo[4] illustratum[5] nostra lingua Hungarica typis publicaret et Novum Testamentum a nobis emendatum methodo Hedingeriana[6] Laubani prelo submitteret ex mera pia collecta iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolorum.[7] Quid nunc agatur, propter diuturnum silentium ignoramus.

Nunc ego beati Franckii, parentis Tui post cineres venerandi opusculum Von anweisung zum beten[8] a me ante 30 annos in linguam nostram translatum una cum beati Schadii Was fehlt mir noch[9] reassumsi et de novo observavi caput quintum desiderari De modo tenera ingenia imbuendi in exercitio precum et suspiriorum mentalium et memorialium. Cuius rei hanc apud Vos anno 1710. experientiam habui in templo Glauchensi.[10] Reverendus ac clarissimus dominus Freilinghausius hora pomeridiana habet catechisationem cum puerulis ex matutina concione. Cuius catechetica resolutione feliciter absoluta reverendus ac clarissimus Freilinghausius quaerit: no dilecti filii, quis vestrum ex dictis oratiunculam formabit? Tum puerulus elevatis manibus oratiunculam tam accurate fudit, ut putaverim, nullus doctor melius isto puero in precationem transformare potuerit id, quod stupore plenus, arrectis crinibus audivi. Ex quo tempore meam incuriam cum indignatione accuso, quod non statim reverendum dominum Freilinghausium accesserim et non sollicite inquisivi, quomodo puer iste ad tantam perfectionem manuductus. Erat enim apud me stupendum miraculum. Optarem scire, an ex tempore formaverit, an in schola per totam septimanam praeparatus fuerit, annon ipsius reverendi domini Freilinghausii precationem memoriae impressam recitaverit. Nunc propositum

meum est tentamen instituere cum pueris nostris scholaribus in catechismo et dictis Sacrae Scripturae paullulum exercitatis, ut et ipsi de quacumque materia oratiunculas et suspiria mentalia formare noverint. Et ut illud institutum cum aliis communicari possit, instructionem dare meditor, quomodo exemplo Ioannis Baptistae Luc. XI.1. ad orationes mentales auditores et discipulos docere debeant. Sed propter infirmitatem meam et experientiae defectum prius consilio, instructione et subsidio Vestro uti volo, quodsi obtinuero, opusculo beati domini Franckii quintam partem adiungere meditor de modo institutionis puerilis in precibus formandis. Quo fine summe reverenda Dignitas Tua dignetur subsidii loco mittere vel impressum libellum, vel propriam instructionem manuscriptam, qua methodo in orphanotrophio Halensi exerceantur in precibus mentalibus formandis. Iuvabit etiam nonnihil ad versionem nostram recensendam exemplar Germanicum eiusdem libelli Anweisung zum beten, quia post interpretationem factam exemplar meum in peregrinas manus devolutum, iam si quid non fideliter translatum cum originali conferre non possum. Iam sunt XXX anni ex quo publicationem necessarii opusculi meditor, sed frustra. Si studiosos nostros ad Vos promovere possemus, spero, in lucem prodirent, ut olim mea cura Halae in lucem prodierunt 1. Franckii Manuductio ad christianismum[11] 2. Regulae vitae[12] 3. De educatione puerorum.[13] Sed propter invectionis difficultatem pauca exemplaria in nostras manus venerunt. Caeterum quod attinet modum institutionis puerilis ad precationes formandis, post longam rei considerationem alium ex me invenire non potui, quam ubi puer dictum Sacrae Scripturae recitat, ex eo formandum esse suspirium, aut dum ad quaestionem catecheticam bene respondet, ex eadem responsione formandam oratiunculam, sed etiamsi hic modus non sit ineptus, tamen Vestram avide praestolabor instructionem et manebo
summe reverendae Dignitatis Vestrae

ad preces et officia devinctissimus

Georg. Bárány VDM

St. Laurentii die 27. Ian. 1754

<Die gantze nachricht von dem verwesenen druck der ungarischen Bibel ist aus der bey herrn Crusio[14] zu findenden correspondentz mit herrn Bárány zu ersehen [?], von welchem sie der herr professor fördern zu lassen belieben werden.>

SBPK-FN Kapsel 27. 7:17. Autográf. Aláhúzások az eredetiben.

JEGYZETEK

1. Ez a Samuel Trautmann költségén kiadott „briegi" (Brzeg) Biblia (Halle, 1745. Tobolka 1115).

2. Ld. **89.** Francke két válaszáról is tudunk. Friedrich Wilhelm Beer ugyanis 1747. július 31-én és október 18-án is közli Franckéval, hogy levelét továbbította Báránynak (SBPK-FN Kapsel 27. 8:48 és 50).

3. Kerman József.

4. Gottfried Arnold (1666-1714) ev. teológus: TRE 4,136-140; NDB 1,385-386. Spener híveként kerül 1697-ben Gießenbe a történelem professzorának, de egy év múlva radikalizmusból lemond katedrájáról, s megírja dekadens egyháztörténet-szemléletének összefoglalását, az *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie*-t

(1699), mely a mindenkori eretnekekben mutatja be az igazi kereszténység képviselőit. 1701-ben visszatér az egyházi keretek közé, lelkészi hivatalt vállal. Énekszerzőként is termékeny.

5. *D. Martin Luthers Kleiner Catechismus Lutheri mit Sprüchen der heiligen Schrift für die liebe Jugend kürtzlich erläutert von Gottfried Arnold, Kön. Preuß. Inspektor.* Berlin, 1709.

6. Johann Reinhard Hedinger Újszövetsége (Stuttgart, 1704) gyakorlati magyarázatai (porisma, Nutzanwendung) miatt volt kedvelt, s hozzájárult a württembergi biblicizmus meggyökerezéséhez. J. R. Hedinger (1664-1704) ev. lelkész: NDB 8,188. Jó viszonyt tart fenn Spenerrel, Franckéval és Arnolddal. 1694-től gießeni professzor, 1698-tól stuttgarti udvari lelkész, szigorúan ostorozza az erkölcsi kihágásokat. Énekszerzőként is jelentős.

7. Bárány téved. Kerman József *Historischer Vorbericht*je szerint (Lauban, 1758) a munka legfeljebb ekkor kezdődött. A gyűjtésről ugyanitt olvashatunk.

8. *Schrifftmässige Anweisung recht und Gott wolgefällig zu beten.* H.n. 1695. Ld. Francke 1969. 370-382.

9. J.K. Schade: *Die Frage: Was fehlet mir noch? (Matth. XIX. v.20.) beantwortet Oder ein wolgemeinter Entwurff deren vornehmsten und nothwendigsten Stücke / Die Zu einem wahren Christen gehören und erfordert werden.* Leipzig, 1689. 1708[8]. Vö. RMK II.2239.

10. Vö. Payr 1910. 367. 4.j.

11. RMK I.1783.

12. RMK I.1784.

13. RMK I.1782.

14. Carl Crusius hallei árvaházi felügyelő.

97 Bárány János Gotthilf August Franckénak

Felpéc, 1754. május 1.

Továbbítja apja, a 73 éves tolna-baranya-somogyi esperes levelét. Ne csodálkozzék azon, hogy az 43 évi szolgálat után gyermekek oktatásához kér tanácsot. Ez a külső támadások és belső civódások következtében itt kialakult lelki szegénység gyümölcse. – Az idősebb Bárány 1711-ben hazájába hazatérve rövidesen földönfutókhoz és vallási menekültekhez csatlakozott és az akkor elpusztított vidéken, hol most is lakik, gyülekezeteket szervezett, ill. másokkal alapíttatott, melyeket a mai napig irányít. Bár nem keveset szenvedett az ellenségtől, még többet lelkésztársaitól, kik a mai napig olyasvalakinek kiáltják ki, hogy még az is gyanúba keveredik, aki nem támadja. Ez a – kevés kivétellel – általános gyűlölet, melyet csak hitével és kegyességével érdemelt ki, remélhetőleg jó ajánlás lesz számára. Kérése nem önmagát, hanem Krisztus országát érinti, hisz még azért sem folyamodott soha, ami megillette. Stílusa (másutt oly nyájas és csengő) e levélben azt bizonyítja, hogy távol áll minden hívságtól. – A választ Friedrich Wilhelm Beerhez küldje Pozsonyba, ő kapcsolatukra tekintettel továbbítani fogja Bárány Györgyhöz.

Viro summe reverendo et magnifico Domino Gotthilf Augusto Franckio benedictionem ex plenitudine Iesu uberem precatur

Iohannes Bárány,

ecclesiae Föpétziensis evangelicae prope ad Iaurinum et ex desolata ecclesia Iaurinensi huc confluentium pastor.

Litteras patris mei[1] senis 73 annorum, dioeceseos ecclesiarum in comitatu Tolnensi et ex parte Baranyiensi et Sümegiensi senioris et plantatoris ad Te, Vir venerende, tardius quidem, sed non indiligenter transmitto. Non miraberis ipsum post 43 annorum ministerium non tantum puerulorum curam intemeratam retinuisse, sed et ipsum se infantibus adsociare et a Vobis informationem expetere. Tales sunt fructus spiritualis paupertatis, nobis vero ideo amari, quod talem habeamus agrum colendum, ubi partim ob externum hostem, partim et potissimum ob intus se exerentia impedimenta et scandala raro tentaminum et laborum nostrorum permanentes licet cernere fructus. Utinam vero omnes, qui in hac desolata Sione operarii dicimur, animadverteremus defectus nostros et nostrorum, et non plerique secure agerent ac post murorum ruinam non ipsa fundamenta convellerent.

Hic vero est, qui anno 1711. in patriam redux, cum in veteribus ecclesiis emendandis laterem lavaret, Deo mirabiliter dirigente se extorribus et ex aliis patriae regionibus ob religionem exulibus iungens in desolata et inculta tum regione, in qua nunc degit, incredibili fidei robore agonizans et singulari divina cum benedictione omnes, quas sub inspectione sua habet ecclesias, partim ipse, partim per alios evocatos plantavit et in hunc usque diem administrat. Idem vero licet ab extraneis non pauca nec levia perpessus, longe atrocius et saevius tamen a fratribus suis et collegis exagitatus est, immo in hunc ipsum diem pro signo aliquo praedicatur, cui nisi quis contradicat, iam eo ipso pro suspecto habetur, spero autem vel ex universali hoc, si paucos bonos excipias, in ipsum odio, quod non nisi fide et pietatis studio meruit, ipsum Vobis fore quam commendatissimum. Res, quam postulat, non ipsum, sed regnum Christi attinet; ille, qui nunquam ea, quae sua fuerunt, quaesivit, nunc aetate vegeta quidem, sed ad utenda mundana haec in se inepta multo minus in suspicionem venire potest. Stilus, quo alias nec frigido, nec inconcinno utitur, ipse in his litteris adhibitus ostendit eum a vanitate aliqua quam remotissimum esse. Haec addere necessarium putavi, ut quem iam ex suis paucis his lineis agniturus eras, venerande Vir, tanto commendatiorem haberes. Vale et feliciter vive!

Dabam in Föpétz 1754. die 1. Maii.

Si dignatus fueris respondere, ad reverendum dominum Beerium Posoniensem dirigere non graveris, ille pro ea, qua nobiscum vivit coniunctione, porro ad patrem meum promovebit.

SBPK-FN Kapsel 27. 7:18. Autográf.

JEGYZETEK

1. Ld. **96.**

98 Gotthilf August Francke Peter Nicolaus Schmidtnek[1]

Halle, 1754. május 25.

Az indiai misszió híreit ismét Gottfried Mildének küldi Boroszlóba, a bécsi dán követnek, Ludwig Heinrich Bachoff von Echt bárónak címezve. Ezekből egy példány a követé, egy Daniel Hieronymus von Prauné, egy az övé, ötöt pedig Friedrich Wilhelm Beerhez juttasson el Pozsonyba két régebbi számmal és az idősebb Francke imakönyveivel együtt. Mivel a pennsylvaniai híreknek is megjelent egy újabb folytatása, ebből is küld neki, a követnek, valamint Beernek. – Az általa említett ember még nem jelentkezett, de nem is nagyon tudnak semmit kezdeni olyanokkal, akiket nem támogatnak máshonnan, mint pl. Wienert. – Levelet is mellékel Beer számára, továbbá [Johann] Keglernek Bártfára és Peter Closiusnak Brassóba. A csomagot Beer veje, Roth is magával viheti, aki a lipcsei vásáron Brantenbach fűszeresnél lakik a Reichstrassén.

d. 25sten May 1754.

An den Herrn Legations-Prediger Schmidt zu Wien.

Hochehrwürdiger, hochgeehrter Herr Legations-Prediger, hochwerthester Gönner!

Ew. Hochehrwürden statte für die unterm 11ten Mart. gütigst ertheilte nachricht von dem empfang der 75. Continuation der missions-nachrichten[2] und für Dero gütige besorgung, und avisire hierdurch, daß ich abermahl das paquet mit der 76. fortsetzung[3] unter der gegebenen adresse an den herrn Gottfried Milde zu Breßlau und unter der gewöhnlicher adresse an seine excell. dem herrn gesandten[4] abgesandt habe. Ew. Hochehrwürden wollen davon ein exemplar an des herrn gesandten excell. nebst vermeldung meines unterthanigen respects und 1 exemplar an den herrn von Praun[5] unbeschwehrt abgeben und 5 exemplare an den herrn pastor Beer zu Preßburg mit gelegenheit übermachen, für welchen auch 2 exemplar von der 74. Continuation der missions-nachrichten,[6] so derselbe nicht erhalten, wie auch meines seligen vaters büchlein von gebet[7] und desselbigen Glauchisches Gedenck-Büchlein[8] auf sein verlangen mit beygelegt habe, welches demnach gleichfalls an denselben zu übermachen bitte und nur bedaure, daß Ew. Hochehrwürden so viele mühe verursachen muß. Da auch von den nachrichten aus Pensylvanien eine neue fortsetzung[9] ediret worden, so habe mich unterstanden, davon gleichfals für des herrn gesandten excell. und Ew. Hochehrwürden 2 exemplare und noch 1 exemplar für den herrn pastor Beer zu Presburg beyzulegen.

Uebrigens hat sich bis dato derjenige mensch, dessen Ew. Hochehrwürden in Dero geehrten schreiben gedacht, noch nicht gemeldet. Es ist auch wenig rath vor dergleichen leute bey uns zu finden, wo sie nicht von andern orten her zu ihrer subsistence einigen zuschuß bekommen, wie der herr Wiener. Ich dancke noch hierdurch für die von dem letztern communicirten nachricht, welche mit seiner eigenen relation ziemlich übereinkommt. Hiermit erlaße Ew. Hochehrwürden in den gnädigen schutz des Herrn und verharre mit schuldiger hochachtung lebenslang

Ewr.

P.S. Auch nehme mir die freyheit, einen brief an den herrn pastor Beer zu Preßburg hierbey zu fügen und um deßen gütige beförderung ergebenst zu bitten.[10]

Wien

1 f. an den königlich dänischen gesandten baron von Bachof
1 f. an herrn legations-prediger Schmidt
1 g. an herrn von Braun
2 g. an den herrn pastor Beer zu Preßburg
1. schreiben für dessen schwiegersohn, den kaufmann herrn Roth[11] (logirt auf der messe in Leipzig bey dem würtzkrämer herrn Brantenbach in der Reichstrasse und kan diese paquet nach Preßburg allenfals auch mitnehmen)
1 schreiben für herrn pastor Kegler[12] zu Bartfeld
1 schreiben für herrn pastor Clos[13] zu Cronstadt

AFrSt/H C 731:25. Fogalmazvány.

JEGYZETEK

1. Peter Nicolaus Schmidt dán követségi prédikátor Bécsben (1742-1755).
2. *Fünf und siebenzigste Continuation Des Berichts Der Königlich-Dänischn Missionarien in Ost-Indien...* Halle, 1754.
3. *Sechs und siebenzigste Continuation Des Berichts Der Königlich-Dänischen Missionarien in Ost-Indien...* Halle, 1754.
4. Ludwig Heinrich Bachoff von Echt báró (1725-1792) dán követ Bécsben, énekszerző: ADB 1,755.
5. Daniel Hieronymus von Praun, aki 1735-ben iratkozott be Bécsből a hallei jogi karra, s 1738-tól Reichshofagentként működött Bécsben. A Praun család három nemzedéken át volt kapcsolatban a két Francké-val.
6. *Vier und siebenzigste Continuation Des Berichts Der Königlich-Dänischen Missionarien in Ost-Indien...* Halle, 1754.
7. Ld. **96.**
8. Halle, 1693. Válogatás: Francke 1969. 75-91.
9. *Sechste Fortsetzung Der Nachricht von einigen Evangelischen Gemeinen in America, absonderlich in Pensylvanien.* Halle, 1754.
10. Ld. **97.**
11. Roth feleségc Maria Elisabeth Beer volt.
12. A selmecbányai Johann Kegler 1711-ben iratkozott be Lipcsében, ugyanő vagy (név)rokona 1754-ben Selmecbányán tanított. Talán egyikük azonosítható a bártfai lelkésszel.
13. Peter Clos (1703-1771) brassói lelkész: 1723-tól hallei diák, 1727-1728. uo. árvaházi informátor.

99 Bárány György Gotthilf August Franckénak

Sárszentlőrinc, 1756. február 13.

Két éve kapta meg levelét az imádkozás tanításának kérdésében. Ígéretet kapott két könyvre, Francke Schrifftmässige Anweisung recht und Gott wolgefällig zu beten c. traktátusára és a Glauchisches Gedenck-Büchleinre, de ezek még nem érkeztek meg hozzá. – A wittenbergiekkel terminisztikus vitába keveredett. Vitairatát tavaly augusztusban elküldte Bécsbe Peter Nicolaus Schmidt dán követségi prédikátorhoz, aki akkor tért vissza mecklenburgi hazájába, s megígérte, hogy átadja az iratot a lipcsei teológiai karnak. Azóta várja a kar állásfoglalását. Kéri, hogy érdeklődjék hallgatói vagy barátai útján Lipcsében, hogy megkapta-e a kar a kéziratát, s várjon-e válaszra, s ha nem, miért nem? Ráadásul egy wittenbergi szlovák nyelvű írásában magát a királyt szólítja fel a pietisták kiűzésére (itt az pietista, aki Halléban tanult). Ha nincs remény a kar állásfoglalására, kéri, hogy legalább az 1709 körül Lipcsében a pietizmusról kiadott állásfoglalást küldje el, ha még pár példány feltalálható. Ebből ő 3 példányt hozott haza, de még a sajátját is elajándékozta. Ha a régi kiadás már elfogyott, s újra nyomnák, érdemes volna kiegészíteni az ő – részben új – 15 érvével, melyekkel Adam Rechenberg álláspontját támasztja alá a Szentírásból a bűnbánat sürgetéséről. Azért is kellene a lipcsei állásfoglalás, mert 10 év alatt 3 szuperintendensüket temették, a negyediket királyi parancsra mozdították el, most az ötödiknek gyűjtenek szavazatokat, de a széthúzás sebe mindig felszakad. A kar véleménye viszont mindenkit elnémítana. Ha Schmidt nem adta át a kéziratot, hol kell őt keresni? Mi a teendő? Mivel lehet a választ siettetni? Mindeme gondjait reábízza.

Iesum crucifixum, unicum salutis auctorem in salutem!

Summe Domine, Fautor in visceribus Christi colendissime!

Die 25. Maii duo elabentur anni, quo e grata dextera Tua literas accepi.[1] Coeperamus, tum consultavi de exercitio precum memoriali eiusque catechetica institutione. Accepi etiam in promissis beati parentis Vestri libellum Von gebet et alterum Glauchisches gedenckbuchlein, sed commodae occupationis defectu impeditum.

Nunc nova ratione necessitor ad Vos scribere. Tum forte obiter significaveram me controversiae terministicae odiosae intricatum cum zelotis Wittenbergensibus (qui ipsum terminum peremptorium semper studiose vitavi, evitare tamen non potui).[2] Postquam controversiam absolvi, ipsis Calendis Augusti anni superioris Viennam misi per collegam et confratrem confidentissimum sine involucro et sigillo, qui tradidit et commendavit manuscriptum summe reverendo domino Petro Nicolao Schmidt excellentissimae legationis Danicae concionatori, qui tum plane iter in patriam, ducatum Mecklenburgicum parabat. Acceptavit manuscriptum et promisit se Lipsiae facultati theologicae redditurum. Ex eo tempore avidissime expectavi theologiae facultatis breve iudicium et responsum. Quia vero iam ultra medium annum nihil ea de re auditur, per tertium explorare debui silentii causam. Neminem autem habui praeter summe reverendam Dignitatem Vestram, per quem explorare possim. Quaeso obnixe Dignitatem Vestram, resciat apud theologos Lipsienses per studiosos aut amicos, an illud manuscriptum acceperit facultas theologica et an aliquod iudicium ac responsum sperandum necne. Si non sperandum, qua caussa? Cum praeter scandalum ex discordia ortum inventus est zelota Vittembergiensis, qui publicato Bohemico idiomate libello ipsam regiam maiestatem

provocabat et exstimulabat ad expellendum ex Hungaria pietistas (omnes autem pro pietistis traducuntur, quotquot Halae studiis operam navarunt). Si ex certis et gravibus causis nec posthac responsum academicum sperandum, quaeso, saltem generalis istius responsi academici De pietismo, quod anno 1709. aut 10mo meo tempore Lipsiae prodiit,[3] et ego mecum tria exemplaria in patriam tuli, sed tanta aviditate acceptum fuit, ut ex ipso compacto libro, quod pro me conservare volebam, exscindere debui et aliis donare. Sane antiqui illius responsi academici de pietismo duo tria exemplaria in bibliopoliis conquiri possint et ad me mitti. Si vero illud ipsum responsum recudendum esset, an non consultum esset corollarii loco et saltem in hypothesi mea XV argumenta ex parte nova, pro causa Rechenbergii[4] tuenda[5], pleraque scriptuaria, seu ipsa scriptura quibus formulis utatur et piam dat rationem poenitentiae accelerandae. Quod urgeam inclytae academiae responsum, impellunt inter alia tristia fata superintendentum, intra decursum X annorum tres inhumavimus, quartus regio mandato exauctoratus. Nunc pro quinto vota colligimus,[6] semper autem vulnus ex discordia et distortis ingeniis recrudescit. Responso autem Lipsiensi academico publicato omnium ora obstruerentur. Quodsi summe reverendus dominus Petrus Nicolaus Schmidt non reddidit manuscriptum, quomodo resciemus eius patriam? aut novam vocationem? Plus enim mihi relatum non est, quam quod tum in patriam (ducatum Mecklenburgicum) iter paraverit, illic enim de manuscripto investigandum erit. Quid hic agendum? et quomodo impetratio responsi academici moveri et admaturari possit, omnia sapienti iudicio Vestro committo bona spe fretus non me mediatione Tua frustra laboraturum. His divinae gratiae Vos commendo meque precibus Vestris quattuor annis septuagenis maiorem

Georg. Barany VDM

Sz. Lörintz die 13. Febr. 1756.

[*Külzeten:*] Summe reverendo Domino Doctori Gotthilf. Aug. Francke, ad templum cathedrale beatae Mariae virginis Pastori primario, Fautori maxime venerando Halae Magdeburgicae

SBPK-FN Kapsel 27. 7:19-20. Autográf. Aláhúzás az eredetiben.

JEGYZETEK

1. Ld. **98.**

2. A kegyelmi idő határáról (terminus gratiae) folytatott vita (1751-1752) dokumentumai másolatban: SEL 1393:65-105; OSzK Quart. Lat. 1538; feldolgozása: Schmidt J. 1940. 58-74.

3. *Der Löbl. Theologischen Facultät / auf der Universität Leipzig / ertheiltes Informat, oder eigentlicher Unterricht Vom sogenannten Pietismo, Woher selbiger nemlich entstanden / und was er sey: darinnen gründlich erwiesen wird / Das solcher keine neue Secte sey / sondern nur zur Verunruhigung der Kirchen und Kränkung vieler Unschuldigen / ganz unbilliger Weise / von einigen aus wiedrigen Affecten dafür ausgegeben worden: Eingeholet und zum Druck befodert Von L.S.P.K.* Franckfurt und Leipzig / 1711. Vö: Walch 1733. I. 897: „...Hierüber lies nun Herr Klettwig medicinae licentiatus und Raths-Herr zu Langensaltze den 25. Septembr. 1710. drey Fragen an die theologische Fakultät zu Leipzig gelangen: 1/ ob der bisher so genannte Pietismus eine wahre Secte sey und worinnen sie eigentlich bestehe? 2/ ob an einem Buß-Tage ein Schul-Rector Macht habe, christliche Leute, denen ihre Gottesfurcht ein Ernst sey, mit

dem Zunahmen Pietisten anzufechten? 3/ ob nicht weil der Nahme Pietist zweydeutig und also nur in genere geredet, ein sehr iniurieuses Wort zu seyn schiene, ein Prediger und Rector sich solches enthalten solle? Hierauf antwortete die theologische Fakultät zu Leipzig am 7. Octobr. 1/ der Pietisten nahme sey in Leipzig spottweise aufkommen und von unchristlichen Studenten veranlasst worden. Es hätten sich aber unter den sogenannten Pietisten einige junge Leute mit eingefunden, welche entweder aus unverständigem Eyffer; oder Melancholie einige Unordnungen gemacht, sich auch, weil sie noch keinen rechten Grund gelegt, in den Lehr-Puncten vergangen, woran aber ihre Lehrmeister und deren reine Lehre nicht Schuld gewesen. Es habe daher das Wort Pietismus zweyerley Bedeutungen bekommen, daß es sowohl studium verae pietatis; als auch convicium pietatis bedeute; in keinem Verstand aber sey der sogenannte Pietismus eine Secte: 2/ der Rector habe nicht recht gethan und sich versündiget: 3/ solte man sich des Pietisten Nahmen enthalten, weil er iniurieus sey. Es edirte auch Klettwig 1710. einen Bogen unter dem Titel: vom Unterschied und Misbrauch des Wort Pietist."

4. Adam Rechenberg (1642-1721) ev. teológus, lipcsei professzor (1677-től), Spener veje. Az általa kirobbantott terminista vita révén (1700) a támadások keresztttüzébe került: RGG 5,815.

5. Ld. Walch II. 850-992.

6. Tóth Sipkovits János (+1746), Perlaky József (+1749), Fábry Gergely (1752-ben börtönbe vetik, majd megfosztják hivatalától), Németh Sámuel (+1756), Bárány János (1756-1758).

100 Bárány János egyházlátogatási utasítása

Felpéc, 1756. szeptember 8.

A vizsgálatot az iskolákon kezdjék: a konfirmációi oktatást vezessék be mindenütt! – A felnőttek tanításában a prédikáció mellett a könyvek játszanak nagy szerepet: ne legyen ház ima- és énekeskönyv, káté és Újszövetség nélkül. A tél folyamán naponta tartsanak bibliaórát, s az ünnepnapokon családi áhítatokat! – A koldulás elkerülésére szervezzenek a gyülekezetekben segélykasszákat! – A családi ünnepeken kerüljék a pompát, a diákokat tartsák távol a tánctól! – Mivel már nem tud személyesen vizitálni, kéri ez espereseket, hogy ezen szempontok alapján látogassák meg a gyülekezeteket.

Instructio pro admodum reverendis dominis senioribus in inspectione et visitatione ecclesiarum observanda

Prima cura sit scholarum, Ioh. XXI.15. quae quasi plantarium sunt ecclesiae, ne cum generatione praesenti spes illius exstinguatur. Invigilabunt,

1. ut ludi magistri ne sufficere putent, si cantoratum diligenter exerceant, in quo ipsorum defectum vel laici supplere possunt; sed id officii sui esse primario credant, ut scholas, si non liceat aestivales, tanto diligentius hyemales instituant.

2. Commendandum reverendis dominis confratribus et patronis ecclesiae, ut scholis invigilent, ne tempus inutiliter teratur, sed pueri ad lectionem, ad preces, ad catechismum, ad dicta sacra sacrasque historias, porro ad melodias contextumque ipsum potiorum cantionum memoriae mandandum fideliter ducantur, ac hoc fini magistri eis assidui sint. Selectiora ingenia ad scripturam, arithmeticam et linguae Latinae praegustum etiam adsuefiant.

3. Invigilandum, ne in aliqua familia liberi sine lectione et notitia Dei educentur, ac ita sequentis generationis spes in praedam exponatur. Succurrendum pauperibus, ne didac-

trorum onere a schola absterreantur. Parentes in cura liberorum segnes et sordidi prae aliis vitiosis coarguendi, imo ne honorifica quidem in funebri concione mentione digni reputandi. 1 Tim. V. 8.

4. Advenae etiam alliciendi. Reverendi porro fratres monendi, ut frequenter officia parentum erga liberos urgeant, quorum neglectu liberos turpiter sint prodituri. In visitationibus reverendi seniores et advenas evocent, ut coram eos officii sui commonefacere possint. Urgeant, ne ipsos parentes pigeat vel pudeat praeceptorum vicem in domesticis docendis obire. Hoc est mandatum Domini. Deuter. II.6.7. XI.19.

5. Introducenda per ecclesias praeparatio primum accedentium ad sacram coenam, per reverendos dominos fratres sedulo et sufficienti tempore instituenda cum reiteratione foederis baptismalis cum Deo. Ac commodum foret huic operi dies destinare quadragesimales.

II. Curabunt adultiorum ecclesiam, ut fundamento semel iacto bene inaedificari, vel quod in iaciendo fundamento neglectum est, restitui possit.

1. Invigilabunt ergo, ut reverendi domini fratres non arbitrario quocunque modo concionentur, sed intendant, ut cum Paulo, Actor. XX.27. universum Dei consilium adnuntient, neque ullam partem credendorum et agendorum in doctrina catechetica praetermittant, quin occasione ex textibus ordinariis sumta sufficienter et perspicue tradant ac adplicent. Quoniam vero iuxta Psal. 21.1. cet. [?] potissimae doctrinae sacrae partes in conversione ad Deum et in fide in I. Christum sitae sunt, has in omnibus concionibus pro scopo supremo sibi propositas habeant.

2. Ut vero vivo verbo annuntiata tanto altius animis auditorum infigantur, operam dent, ut auditores a suis pastoribus diligenter ad lectionem Scripturae Sacrae et bonorum librorum manuducantur. Neque putent durabilem laborum fructum relicturos, si auditores non ad ipsos fontes adsuefiant. Commendandum inter et adultioribus neglectis studium lectionis cum librorum bonorum comparatione. Curandum, ne ulla supersit domus, quae non vel exigua instructa sit bibliotheca, e.g. cantionali, precum libro, catechismo, Novo Testamento, etc. Hoc potissimum in coetibus publico cultu destitutis omni opere urgendum.

3. Invigilent porro, ut ad mentem instructionis superintendentalis et canonum quotidiana Bibliorum lectio et explicatio in omnibus introducatur ecclesiis. Quae ne taedium nimia prolixitate auditoribus creent, cantilenae et preces adhibendae sunt breviores, ipsa lectio per sectiones breviores continuanda. Commode vero ab initio Novembris ad ferias usque pentecostes frequentari possunt.

4. Curandum, ut medio bonorum librorum passim cultus etiam domesticus instituatur. Faciet id diebus sacris tum ad repetenda ea, quae publice audita sunt, tum ad continuandam semel bene coeptam devotionem et evitandas consuetas sacri diei profanationes; sed nec profestis diebus, praesertim hyeme, negligenda sunt domestica sacra. Imo commendandum, ut ipsas operas rusticas sacris melodiis ac piis sermonibus auspicari.

5. Catechisationes pariter introducendae, non in scholas tantum, sed et in publicum coetum, ut adultiores non tantum per liberos suos aedificentur, sed et quomodo ipsi domi cum suis de sacris rebus sermocinari debeant, erudiantur.

6. Attendant, ut reverendi domini fratres in administratione sacramentorum non tantum devote et ad normam agendorum omnia agant, sed et auditores diligenter de fine et recto usu eorum informent. Praesertim vim foederis baptismalis fideliter inculcent.

7. Quando ad mentem instructionis superintendentialis et uniformitati rituum studendum, intendant, ut quod de exercenda generali confessione et clavi tum absolvente tum ligante ante lectionem epistolae in ecclesiis Germanicis et Slavicis ac nonnullis etiam Hungaricis usitata in conventu publico conclusum est, id ubique in praxim ipsam deducatur.
8. Ut reverendi domini aegrotis et moribundis fideliter adsistant, non tantum formulari cum servitio, quod non pro cuiusque statu sufficit, sed ut eos ad probationem sui, ad veram poenitentiam serio manuducant et excitent. Ubi magna opus est spirituali prudentia, ne vel sanctum canibus proiiciatur, vel adtritae animae sine necessitate adfligantur.

III. Curam habeant oeconomiae ecclesiasticae.

1. Adsuefaciendi sunt auditores praesertim advenae ad gratitudinem erga pastores et scholares, tum erga matrem ecclesiam. Ut quaevis ecclesia promtum habeat aerarium, unde tot necessitatibus et casibus succurri possit, et mendicationi promiscue modus poni possit: requirent ergo reverendi domini seniores in visitatione librum rationum ac percensebunt tum proventus, tum erogationes. Adnitantur vero omni modo impedire, ne, quod in usus sacros collatum est, profano modo prodigatur, vel ecclesiae intervertantur. Praesertim taxae agentialis collectionem accurrent, nam multiplici exemplo patet, quam ad destructionem pauperum ecclesiarum cedat, quando ob neglectos agentes ordinarios singulo casu pressioris singulos agentes impensis 50-60, quin et 100 fl. emittere necessum habent, quod accurata praestatione eorum, quae agentibus decreta sunt, evitari posset.
2. Invigilandum, ne res, agri et fundi ad ecclesiam vel salarium pastorum pertinentes abalienentur. Consultum erit, possessionum cuiusque ecclesiae specificationem in protocollum publicum inferri. Attendendum porro, ut vasa ecclesiae integra et pura conserventur. Matriculae quoque ut accurate ubique continuentur. 3. Studeant, ut salarium reverendorum dominorum pastorum et ludimagistrorum integre et tempori praestetur, ne per ingratitudinem auditorum ad gemitus coram Deo adigantur.
4. Ad avertendas impostorum et impudenter mendicantium artes passim ecclesiis iniungendum, ut in libellorum supplicum confirmatione, ne illico ad superintendentem abeant, sed primum per pastorem ecclesiae, deinde per seniorem, ac sic tandem per superintendentem obsignari curent, neque ullae valeant literae, nisi hoc modo confirmatae.

IV. Non negligant curam disciplinae ecclesiasticae.

1. Innitantur omni opere, ut scandalosi ritus exterminentur, et canones in usum reducantur. Dominicales copulae et nuptiae ita profestis diebus, vespertinae copulae penitus abrogentur. In trina promulgatione nulli in gratiam quidquam remittatur. Conentur etiam luxum et nuptiis parentalibus et baptizmalibus tollere. Non minus etiam pompas funebres abrogare.
2. Ludimagistri abstineant discipulos a futili et spurca illa Blasii cantilena[1] et saltu scurrili, cuius loco potius sacrum decantari cum pia devotione iubeant hymnum.
3. Ubi sine periculo fieri potest, a rigore solito disciplinae ne remittant, in casu vero maioris metuendi scandali collatis consiliis secundum regulas prudentiae rigorem mitigent.
4. Inquirant et invigilent etiam vitae et moribus reverendorum dominorum pastorum ludimagistrorumque, et excessivis serio, si tamen res circumstantes patiantur, privatim

corripiant: incorrigibiles ad conventum deferant, et evocent, ut de iis publice statui possit.

5. Communionem reverendorum fratrum ad festum Emerici et Philippi Jacobi[2] conventualiter celebrari conclusam curent observari, et intentum finem mutuae concordiae et caritatis studiose prae oculis habeant.

Haec, quae ipse in visitatione peracta prae oculis habui ac studiose curavi, quando iam immediatas peragere visitationes impedior, ut per mediatas obtinere et sic voto et conscientiae satisfacere possim, admodum reverendis dominis senioribus serio commendo. In quibus tamen nihil praeiudicare vel obniti volo, si in agendi ipsi reverendi domini seniores praeter haec meliora ac magis necessaria reperiant. Haec tamen sunt, de quibus per singulas ecclesias in conventu futuro edoceri cupio. Precor vero, ut Deus pia nostra desideria et conamina eventu felici coronet.

Ioannes Bárány, ecclesiae A.C. addictae in Föpétz verbi divini minister et reliquarum Cis-Danubium superintendens.

Dabam in Föpétz, die 8. Septembris 1756.

EOL. I.a.15.12.32:23-24. Másolat.

JEGYZETEK

1. A február 3-i balázsolás népszokásáról van szó.
2. November 5. és május 1.

Rövidítések jegyzéke

AFrSt/H	Archiv der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Hauptabteilung
BEK	Egyetemi Könyvtár. Budapest
EOK	Evangélikus Országos Könyvtár. Budapest
EOL	Evangélikus Országos Levéltár. Budapest
FBG	Forschungsbibliothek Gotha
FuIHUB	Fennougrisches Institut der Humboldt Universität zu Berlin
GyEL	Győri Evangélikus Levéltár
MOL	Magyar Országos Levéltár. Budapest
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár. Budapest
REG	Rust am See. Evangelische Gemeinde
SBPK-FN	Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz. Francke Nachlaß
SEL	Soproni Evangélikus Levéltár
ULBSA	Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt. Halle

ADB	Allgemeine deutsche Biographie. 1-56. Leipzig, 1875-1912.
ADEK	Auslanddeutschtum und evangelische Kirche. Jahrbuch. München, 1932-1940.
AGP	Arbeiten zur Geschichte des Pietismus. Witten, 1967-
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. N.F. 1-50. Hermannstadt, 1853-1941/1944.
BSLK	Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Göttingen, 1930.
DUHBl	Deutsch-Ungarische Heimatblätter. 1-7. Bp. 1929-1935.
EvDia	Evangelische Diaspora. Leipzig, 1919/1920-
EvTh	Evangelische Theologie. München, 1934-
HF	Hallesche Forschungen. Halle/Tübingen, 1998-
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények. Bp. 1891-
JGMOD	Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Tübingen, 1952-
JGPrÖ	Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. Wien, 1880-
JLH	Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie. Kassel, 1955-

JSKG	Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte. N.F. Ulm, 32(1953)-
JVSKG	Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der ev. Kirche Schlesiens / Jahrbuch des Vereins für schlesische Kirchengeschichte. 1-31. Liegnitz, 1882-1941.
KiG	Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch. Göttingen
LKW	Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin-Luther-Bundes. Erlangen, 1953-
Lp	Lelkipásztor. Győr, Bp. 1924-
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche. 1-10. Freiburg, 1957-1965.2
MEEE	Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek. I. Szerk. Prónay Dezső – Stromp László. Bp. 1905.
MÉL	Magyar Életrajzi Lexikon. 1-2. Bp. 1967-1969.
MKSz	Magyar Könyvszemle. Bp. 1876-
MPEA	Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1-15. Bp. 1902-1934.
MPG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Ed. Jaques-Paul Migne. 1-167. Paris, 1857-1866.
NDB	Neue deutsche Biographie. Berlin, 1953-
PSz	Protestáns Szemle. Bp. 1889-
PuN	Pietismus und Neuzeit. Göttingen, 1974-
RGG	Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 1-6. Tübingen, 1956-1962.3
RMK	Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. I-III. Bp. 1879-1898.
SODA	Südostdeutsches Archiv. München, 1958-
SSz	Soproni Szemle. Sopron, 1937-
ThSz	Theológiai Szemle. 1-20. Debrecen, 1925-1944. Új folyam. Bp. 1958-
ThSzl	Theológiai Szaklap. Pozsony, 1902-1917.
ThZ	Theologische Zeitschrift. Basel, 1945-
TRE	Theologische Realenzyklopädie. Berlin, 1974-
ÚMIL	Új Magyar Irodalmi Lexikon. 1-3. Bp. 1994.
WA	Weimarer Ausgabe = Martin Luther: Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883-
WB(H)	Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg
WZ(H).GS	Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. 1951/1952-
WZ(H).MN	Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Mathematik- und naturwissenschaftliche Reihe. 1951/1952-

WZ(J).GS	Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. 1951/1952-
ZfG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1953-
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte. Stuttgart, 1877-
ZSl	Zeitschrift für Slawistik. Berlin, 1956-
ZSlP	Zeitschrift für slavische Philologie. Heidelberg, 1925-
ZRGG	Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte. Köln, 1948-
ZThK	Zeitschrift für Theologie und Kirche. Tübingen, 1891-

A rövidítéseknél a TRE elveit igyekeztem követni.

Felhasznált irodalom

Aland, Kurt: Arbeiten zur Geschichte des Pietismus. Berlin. 1943.

–: Der Hallesche Pietismus und die Bibel. In: O. Söhngen (ed.): Die bleibende Bedeutung des Pietismus. Witten, 1960. 24-59.

–: Bibel und Bibeltext bei August Hermann Francke und Johann Albrecht Bengel. In: K. Aland (ed.): Pietismus und Bibel. Witten, 1970. 89-147.

–: Philipp Jacob Spener und die Anfänge des Pietismus. PuN 4 (1979) 155-189.

–: Spener – Schütz – Labadie? ZThK 78 (1981) 206-134.

Bél Mátyás levelezése. Ed. Szelestei N. László. Bp. 1993.

Bencze Imre: Levéltárunk rejtőzködő értékei (ordinációs matrikulák). Lp 74 (1999) 177-180.

Benz, Ernst: August Hermann Francke und die deutschen ev. Gemeinden in Rußland. ADEK 1936. 143-149.

Beyreuther, Erich: Der Hallesche Pietismus und die Diaspora der Welt. EvDia 30 (1959) 1-29.

–: Kirche in Bewegung. Geschichte der Evangelisation und Volksmission. Berlin, 1968.

–: Der geschichtliche Auftrag des Pietismus in der Gegenwart. Drei Fragen an Pietismus und Kirche. Stuttgart, 1963.

–: Die Erweckungsbewegung. KiG IV. R1. Göttingen, 1977.[2]

–: Geschichte des Pietismus. Stuttgart, 1978.

Binder Pál: Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542-1860) [Brassó, 1993.]

de Boor, Friedrich: August Hermann Franckes paränetische Vorlesungen und seine Schriften zur Methode des theologischen Studiums. ZRGG 20 (1968) 300-320.

–: Die Franckeschen Stiftungen als „Fundament" und „Exempel" lokaler, territorialer und universaler Reformziele des Hallischen Pietismus. PuN 10 (1984) 213-226.

Borsa Gedeon: A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás a 16-17. században. ThSz 33 (1990) 160-162.

Böhme, Joachim: Heinrich Julius Elers und die wirtschaftlichen Projekte des Hallischen Pietismus. JGMOD 8 (1959) 121-186.

Brecht, Martin: Philipp Jakob Spener und das Wahre Christentum. PuN 4 (1978) 119-154.

–(ed.): Geschichte des Pietismus I. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Göttingen, 1993.

–: Philipp Jakob Spener und die Reform des Theologiestudiums. PuN 12 (1986) 94-108.

–: Pietismus. TRE 26,606-631 (1996).

Breznyik János: A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. II. Selmec, 1888.

Bunners, Christian: Paul Gerhardt, Weg – Werk – Wirkung. München/Berlin, 1992.

–: Lieder Paul Gerhardts im Freylinghausenschen Gesangbuch. In: G. Busch / W. Miersemann (edd.): „Geist=reicher" Gesang. Halle und das pietistische Lied. HF 3. Halle/Tübingen, 1997.

Csepregi Béla: Szeniczei Bárány György, a nagy magyar pietista. Lp 32 (1957) 234-237.

Csepregi Zoltán: György Bárány von Szenicze (1682-1757) und sein Bibelwerk. LKW 41 (1994) 129-135.

–: Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez MKSz 111 (1995) 87-90.

–: Pápa a dunántúli pietizmus történetében. In: Hermann István (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Pápa, 1996. 155-160.

–: A „Laubáni Biblia" hamis impresszuma. MKSz 112 (1996) 376-382.

–: A történelmi pietizmus és Luther. Credo 2 (1996:1-2) 15-18.

–: Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban. In: E. Donnert (ed.): Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt. Bd. 3. Aufbruch zur Moderne. Köln, 1997. 613-618.

–: Az Igaz keresztyénség hamis impresszuma. Adalékok a dunántúli Arndt-recepció kérdéséhez. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged, 1997. 51-63.

–: Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert. LKW 44 (1997) 175-184.

–: A pietizmus és a dunántúli evangélikusság. Lp 73 (1998) 362-364.

–: A dunántúli pietisták „jenai" műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések. MKSz 115 (1999) 74-81.

Czeglédy Sándor: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben. In: Barcza J. (ed.): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990. 137-153.

Deppermann, Klaus: Der hallesche Pietismus und der preußische Staat unter Friedrich III.(I.). Göttingen, 1961.

–: Die politischen Voraussetzungen für die Etablierung des Pietismus in Brandenburg-Preußen. PuN 12 (1986) 38-53.

Doerfel, Marianne: Pietistische Erziehung. Johann Christian Lerches Memorandum zu Reformbestrebungen am Pädagogium Regii in Halle (1716/22). PuN 20 (1994) 90-106.

Dombi László: Apához méltó fiú, emlékezés Szeniczei Bárány Jánosra. Lp 33 (1958) 302-305.

V. Ecsedy Judit: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539-1800. Bp. 1996.

Edelmann, Johann Christian: Selbstbiographie. Berlin, 1847. Reprint: Stuttgart-Bad Canstatt, 1976.

Eöttevényi Nagy Olivér: A Győr Szab. Kir. Városi Ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története keletkezésétől 1904. dec. 31-ig. Győr, 1905.

Erler, Georg: Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig. 1559-1809. 1-3. Leipzig, 1909.

Fabiny Tibor: A soproni evangélikus líceum története. 1557-1908. In: Győrffy S./ Hunyady Z. (ed.): A soproni líceum. Bp. 1986. 9-108.

–: A biblia és a reformáció Magyarországon a XVI. században. ThSz 33 (1990) 223-225.

–: Ungarns Lutheraner im Spannungsfeld der Orthodoxen und Pietisten. In: J. Wallmann / P. Laasonen (ed.): Der Pietismus in seiner europäischen und außereuropäischen Ausstrahlung. Helsinki, 1992. 129-141.

–: Kirchengeschichtliche Beziehungen zwischen Halle und Ungarn zur Zeit des Rákóczi-Aufstandes (1703-1711). In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 263-273.

Fabó András: Adalékok Czwittingerhez. In: Uj Magyar Athenás. Ujabbkori magyar protestáns egyházi irók életrajz-gyüjteménye. Bp. 1887. 527-611.

Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Bp. 1985.

Fata, Márta: Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Ein Beitrag zur sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südostdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: uő: Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Ergebnisse der Tagung des Instituts für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 5. Sigmaringen, 1997. 15-42.

Fehér Károly: A nemescsói gyülekezet kéziratos Agendája. In: Fabiny T. (ed.): Tanítványok. Bp. 1996. 32-39.

Fekete Csaba: Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia"? MKSz 106 (1990) 68-69.

–: Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia". MKSz 112 (1996) 106-107.

Feyl, Othmar: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. WZ(J).GS 3 (1953/54) 399-445. = Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena. In: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena, 1960. 1-91.

Font Zsuzsanna: Ungarische reformierte Studenten in Halle bis etwa 1733. In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 283-298.

Francke, August Hermann: Werke in Auswahl. Ed. E. Peschke. Berlin, 1969.

–: Segensvolle Fußstapfen. Ed. M. Welte. Gießen, 1994.

Francke Ágost Herrmann, az evangélikus pogány missió atyja. Külmisszió 1898:2. 34-38.

Geissendorfer, Theodor: Briefe an A.H. Francke. Illinois Studies in Language and Literature. 25. 1-2. Urbana Ill., 1939.

Görög Ernő: A veszprémi evangélikus egyházmegye története. Pápa, 1926.

Haan Lajos: Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Jenensi adscriptorum. Gyula, 1858.

Hammer, Gerhard: Die Luther-Bibel. Entstehung und Weg eines Volksbuches. Stuttgart, 1980.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok. 1535-1848. 1-2. Bp. 1982.

Heiczinger János: Bakonycsernye múltja a telepítéstől 1848-ig. Bakonycsernye, 1974. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 8.

Heltai János: A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban. ThSz 33 (1990) 218-223. = In: Barcza J. (ed.): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990. 171-183.

Ludwig Hepding: Quendel-Serpilius. Eine Pfarrerfamilie aus der Zips. SODA 15/16 (1972/1973) 79-100.

Hinrichs, Carl: Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung. Göttingen, 1971.

Hövelmann, Hartmut: Kernstellen der Luther-Bibel. Bielefeld, 1989.

W[adasi] J[ankovich] M[iklós]: Biblia' tudniillik A' Szentirás különb és eredeti magyar fordításainak öt példái. H.n. 1833.

Jeverus, Jo. [Edzard, Sebastian]: Verzeichniß allerhand Pietistischer Intriguen und Unordnungen in Litthauen, vielen Städten Deutschlandes, Hungarn und America. H.n. 1729.

Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. 1-4. Leipzig, 1750-1751.

Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Fortsetzungen und Ergänzungen von Johann Christoph Adelung [und Heinrich Wilhelm Rotermund]. 1-7. Leipzig, 1784-1897.

Juntke, Fritz: Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg. 1690-1730. Halle, 1960.

Kaiser, Wolfram – Krosch, Karl Heinz: Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert. 2. Mediziner des slowakischen Raumes in Halle (1695-1750). 4. Halle 1713 im Diarium Itinerarium des Georg Buchholtz (1688-1737), eines Besuchers aus der Slowakei. WZ(H).MN 13 (1964) 363-397, 583-599.

Kaiser, Wolfram: Die westungarischen Territorien des 18. Jahrhundert im Blickfeld des halleschen Pietismus. Burgenländische Heimatblätter 38 (1976) 61-74.

Kammel, Richard: August Hermann Franckes Tätigkeit für die Diaspora des Ostens. EvDia 20 (1938) 312-351.

–: August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa. ADEK 1939. 121-203.

Keserű, Bálint: Cyprian in Ungarn. In: E. Koch / J. Wallmann (ed.): Ernst Salomon Cyprian (1673-1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung. Gotha, 1996. 84-95.

Klein, Ioannes Samuel: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. 1-3. Leipzig-Ofen-Pest, 1789-1873.

Kocka, Ján: Über den Einfluß August Hermann Franckes auf Matthias Bel. WB(H) 1977. A 39. 96-99.

Kolb, Christoph: Die Bibel in der Evangelischen Kirche Altwürttembergs. Stuttgart, 1917.

Koski, Suvi-Päivi: Geist=Reiches Gesang-Buch vuodelta 1704 pietistisenä virsikirjana. Tutkimus kirjan toimittajasta, taustasta, teologiasta, virsistä ja virsirunoilijoista. Helsinki, 1996.

–: Zur Theologie des Geist=reichen Gesang-Buches (Halle, 1704) von Johann Anastasius Freylinghausen. In: G. Busch / W. Miersemann (edd.): „Geist=reicher" Gesang. Halle und das pietistische Lied. HF 3. Halle/Tübingen, 1997. 171-196.

Kovács Géza: Egy győri nyomda rejtett kiadványai. Lp 74 (1999) 253-256.

Köster, Beate: Die erste Bibelausgabe des hallischen Pietismus. PuN 5 (1979) 105-163.

–: Die Luther-Bibel im frühen Pietismus. Bielefeld, 1984.

–: Evangelienharmonien im frühen Pietismus. ZKG 103 (1992) 195-225.

Kramer, Gustav: Beiträge zur Geschichte August Hermann Francke's, enthaltend den Briefwechsel Francke's und Spener's. Halle/Saale, 1861.

Krupecz István: Adalékok a Luther-Káté magyarhoni irodalmának történetéhez. PSz 7 (1895) 346-354.

Kühnert, Wilhelm: Johann Christian Edelmann. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Protestantismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert. JGPrÖ 67 (1951) 25-35.

–: Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien. 1733-1786. JGPrÖ 68/69 (1953) 99-111.

Laasonen, Pentti: Der Einfluß A.H. Franckes und des hallischen Pietismus auf die schwedischen und finnischen Karoliner im und nach dem Nordischen Krieg. In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 5-18.

Lambrecht, Gizella: Nemescsó als Pflanzstätte des halleschen Pietismus. In: W. Kaiser / A. Völker (ed.): Johann Heinrich Schulze (1687-1744) und seine Zeit. WB(H) 1988. 40:68. 35-42.

Lehmann, Hartmut: Pietismus und weltliche Ordnung in Württemberg vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1969.

–: Max Webers Pietismusinterpretation. In: J. Wallmann / P. Laasonen (ed.): Der Pietismus in seiner europäischen und außereuropäischen Ausstrahlung. Helsinki, 1992. 161-179.

Leitner József: Deccard János Kristóf. SSz 5 (1941) 136-138.

Leube, Hans: Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie. Leipzig, 1924.

–: Die Geschichte der pietistischen Bewegung in Leipzig. Diss. phil. Leipzig 1921. In: Orthodoxie und Pietismus. Gesammelte Studien von Hans Leube. Bielefeld, 1975. 153-267.

Lotze, Ernst: Veit Ludwig von Seckendorff und sein Anteil an der pietistischen Bewegung des XVII. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus. Diss. Quendlinburg 1911.

Matwijowski, Krystyn: Pietismus in Schlesien. Das Zentrum in Halle und sein Einfluß auf die Protestanten in Schlesien. In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 231-241.

Meyer, Dietrich: Der Einfluß des hallischen Pietismus auf Schlesien. In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 211-229.

Mietzschke, Alfred: Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle. Halle, 1941.

Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp. 1890.

Molnár Károly: August Hermann Francke pedagógiai törekvései és hatása Magyarországon. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 5 (1979) 23-32.

Mühlpfordt, Günter: Die Franckesche Schulstadt. Werden und Weltwirkung eines geistigen Zentrums. ZfG 40 (1992) 281-285.

Nagy Márta: »Pietas Hungarica«. Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtleins von Johann Arndt. In: J. Wallmann / U.

Sträter (edd.): Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 275-282.

Németh Sámuel: A soproni líceum tanulóinak külföldi tanulmányai 1680-1782. SSz 9 (1955) 99-117.

–: A soproni ev. líceum tanulóifjúsága a XVIII. században. SSz 11 (1957) 65-78.

Neuser, Wilhelm: Philipp Jacob Spener közbenjárása az üldözött magyarországi protestánsokért (1671-1689). ThSz 19 (1976) 183-186.

–: Philipp Jacob Speners Eintreten für die verfolgten Protestanten in Ungarn (1671-1689). In: P.F. Barton / L. Makkai (edd.): Rebellion oder Religion. Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorichen Kolloquiums Debrecen, 12.2.1976. Bp. 1977. 135-146.

Neuß, Erich: Gebauer-Schwetschke. Geschichte eines deutschen Druck- und Verlagshauses. 1733-1933. Halle, 1933.

–: Die vorakademischen Akademien in Halle. WZ(H).GS 10 (1961/62) 726-739.

Obst, Helmut: Die Berliner Beichtstuhlstreit. Die Kritik des Pietismus an der Beichtpraxis der lutherischen Orthodoxie. Witten, 1972. AGP 11.

Ottlyk Ernő: Francke és a pietizmus. (1727-1977). Lp 52 (1977) 207-209.

Otto, Karl von: Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit. JGPrÖ 7 (1886) 120-131.

Paasch, Ernst-Walther: Über den Pietisten Johann Christoph Schwedler. Aus den Kirchenbüchern von Greiffenberg und Nieder Wiesa. JSKG 76/77 (1997/98) 227-241.

Patzelt, Herbert: Der Pietismus im Teschener Schlesien. 1709-1730. Göttingen, 1969.

–: Der schlesische Pietismus des 18. Jahrhundert. JSKG 64 (1985) 54-75.

Payr Sándor: Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán. Bp. 1894.

–: Telekesi Török István, Vas és Sopron megye táblabírája (1666-1722). Bp. 1896. (= PSz 1896.)

–: Magyar Pietisták a XVIII. században. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák I. Bp. 1898. 97-174.

–: Fábry Gergely naplója. ThSzl 2 (1903-1904) 124-132.

–: A pietizmus paedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. Pozsony, 1908. (= ThSzl 1907-1908.)

–: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910.

–: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron, 1924.

–: M. Torkos József. Képes Luther Naptár. 1931. 138-144.

–: Rejtett nyomdahellyel megjelent magyar könyvek a 18. században. MKSz (1939) 190.

Peschke, Erhard: Studien zur Theologie August Hermann Franckes. 1-2. Berlin, 1964-1966.

–: Das Collegium Pastorale A.H. Franckes 1713. In: U. Schnelle (ed.): Reformation und Neuzeit. 300 Jahre Theologie in Halle. Berlin, 1994. 157-193.

Peters, Christian: „Daraus der Lärm des Pietismi entstanden". Die Leipziger Unruhen von 1689/90 und ihre Deutung durch Spener und die hallischen Pietisten. PuN 23 (1997) 103-130.

Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században (tanulmány). Századok 119 (1985) 1006-1028.

–: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században (előadás). ThSz 28 (1985) 335-338. Hozzászólások (Zsindely Endre, Barcza József-Szigeti Jenő, Fabiny Tibor, Márkus Mihály, Fekete Csaba): uo. 338-347.

Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája. Bibliographia Hungariae. 1712-1800. I-VIII. Bp. 1888-1991.

Peukert, Herbert: Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz im Jahre 1713. WZ(J).GS 7 (1957/58) 70-76.

–: Die Slawen der Donaumonarchie und die Universität Jena 1700-1848. Ein Beitrag zur Literatur- und Bildungsgeschichte. Berlin, 1958.

Podczeck, Otto (ed.): August Hermann Franckes Schrift über eine Reform des Erziehungs- und Bildungswesens als Ausgangspunkt einer geistlichen und sozialen Neuordnung der Evangelischen Kirche des 18. Jahrhundert. Der große Aufsatz. Berlin, 1962.

Preuß, Charlotte Lydia: Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. 1730-1741. Halle, 1994.

Quack, Jürgen: Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung. Gütersloh, 1975.

Raabe, Paul (ed.): Pietas Hallensis universalis. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. Halle, 1995.

Reingrabner, Gustav: Protestanten in Österreich. Wien, 1981.

–: A protestantizmus a mai Ausztria területén a 17. században. In: Nagy M. (ed.): Új kegyesség. Fejezetek az osztrák-magyar protestáns kapcsolatok történetéből. Bp. 1997. 11-42.

Rezik, Ján – Matthaeides, Samuel: Gymnaziológia. Dejiny gymnazii na Slovensku. Bratislava, 1971.

Ritschl, Albrecht: Geschichte des Pietismus. I-III. Bonn, 1880-1886.

Rösel, Hubert: Der Slowake Matthias Bél – ein bedeutender Mitarbeiter an den tschechischen Drucken. WZ(H).GS 4 (1954/55) 91-98.

–: Die tschechischen Drucke der Hallenser Pietisten. Würzburg, 1961.

Sachs, Wolfgang: Magister Johann Heinrich Sommers Vertreibung und Heimkehr. JSKG 40 (1961) 55-203.

–: Schlesier in Halle. JSKG 42 (1963) 50-79.

Sander, Heinrich: Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien. II. Leipzig, 1784.

Sárkány Tibor: A hartai evangélikus gyülekezet vázlatos története a második világháborúig. In: Gallé Tibor (ed.): Adalékok Harta történetéhez. Harta, 1983. 89-105.

Schaper, Annegret: Ein langer Abschied vom Christentum. Johann Christian Edelmann (1698-1767) und die Frühaufklärung. Marburg, 1996.

Schian: Melchior Gottl. Minor, insbesondere als Prediger. JVSKG 13 (1913) 337-354.

Schicketanz, Peter (ed.): Der Briefwechsel Carl Hildebrand von Cansteins mit August Hermann Francke. Berlin/New York, 1972.

Schmal, Andreas: Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio. (1751). Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica. 1. Pest, 1861.

Schmersahl, Elias Friedrich: Zuverläßige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten. II. Zelle, 1751.

Schmid, Heinrich: Die Geschichte des Pietismus. Nördlingen, 1863.

Schmidt, Berthold – Meusel, Otto: August Hermann Franckes Briefe an den Grafen Heinrich XXIV. j.L. Reuß zu Köstritz und seine Gemahlin Eleonora aus den Jahren 1704 bis 1727 als Beitrag zur Geschichte des Pietismus. Leipzig, 1905.

Schmidt, Johann [János]: Über Neubesiedlung der deutsch-evangelischen Gemeinde Varsád. DUHBl 4 (1932) 232-241.

–: Német telepesek bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében. Győr, 1939.

–: Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága. 1682-1757. Paks, 1940.

Schmidt, Martin: Das hallesche Waisenhaus und England im 18. Jahrhundert. Theologische Zeitschrift 7 (1951) 38-55.

–: England und der deutsche Pietismus. Evangelische Theologie 13 (1953/54) 205-224.

–: Wiedegeburt und neuer Mensch. Gesammelte Studien zur Geschichte des Pietismus. Witten, 1969.

–: Pietismus. Stuttgart, 1972. 1983.[3]

–: Der Pietismus als theologische Erscheinung. Gesammelte Studien zur Geschichte des Pietismus II. Göttingen, 1984.

Schmidt-Tomka, Gustav: Beiträge zur Geschichte des evangelischen Seniorats in der Schwäbischen Türkei. München, 1976.

Schulek, Tibor: Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches. JLH 13 (1968) 130-140.

Seefeldt, Fritz: Diasporahilfe vor 1750 in Wien. JGPrÖ 83 (1967) 82-92.

Skalsky, Gustav Adolf: Der Exulantenprediger Johann Liberda. JGPrÖ 31 (1910) 117-379.

Sólyom Jenő: Az Ágostai Hitvallás magyar fordításai. Bp. 1930.

–: A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához. PSz 50 (1941) 257-262.

–: Ifjabb Ács Mihály magyar Theológiája. Lp 30 (1955) 150-155.

–: Bél Mátyás a magyar Biblia történetében. Lp 31 (1956) 74-86.

–: A két Ács Mihály életrajzához. ItK 67 (1963) 55-58.

Spener, Philipp Jacob: Pia desideria. Ed. K. Aland. Berlin, 1964.3

Spener Jakab Fülöp: Pia desideria. Istenfélő kívánságok. [Ford. Rejtő Mária] Bp. 1993.

Spiegel-Schmidt, Friedrich: Das deutsche Luthertum in der „Schwäbischen Türkei". Auf Grund der Arbeiten von Johann Schmidt. In: H. Heimer / F. Spiegel-Schmidt: Deutsches Luthertum in Ungarn. Düsseldorf, 1955. 51-77.

Steiger, Johann Anselm: Johann Gerhard (1582-1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie. Stuttgart-Bad Canstatt, 1997.

Stoeffler, F. Ernest: The Rise of Evangelical Pietism. Leiden, 1965. 1971.2

Storz, Jürgen: Die Auslandsbeziehungen August Hermann Franckes unter besonderer Berücksichtigung Rußlands. WB(H) 1977. A 39. 100-107. = In: P. Raabe (ed.): Die Franckeschen Stiftungen. Wolfenbüttel, 1992. 68-83.

Sträter, Udo: Philipp Jakob Spener und der „Stengersche Streit". PuN 18 (1992) 40-79.

–: Gotthilf August Francke, der Sohn und Erbe. Annäherungen an einen Unbekannten. In: U. Schnelle (ed.): Reformation und Neuzeit. 300 Jahre Theologie in Halle. Berlin, 1994. 211-232.

Stubbe, Christian: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger. Beiträge und Mitteilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinsche Kirchengeschichte 9 (1932) 257-312.

Szála, Erzsébet: Pietismus und Frühaufklärung in Sopron – Der Einfluss Jakob Speners und August Hermann Franckes in der ungarischen Bildungsgeschichte. In: E. Lechner (ed.): Bildungsgeschichte und Europäische Identität. 2. Pädagogische Grenzgänger in Europa. Frankfurt/Main, 1997. 195-207.

Szalay Pál Ferenc: Isten embere a haladás ügyéért. (Emlékezés August Hermann Franckéra születésének 300. évfordulója alkalmából). ThSz 6 (1963) 354-356.

Szelestei N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. I-II. MKSz 1983. 292-304, 1991. 343-351.

–: Sartorius János. In: Vas Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 3. Szombathely, 1986. 107-123.

–: Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról. In: Gesta Typographorum. Bp. 1993. 119-134.

–: Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében. PSz 56 (1994) 207-215.

–: Egy fanatikus lelkész a 18. század első feléből (M. Sartorius János). Credo 2 (1996:3-4) 60-64.

Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon. Bp. 1936. (= Századok 1935.)

–: Der Pietismus in Ungarn. Ungarische Jahrbücher 17 (1937) 252-267.

–: Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei. ItK 64 (1960) 227-235.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 1-14. Bp. 1891-1914.

Szita László: A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In: Dobos Gyula (ed.): Tanulmányok. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5. Szekszárd, 1996. 5-163.

Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472-1711. Bp. 1912.

Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. 1-5. München-Stuttgart, 1974-1995.

Tarnai Andor: A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. ItK 75 (1971) 35-77.

–: Egy magyarországi tudós külföldön. Czvittinger és a Specimen. ItK 97 (1993) 16-38.

Tobolka, Zdeněk: Knihopis Českých a slovenských tisků. 1501-1800. 1-9. Praha, 1939-1967.

Tóth Sándor: Latin iskola és alumneum a Vas megyei Nemescsó községben. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 5 (1979) 37-46.

Triebnigg-Pirkhert, Ella: Aus Varsáds Vergangenheit und Varsáder Handschriften über die Besiedlungszeit. DUHBl 1 (1929) 223-225.

Tschižewskij, Dmitrij: Arndts Wahres Christentum in Rußland. Evangelium und Osten 3 (1935) 41-47. = In: Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. Gravenhage, 1956. 220-230.

–: Die „Russischen Drucke" der Hallenser Pietisten. Kyrios 3 (1938) 56-74.

–: Der Kreis August Hermann Franckes in Halle und seine slavistischen Studien. ZSlP 16 (1939) 16-68, 153-157.

–: Ein unbekannter polyglotter Druck aus Halle. Südostforschungen 5 (1940) 211-214.

Varga István: Az Uj Testamentomi szent írásoknak Critica históriája és hermeneutikája. Debrecen, 1816.

Vesely, Daniel: Matthias Bel und der Einfluß des hallischen Pietismus auf Kirche und Schulwesen der Slowakei. In: J. Wallmann / U. Sträter (edd.): Halle und

Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. HF 1. Halle/Tübingen, 1998. 243-261.

Vízkelety András: Weiss Mihály soproni diák emlékkönyve. SSz 17 (1963) 167-169.

Wächter, Oscar: Johann Albrecht Bengel. Lebensabriß, Character, Briefe und Aussprüche. Stuttgart, 1865.

Wagner, Oskar: Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen. 1545-1918/20. Wien, 1978.

Walch, Johann Georg: Historische und theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten der Ev-luth. Kirche. 1-5. Jena, 1733-1739. = Stuttgart, 1972-1985.

Wallmann. Johannes: Philipp Jacob Spener und die Anfänge des Pietismus. Tübingen, 1970.

–: Die Anfänge des Pietismus. PuN 4 (1979) 11-53.

–: Spener-Studien. Antwort auf Kurt Aland. ZThK 77 (1980) 69-105.

–: Pietismus und Chiliasmus. ZThK 78 (1981) 235-266.

–: Philipp Jacob Spener in Berlin 1691-1705. ZThK 84 (1987) 58-85.

–: Der Pietismus. KiG IV. O1 Göttingen, 1990.

–: Vom Katechismuschristentum zum Bibelchristentum. Zum Bibelverständnis im Pietismus. In: R. Ziegert (ed.): Die Zukunft des Schriftprinzips. Bibel im Gespräch. 2. Stuttgart, 1994. 30-56.

–: Was ist Pietismus? PuN 20 (1994) 11-27.

–: Europäische und außereuropäische Ausstrahlung des Pietismus. In: E. Donnert (ed.): Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt. 2. Frühmoderne. Köln, 1997. 1-20.

Weiß, Karl: Geschichte der Stadt Wien. 2. kiad. II. Wien, 1883.

Weniger, Peter: Anfänge der „Franckeschen Stiftungen". Bemerkungen zur Erforschung der Geschichte der Glauchaschen Anstalten in ihrem ersten Jahrzehnt. PuN 17 (1991) 95-120.

Winkler, Eberhard: Christen als Minderheit – bei A.H. Francke und heute. In: U. Schnelle (ed.): Reformation und Neuzeit. 300 Jahre Theologie in Halle. Berlin, 1994. 399-418.

Winter, Eduard: Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandskunde im 18. Jahrhundert. Berlin, 1953.

–: Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Berlin, 1954.

–: Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, 1955.

–: Einige Nachrichten von Herrn Simon Todorski. ZSl 1 (1956) 73-100.

Wotschke, Theodor: Schlesische Mitarbeiter an den Acta historico-ecclesiastica. JVSKG 19 (1927) 53-122.

–: Der Pietismus in Thüringen. Thüringische-Sächsische Zeitschrift für Geschichte und Kunst 18 (1928:1) 1-55.

–: Oberhofprediger Marperger in Briefen an August Hermann Francke. ZKG 51 (1932) 169-201.

–: Gottlob Wernsdorf wider Johann Franz Buddeus. ZKG 54 (1935) 587-601.

Wurzbach, Constant von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 1-60. Wien, 1856-1891.

Zahradnik, Paul: Die Jesuskirche vor Teschen. JSKG 37 (1958) 97-102.

Zoványi Jenő: Tájékozódás a Sartorius Jánosok között. ThSz 16 (1940) 570-574.

–: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977.3

Dokumentumok jegyzéke

1. Philipp Jacob Spener August Hermann Franckénak
   Berlin, 1700. május 24.
2. Georg Daniel Fridelius August Hermann Franckénak
   Nemescsó, 1702. augusztus 7.
3. Roth Mihály, Zimmermann Ádám és Bárány György búcsúlevele
   Eperjes, 1708. április 23.
4. Torkos András August Hermann Franckénak
   Győr, 1709. február 24.
5. Torkos András August Hermann Franckénak
   Győr, 1709. június 25.
6. Torkos András August Hermann Franckénak
   Győr, 1709. július 30.
7. Torkos András August Hermann Franckénak
   Győr, 1709. október 10.
8. Bárány György Peter Paul Toppertzernek
   Jéna, 1710. január 5.
9. Torkos András August Hermann Franckénak
   Győr, 1710. február 16.
10. Johann Christian Bütner Elias Mohlnak és Vázsonyi Mártonnak
    Moszkva, 1710. február 20.
11. Vázsonyi Márton önéletrajza
    Halle, 1710. október 8.
12. Vázsonyi Márton és Bárány György August Hermann Franckénak
    Halle, 1711. április 27.
13. Vázsonyi Márton és Bárány György August Hermann Franckénak
    Halle, 1711. augusztus 3.
14. Wagner György August Hermann Franckénak
    [Halle, 1711. ?]
15. Bárány György August Hermann Franckénak
    Győr, 1711. december 26.
16. August Hermann Francke Bárány Györgynek
    Halle, 1712. január 11.
17. Wagner György önéletrajza
    Halle, 1712. február 8.
18. Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak
    Halle, 1712. február 15.

19. Bárány György és Domokos Sámuel körlevele a patrónusokhoz
[Nagyvázsony-Győr, 1714.]
20. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1714. július 20.
21. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1714. augusztus 20.
22. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1714. szeptember 8.
23. Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak
Győr, 1714. szeptember 10.
24. August Hermann Francke Torkos Andrásnak
Halle, 1714. október 13.
25. August Hermann Francke Vázsonyi Mártonnak
Halle, 1714. október 13.
26. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1714. október 19.
27. Károlyi István August Hermann Franckénak
Kispéc, 1714. október 20.
28. Torkos András és Károlyi István levelének német kivonata.
[Halle, 1714.]
29. Bárány György August Hermann Franckénak
Nagyvázsony, 1714. november 26.
30. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1714. december 18.
31. Károlyi István és mások August Hermann Franckénak
Kispéc, 1715. január 29.
32. August Hermann Francke Bárány Györgynek
[Halle, 1715.]
33. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1715. február 20.
34. Christoph Voigt Georg Heinrich Neubauernek
Bécs, 1715. április 9.
35. Daniel Krmann a dunántúli lelkészeknek
Miava, 1720. január 27.
36. Jeremias Schwartzwalder Haynóczi Dánielnek
Varsád, 1721. március 5.
37. Jeremias Schwartzwalder August Hermann Franckénak
Varsád, 1721. szeptember 17.
38. August Hermann Francke Jeremias Schwartzwaldernek
Halle, 1721. december 19.

39. Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak
Győr, 1722. április 11.
40. Torkos András August Hermann Franckénak
Pozsony, 1722. augusztus 13.
41. August Hermann Francke Torkos Andrásnak
Halle, 1722. november 6.
42. Jeremias Schwartzwalder August Hermann Franckénak
Pozsony, 1723. szeptember 14.
43. Vázsonyi Márton August Hermann Franckénak
Győr, 1724. március 1.
44. Kisfaludy Ferenc Vázsonyi Mártonnak
Mihályi, 1724. március 27.
45. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Győr, 1724. május 20.
46. Torkos András Haynóczi Dánielnek
Győr, 1724. augusztus 3.
47. Bárány György Haynóczi Dánielnek
Sárszentlőrinc, 1724. november 23.
48. Torkos András August Hermann Franckénak
Győr, 1726. január 27.
49. Michael Alberti August Hermann Franckénak
Halle, 1726. február 13.
50. Bárány György elszámolása
[Sárszentlőrinc, 1726. március ?]
51. Dalmata János Bárány Györgynek
Simontornya, 1726. július 14.
52. Bárány György Vázsonyi Mártonnak
Dörgicse, 1728. július 12.
53. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Győr, 1728. július 21.
54. Fábri Gergely Perlaki Józsefnek
Wittenberg, 1729. október 8.
55. Fábri Gergely Haynóczi Dánielnek
Wittenberg, 1730. július 23.
56. Asbóth Ádám Gotthilf August Franckénak
Kassa, 1730. október 14.
57. Johann Christian Lerche Gotthilf August Franckénak
Bécs, 1731. június 9.
58. Asbóth Ádám Gotthilf August Franckénak
Kassa, 1732. január 19.

59. Asbóth Ádám Gotthilf August Franckénak
Kassa, 1733. augusztus 1.
60. Szeli József Fábri Gergelynek
Brassó, 1734. augusztus 22.
61. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1734. augusztus 24.
62. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1734. szeptember 13.
63. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Kismányok, 1734. szeptember 23.
64. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1734. október 4.
65. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1734. október 14.
66. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1735. május 22.
67. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Kismányok, 1735. szeptember 1.
68. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1735. november 10.
69. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1735. november 21.
70. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Kismányok, [1736. január ?]
71. Sartoris János Haynóczi Dánielnek
Nemescsó, 1736. április 25.
72. Miskei Ádám Vázsonyi Mártonnak
Nemesdömölk, 1736. április 26.
73. Torkos András Sartoris Jánosnak
Győr, [1736. ?] szeptember 6.
74. Bárány György Vázsonyi Mártonnak
Sárszentlőrinc, 1736. november 30.
75. Perlaki József Vázsonyi Mártonnak
Nemeskér, 1736. december 7.
76. Johann Michael Fischer Georg Sarganecknek
Pozsony, 1737. október 31.
77. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Kismányok, 1737. november 19.
78. Sartoris János Johann Christoph Colernek
Nemescsó, 1738. május 12.

79. Friedrich Wilhelm Beer Gotthilf August Franckénak
Pozsony, 1739.
80. A felpéciek meghívólevele Bárány Jánosnak
Felpéc, 1740. március 17.
81. Friedrich Wilhelm Beer Gotthilf August Franckénak
Pozsony, 1740. augusztus 1.
82. Bárány János Haynóczi Dánielnek
Felpéc, 1740. szeptember 7.
83. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Kismányok, 1740. szeptember 29.
84. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Varsád, 1742. július 13.
85. Bárány György: A tolna-baranya-somogyi esperesség története
[Sárszentlőrinc, 1725. január – 1742. december]
86. Michael Weiß Haynóczi Dánielnek
Varsád, 1743. július 29.
87. Torkos József Prónay Gábornak
Győr, 1743. október 1.
88. Miskei Ádám Haynóczi Dánielnek
Nemesdömölk, 1746. november 8.
89. Bárány György Gotthilf August Franckénak
Sárszentlőrinc, 1747. július 14.
90. Bárány György Prónay Gábornak
Sárszentlőrinc, 1751. február 2.
91. Fábri Gergely Prónay Gábornak
Vadosfa, 1751. szeptember 19.
92. Kerman József Wilhelm Ernst Bartholomäinek
Lauban, 1751. szeptember 30.
93. Bárány János Ribini Jánosnak
Felpéc, 1751. november 1.
Függelék 1: Bárány János Ribini Jánosnak (részlet)
[Felpéc, 1752 eleje]
Függelék 2: Bárány János Ribini Jánosnak (részlet)
[Felpéc, 1752. május 30.]
Függelék 3: Bárány János a soproni konventnek (részlet)
[Felpéc, 1753.]
94. Bárány György Ribini Jánosnak
[Sárszentlőrinc, 1751]
95. Bárány György Kis Zsigmondnak
Sárszentlőrinc, 1753. december 3.

96. Bárány György Gotthilf August Franckénak
Sárszentlőrinc, 1754. január 27.
97. Bárány János Gotthilf August Franckénak
Felpéc, 1754. május 1.
98. Gotthilf August Francke Peter Nicolaus Schmidtnek
Halle, 1754. május 25.
99. Bárány György Gotthilf August Franckénak
Sárszentlőrinc, 1756. február 13.
100. Bárány János egyházlátogatási utasítása
Felpéc, 1756. szeptember 8.

Index biblicus

A vékony számok a tanulmány oldalaira, a **félkövér** számok a dokumentumok sorszámára utalnak. A rövidítések az 1990-es protestáns fordítás rövidítésjegyzékét követik.

1Móz	22,14	**11 17**
4Móz	27,16-17	**80**
5Móz	2,6-7	**100**
	11,19	**100**
1Sám	3,1	**80**
Zsolt	21,1	**100**
	41,1-4	**31**
	102,14-15	**19 29**
	120,5	**70**
	126,1-2	**29**
Énekek	1,7	**44**
	2,11-14	**44**
	5,1	**44**
	6,1	**44**
Ézs	6,8	**73**
	35,3	**12**
Jer	1,18	**73**
JSir	5,3	**44**
Ez	34,11	**76**
Hag	1,2	**71**
Mt	1	**85**
	3,12	**25**
	8,20	**31**
	9,37-38	68 **37 70**
	18,15-17	**93**
	20	**80**
	25,21	**7 35**
	25,35-36	**26 28 31**
	26,31	62
Lk	7,4-6	**15**
	10,2	**37**
	11,1	**96**
	16,9	24 **26**
	19,40	**12**
Jn	19,39	**57**
	20	**15**
	21,15	**100**
ApCsel	16,9	**12**
	20,27	**100**
	20,28	**73**
Róm	15,1	**93**
1Kor	4,9	**27 31**
	4,13	**9**
	13	**91**
2Kor	10,4	**21 26**
	11,14	**59**
Ef	5,16	**26**
	6,16-17	**21 73**
Fil	2,12	**59**
	3,8	**26**
	3,20	**56**
1Tim	5,8	**100**
	6,8	**21**
2Tim	4,2	**80**
Zsid	5,12	**91**
	6,1	**91**
	13,8	**10**
1Pt	1,25	**10**
2Pt	2,6-7	**93**
1Jn	5,19	**10**
Jel	2-3	**73**
	12,12	**10**

Személynév- és könyvcímmutató

A vékony számok a tanulmány oldalaira, a **félkövér** számok a dokumentumok sorszámára utalnak, a szerzőt aláhúzott, a címzettet *kurzív* szám emeli ki, ha a név vagy cím nem fordul elő a dokumentum szövegében, azt (zárójel) jelzi. A könyvcímek a szerző, fordító vagy kiadó neve után keresendők.

— A —

Abicht, Johann Georg **54 55**
Ábrahám **7 32**
Ács Mihály id. 19 22 35 49 54 **(1) 60 68**
– *Aranylánc* 34 36k 39 41 54 **60**
– *Boldog halál szekere* 41 **60 68**
– *Zengedező mennyei kar* 34-37 39 41 54 **52 60**
Ács Mihály ifj. 21-24 31 35 **1 68**
– *Magyar theológia* 31 **68**
Acsádi Ádám **88**
Aland, Kurt 11 51-54
Alberti, Michael **40 (48)** 49
Althan(n), Michael Friedrich **57 58**
Andreae, Jacob **93**
– *Egyességi Irat* 16 **73 93**
Anton, Paul 16 52 67 **(50)**
Antoni Sámuel **(50) (63) (85)**
Apátzai Márton **60**
Aranyszájú Szt. János → Chrysostomos
Aristarchos **93**
Aristotelés **(68)**
Arndt, Johann · 10k 15 32 44-53 **12 (55) 61 64 65 (68) 78 79 81 93**
– *Paradiesgärtlein* 46 49 **(12) 64 81 93**
– *Wahres Christentum* 42-50 **12 61 64 78 79 81 93**
Arnold, Gottfried **96**
– *Kleiner Catechismus* **96**
Artzt, Valentin **44**
Asbóth Ádám 19 28 56 58 59
Athanasios **93**
Auersperg család 26
Augias **84**
Aulber, Johann Christoph **10**

— B —

Bachoff von Echt, Ludwig Heinrich **98**
Balog Ádám 19 22k 62 67 69 72 **85**
Bárány Erzsébet (Haynócziné) **(90)**
Bárány György 7 15k 18k 22-25 28 32-35 37-39 41-43 45 47 51 53k 57 59-64 66-70 72 3 8 **10** 12 13 15 *16* 19 29 *32* **35 39** 47 50 *51* 52 **57 63 70** 74 **76 (79) 83** 85 89 90 **(92) 93** 94 95 96 **97** 99
– *Atyafiságos serkentések* 28 38 41k 44 **74**
– *Augustana Confessio* 38k **41 70 93**
– *Igaz kereszténység* 41k 44-50 70 **61 64 78 79 81 93**
– *Laubáni Biblia* 19 60-62 70 **89 93 96**
– *Laubáni káté* 39 63 69-71 **89 92 93 94 96**
– *Oktatás a gyermeknevelésről* 32 **(13) (15) 96**
– *Panoplia catholica* 34 39 57 70 **93**
Bárány István **74 85**
Bárány János 15 18 22k 34k 39k 59-63 65 69-72 *80* 82 **89** 93 **95** 97 **99** 100
Bárány Pál 61
Bárány Rozina (Ratkótzyné) **(85)**
Bartholomäi, Wilhelm Ernst *92*
Batthyány család **85**
Beer, Friedrich Wilhelm 46-49 72 79 81 **(96) 97 98**
Beer, Johann Samuel **81**

Beer, Maria Elisabeth **(98)**
Bél Mátyás 12k 18 20 25 31 33 43 47 49 56k 64 67 **(8) 16 42 (57) 64 67 (68) (81) (82) 93**
– *Compendium* 33 43 **93**
– *Notitia Hungariae* **67**
Bencze Imre **(36) (50) (86) (87)**
Bengel, Johann Albrecht 19 **(59)**
Benz, Ernst 20
Berényi Zsigmond **(85) 93**
Bertram, Friedrich Samuel 16 49 66-68 **42 85**
Bethlen Katalin (II. Apafi Mihály felesége) **64**
Bèze, Theodore 56
Binder Pál **(60)**
Blaho, Ondrej **8**
Bód Péter 40
Bodzay István **68**
Bognár György → Wagner György
Bognár György id. **(5)**
Bognár Katalin (Torkosné) **(5)**
Boor, Friedrich de 16 20
Borbély Ferenc → Tonsor Ferenc
Bors Mihály **(85)**
Borsa Gedeon 51
Bayly, Lewis 49
Bödő Mihály **85**
Böhme, Joachim **(15)**
Brantenbach (lipcsei) **98**
Brecht, Martin 10-12 16 43
Breithaupt, Joachim Justus 16 67 **2 27 (31) (50) 59**
Brenz, Johannes **(68) (93)**
Breznyik János **(6) (10) (59)**
Brunner, Johann **84**
Brüsztle József **(63) (85)**
Buchholtz, Georg ifj. 18 **55**
Buddeus, Johann Franz 18 20 **52**
Bunners, Christian 36 38
Burgstaller, Johann Christoph **10**
Burgstaller, Rosina (Torkosné) **(44)**
Büki Ferenc **(26) (27) (28) (30) 31 (33) 44**
Bütner, Johann Christian 54 **10 11**

— C, Cs ———

Calixt(us), Georg **(68) 93**
Callenberg, Johann Heinrich 53 **(67)**
Canstein, Karl Hildebrand von 21 24 33 51 53 59 **(1) (13) 38 89**
– *Harmonie der vier Evangelisten* 59 **89**
Cassai Michaelis György **54**
Cato maior, Marcus Porcius **73**
Chemnitz, Johann Hieronymus 28
Chemnitz, Martin **93**
– *Egyességi Irat* 16 **73 93**
Chrysostomos, Ióannés (Aranyszájú Szt. János) **35**
Cless, Ludwig Friedrich 40 **(68)**
Clos, Peter **98**
Coccejus, Johannes **(66)**
Coler, Johann Christoph 46 ***78***
Crasselius, Bartholomäus 36
Crell, Christoph Ludwig **(55)**
Cröse, Gerhard 10
Crusius, Carl **96**
Cyprian, Ernst Salomon 66
Czeglédy Sándor 51
Czobor Erzsébet (Thurzóné) **68**
Czvittinger Dávid **(68)**
Csereti Mihály 22k 33

— D ———

Dalmata János **51**
Daniel István 50 **(64)**
Dareios **77**
Dávid 63 **52**
Debreceni Ember Pál **(66)**
– *Historia ecclesiae reformatae* **66**
Deccard, Johann Christoph **45 47 55 82 83 86**
Dénes István **50 85**
Deppermann, Klaus 11 16
Dieckmann, Johann **(64)**
Diede, Hans W. von 37 46 58 68 **57 (67)**
Dienes Mihály **50**
Dienes Sándor **85**
Dieterich, Konrad **42**

– *Institutiones catecheticae* **42**
Dobai Székely András 45
Dobner Borbála (Vázsonyiné) **(44)**
Doerfel, Marianne **(57)**
Doleschall, Pavol 19 **55**
Domokos Anna (Bárányné) **(74)**
Domokos Lajos **(89)**
Domokos Márton **(89) 90**
Domokos Sámuel **19 29 85**
Dorsche, Johann Georg 43 50 **(64)**
Dubovszky, Martin **(85)**
Dudith, Andreas **85**
Dürnbacher (pozsonyi) **10**

— E —

Ebner, Michael **55**
V. Ecsedy Judit 32-34 36-38 40k 47 59 **(9) (12) (52) (60) (61) (74) (78) (81) (87) (89) (91) (93)**
Edelmann, Johann Christian 25 27k
Egerland, Johann 67 **33 (50) 85**
Eisenbleser, Jacob **(24)**
Eisenreich, Georg Leopold 31
Eisenreich, Johann Jacob 31 **(4)**
Eisenreich, Johann Rudolf 29 31k **4 26 38 42**
Elers, Heinrich Julius **15 16 42**
Eöttevényi Nagy Olivér 58 **(40) (50)**
Ercsey Dániel 61
Esterházy Ferenc gróf **31**
Esterházy hercegek **85**
Ezékiel próféta **76**
Ézsaiás próféta **73**

— F —

Fabiny Tibor 12k 25 51
Fabó András **(85)**
Fábri Gergely 19 22-24 34k 39-42 59 62 65 **54 55** ***60*** **(89) 91 93 (99)**
– *Halott temetéskorra* 34 42
– *Útitárs* 34 40 42
Facius, Frau **63**
Fallenbüchl Zoltán 23
Farkas Ferenc **85**
Fehér Károly 40
Fekete Csaba 60
Feller, Joachim 9 15 30 63
Ferenc I. (német-római császár) **57**
Feyl, Othmar 18 20 37 42
Fischer, Johann Michael 64 **76 81**
Fischer von Ehrenbach, Johann Friedrich 68 **63 67 70 86**
Fodor István 34 37 **75**
Font Zsuzsanna 12 26 49
Francke, August Hermann 7 12 15-21 24-33 43 48k 52k 57 67-69 ***1 2 4 5 6 7 9*** **11** ***12 13 14 15*** **16 17** ***18 20 21 22 23*** **24 25** ***26 27 29 30 31*** **32** ***33*** **34** ***37*** **38** ***39 40*** **41** ***42 43 48 49*** **(50) (56) (59) (64) (67) 96 (98) (99)**
– *Anleitung zum Christentum* 32 **12 96**
– *Anweisung zum Beten* 32 **96 98 99**
– *Glauchisches Gedenk-Büchlein* **98 99**
– *Lehre vom Anfang christl. Lebens* 32 **58**
– *Möglichkeit der Bekehrung* **12 23**
– *Schriftmäßige Lebensregeln* 32 **12 (13) 96**
– *Segensvolle Fußstapfen* **2 7**
– *Unterricht... die Kinder* 32 **12 (13) 96**
– *Unterricht... die Heilige Schrift* 53 **12**
Francke, Gotthilf August 17 26-29 46 48-51 59 69 ***56 57 58 59 79 81 89*** **(92)** ***96 97*** **98 99**
– *Continuation des Berichts... in Ost Indien* 27 **58 59 81 98**
– *Fortsetzung des Nachrichts... in Pensylvanien* **98**
– *Salzburgische Emigranten* **59**
Frank Mihály **50**
Frentol, Samuel **53**
Freylinghausen, Johann Anastasius 17 32k 36 43 **12 (37) (56) (59) 96**
– *Geistreiches Gesangbuch* 36 **37**
– *Grundlegung der Theologie* 32k 43 **12 93**
Freystein, Johann Burchard 36
Fridelius, Georg Daniel 16 21 **2**

Fridelius, Johann **(2)**
Friedel (modori) **84**
Frigyes I. (porosz király) **(57)**
Frigyes V. (palotagróf) **68**
Frigyes Vilmos II. (porosz király) **(56)**

— G, Gy —

Gauppe, Jacob Friedrich 16 19 66-68 **50 85**
Geissendorfer, Theodor **(49)**
Gémes István 17
Gerengel Simon 33 39
Gerhard, Johann 38 49 **68**
– *Exercitium pietatis* **68**
– *Meditationes sacrae* **68**
Gerhardt, Paul 35 38
Gersei György **50**
Glassius, Salomon **(59)**
– *Kurzer Begriff der christl. Lehre* **59**
Gleichgroß, Georg Ferdinand **10**
Gotter, Ludwig Andreas 36
Gragger Róbert 12 **(10) (14) (56)**
Grundel, Georg **(5)**
Gyöngyösi István **(68)**
– *Chariclia* **68**

— H —

Haan Lajos 18 40
Habermann, Johann Baptist 27 **34**
Hafenreffer, Matthias **68**
– *Loci theologici* **68**
Haferung, Johann Kaspar 19 **55**
Hallbauer, Friedrich Andreas **(82)**
Hammer, Gerhard 54
Hammerich (bécsi) 27
Harmonia, Michael **85**
Haynóczi Dániel 44k 64 ***36 45 46 47 53 55 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 72 77 82 83 84 86 88***
Haynóczi Dánielné (Anna Rosina) **(61) 63 84**
Haynóczi Dánielné (Susanna Katharina) **86**
Haynóczi Pál **77**
Haynóczi Sámuel (takács) **63**
Haynóczi Sámuel (lelkész) 18 22 24
Haynóczi Sámuel (jegyző) **(90)**
Haynóczi Sámuelné (Sophia) **(70)**
Haynóczi Tamás ifj. **63 70 77 84**
Hedinger, Johann Reinhard 19 53 60 **96**
– *Neues Testament* 19 53 60 **(96)**
Heermann, Johann 35
Hegyfalusi György 13 22k 34
– *Centifolia* 34 40 **(75)**
Hellenbach, Johann Gottfried **(27)**
Heltai János 51
Henrici, Heinrich **18**
Hentschel, Johann Christian **(57)**
Hepding, Ludwig **(63) (64)**
Hinrichs, Carl 11 26
Hochstetter, Andreas Adam 19 **59**
Hochstetter, Christian **59**
Hochstetter, Johann Andreas 18 **59**
Hochstott (győri) 58
Hoffmann, Friedrich **57**
Horányi Elek 40
Hrabovszky György 69 72
Hunnius, Ägidius **68**
– *Articulus de ecclesia vera* **68**
Hunnius, Nicolaus **68**
– *Rövid és fundamentomos tracta* **68**
Huszti Szabó István 49 **(64)**
– *Paradicsomi kertecske* 49 **64 81 93**
Hutter, Leonhard **68**
– *Compendium locorum theologicorum* **68**

— I —

Iller von Wagneregg, Johann **6**
István I. (Szt., magyar király) **93**
Izdenczy Imre **(8)**
Izdenczy János **8**

— J —

Jacobaei, Pavol **67**
Jákób **31 55**
Jankovich Miklós 55 61

Járfás András **(26) (27) (28) (30) 31 50 85**
Javornitzky (győri diák) **53**
Jeremiás próféta 36 **44 73**
Jeszenák Pál 47 **(81)**
Jeverus, Jo. 18 **(8)**
Jób **57**
Joch, Johann Georg 19 **55**
Jónás próféta **73**
Jonathán 63
Jony, Johann **(26)**
József **59**
József I. (magyar király) **(85)**
Jöcher, Christian Gottlieb **(10) (37) (56) (59) (92)**
Juncker, Johann **40**

— K —

Kaiser, Wolfram 12 20 **(20) (79)**
Káldy György 56
Kammel, Richard 12 20 25-27 31 **(1)**
Károly III. (magyar király) 30 44 64 **19 20 21 26 28 29 30 57 58 85**
Károly XII. (svéd király) **10**
Károlyi Gáspár 54 56 **60**
– *Biblia* 54-56 59 61 **60**
Károlyi István 18 22 24 33 **27 30 31 (33) 74**
Kartsai Katalin (Wagnerné) **17**
Kastenhoffer, Johann Gustav 18 66k **85**
Kastenholtz, Johann Andreas **46**
Kegler, Johann **98**
Kelemen István **50**
Kelemen Márton **85**
Kempis Tamás 10
Keresztelő János **96**
Kerman, Ján 66k **85 (92)**
Kerman József 60k **92 93 (96)**
Keserű Bálint 13 25 27 49 66 **(63)**
Kis Bertalan **68**
Kis János **51**
Kis Judit (Seregélyiné) **(55)**
Kis Péter (lelkész) 19 22k **(95)**
Kis Péter (tanító) **85**
Kis Zsigmond 62k ***95***
Kisfaludy Ferenc **44**
Klein, Ioannes Samuel 40 56 **(10) (79)**
Klettwig (langensalzi) **(99)**
Kocka, Ján 25
Kogler, Ján 31 **(10)**
Kolb, Georg Adam 18 66k **50 85**
Kollonits, Siegfried **68**
Kornfeil család 26
Kortholt, Christian id. 33 43 **39 43**
– *Schwere Priesterbürde* 18 33 41-43 **39 43 74**
Kortholt, Christian ifj. 28 47 **81**
Koski, Suvi-Päivi 36
Kovács Géza 23 28 38 58k
König, Johann Friedrich **68**
– *Theologia positiva* **68**
Körtvélyesi János **50**
Köster, Beate 33 52
Kövesdi János 18 **47**
Krämer, Gustav- 21 **(1)**
Kramer, Johann Georg **67 70 77 84**
Krmann, Daniel 13 18 64 67 **(23) 35 85**
Krosch, Karl Heinz 20 **(20) (79)**
Krupecz István 33 40
Kubány György 47 **81**
„Kupfer und Kern" **89**
Kuthy István **89**
Kutsán István **82**
Kühnert, Wilhelm 26 28
Kürti István **68**
– *Imádságos könyvecske* **68**
– *Az igaz anyaszentegyházról* **68**
Kyrini, Daniel **10**

— L —

Laasonen, Pentti 20 **(32)**
Lackner Kristóf **(56)**
Lambrechtné Kristóf Gizella 12 26
Lampe, Friedrich Adolph **66**
– *Historia ecclesiae reformatae* **66**
Lange, Joachim 18 27 67 **(50)**
Lange, Johann **10**
Lange, Nicolaus 27

Lani, Ján **87**
Lehmann, Hartmut 11
Leitner József **(82)**
Lepossay György **62**
Lerche, Johann Christian 29 57
Lerche, Johann Jacob **57**
Lethenyei István **68**
– *Hitünk ágainak rövid öszve-szedése* **68**
Leube, Hans 18
„Litetsz & Compan." **89**
Lorenzen, Lorenz 35
Lót **93**
Lotze, Ernst 9
Lőrintz István **88**
Lövey Balázs 19 22
Ludvig János 36k 39 41k 58k **74 86**
Luther, Martin 10 15 38-40 43 48 51-54 56 **(12) 35 (42) (54) 55 59 (67) 73 89 93 94 96**
– *Kis káté* 31 38-42 58 **6 59 73 91 93**
– *Schmalkaldeni Cikkek* **73**
Lutheritz Péter 23 **55**
Lyci, Christoph **55**

— M —

Madarász János **85**
Madarász Márton **68**
– *Elmélkedések* **68**
Madai Dávid Sámuel **79**
Magdó András 19 22-24 **60**
Magyary-Kossa Péter **85**
Mämb (Muhme?) **63 67 86**
Manitius, Johann Bogislaus **34**
Mária Terézia **(57)**
Marperger, Bernhard Walter 37 **(67)**
Marth, Johann Matthias 18-20 **(42)**
Márton kovács (szekszárdi) **50**
Masnitius, Ján **85**
Máté evangélista **59**
Matwijowski, Krystyn 26 28 **(56)**
Mátyás II. (magyar király) **68**
Mattyasovszky Miklós **45**
Mayer, Johann Friedrich 53k **68**
– *A pápista vallásra...* **68**
Meisner, Balthasar **68**
– *Meditationes sacrae* **68**
Meissner, Michael **(67)**
Melanchthon, Philipp **(93)**
– *Ágostai Hitvallás* 38k 41 70 **73 93**
– *Apológia* **73**
Mercy, Florimund Claudius von **51 (63) 85**
Mercy d'Argenteau, Anton Ignaz 69 **63 86**
Mesek **70**
Mészáros György, alsóki **(89)**
Meszlényi János **85**
Meute bárónő **67 86**
Meyer, Dietrich 26
Michaelis, Johann Heinrich 53 **14 (15) (41)**
– *Biblia Hebraica* 53 57 **15 16 42**
Mietzschke, Alfred 12 20 **(23)**
Milde, Gottfried **98**
Milde, Heinrich **(23) (24) (79)**
Miletz, Eliaš 33 37 45 47 49 **64**
Mindszenti Sámuel 61
Minor, Melchior Gottlieb **89**
Mirus, Johann Christian **10**
Miskei Ádám 30 36 42 59 63-65 69 71 88 **(89) 93**
– *Hitnek paizsa* 42
– *Világtalan világi vígság* **71**
Miszlai András id. **50**
Miszlai András ifj. **85**
Mohl, Elias 31 47 65 ***10*** **67**
Mokos Gyula 18
Molitoris András **85**
Mossótzy Institóris Mihály 61
Mózes **26 73**
Möllenhoff, Christian Nicolaus 27k 36-38 46-48 58 68 **67 70 (74)**
Möller, Martin 49 **68**
– *Manuale* **68**
Musser, Samuel **17**
Mühlpfordt, Günter 17k
Müller, Heinrich Christoph 60
Müller János 34 37

— N —

Nádasdy Pál **68**
Nádasdy család **85**
Nagy István 69 72
Nagy Márta 12 43
Neander, Joachim 35k
Németh Sámuel (lelkész) 18 22k 26 33 59 62 **(89) 93 (99)**
Németh Sámuel (tanár) 25k **(46) (56)**
Neubauer, Georg Heinrich **34**
Neuhold, Anna Rosina özv. **(61)**
Neuhold, Johann Jacob **67**
Neuholdné (Maria Susanna) **67**
Neuser, Wilhelm 21 **(1)**
Neuß, Erich 31 33
Nigrini János **(26) (27) (28) (30) 31 (33)**
Nikodémus **57**
Nietsche, Georg **56**
Noszlopy István **88**

— O, Ö —

Obst, Helmut **(12)**
Obuch, Gottfried Wilhelm 28
Odor Pál **71**
Oertel, Johann Gottfried 47 63k **55 83**
Okolicsányi Pál **(93)**
– *Historia diplomatica* **93**
Orbán István 31-33 57 **(5) (6) (8) (10) (12) 13 15 16 (93)**
Osiander, Lucas 50 **(64)**
Ostffy Mihály 26 30 **52 55 71 73 (88)**
Otto, Karl von 28
Ovidius Naso, Publius **(68)**
Örvendi Molnár Ferenc **88**
– *Lelki tárház* **88**
Örzse (soproni) **54**

— P, Q —

Paasch, Ernst-Walther **(37)**
Padányi Bíró Márton **90**
– *Enchiridion* **90**
Pál apostol 57 60 **19 31 37 93**
Pálházi Göncz Miklós **68**
– *Traktátus az Úr vacsorájáról* **68**
Palm, Heinrich von 26 28
Patzelt, Herbert 26 **(6) (57)**
Pauli, August Gottfried 27k
Payr Sándor 11 13 15-17 22 31k 34-41 54 62-66 69-71 **(31) (52) (54) (60) (71) (73) (75) (76) (85) (92) (93) (95) (96)**
Pekry Lőrinc 45 49 **64**
Pekry Polyxena 50
Pellionis, Samuel 31 **10**
Peltz, Johann **74**
Perlaki Gábor 69 72
Perlaki József 22-24 37 59 63k 69 ***54*** **55 71 75 82 (89) 93 (99)**
– *Sankóné halotti búcsúztatója* **71**
– *Seregélyné halotti búcsúztatója* **75**
Pesti Gábor 54
Péter I. (orosz cár) **10**
Péter Katalin 51 54
Peters, Christian 18 20
Petrik Géza 33k 36-38 40k
Petrőczy Kata Szidónia 43 45 49
Peukert, Herbert 18 20
Pfaff, Christoph Matthäus 18k 49 **(59)**
Pilgram, Johann Sigismund 27 36 64-66 **63 67 70 72**
Pintzger, Andreas **81**
Pitroff, Paul 18 46 **81**
Plinius Caecilius Secundus minor **3**
Plorantius, Daniel **10**
Podczeck, Otto 20
Podmaniczky János 47 **(81) (91)**
Pohl Mátyás 38
Poldt (győri) **(40) (41)**
Polz, Michael 63
Praun, Daniel Hieronymus **98**
Prépostvári Zsigmond **68**
Pritius, Johann Georg 43 51 **64**
– *De vero christianismo* 43 51 **64**
Prónay Gábor 47 **(81)** ***87 90 91***
Pupos Mihály **29**
Quack, Jürgen 53
Quenstedt, Johann Andreas **68**

— R —

Raabe, Paul 20 33
Rabacher, Johann Andreas 47 **(42)**
Radvánszky György 47
Radvánszky László 47
Rákóczi Ferenc 23k
Rambach, Johann Jacob 18 38-40
Ratkótzy Miklós 19 67 **85 93**
Raupach, Bernhard **(67)**
Rechenberg, Adam 18 **99**
Regah (? budai parancsnok) **85**
Reichard, Johann Karl 66 **(50) 85**
Reingrabner, Gustav 25
Rennauer, Johann Philipp 47
Reuß, Heinrich 27
Révay Judit (Nádasdyné) **68**
Rezik, Ján 22 **(17)**
Ribini János 59 63k **(55)** ***93***
Richter, Christian Friedrich 36
Ritschl, Albrecht 9 11
Rogall, Georg Friedrich 38 42 44 **(67)**
Roloff, Ulrich Thomas **10**
Róth Mihály id. 32 **3**
Róth Mihály ifj. **3**
Roth (F.W. Beer veje) **98**
Roykó János **86**
Rösel, Hubert 20 31 **(10) (24) (56) (81)**
Rößler, Wolfgang Andreas **10**
Rumy Sámuel 19 **47**
Ruß, Johann Christoph **84**

— S —

Sachs, Wolfgang **(89)**
Salamon István **54 85**
Saltzmann, Balthasar Friedrich **1**
Sander, Heinrich 28
Sarganeck, Georg ***76***
Sankó Boldizsárné **71**
Sárkány Tibor **(86)**
Sárosi János 18 **80**
Sartoris János 18 22k 26 30 37-47 49k 59k 62-65 69 72 **43** **45** **53** 55 **61** **62** **64** **65** **66** **68** **69** **72** ***73*** 74 **76** **78** **(79) 81 83 89 93**
– *Atyafiságos serkentések* 38 41k 44 **74**
– *Augustana Confessio* 38k 41 70 **93**
– *Gyermekeknek kézi könyvecskéjek* 38-41 **93**
– *Igaz kereszténység* 38 41k 44-50 70 **61 64 78 79 81 93**
– *Kis katekizmus* 38-40 42 **93**
– *Laubáni Biblia* 19 60-62 70 **89 93 96**
Sartorius János, M. 23 36 **(3) 54 60 78**
– *Magyar lelki óra* 13 23 36 **(3) (54) (55) 60**
Savoyai Jenő 27 47
Schade, Johann Kaspar 32 36 **12 96**
– *Was fehlt mir noch?* 32 **12 96**
Schaper, Annegret 26
Scheffer (győri) 58
Scheffler, Johann (Angelus Silesius) 36
Schian **(88)**
Schicketanz, Peter 21 24 **(1)**
Schill, Nicolaus 60 **(89)**
Schilson, Johann Michael **85**
Schmal, Andreas **(10) (31) (35) (54) (68)**
Schmersahl, Elias Friedrich 28 38 68 **(57) (67)**
Schmid, Heinrich 11
Schmidt, Berthold 27
Schmidt, Gottfried **(57)**
Schmidt János 11 32 34 60 66k 69 **(3) (84) (85) (99)**
Schmidt, Martin 10 **(1)**
Schmidt, Peter Nicolaus 68 ***98*** **99**
Schmidt-Tomka, Gustav 12 66
Schmiedel, Johann 22 **17**
Schreyvogel család **(34)**
Schröder, Jakob 53
Schröder, Johann Heinrich 36
Schröer, Georg Friedrich **54 55**
Schulek Tibor 34-37
Schütz, Johann Jakob 35
Schwartzwalder, Jeremias 16 49 66-68 **36** **37** ***38*** **42** **85**
Schwarzburg-Rudolstadt, Ämilie Juliane von 35
Schwedler, Johann Christoph **37**
Schweidl Mihály 31

Scultetus, Abraham **68**
– *Kirchenpostille* **68**
Seckendorff, Christoph Ludwig von 48
Seckendorff, Friedrich Heinrich von 25k 46-48 **(53) 77 81**
Seckendorff, Theresius von 48
Seckendorff, Veit Ludwig von 9k 48 **93**
– *Historia Lutheranismi* **93**
Seckendorff-Gudent, Brigitte von 48
Seefeldt, Fritz 26 28 47 **(89)**
Seidel, Christoph Matthäus **59**
– *Kleiner Katechismus* **59**
Seregélyi Péter **(55)**
Serpilius, Samuel 47 64k **63 73 76 (85)**
Serpilius, Samuel Wilhelm 47 **(64) 67 77**
Severini, Ján **55**
Siess, Johann Joseph 41
Skalsky, Gustav Adolf 28
Sólyom Jenő 21 38 55 57 **(68)**
Sorok János **19**
Spaiser Ferenc Domokos **60**
Spener, Philipp Jacob 10k 15k 18k 21 27 32 43 51k 54 63 68 **1 (2) 4 12 (37) (39) 47 (55) 59 93 (96) (99)**
– *Erklärung der christl. Lehr* 32 **12 59**
Spiegel-Schmidt, Friedrich **(50) (85)**
Stahl, Georg Ernst **17 (40)**
Starcke, Christoph 60
Staupitz, Johannes 10
Steiger, Johann Anselm 39
Steinmetz, Johann Adam **59**
Stenger, Johann Melchior 10
Stoeffler, F. Ernest 9
Storz, Jürgen 32
Sträter, Udo 10 17 **(56)**
Streibig, Joseph Anton 34 41 58
Stubbe, Christian 26 28 47 68
Suke, Christoph Gerhard 27k

— Sz —

Szakonyi Ferenc **93**
Szála Erzsébet 25
Szántó András **(85)**
Száraz György **85**
Szelestei N. László 12k 18 22 24k 33-34 37 39k 47 57 64 **(54) (75) (78)**
Szeli József 58 **60**
Szenci Molnár Albert **68**
– *Postilla Scultetica* **68**
Szeniczey család **(85)**
Szentgróthi Mihály **(52)**
Szent-Iványi Béla 12 21 23 25 31 35 43 64k
Szilvágyi István 69 **85**
Szinnyei József **(10) (26) (54) (55) (56) (64) (68) (74) (93) (95)**
Szirmay Miklós **68**
Szita László 12 66 **(36) (42)**
Szollár Tamás **(26) (27) (28) (30) 31 (33)**
Szombathi János 61
Sztripszky Hiador 32 **(8) (60)**

— T —

Tafferner, Anton 66 **(85)**
Tamás apostol **15**
Tarnai Andor 7 19
Tatay István ifj. 16 22 24 31 33 35 67k **23 (24) 25 85**
Tauler, Johannes 10
Telekesi Török István 24 26
Temlin Éva (Ratkótzyné) **(85)**
Textoris György **68**
Thal család 28
Thessaris, Ján **87**
Thessedik Sámuel id. **83**
Thomasius, Christian 16
Thurzó György **68**
Tiefftrunk, Konrad Leopold 19 66k **85**
Tietze, Christoph 35
Tobolka, Zdeněk 31 37 **(6) (10) (38) (96)**
Todorszkij, Szimeon 50
Tomka Szászky János 18 22 24 **53 54 65 66**
Tomtsányi György **85**
Tonsor (Borbély) Ferenc **85**
Tonsor, Johann Nicolaus Marsilius 66 **85**
Toppertzer, Peter Paul 25 ***8***
Torkos András 21-24 30k 33 38k 55-59

63k 69 **4** **5** **6** **7** **9** **(10)** **11** **15** **16** **19** **20** **21** **22** ***24*** **26** **27** **30** **31** **33** **34** **40** ***41*** **44** **46** **48** **49** **60** **(68)** **73** **74** **(78)** **93**
– *Engesztelő áldozat* 31 38 42 57 **4** **5** **6** **93**
– *Győri katekizmus* 31 39-41 58 60 **6** **91** **93**
– *Újtestamentum* 38 55-59 **9** **15** **16** **60** **74** **78** **87** **89** **93**
Torkos Justus János 31 33 **20** **21** **22** **24** **26** **30** **33** **40** **41** **48** **49**
Torkos József 19 22k 35k 38k 56-59 65 **46** **87** **(89)** **93**
– *Új zengedező mennyei kar* 34-36 39 41 70 **87** **93**
Tótfalusi Kis Miklós 51
Tóth Sándor 26
Tóth Sipkovits János 16 22k 30 33 63-65 71 **31** **(68)** **73** **74** **(76)** **80** **99**
Töllner, Justinus **33**
Töltési István 35
Trautmann, Samuel 28 **56** **58** **59** **(96)**
Tresenreuther, Christoph Friedrich 27 **(67)**
Triebnigg-Pirkhert, Ella 67 **(84)**
Tschižewskij, Dmitrij 14 25 50 **(5)**

— Ú —

Újváry Pál **52**

— V —

Valesius Sámuel **86**
Varenius, Heinrich 43 50 **64**
– *Rettung... vom Wahren christentum* 43 50 **64**
Varga Anna (Bárányné) **(50)**
Varga István 61
Vas István, kapusi **60**
Vázsonyi Márton 16 18 22-24 30-32 34k 41-46 49 53 57 63k 69 **(4)** **5** ***10*** **11** **12** **13** **15** **18** **19** **23** ***25*** **26** **(28)** **29** **30** **36** **37** **39** **42** **43** ***44*** **45** **47** ***52*** **61** ***71*** ***74*** ***75*** **79**
– *Életnek regulái* 32 **(13)** **(15)** **96**
– *Igaz kereszténység* 41k 44-50 **61** **64** **78** **79** **81** **93**
– *Sankóné halotti búcsúztatása* **75**
– *Útmutatás az igaz kereszténységre* 32 43 **12** **(13)** **(15)** **96**
Vázsonyi Miklós **11**
Vázsonyi Miklósné (Sára) **11**
Velits, Peter 66k **85**
Vesely, Daniel 25
Vibeg, Johann **(84)**
Vidos Miklós, koltai **88**
Viebing, Adam **37**
Vitringa, Campegius 49
Vízkelety András 19 **(63)**
Voigt, Christoph Nicolaus 27 29 31 **6** **34** **59**
Vörös Zsigmond **84** **85**

— W —

Wächter, Oscar 19
Wagner (Bognár) György 16 22-25 33 35 **5** **(7)** **9** **14** **17** **24** **33**
Wagner, Oscar 26
Walch, Johann Georg 11 18 **(64)** **(99)**
Wallmann, Johannes 9k 12 15k 42 51 54
Walther, Johann Rudolf 66 68 **85**
Weber, Max 11
Weiß, Johann **63** **67** **70**
Weiß, Johann Christian **86**
Weiß, Johann Friedrich **86**
Weiß, Johann Michael **86**
Weiß, Karl 27
Weiß, Maria Magdalena **86**
Weiß, Michael 19 66-69 **63** **67** **70** **77** **82** **83** **84** **85** **86**
Weiß, Susanna **63** **67** **70**
Weißné (Maria) **63** **67** **70**
Weißné (Susanna) **63** **67** **70** **77** **83** **84**
Weissensee, Philipp Heinrich **56** **59**
Wendrich, Georg 27
Weniger, Peter 17
Wernsdorff, Gottlieb **54** **55**
Wesselényi István **(81)**
Weszprémi István 61
Wider, Andreas 16 66k **85**

Widmann, Johann Anton **57**
Windischgrätz család **(63)**
Winter, Eduard 12 18 20 27k 31k 46 48 50 **(56)** **(79)**
Wirth, Ambrosius 32 **(12)** **59**
– *Enchiridion* **59**
Wittnyédi János 65
Wodilay Márton **(42)**
Wohlgemuth, Daniel **89**
Wolf, Abraham 38 42 44 **(67)**
Wotschke, Theodor 18 37 60
Wreech, Curt Friedrich von **(32)**
Wurzbach, Constant von 48 **(57)** **(76)** **(85)**

— Z —

Zabler, Jacob **(85)**
Zabler, Peter **(68)**
Zay család **(91)**
Zeitler, Christoph Andreas 33 43 **(93)**
Zeltner, Gustav Georg 19 60
Zichy Imre **85**
Zimmermann Ádám 3
Zinzendorf, Nicolaus Ludwig von 11 **(37)**
Zinzendorf, Philipp Wenzeslaus von **85**
Zitkovszky István 47 **(81)**
Zólyomi Perinna Boldizsár **68**
– *Manuale* **68**
– *Ötven szentséges elmélkedések* **68**
Zornath **54**
Zoványi Jenő **(10)** **(31)** **(46)** **(54)** **(55)** **(60)** **(63)** **(64)** **(67)** **(71)** **(79)** **(80)** **(83)** **(85)** **(93)**
Zrínyi család **85**
Zvonarics Imre **(68)**
– *Hitünk ágainak három könyvekre való osztása* **68**

Helynévmutató

A vékony számok a tanulmány oldalaira, a **félkövér** számok a dokumentumok sorszámára, (zárójelben) pedig a dokumentumok jegyzékeire utalnak.

— A —

Acsa 76 **(81) 87 90-91**
Ágosta (Augsburg D) 35k 41 **(52)**
Alberti(rsa) **83**
Alsósztregova (Dolná Strehová SK) 63
Altdorf 19 67 **(47) (67) (85)**
Altenburg **(93)**
Amszterdam (Amsterdam NL) **60**
Arhangelszk **10**
Aszód **91**

— B —

Bábony(megyer) **85**
Balaton 66 **19**
Baranya m. **85 97**
Bakonycsernye **(36) 95**
Bakonyszentlászló **(87)**
Bakonyszombathely **(60)**
Bakonytamási **(5) (36)**
Balatonszepezd **(85)**
Bánát (Bánság) 66 **(62) (85)**
Banská Štiavnica → Selmecbánya
Bártfa (Bartfeld, Bardejov SK) 31 55 **68 (85) 98**
(Báta)apáti **85**
Bázel (Basel CH) 55
Bazin (Pezinok SK) 66 **(85-86)**
Bebenhausen **59**
Bécs (Wien A) 14 25-29 36-38 40 46-48 61 67k **2 (6) 4 34 38 42 57 (63) 67 77 (81) 83 (85) 86 89 98-99**
Belgrád (Beograd YU) **67 (77) 79 85**
Bér **(53)**
Berlin 12k 15k 21 26 46 48k 53 76 **1 (34) (38) (96)**
Besztercebánya (Neusohl, Banská Bystrica SK) 31 **46 (55) (60) (68) (85) (87)**
Biberach **(50)**
Bikács **(54) 85**
Billendorf **(76)**
Bonyhád **50 (85)**
Boroszló (Breslau, Wrocław PL) **(10) 59 (60) 89 98**
Brandenburg 15 24 26 **21**
Brassó (Kronstadt, Braşov RO) 58 **60 98**
Bratislava → Pozsony
Braunschweig **(93)**
Brieg (Brzeg PL) 28 **56 (96)**
Buda (Ofen) **36 79 83 85**
Budapest 76
Bük 34 **68 (75)**

— C —

Cák **(31)**
Cămpia → Langenfeld
Chmeľov → Sároskomlós
Cieszyn → Teschen
Cikó **85**
Coburg **(68)**
Copşa Mică → Kiskapus
Cuci → Kutyfalva

— Cs —

Csehország **59**
Csepreg 56
Csesztve **(53)**
Csetnek (Štítnik SK) **(8) (10) (50) (63)**
Csikvánd **(31) (85)**

Csót **85**
Csömör **(87)**
Csurgó **(50)**

— D ————

Dabrony **(85) 93**
Dancka (Danzig, Gdańsk PL) **(10) 54**
Darmstadt **37**
Debrecen 41 **(88) 89-90**
Dolná Strehová → Alsósztregova
Dörgicse **51-52**
Drezda (Dresden D) 15 **(10) 54-55**
Dubova (Dubové SK) **(10)**
Dubravica (Dúbravica SK) **(68)**
Dudar **95**
Duna 26 **79**
Dunaegyháza **(87)**
Dvorníky → Udvarnok

— E ————

Egyed **(31) (85)**
Egyiptom 56 **26-27**
Elba **78**
Eperjes (Prešov SK) **3 (8) (23) 68**
Erdély 12 26 49 68 **34 60 (81)**
Erfurt 22 **(6) (17)**
Érsekújvár (Nové Zámky SK) **(68)**
Eszék (Osijek HR) **(51) (63) 85**

— F ————

Fadd **85**
Fejér m. **85**
Felpéc 22 62 **80 82 97 100**
Felsőkubin (Vyšný Kubín SK) **(53)**
(Felső)nána **85**
Felsősál (Šalovci SLO) **(62)**
Fertőrákos **(85)**
Fiad **85**
Fiume (Rijeka HR) **57**
Frankfurt/Main 35k 41 43 **(12) (59) (61) (85) (87) (93) (99)**
Frankfurt/Oder 15
Fünfkirchen → Pécs
Füred **71**

— G ————

Gálos (Gols A) **(81)**
Garamszeg (Hronsek SK) **(55)**
Gdańsk → Dancka
Georgia **(56) (59)**
Gießen **(42) (96)**
Glaucha 16k 20 **2 5-7 (12) 20-22 30 33 96 98-99**
Goldlauter (Thüringen) **(13)**
Gotha 13 66 76 **56 59 (93)**
Görlitz **68**
Graz 46 48 **81**
Greifswald 53k **(64) (68)**
Güns → Kőszeg

— Gy ————

Gyönk **(36) (42) 50 85 95**
Győr (Raab) 21-26 31 33-36 39-41 58 67k **4-7 9 11 15-17 19-24 26 (27) 29-30 (31) 32-34 37 39-50 53-55 60 (68) 73 (74) 85 87 90-91 93 97**
Györköny **(23) 39 50 85**

— H ————

Halle/Saale 9 11-13 15-21 23-28 30-33 36k 39 43 46-50 52k 55-57 59 63 65 67k 76 **2 4-17 20-27 29-30 (31) 32-34 (36) 37-38 (39) 40-43 48-49 (50) (52-54) (57-59) (67) (74) 76 (77) 79 (81) (85) (89) (91) (93) 96 (98) 99**
Hamburg **(67)**
Harta **(50) (85-86) 90**
Hasselfelde **(37)**
Heidelberg **(68)**
Helmstedt **(93)**
Hermannstadt → Nagyszeben
Hessen 66 **37 (42) (85)**
Hétfalu (Barcaság) **(60)**
Hidas **85**

Hitzaker **(64)**
Hodoš → Őrihodos
Hosszúfalu (Satu-Lung RO) **(60)**
Hőgyész 69 **63 83**
Hronsek → Garamszeg

— I —

Igló (Spišská Nová Ves SK) **(26)**
Isztambul → Konstantinápoly
Ivanovci → Szentbenedek
Izmény **(74) 85**

— J —

Jablonka-hágó 26
Jauer (Jawor PL) 60 **(93)**
Jéna (Jena D) 13 15 18 20 28 33k 37k 40-43 46 65 67 **(3) 8 11 (12) (17) (26) (39) (47) (50) (52) (61) (67-68) (74) 76 (78) 79 (80-81) 82 (91-93)**
Jeruzsálem 36 **19 71**
Jolsva (Jelšava SK) **(8) (10)**

— K —

Kalaznó **85-86**
Kalbe/Saale **(42)**
Kamienna Góra → Landeshut
Kapolcs **50 (85) 92**
Kassa (Kaschau, Košice SK) 28 **56 58-59 (68) (81)**
Kemenesalja **71 73 (88)**
Kemenesmagasi **(31)**
(Kemenes)sömjén **(31) 44**
Késmárk (Kežmarok SK) **(55) (85)**
(Kesző)hidegkút **85**
Kiel 27 **(39) (68)**
Kijev 50
Kisbér **83**
Kiskapus (Copşa Mică RO) **(60)**
Kismányok **(33) (36) 37 (42) 63 67 70 77 83-85 (86)**
Kispéc 23 62 **27 31 (82)**
Kistormás **50 (74) 85**
Kloster Berge **(2)**
Komárom (Komorn, Komárno SK) 34-36 61 **(60) 67**
Konstantinápoly (Isztambul TR) 26 68
Korpona (Krupina SK) **(31)**
Kölesd **(50) 85**
Königsberg (Kalinyingrád RUS) 15 20
Körmend **62**
Körmöcbánya (Kremnitz, Kremnica SK) 66 **(36) 85**
Kőszeg (Güns) 18k 26 35-38 40 46 58 **1 (17) (52) 55 69 74 81 86 (93)**
Kötcse **85**
Kővágóörs **(85)**
Kronstadt → Brassó
Kuntapolca (Kunova Teplica SK) **(68)**
Kutyfalva (Cuci RO) 49

— L —

Landeshut (Kamienna Góra PL) **89**
Langenfeld (Campia RO) **(85)**
Langensalz **(99)**
Lápafő **85**
Lászlófalva (Laclavá SK) **(85)**
Lauban (Lubań PL) 28 59-63 **89 92 (93-94) 96**
Lausitz (Luzsica) 20 28 **89 93**
Laxenburg **(8)**
Lengyelország **10**
Léva (Levice SK) **68**
Lipcse (Leipzig D) 9 15k 18 20 30 32k 37k 41-44 50 52k 55k 60k 67 **(2) (10) (12) (27) (39) (42) (47) (63) 64 (67) (74) 76 81 (85) (93) (96) 98-99**
Lőcse (Leutschau, Levoča SK) 34-36 41 55 **(8) (24) 59 (60) 68 (88)**
Lübeck **(68)**
Lüneburg 50 **(12) (64)**

— M —

Magdeburg 16 **(2) (12) (59) (61)**
(Magyar)keresztúr **31**
(Magyar)keszi **(31) 50-51 85**

Majos 68 **(33) (36) 37 42 50 85**
Malabár (India) 20 48 **32 (56)**
Malomsok **(93)**
Mansfeld **(34)**
Marburg/Lahn **(68)**
(Marcal)gergelyi **(93)**
Marcaltő **(93)**
Martinec **85**
Maulbronn **(59)**
Mecklenburg **99**
Medina **85**
Mekényes **85**
Merse(vát) **(85)**
Merseburg **(18)**
Mesteri **88**
Mezőberény **(85)**
(Mező)túr 61
Mihalóc **(82)**
Mihályi **44**
Miava (Myjava SK) **35**
Modor (Modern, Modra SK) 66 **(10) (50) (53) 67 83-85**
Monoszló **52**
Mórágy **85**
Mórichida **(85)**
Moszkva 50 **10-11 57**
Mucsfa **85**
Mucsi **(36) 37 85**

— N —

Nagydorog **50**
Nagysimonyi **(5)**
Nagyszalatna (Zvolenská Slatina SK) **(10)**
Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu RO) **(6) (34)**
Nagyszékely 67 **(42) 50 85**
(Nagy)szokoly **(31) (36) 50-51 85 93**
(Nagy)vázsony 21 23-25 54 **11 19 29 32 50 (74) 85 (95)**
Narva **(10) (32)**
Necpál (Necpaly SK) **(85)**
Nemescsó 19 21 23 26 38-40 46k **(1) 2 (10) (17) 55 61-62 64-66 68-69 72-73 78-79 81**
Nemesdömölk 21 23 **71 88 (95)**
Nemeskér 19 21 23 **(56) (71) 75 (85)**
Nemeskolta **(31) (68)**
Neusohl → Besztercebánya
Neustadt/Aisch **(57) (59) (76)**
Niederwiesa **(37)**
Nógrád **(87)**
Nové Zámky → Érsekújvár
Nürnberg 32 36 38-42 **(12) (34) 64 (67) (93)**

— O —

Ofen → Buda
Oppenheim **68**
Orosháza **(85)**
Oroszlány **(85)**
Oroszország **32 (57)**
Osgyán (Ožďany SK) 23 **55 68**
Osijek → Eszék
Osztroluka (Ostrá Lúka SK) **(8)**

— Ö —

Ödenburg → Sopron
Őrihodos (Hodoš SLO) **(62)**
Öskü **95**

— P —

Paks **31 (85) 90**
Panitzsch **(33)**
Pápa 63k **(27) 31 (47) 85 (93)**
Pásztori **(85)**
Pécs (Fünfkirchen) **42 74 85 93**
Pennsylvania 20 **(56) 98**
Perzsia **(57)**
Pest **(36) 83 85 91**
Pétervárad (Peterwardein, Petrovaradin YU) **79**
Pezinok → Bazin
Pincehely **85**
Poltava **(10) (32)**
Poprád (Poprad SK) **(87)**
Potsdam **(57) (81)**

Považská Bystrica → Vágbeszterce
Pozsony (Pressburg, Bratislava SK) 14 19k 24k 28 32k 45k 49 56 66-68 **10-11 17 26 30 36-37 40 42 50 52 60 64 67 74 76 77 79 81 83 (84) 85 93 97-98**
Prága (Praha CZ) **(68)**
Prešov → Eperjes
Pusztafödémes (Pusté Úľany SK) **(55)**

— R —

Raab → Győr
Regensburg 38 **41 (56)**
Rigleben (Thüringen) **(6)**
Rijeka → Fiume
Róma (Roma I) 18 **3 57**
Rostock **(68)**
Rozsnyó (Rožňava SK) **(8) 54**
Ruszt (Rust am See A) 14 44 76

— S —

Šalovci → Felsősál
Salzburg **59**
Sáros **(80)**
Sároskomlós (Chmeľov SK) **(3)**
(Sár)szentlőrinc 54 76 **47 50-51 (57) 63 70 74 85 89-90 95-96 99**
Sárvár **(68)**
Satu-Lung → Hosszúfalu
Schweidnitz (Świdnica PL) **89**
Selmecbánya (Schemnitz, Banská Štiavnica SK) 31 **(6) (8) (10) (27) (53) 59 (98)**
Sempte (Šintava SK) **68**
Sibiu → Nagyszeben
Simontornya **51 85**
Sió 66 **85**
Sion **26**
Sodoma **20 93**
Sokorógyömöre **(85)**
Sokorókajár **(85)**
Somlószőlős **(5)**
Somogy m. **85 97**
Sopron (Ödenburg) 14 18k 25-27 29 31 33 35-38 40k 44 46-48 64 66k 76 **2 (4) (12) (23) 26 (27) 36 45-47 50 (52) 53-55 (56) (61-62) 63 65 67-68 71-73 (74) 76 (78) 79 81-84 (85) (87) 88 (91) 93**
Sorau (Żary PL) **(32)**
Spišská Nová Ves → Igló
Stendal **(59)**
Štítnik → Csetnek
Stockhom 44 **64**
Stolberg **37**
Straßburg (Strasbourg F) 21 **1 (60) 68**
Stuttgart 60 **(59) (68) (96)**

— Sz —

(Szabad)hídvég **85**
Szák **(27)**
Szakolca (Skalica SK) **(55)**
Szakony **(31)**
Szászország (Sachsen) 16 24k **21 85**
Szécsény **(85)**
Szekszárd 59 **50 74**
Szenice (Senica SK) **(85)**
Szentbenedek (Ivanovci SLO) **(55)**
Szepesváralja (Spišské Podhradie SK) **(8)**
Szered (Sered' SK) **68**
Szergény **(27) (50)**
Szibéria 20 68 **32 57**
Szilézia 20 26 28 59k **(6) 34 (36) 59 (76) 89 96**
(Szil)sárkány **31**
Szőce **(85)**

— T —

Tab **(84) 85**
Temesvár (Timişoara RO) **(51) 79 85**
Tengőd **85**
Teschen (Cieszyn PL) 26 29 **(6) 57 (59)**
Tét 23 **(23) (54) 73 (95)**
Tobolszk 20 **(32)**
Tófű **85**
Tolna **67**

Tolna m. 66-69 **(23) (51) 84-85 89 93 97**
Toporc (Toporec SK) **(55)**
Torvaj **85**
Törökország **1**
Tranquebar (India) **(32) (67)**
Trencsén (Trenčín SK) **(85)**
Trident (Trento I) **85 (93)**
Trieszt (Trieste I) **57**
Turoluka (Turá Lúka SK) **(85)**
Tübingen 15 17-20 22 49 67 **(1) (10) (50) (56) 59 (63) (68) (85) (93)**

— U —

Udvarnok (Dvorníky SK) **(53)**
Urbana (Illinois) 76 **(49)**
Ulm **42 50 56**
Ultzen **(64)**
Utrecht 61 **60 (66)**

— V —

Vác **57 82**
Vadosfa 21 23 40 45 **44 52 55 61 71 74-75**
Vágbeszterce (Považská Bystrica SK) **(10) (63) (86)**
Vajta **85**
(Vár)palota 21 **(80) 85 95**
Varsád 18k 66 68 **36-38 (42) 50 (63) (74) 84-86**
Vas m. **57**
Vásárosfalu **(31)**
Velence (Venedig, Veneto I) **34**
Veszprém **90**
Veszprém m. **11 29**
Vyšný Kubín → Felsőkubin

— W —

Wallau bei Wiesbaden **(85)**
Weimar 46 48 55k **78 92**
Wernigerode **(37)**
Wertheim/Main **(85)**
Wien → Bécs
Wittenberg 12k 16 18k 21-23 38k 41 49 56 58k 65 67 **(2) 4 (8-9) (27) 33 (53) 54-55 (57) 59-60 (62) (67-68) (74) 76 78 (82) (85) (87) 89 (93) (95) 99**
Wrocław → Boroszló
Württemberg 11 18k 38 40 **(10) 56 59 (67-68) (96)**
Würzburg **(85)**

— Z, Zs —

Zágráb (Agram, Zagreb HR) **57**
(Zala)szegvár **(85)**
Zalaszentgrót 21 **(85)**
Żary → Sorau
Zomba **50 85**
Zsolna (Sillein, Žilina SK) **59 (85)**

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER GEISTESSTRÖMUNGEN DES 16–18. JAHRHUNDERTS IN UNGARN

BAND 36

❖

Ungarischer Pietismus (1700-1756)

Untersuchung und 100 Dokumente zur Geschichte des Pietismus in Transdanubien

Zusammenfassung

1

Die Gründung von Kirchengemeinden, die Einrichtung von Schulen, die Übersetzung der Bibel sowie deutscher theologischer Literatur, das Dichten neuer Kirchenlieder, das Zusammenstellen von Gesangbüchern und deren Drucklegung, das Überströmen ausländischer Universitäten – das sind die bekannten Merkmale der ungarischen Reformation. Weil sich diese Merkmale in der Kirchengeschichte zu wiederholen scheinen, ist man geneigt, von einer zweiten Reformation in Ungarn zu reden. Die Parallelen sind ja nicht zu leugnen. Die erste Erneuerung spielte sich im Schatten der Türkenherrschaft ab, die zweite aber im Schatten der Schlachtfelder eines verwüstenden Krieges – und einer rücksichtslosen Religionspolitik. In beiden Fällen ging es um die Wiederherstellung des zerstörten Kirchenlebens, die Organisation der evangelischen Christenheit, um Aufbau und wahre Seelsorge. Der ungarische Pietismus war zwar von der hallischen Richtung bestimmt, konnte sich aber den in Deutschland geläufigen Streitigkeiten meistens entziehen und völlig der neuen, im Interesse der gesamten Kirche ausgeübten, reformatorischen Arbeit hingeben.

Unter den lutherischen Kirchendistrikten war es der im Westen liegende, der Transdanubische (auf der rechten Seite der Donau, mit dem Zentrum Raab/Győr), der

vorwiegend Gemeinden ungarischer Muttersprache umfasste. Freilich gab es auch anderswo Verehrer von August Hermann Francke, die ihre Schriften – wenn auch zum Teil – auf ungarisch verfassten (z.B. József Szeli im siebenbürgischen Kronstadt oder Matthias Bél in Pressburg jenseits der Donau). Ihre Beziehungen zu Raab sind aber auch nicht zu leugnen: Bél hat seine Freylinghausen-Übersetzung dem Raaber András Torkos gewidmet. Szeli hat u.a. in Raab studiert und auch einige seiner Kronstädter Schüler nach Raab gesandt.

Pressburg, das „kleine Halle", die Hochburg des Pietismus in Ungarn, hat ein eigenes Kapitel in der Geschichte des Pietismus verdient. Geht es jetzt um den ungarischsprachigen Pietismus, so möchte ich aus mehreren Gründen das Pressburger Lyzeum und seinen Professorenkreis nicht miteinbeziehen. Erstens war dieser Kreis mindestens dreisprachig, zweitens gehörte Pressburg als freie königliche Stadt kirchenrechtlich zu keiner Superintendentur (genauso wenig wie Ödenburg in Transdanubien) und konnte deshalb eine eigenständige Frömmigkeit vertreten.

2

Die klassische Monographie von Sándor Payr über den ungarischsprachigen Pietismus ist über 100 Jahre alt. Es sind inzwischen wichtige Beiträge geleistet worden – vorwiegend durch Béla Szent-Iványi aufgrund des Francke-Nachlasses –; auch sie sind über 50 Jahre alt. Seitdem ist kaum Literatur über dieses Thema erschienen. Doch unsere Sicht ist im Laufe der Zeit eine andere geworden. Im folgenden möchte ich von diesem allmählichen Sichtwechsel berichten.

Der Positivist Sándor Payr vertritt in seinem bis heute maßgebenden Werk (1898) die merkwürdige Auffassung eines „Eintopf-Pietismus". Das heißt: er hält einen jeden für einen Pietisten, der entweder Halle besuchte oder erbauliche Schriften verfasste oder sich einfach praktischen Aufgaben hingab. Béla Szent-Iványi nimmt diese einschließende Definition in seinem Aufsatz (1936, in gekürzter deutscher Übersetzung 1937) kommentarlos auf und bestimmt damit fast alle heutigen Nachschlagewerke. Demgegenüber würde ich mich lieber einer eher ausschließenden Definition bedienen. Aus den Quellen geht hervor, dass nicht alle halleschen Studenten pietistischer Gesinnung waren, Gebet- und Gesangbücher auch dem Wittenberger Geist entspringen konnten und ein Unterschied zwischen nachsichtiger Orthodoxie und absichtigem Pietismus, zwischen persönlichen Neigungen und bewussten Bestrebungen in einer bedrängten Diasporakirche schwer zu erkennen ist. Auf diese Weise bleibt von Payrs Pietistenscharen nur eine Handvoll übrig, diese aber mit entschlossenem Reformanliegen und unverkennbarer Spenerischer Prägung.

Das bedeutet aber keinesfalls, dass Halle einen geringen Einfluss auf die ungarischen Lutheraner ausgeübt hätte. Der erwähnte Kirchendistrikt war durchaus von der

halleschen Richtung geprägt, bis in das 19. Jahrhundert hinein, als diese Frömmigkeit in Halle längst aus der Mode war. Ich wollte nur betonen, dass es sich hier um einen engen Kreis handelt, der durch seine schriftstellerische, übersetzerische und verlegerische Tätigkeit eine enorm breite Leserschaft erreichen konnte. Obwohl man kirchliche Reformgedanken auch mündlich verbreiten kann und sogar ein Agraphos als Pietist zu bezeichnen ist, können wir nur die geschriebenen, gegebenenfalls gedruckten Arbeiten berücksichtigen, um die Frömmigkeit der ungarischen Pietisten zu untersuchen. Die mündlich gehaltenen Predigten entziehen sich leider unserem Urteil.

Aus diesen Überlegungen erfolgt, dass ich mich auf die Darstellung nur einiger Gestalten beschränke. Die Liste der Namen bedeutet selbstverständlich keinen Kanon, zumal die Grenzen einer Arbeitsgemeinschaft oder eines Kreises der Gleichgesinnten immer verschwommen sind.

3

Wenn ich die westungarischen Zentren der Reformbewegung aufzählen sollte, müsste ich fast alle Ortschaften benennen, wo im Transdanubischen Kirchendistrikt die freie Religionsausübung vor dem Toleranzpatent von Joseph II. (1781) gesetzlich gewährt wurde. Es handelt sich um Grenzburgen, Raab und Vázsony sowie um sogenannte Artikelgemeinden (= in einem Gesetzartikel von 1681 aufgezählten Gemeinden), Nemescsó und Vadosfa. Es ist kein Zufall, dass die entschlossenen Förderer der neuen Frömmigkeit genau an diesen bedeutenden Orten tätig waren. Dahinter steckt eine bedachte „Kaderpolitik", die gleich deutlicher wird.

Der erste der Gestalten der pietistischen Literatur war András Torkos (1669-1737), Pfarrer in Raab. Seine Persönlichkeit war zwar voller Widersprüche, doch genoss er eine unbestrittene Autorität unter den Zeitgenossen und erhielt von der Nachwelt den Titel „eines Vaters des ungarischen Pietismus". Die jüngere Generation, György Bárány (1682-1757), Márton Vázsonyi (1688-1737) und János Sartoris (1695-1756), besuchten ausnahmslos seine Schule in Raab und unterrichteten später als seine Mitarbeiter in dieser Schule. Als einen Vertreter der dritten Generation möchte ich noch den Sohn von György Bárány, János Bárány (1716-1758), erwähnen, welcher der Raaber Schule (seit 1749 in Felpéc) zu einer neuen Blütezeit verhalf. Nach dem Studium und nach den Rektoratsjahren in Raab gelangten alle in blühende Gemeinden: Bárány nach Vázsony (dem Geburtsort von Vázsonyi, Weißbrunner Komitat), Vázsonyi nach Vadosfa (Ödenburger Komitat) und Sartoris nach Nemescsó bei Güns (Eisenburger Komitat). Der jüngere Bárány wirkte – wie gesagt – in Felpéc bei Raab. Die Ausstrahlung der Raaber Schule ist der organisatorischen Begabung von Torkos zu verdanken. Seine einstigen Schüler und späteren Mitlehrer gehen als Pfarrer in die Provinz, um die halleschen Prinzipien in weiten Kreisen zu verbreiten.

Als György Bárány z.B. in Vázsony ein Pfarramt versah, führte er dort mit jugendlichem Eifer die täglichen Bibelstunden ein und errichtete eine Schule, die sich binnen kurzem eines guten Rufes erfreute. Sogar der angesehene Bél empfahl sie denen, die Ungarisch konnten oder lernen wollten, weil Bárány seinen Schülern alles in der Muttersprache beibrachte. Seit Vázsonyis Tätigkeit beherbergte auch Vadosfa ein Gymnasium, während Sartoris in Nemescsó ein Waisenhaus errichtete.

Es ist auffallend, dass sich das Ziel der Peregrination mit der Zeit veränderte. Etwa von 1720 an wählten die ungarischen Studenten pietistischer Gesinnung mit Vorliebe die Universität Jena. Ich bin der Meinung, dass diese Erscheinung nicht einfach auf ein angebliches Halle-Verbot, sondern vielmehr auf die vermittelnde, versöhnende Rolle der älteren Saale-Universität zurückzuführen ist. Freilich spielte auch eine Rolle, dass das preußische Halle in den Augen der kaiserlichen Behörden verdächtig war, überdies wurde die Ordination den halleschen Theologiestudenten in manchen Fällen tatsächlich verweigert (wie dem Pressburger Prediger Matthias Marth). Jedoch ist zu vermuten, dass die Entscheidung der meisten Ungarn ohne jeden Zwang aus Überzeugung getroffen wurde.

4

Ich habe bereits darauf hingewiesen, dass Payr die literarische Tätigkeit und die Beförderung der Volkssprache als das Kennzeichen der Pietisten galt. Er hat insofern recht gehabt, dass dieses Kennzeichen tatsächlich wie ein roter Faden die Geschichte der Bewegung in Ungarn durchzieht. András Torkos veröffentlichte bereits 1709 ein Gebetbuch (*Engesztelő áldozat*, „Das Sühnopfer") und einen Katechismus in Halle, zwei Jahre später verlegten seine Schüler, Vázsonyi und Bárány, gleichfalls in Halle drei Francke-Übersetzungen. Wegen ihrer unbezahlten Druckrechnungen gerieten die ungarischen Studenten in Halle in Misskredit, außerdem wurden sie auch durch die Lieferschwierigkeiten dazu bewegt, auf die Herausgabe ihrer Schriften im Ausland einstweilen zu verzichten. Folglich erschienen die meisten Gesang-, Gebets- und Andachtsbücher, Katechismen und Erbauungsschriften danach – ohne Zutun des halleschen Zentrums – illegal in Ungarn, d.h. sie trugen zwar die Namen Frankfurt, Jena, Nürnberg auf ihrem Titelblatt, das Tageslicht erblickten sie jedoch in den Druckereien von Ödenburg, Raab und Pressburg. Obwohl Buchdrucker und Verleger bei der Umgehung der Zensur ein hohes Risiko eingingen, begünstigten die verschlossenen Grenzen doch jahrzehntelang die einheimische Veröffentlichung der evangelischen Literatur.

5

Die zwei wichtigsten Anliegen des Raaber Pietistenkreises waren von Anfang an die Übersetzungen der Bibel und des Wahren Christentums von Johann Arndt. Das Arndtsche Werk hat eine verwickelte Wirkungsgeschichte in Ungarn gehabt. Nach handschriftlichen Übersetzungsversuchen und in Druck gegebenen Exzerpten gelang es erst dem Raaber Kreis, die vollständigen „Vier Bücher" ins Ungarische zu übertragen und herauszugeben. Zuerst ging Márton Vázsonyi ans Werk, konnte aber die Übersetzung vor seinem frühen Tod nicht abschließen. So übernahm György Bárány die Aufgabe, dessen Arbeit schließlich János Sartoris revidierte und mit den fehlenden Kapiteln ergänzte. Die Drucklegung plante man zuerst in Halle oder in Jena, weil das Werk umfangreicher war, als dass es heimlich in Ungarn in Druck gehen und die Finanzierung durch einheimische Mittel gesichert werden konnte. Die nach Ausland geschickten Briefe (**78, 79;** die Nummern beziehen sich auf die im vorliegenden Band abgedruckten Dokumente) wurden wohl mit großer Freude empfangen, aber die Hilfe blieb aus. So erschien das ungarische Wahre Christentum trotz seines Umfangs in Ödenburg – freilich mit der Bezeichnung „Jena 1741" auf seinem Titelblatt (es ist übrigens mit seinen knapp tausend Seiten der dickste illegale Druck der Epoche). Die Ausgabe wurde finanziell – außer durch Spenden von lutherischen Magnaten – durch die frommen Kollekten in den Wiener Gesandtschaftskapellen ermöglicht. Dank den dänischen Gesandtschaftspredigern Christian Nicolaus Möllenhoff und Christian Kortholt unterstützten die Wiener Lutheraner mit jährlichen Zuschüssen die Herausgabe ungarischer Erbauungsliteratur.

6

Die Aufgabe, eine neue Bibelübersetzung oder Bibelrevision vorzulegen, wurde zuerst von Torkos in Angriff genommen (**9**). Seine Version sollte ursprünglich unter den Augen August Hermann Franckes herausgegeben werden. Das Neue Testament von Torkos erschien jedoch 1736 in Wittenberg und löste allgemeine Kritik aus. *„Die Unsrigen bekamen einen Ekel davon, die Fremden aber lachten"* – berichtete Bárány davon Gotthilf August Francke (**89**). Folglich übernahm er es, sich selber aufs neue ins Zeug zu legen. Diesmal gab es drei Übersetzer: die beiden Báránys, Vater und Sohn, sowie János Sartoris, und das Manuskript ging zwei Jahre zu freier Begutachtung herum, damit man Einwänden vorbeugen konnte.

Nach mehreren vergeblichen Versuchen gelangte die Handschrift nach Lauban/Lubań in die Hände des Druckers Nicolaus Schill. Seine Offizin kann man als eine Quasi-Filiale der Waisenhausdruckerei charakterisieren, die sich hauptsächlich auf tschechische Drucke spezialisierte. Der Lausitzer Ortsname klang harmloser in österreichischen Ohren als das preußische Halle, und eben das war der Grund für Schills Erfolg. Die

Druckkosten für das Bárányische Werk wurden aus Sammelgeldern bestritten, die vorwiegend aus schlesischen Gemeinden stammten. Das ungarische Neue Testament kam mit dem Impressum „Lauban 1754" heraus, wurde aber wegen des Wirren des Siebenjährigen Krieges in Jauer/Jawor (Schlesien) gedruckt und erreichte seine Leser erst in den 1760-er Jahren.

Das Bárányische Neue Testament ist ein ziemlich dickes Buch, weil es historische Einführungen, erbauliche Nutzanwendungen und ausführliche Erläuterungen enthält. Von einem unbekannten Zeitgenossen weiß man, dass die Übersetzer die Ausgaben von Johann Reinhard Hedinger (Stuttgart 1704) und Gustav Georg Zeltner (Altdorf 1730) sowie die Kommentare von Joachim Lange (*Biblisches Licht und Recht*, 1-8, Halle 1726-1738) und Christoph Starcke (*Synopsis bibliothecae exegeticae in Novum Testamentum*, 1-3, Leipzig 1733-1737) als Vorlage benutzt haben. Die Einflüsse von Hedinger, Zeltner und Starcke sind im Werk durchaus nachzuweisen, dafür aber, dass die Verfasser das Bibelwerk von Lange zu Rate gezogen hätten, habe ich bisher keinen Beleg gefunden. Demgegenüber berufen sie sich direkt am Anfang (ad locum Mt 1,8) auf Valentin Ernst Löscher – allerdings nur zum Schein, denn die Anspielung ist fiktiv. Die Fiktion sollte sicherlich die Verbreitung des Buches begünstigen. Die Tatsache, dass die beiden Báránys und Sartoris das mäßige Kompendium von Starcke bevorzugten, anstatt das Langesche Bibelwerk anzuwenden, verrät uns, dass diese Pietisten keine Kämpfernaturen waren. (Dieses Neue Testament nennt z.B. die Offenbarung des Johannes „das nützlichste und erbaulichste Buch" des Kanons, die Erläuterungen aber sind so vorsichtig formuliert, dass sie keinen Grund für chiliastische Deutungen bieten.) Der Raaber Kreis vermied die Auseinandersetzungen, ließ die Angriffe außer acht und wusste immer einen Mittelweg zu finden: Bárány und seine Mitarbeiter schwiegen und konzentrierten sich auf ihre Aufgaben.

Wien und Schlesien waren also nicht nur Poststationen zwischen Halle und Ungarn, nicht nur Vermittler gelegentlicher Bücherlieferungen und anderer einzuschmuggelnder Sendungen – die zwei herkömmlichen Routen führten ja der Donau entlang und über den Jablunka Pass –, sondern boten dem bedrängten ungarischen Luthertum ihre unmittelbare Hilfe an. Nach dem Tod August Hermann Franckes waren die Ungarn eher auf die Hilfe ihrer Nachbarn angewiesen, denn Gotthilf August teilte kaum seines Vaters aktives Interesse an der östlichen Diaspora.

7

Obwohl es sich hier um Pietisten ungarischer Muttersprache handelt und ich auf die Frage der Ansiedlung der Donauschwaben in der südungarischen Tolnau nicht eingehen möchte, kann ich nicht umhin, den bisher gebotenen Rundblick noch mit einem Detail zu ergänzen.

1714 entschlossen sich Bárány und der einheimische Vázsonyi, in Vázsony ein Waisenhaus zu gründen. Sie baten dafür August Hermann Francke um Unterstützung (**29**). In seiner Antwort ernüchterte der erfahrene Waisenhausvater seine begeisterten Studenten und riet ihnen, nach einer ihren Kräften entsprechenden Aufgabe zu suchen und nicht um jeden Preis das hallesche Vorbild nachzuahmen. Francke legte ihnen nahe, die Gründung eines solchen Instituts vorläufig zu verschieben (**32**). Das erste Waisenhaus auf ungarischem Boden wurde tatsächlich erst 20 Jahre später in der Gemeinde von Sartoris, Nemescsó, eröffnet. Der eben erwähnte Pastoralbrief Franckes hat nicht nur abratend gewirkt, sondern auch positive Anregungen enthalten, indem er auch über die indische Missionsarbeit und die Kriegsgefangenenseelsorge in Sibirien berichtete. Bárány dürfte sich nämlich daran ein Beispiel genommen haben, als er seine ruhige Pfarrstelle in Vázsony verließ und zunächst in den Türkenkrieg aufbrach, um die Beichte eines Verwundeten zu hören, sich dann aber von einigen Bauern nach Jink/Gyönk rufen ließ und sich endgültig in der von den Türken verwüsteten Gegend niederließ, welche bis in die Gegenwart „Schwäbische Türkei" genannt wird. Was Bárány hier in 40 Jahren im Zeichen des „praktischen Christentums" trotz des großen Elends und der gegenreformatorischen Maßnahmen aufgebaut hat, das ist nur mit dem Franckeschen Werk zu vergleichen.

Im Jahre 1718 waren bereits zwei lutherische Prediger in der neu zu besiedelnden Tolnau tätig: ein Ungar, György Bárány, und der Kremnitzer Deutsche, Jeremias Schwartzwalder (1684-1731). Zwei Hallenser, könnte man sagen, denn Bárányś oben erwähnte Beziehungen zu Halle sind allgemein bekannt und der Name von Schwartzwalder ist auch in der Matrikel der Academia Hallensis auffindbar (1707). Es ist bemerkenswert, dass beide Pfarrer sowohl in ungarischen als auch in deutschen Gemeinden dienten. Ich habe mich bereits auf Franckes Pastoral-Brief berufen, den Bárány in Vázsony erhielt. Ein Brief pastoraler Natur wurde von Francke auch an Schwartzwalder geschrieben (**38**).

Wenn es in der Umgebung von Raab darum ging, eine unorganisierte, zerrüttete, infolge der gegenreformatorischen Bewegung ganz auf sich gestellte evangelische Kirche wiederherzustellen, hatten Bárány und Schwartzwalder die Aufgabe, die Christenheit in der von den Türken unlängst befreiten Tolnau völlig neu aufzubauen. Auf den Ruinen der zerstörten Dörfer wurden in kurzer Zeit 19 deutsche, ungarische und slowakische lutherische Kirchengemeinden gegründet. Die Aufbauarbeit geschah in dem durch den Pietismus propagierten, wahren seelsorgerischen Geiste, wie es aus den Schriften und Briefen Bárányś und Schwartzwalders zu vernehmen ist. Die Wirkung dieser Arbeit war durch ihren praktischen Wert eine dauernde, denn (obwohl die Tätigkeit des 1722 verjagten Schwartzwalder in Vergessenheit geraten ist) György Bárány, der erste Senior der Tolnauer Gemeinden, stand immer in lebendiger Erinnerung bei den transdanubischen Lutheranern. Sogar im Zeitalter des Rationalismus zeigten seine Nachfolger ihre Sympathie für seinen Pietismus.

8

Wenn ich im folgenden versuche, die Charakteristika der Raaber Frömmigkeit zusammenzustellen, kann ich getrost von den Vorreden der beiden oben erwähnten großen Werke ausgehen, im weiteren werde ich aber eine Instruktion des Superintendenten János Bárány, die er für die Kirchenvisitatoren vorschrieb, als Quelle benutzen.

Die Vorrede des Neuen Testaments ist mit der bereits bekannten Vorsicht formuliert. Die Herausgeber üben eine behutsame Kritik an den bisherigen Editionen, als wollten sie keinen kränken, als wäre ihr Anliegen, innerhalb der Tradition zu bleiben, was im Falle einer neuen Übersetzung, eines beispiellosen praktischen Bibelwerkes, recht merkwürdig ist.

Das Vorwort von Sartoris zum Arndtschen Werk hebt aber die Bedeutung Arndts bewusst hervor und stellt den Begriff des „wahren Christentums" programmgemäß auf. Während dessen versucht jedoch der Herausgeber, dem Einwand vorzubeugen, dass das Lesen erbaulicher Literatur vom Kirchenbesuch fernhält, und dass die Konventikeln die Gemeinde zersplittern. Er empfiehlt das Buch insbesondere denen, die an keinem Gottesdienst teilnehmen können und doch den Sonntag heiligen wollen. Gerade das war nämlich der Fall in Westungarn, wo die meisten Gemeinden ohne Bethaus und Pfarrer auskommen mussten, wo die Hausandacht oder Bibelstunde in der Tat den öffentlichen Gottesdienst ersetzte. Denn die *Carolina Resolutio* (1731) schränkte nur die öffentliche Religionsausübung ein, erlaubte aber das private Lesen religiöser Schriften.

Dieser Ausweg aus der bedrängten Lage wurde von den ungarischen Pietisten erkannt, und deshalb gaben sie sich mit großem Eifer den übersetzerischen und verlegerischen Aufgaben hin. Denn das Lesen der Erbauungsliteratur war in Transdanubien keine Frömmelei, sondern die Ausfüllung einer riesigen Lücke im kirchlichen Leben. Was im Reich, in den deutsch-slowakischen Städten von Oberungarn oder unter den Siebenbürger Sachsen eine Pietisterei hieß, das war hier die Bekämpfung der Not, das einzige Mittel zum Überleben.

Ein einmaliges Dokument dieses Kampfes ist die bereits erwähnte Visitationsordnung (**100:** *Instructio pro admodum reverendis dominis senioribus in inspectione et visitatione ecclesiarum observanda. 8. Septembris 1756*). Der Sohn von György Bárány wurde 1756 zum Superintendenten im Transdanubischen Kirchendistrikt gewählt und ausdrücklich mit der Aufgabe der Kirchenvisitation beauftragt. Die Instruktion konnte sich schließlich nur teilweise durchsetzen, weil der Superintendent vor dem Beginn der Visitationen verschied.

„Prima cura sit scholarum, Joh. XXI.15. quae quasi plantarium sunt ecclesiae, ne cum generatione praesenti spes illius exstinguatur"! – liest man den ersten Satz des Superintendenten (eigentlich eine Entlehnung aus Leonhard Stöckels Bartfelder Schulordnung, 1540). Das klingt ungewöhnlich in einem Zeitalter, wo sich die Senioren vor allem nach den Sitten und Kenntnissen des Predigers und dem Besitz und der materiellen Lage der Gemeinde erkundigten. Man würde glauben, einen „Unterricht der Visitatoren" aus der Reforma-

tionszeit gelesen zu haben, wenn man später nicht der Forderung des Konfirmandenunterrichts oder der Erwartung begegnen würde, dass jede Familie ein Neues Testament besitzen soll.

Die Weisung ist das Dokument einer neuen Reformation in Ungarn, in dem die ungarischen Pietisten versuchten, mit der Entschlossenheit und Folgerichtigkeit der Reformatoren die durch die Gegenreformation errichteten Schäden zu beheben und die verwüsteten Gemeinden neu zu beleben. Von den damaligen Umständen lohnt es sich soviel zu wissen, dass die evangelischen Kirchen zu Raab 1749 weggenommen, die Prediger der Stadt verwiesen wurden und die berühmte Schule nach Felpéc, der Gemeinde von János Bárány, flüchtete. Der ungarische Pietismus ging auch weiterhin nicht in starrem Moralismus auf, sondern baute das evangelische Kirchenleben im Transdanubischen Kirchendistrikt wieder auf, bis es langsam in eine organisatorische Einheit gelangen konnte.

Inhalt

Einleitung 7

Untersuchung 9

I. Was ist Pietismus? 9
1. Variationen für einen Begriff 9
2. Kurze Historiographie des Pietismus in Transdanubien 11
3. Gefahren und Schulden der Forschung 12
II. Zentrum und Peripherie 15
1. Pietistische Zentren in Deutschland 15
2. Raab/Győr und sein Wirkungskreis 21
3. Dezentralisierung des Förderungssystems 24
III. Fragen nach Druckort und Verfasserschaft 30
1. Ungarische Drucke in Halle/Saale 30
2. Die Werkstatt „in Jena" 34
3. Aufrichtung des wahren Christentums 42
IV. Biblizismus und biblische Philologie 51
1. Abschied vom „Katechismuschristentum" 51
2. András Torkos' Neues Testament 55
3. Die Bárányische Bibelübersetzung 59
V. Pietismus und evangelisch-lutherische Kirche 63
1. Ein Kirchendistrikt vor der Wahl 63
2. Randlage in der Tolnau 66
3. Erbe und Testament der Pietisten in Transdanubien 69

Quellensammlung 73

Editorische Hinweise 75
Fundorte 76
100 Dokumente 77
Abkürzungen 269
Literaturverzeichnis 272
Dokumentenverzeichnis 287
Bibelstellenregister 293
Personen- und Titelregister 294
Ortsregister 305
Zusammenfassung auf Deutsch 311
Inhalt auf Deutsch 320

Az 1681-es soproni országgyűlésen nyilvános vallásgyakorlatra kijelölt helyek

⊕

TEMPLOMÉPÍTÉSRE KIJELÖLT HELYEK:
Vas vármegyében: 1. Dömölk 2. Nemescsó 3. Felsőőr (a reformátusok részére) • *Sopron vármegyében:* 4. Vadosfa 5. Nemeskér • *Pozsony vármegyében:* 6. Réte (református vallásgyakorlattal) 7. Pusztafödémes • *Nyitra vármegyében:* 8. Nyitraszerdahely 9. Strázsa • *Bars vármegyében:* 10. Simonyi 11. Szelezsény • *Zólyom vármegyében:* 12. Osztroluka 13. Garamszeg • *Turóc vármegyében:* Necpál 15. Ivánkafalva • *Liptó vármegyében:* 16. Hibbe 17. Nagypalugya • *Árva vármegyében:* 18. Felsőkubin 19. Isztebnye • *Trencsén vármegyében:* 20. Szujó 21. Zay-Ugróc • *Szepes vármegyében:* 22. Görgő 23. Toporc 24. Batizfalva

●

SZABAD KIRÁLYI- ÉS BÁNYAVÁROSOK
1. Sopron 2. Pozsony 3. Modor 4. Bakabánya 5. Bélabánya 6. Selmecbánya 7. Újbánya 8. Körmöcbánya 9. Trencsén 10. Besztercebánya 11. Libetbánya 12. Lőcse 13. Késmárk 14. Kassa 15. Eperjes 16. Kisszeben 17. Bártfa

●

VÉGHELYEK:
1. Szentgrót 2. Tihany 3. Vázsony 4. Pápa 5. Veszprém 6. Győr 7. Komárom 8. Léva 9. Korpona 10. Fülek 11. Putnok 12. Ónod 13. Szendrő 14. Tokaj 15. Kálló 16. Szatmár

EUROPÁNAK
ITALIA
Olasz-Ország
Etruria
Frentani
SINUS ADRIATICUS
Velentzei-Tenger-Öböl
ILLYRICUM
Dalmatia
MACEDONIA
Macedonia
GRAECIA
Görög-Ország
Thessalia
Epirus
Apulia
Lucania
Calabria
Sardinia
MARE TYRRHENUM
avagy
Tirrenum
Tengere
Eoliai Szigetek
Aegates Szigetek
Sicilia
MARE ADRIATICUM
avagy
Velentzei Tenger
MARE MEDITER
Föld-középi
Libiai Tenger
Malta
Syrtis parva
Tripolis
SINUS SYRTICUS
Syrtis magna
Nagy Syrtes
AFRIKÁNAK RÉSZE
Nap-Nyugott
Róma
Ostia
Neapolis
Messana
Syracusa
Carthago
Hannibal
Scipio
Pompejus
Caesar
Augustus
Nero
Trajanus
Hadrianus
Antonius
Marcus Aurelius
Commodus
Septimius Severus
Caracalla
Alexander Severus
Diocletianus
Constantinus Magnus
Julianus
Valentinianus
Theodosius
Honorius
Arcadius
Constantinopolis
Nicomedia
Nicaea
Thessalonica
Philippi
Dyrrachium
Actium
Corinthus
Athenae
Sparta
Achaja
Arcadia
Cyprus
Rhodus
Creta
Alexandria
Apollonia
Tyrene
Ptolemais
Arsinoe
Berenice
Tingitana
Mauritania
Numidia
Africa
Byzacium
Tripolitana
Cyrenaica
Aegyptus
Dacia
Moesia
Pannonia
Illyricum
Dardania
Thracia
Bithynia
Galatia
Cappadocia
Armenia
Syria
Judaea
Arabia
Mesopotamia
Assyria
Babylonia
Persia
Parthia
Media
Hyrcania
Bactriana
Sogdiana
Scythia
Sarmatia
Germania
Gallia
Britannia
Hispania
Lusitania
Baetica
Tarraconensis
Gallia Narbonensis
Gallia Lugdunensis
Gallia Belgica
Germania Superior
Germania Inferior
Rhenus
Danubius
Tigris
Euphrates
Nilus
Atlas
Pyrenaei Montes
Alpes
Apenninus
Taurus
Caucasus
Hercynia Silva
Rubicon
Tiberis
Arar
Rhodanus
Garumna
Tagus
Anas
Baetis
Hiberus
Nilus
Niger
Bagradas
Tritonis Lacus
Palus Maeotis
Euxinus Pontus
Mare Caspium
Sinus Persicus
Rubrum Mare
Mare Atlanticum
Oceanus Britannicus
Oceanus Germanicus
Mare Balticum
Sinus Codanus
Sinus Arabicus
Sinus Gallicus
Sinus Adriaticus
Sinus Syrticus
Mare Tyrrhenum
Mare Adriaticum
Mare Mediterraneum
Mare Aegaeum
Mare Ionium
Mare Siculum
Mare Libycum
Mare Rubrum
Mare Caspium
Mare Balticum
Mare Atlanticum
Mare Germanicum
Mare Britannicum
Mare Cantabricum
Mare Gallicum
Mare Ligusticum
Mare Tyrrhenum
Mare Adriaticum
Mare Mediterraneum
Mare Aegaeum
Mare Ionium
Mare Siculum
Mare Libycum
Mare Rubrum
Mare Caspium
Mare Balticum
Mare Atlanticum
Mare Germanicum
Mare Britannicum
Mare Cantabricum
Mare Gallicum
Mare Ligusticum